

חיל הים הישראלי - שנת ההקמה

הקמת וגיבוש חיל הים במהלך מלחמת העצמאות.

ענת קדרון

עבודת גמר המוגשת כמילוי חלק מהדרישות

לקבלת תואר "מוסמך"

אוניברסיטת חיפה

הפקולטה למדעי הרוח

החוג ללימודי ארץ ישראל.

אוקטובר, 2000.

חיל הים הישראלי - שנת ההקמה

הקמת וגיבוש חיל הים במהלך מלחמת העצמאות.

מאת: ענת קדרון

בהדרכת: פרופסור יואב גלבר

עבודת גמר המוגשת כמילוי חלק מהדרישות

לקבלת תואר "מוסמך"

אוניברסיטת חיפה

הפקולטה למדעי הרוח

החוג ללימודי ארץ ישראל.

אוקטובר, 2000.

תאריך :

תאריך

מאושר על ידי:

מאושר על ידי:

תודות:

לפרופסור יואב גלבר על ההנחיה, ההערות, ההארות והסבלנות.

לפרופסור יוסי בן ארצי על העידוד והתמיכה.

למורי מהחוג ללימודי א"י ולצוות המסור בחוג ובמוסד הרצל – על העזרה והמילים

הטובות.

לעמותת ידידי חיל הים שבלעדיה עבודה זו לא היה נכתבת.

ולכל מי שעודד לאורך הדרך, תמך ועזר.

תכן הענינים

עמוד

v	תקציר
x	רשימת איורים
1	מבוא: התשתית הימית האזרחית בישוב.
11	פרק א': הקמת הפלי"ם.
14	מערך ההכשרה בפלי"ם
17	פעילות במסגרת המוסד לעליה ב'
30	פעילות חבלה ימית והקמת ה'חוליה'
41	פעילות באיטליה
44	יחידות נוספות הקשורות לפלי"ם ולפעילות ימית
48	סיכום
50	פרק ב': תפיסת האיום הימי הערבי.
57	איסוף המידע על האיום הימי
58	העצמה הימית של ערביי א'
59	העצמה הימית המצרית
63	העצמה הימית של סוריה ולבנון
66	הצי הבריטי
69	סיכום
70	פרק ג': הקמת השרות הימי. מהצעות ההקמה השונות ועד
76	הפקודה להקמת חיל הים
84	תכניות ראשונות
84	הויכוח על ניתוק המטה הימי מן הפלמ"ח ומנוי גרשון ז"ק
94	פרק ד': מבנה חיל הים
96	ארגון המטה והפיקוד
106	הכח הימי
113	היחידות המבצעיות
123	תשתית החיל
134	סיכום
136	פרק ה': מערך כ"א, גיוס והכשרה
136	מקורות גיוס לחיל הים
143	תקן חיל הים
153	משאבי אנוש
156	גיוס חו"ל
161	הדרכה והכשרה
167	פרק ו': רכש וחימוש
176	פרק ז': תרומת חיל הים למבצעי מלחמת העצמאות
180	סקירת פעילות חיל הים בגזרה הדרומית
187	סקירת פעילות חיל הים בגזרה הצפונית
187	ריכוז פעילות החיל לפי סוגי פעילות

190	סיכום: מצבו של חיל הים עם סיום המלחמה ותכניות לעתיד
209	רשימה בבליוגרפית:

חיל הים הישראלי - שנת ההקמה

הקמת וגיבוש חיל הים במהלך מלחמת העצמאות.

ענת קדרון

תקציר

נושא העבודה הוא הקמת חיל הים הישראלי במהלך מלחמת העצמאות, עד להסכמי שביתת הנשק ביולי 1949. המטרה היא בחינת הקווים שהנחו את מקבלי ההחלטות בבנין החיל: על פי איזה דגם הוקם ומאילו מקורות ינק, מה היו מטרות החיל, זיקתו למטה הכללי ולשר הבטחון, הרכב כ"א מקצועי ופיקודי. דגש מיוחד הושם על קליטת אנשי הפלי"ם ומקומם בחיל הים.

מסגרת תאורטית:

עד פרוץ מלחמת העצמאות לא עמדה על הפרק שאלת הקמתו של כח ימי צבאי. תשתית ימית צבאית התחילה להתפתח רק בשנים 1945-1947 סביב בניית צי ההעפלה ע"י המוסד לעליה. גם התשתית הימית האזרחית היתה מועטה ונחלקה למס' תחומים: א. תשתית ימית מסחרית, אשר כללה את חברת "עתיד" שקמה ב 1934, "נחשון" שקמה ב 1936 מיסודה של ההסת' הכללית והקיבוץ המאוחד ו"צים" שקמה ע"י ההסת' הכללית והסוכנות ב 1946. ב. תשתית דיג, שכללה מלבד דיגים פרטיים גם גרעיני התישבות אשר החלו להתאגד החל מ 1935 (בעיקר יש לציין שגרעיני התישבות אלו היו חריגים על רקע השאיפה לגאולת קרקע והתישבות חקלאית). ג. תנועות נוער ואגודות ספורט ימיות, בהן ניתן למנות את זבולון, צופי ים, אליצור, הסקציה הימית של הפועל. ד. הממסד הימי אשר כלל הן את המחלקה הימית של הסוכנות בראשה עמד החל מ 1935 בן גוריון, והן את החי"ל – החבל הימי לישראל, גוף אזרחי אשר קם במטרה לעודד את הספנות הימית והאזרחית, ומיסודו גם ביה"ס הימי שליד הטכניון אשר הוקם בחיפה ב 1938. כל הגופים האזרחיים הללו עסקו בנושאי הים מתוך אדאולוגיה עמוקה של כיבוש הים כחלק מהציונות המתעוררת, איש איש בתחומו. הסחר הימי, החקלאות הימית (דיג) והספורט הימי נתפסו כחלק אנטגרלי וליגיטימי של החלום הציוני. העובדה כי חלום זה היה נחלת מעטים גרמה למיעוט המשאבים שהוקצו לתחום זה.

בתחום הצבאי היתה זו בעיקר 'ההגנה' אשר עסקה בפעילות ימית מסוימת. המאמץ התרכז סביב ימאות חופית ועזרה במאמץ ההעפלה, מאמץ שנתפס כמשימה לאומית ראשונה במעלה. לצורך כך גם הוקם הפלי"ם, וההכשרה העיקרית שקיבלו אנשיו היו במילוי תפקידי הובלה בחופים וביצוע

נחיתות אל החוף. יוצאת מכלל זה היתה חולית החבלה הימית שהוקמה במסגרת הגדוד הרביעי של הפלמ"ח. זו נועדה במקורה לניהול מאבק בבריטים ונרתמה גם היא בעיקר למאבק צמוד בנושאי ההעפלה, אולם אופי פעילותה היה שונה מטבע הדברים.

התערורות ימית צבאית ניתן לראות גם בבית"ר, במסגרת ביה"ס הימי בצ'יווטווקיה שבאיטליה והפלגות האימונים של "שרה א'" (בשנים 1935-1936), אולם פעילות זו היתה מצומצמת בהיקפה. לצמצום המשאבים בתחום הימי ניתן גם ליחס את העובדה כי לערביי א"י לא יוחסה יכולת ימית צבאית, העלולה לאיים על היישוב. למרות שלערכים היתה עדיפות מוחלטת בתחום הדיג ובעבודת הנמלים, הם לא השכילו לפתח יכול טכנולוגית. על יכולת צבאית ערבית לא הגיעו ידיעות כלל, ולמעשה עם פרוץ "מלחמת האזרחים" (החל מהכרזת כ"ט בנובמבר) גם הוכח כי ערביי א"י אינם משתמשים בערוץ הימי כחלק מהמאבק שלהם. לאור הבנה זו ה'הגנה', אשר ראתה את ערביי א"י כאויב המרכזי של הציונות, לא ריכזה מאמצים לכיוון של פיתוח לוחמה ימית. תפקידי הכח הימי הוגדרו בעיקר בתחומי נחיתה, תובלה ולוחמה חופית, תחומים אשר שרתו את הפל"ם גם במאבק לעליה כנגד הבריטים.

בן גוריון ראה את האיום הצבאי על ישראל אחרת. כבר מ 1936 הוא התריע כי הסכנה האמיתית נשקפת מהכיוון הבינלאומי, ובעיקר התריע כנגד התערבות צבאית של כוחות ערבים (עירק, סעודיה). הוא זיהה את תהליך התגבשות המגמה הפן ערבית וראה בה את הסכנה העיקרית. החל ממאי 1946, לאחר פרסום החלטות הועדה האנגלו אמריקאית, חל תהליך התגברות של המגמה הפן ערבית. בסדרה של כינוסי פיסגה ערבים ניסו לקבוע מדיניות אחידה כנגד הציונות ולקבוע דרכי מאבק. (יש לציין כי גם ב'הגנה' היו בודדים אשר גרסו כמותו, כגון יוחנן רטנר, אולם בפועל לא נעשה עידכון בתכניות הארגון. בשנים 1945-46 היה הארגון עסוק במאבק נגד הבריטים, 'תנועת המרי', ולא התפנה להערכות לקראת לוחמה כוללת כנגד כוחות ערביים מתואמים).

מבחינת האיום הימי, נתפסה מצרים ככח הגדול והמרכזי באזור. לישוב היהודי היתה אמנם בעיה של איסוף מודיעיני, והרבה מהנתונים שהתקבלו התבססו על פירסומים כגון פירסומי ה Jans, אשר משקפים יכולת תאורטית ולא בהכרח מעשית של נשק וכ"א. יחד עם זאת למצרים היה צי סוחר מפותח ביותר, והצי הצבאי שלהם היה מבוסס ברובו על כלים בריטיים ישנים, וכן על הדרכה מקצועית בריטית באימונים ובבנין הצי. ערב מלחמת העצמאות נתפסה הסכנה מהכיוון המצרי בעקר כסכנה לסגר ימי על ישראל ולפלישה בדרך הים. סוריה ולבנון, למרות חופיהן הארוכים, לא נתפסו כאיום ימי רציני. לסורים לא היה אפילו נמל מים עמוקים אחד, ולא היו ידיעות על יכולת ימית צבאית מכיוון זה.

כאשר בוחנים את התכניות השונות שעלו בישוב לבנין כח ימי ערב המלחמה, ניתן לראות כי ההבדלים המרכזיים נבעו מההבדלים בתפיסת האיום הימי. הפל"ם, גם כשהוקם, נועד בראש ובראשונה לתפקידי סיוע למפעל ההעפלה. משימה לאומית זו כבר לא היתה במוקד עם הקמת המדינה. התפקידים הימיים האחרים שנועדו לפל"ם היו בעלי אופי של סיוע למאמץ היבשתי: העברת כוחות, הספקה בדרך הים. תפקידי החבלה הימית שהתפתחו בשלב מאוחר יחסית של המאבק היו היחידים שנדמו כבעלי אופי ימי מובהק, אולם חולית החבלה לא נתפסה כחלק של הפל"ם (הם היו

יחידה עצמאית בגדוד הרביעי של הפלמ"ח, ונשענו על הפלי"ם בציוד והספקה), וגם כאשר החלו הדיונים על הקמת השירות הימי לא היה ברור לכולם מיקומה ורמת עצמאותה.

בתכניות הראשונות שהוגשו לבן גוריון להקמת צבא סדיר, נפקד מקומו של חיל ים. תכנית לסקוב/עשת שהוגשה ב 30.5.48 אינה מזכירה כלל חיל ים עצמאי אלא כחלק מכח המחץ "שירותים מיוחדים". תכנית רטנר/פינשטיין שהוגשה ב 2.6.48 נעדרת גם היא אזכור לכח ימי נפרד, כנראה כיוון שההתייחסות לכח ימי היתה כחלק מהתפקידים המיוחדים של הפלמ"ח. תכנית גלברמן שהוגשה ב 30.5.48 גם היא מדלגת לחלוטין על אזכור כח ימי או אוירי. בן גוריון עצמו מציע בתכנית הראשונה (שלא התקבלה ע"י המטכ"ל) כי הכח הימי יהווה למעשה הרחבה של הפלי"ם מבחינת כ"א בלבד, והוא יכלל במסגרת חיל המחץ. לפי העולה מתכניות אלו, לא היה ברור תפקידו ומעמדו של חיל ים מבצעי, אם בכלל. הכללתו מסגרת כח המחץ של הפלמ"ח (או אחר, שיוקם במסגרת הצבא הנולד) מעידים כי תפקידי החבלה הימית הם היחידים שנותרו משמעותיים בעיני המתכננים. לחבלה ימית ניתן להוסיף תפקידי סיוע לחיל היבשה והנחתת כוחות או הספקה, אולם אין צורך בסדרי כוחות של חיל שלם לצורך כך, ואלו תפקידים שנתפסו כנקודתיים, כיאות לתפקידי מחץ. (באותו זמן עלו תכניות להקמת שירות ימי, הכוללות תפקידים נוספים של משמר חופים בעיקרם).

גישה זו נשענת על תפיסת האיום הימי, שבמרבית המקרים לא היתה קיימת בתודעת המתכננים. מאחר ותפקידי ליווי ההעפלה הינם ברי חלוף עם סיום המנדט, החלופה להם יכולה להתייחס רק לליווי ספינות עולים והספקה מול סגר ערבי אפשרי. הכח הימי הערבי הארצישראלי לא נתפס כאיום, בעיקר כיוון ולא היה קים, וכל עוד תפיסת האויב כללה בעיקר את ערביי א"י (ואת הבריטים במקרים מסוימים) לא ברור היה הצורך בכח ימי אחר. על רקע זה מובנת התפיסה הממזערת את מקומו של חיל ים עתידי.

כאשר בוחנים את ההצעות היחודיות לפיתוח כח ימי (התכניות עלו החל משלהי '47, בעקבות החלטת הכל"ט בנובמבר, והן נפרדות מהדיון על מקומו של כח ימי זה בתוך הצבא), עולה כי גם כאן לא מיועד לכח זה תפקיד של לוחמה ימית, אלא יותר של משמר חופי. התכניות שהעלה הסקטור האזרחי (בעיקר אנשי הסוכנות והחי"ל) כללו תפקידי חופש גישה ופעולה חופית, קיום חופש תחבורה ימית לארץ (ספינות מעפילים, ציוד ומסחר), פריצת מצור ימי אפשרי, קיום קשר חופי במקרה ניתוק (הספקה והעברת כוחות יבשתיים). התכנית שעלתה במטכ"ל (ונשענה על הפלי"ם כבסיס הכח) הוסיפה לנ"ל גם תפקידי נחיתה ימית. תפקידי חבלה נעדרו מכל התכניות, כנראה מתוך הנחה כי הם ישארו כלולים בכח המחץ (על פי תפיסת אלון, וגם מתוך תפיסת האיום הימי שכאמור לא השאירה הרבה מקום לפעולות חבלה כנגד הערבים. פעילות חולית החבלה טרם הקמת המדינה כוונה כנגד הבריטים). בן גוריון לא היה שותף לתפיסה זו כבר מהתחלה, כיוון שלא היה שותף לתפיסת האיום הימי. הנחת היסוד כי הצי המצרי יכול להטיל סגר ימי על ישראל חייבה התכוננות גם לבנין צי ימי ולא רק לתפקידים חופיים. צי כזה חייב כלים וידע מקצועי שלא היו קיימים לרשות המדינה הצעירה.

בבחינת היקף הכוחות של החיל הצעיר עולה התחלה קשה גם כן. בדצמבר 48 מהווה חיל הים 2% בלבד מכח האדם הצה"לי, הוצ' התקציב של חיל הים בין אוקטובר '47 למרץ '49 היו 1.5% מהתקציב הצה"לי (לא כולל תקציב רכש) תקציב הרכש היה כמובן גבוה ביותר, כיוון ומדובר בכלים

יקרים (כך גם לגבי השירות האוירי). מכל מקום, החיל הצעיר לא היה ערוך מבחינת כלי שיט למלחמה ימית אמיתית, ורוב הרכש הגיע למעשה רק עם סיום הקרבות. הכלים הראשונים אותם הכשיר החיל ללוחמה ימית (ואשר היוו את עיקר הכח הימי במהלך הקרבות) היו אניות "צי הצללים" - אותן אניות מעפילים רעועות שנגררו ע"י הבריטים לנמל, ואשר שופצו והושמשו ע"י החיל, ובעיקר שתי הקורבטות שנקראו אח"י 'הגנה' ואח"י 'ווג'ווד'. תרומת חיל הים במהלך המלחמה היתה בעיקר בתחומים אלו:

- מניעת סגר ימי על ישראל.
- הרתעת הצי המצרי מביצוע פעולות התקפיות כגון הפגזת ערי החוף או ביצוע נחיתת כוחות.
- עזרה לפעילות יבשתית, הן בהספקה ובעיקר ע"י ריתוק כוחות והפגזת חופים.
- את הפעילות בשטח הנחיתה ניתן לסכם ככישלון מוחלט.

הזרוע הימית סימה את מלחמת העצמאות כזרוע החלשה ביותר בצבא הישראלי. תשתית החיל היתה חלשה בצידוד, בכ"א מיומן, בהתפתחות אירגונית ובהתפתחות קונספצית לחימה ימית. בתקופת המלחמה נבנתה תשתית הצידוד: הכנסת אניות 'צי הצללים' לפעולה בתחילת המלחמה איפשרה פעילות ימית. הרכש בהמשך, גם אם ברובו הגיע לאחר הקרבות, איפשר את בניית התשתית עליה נשען החיל גם אחר כך. למרות הקשיים הארגוניים גובשה תשתית כ"א ימית (בעיקר יוצאי הפלי"ם, צי הסוחר, אגודות נוער ימיות ועוד), תשתית הנדסית (בעיקר משוחררי הצי הבריטי), הוקם השלד המבני של החיל (חלוקה לשיטות ומחלקות) ואורגן המטה. שאלת מבנה המטה, הגדרת התפקידים, מערכת הכפיפות המקצועית – כל אלו לא נפתרו ונשארו מעורפלים. החיל פעל במידה רבה ללא ארגון וסדר, נשען על מערכות יחסים אישיות (כמו גם על יריבויות).

בתקופת המלחמה התגבש חיל הים בצורה גרעינית, מנותקת במידה רבה מהצבא. הגורמים לכך היו הויכוחים שליוו את הקמתו ומערכת היחסים הפנימית הקשה בין מרכיבי החיל השונים, השאלה האם יתפתח כזרוע נפרדת או כחיל בתוך המטכ"ל אשר השאירה את מעמדו של החיל ואת כפיפותו המקצועית במצב מעורפל, והעובדה כי יכולתו המבצעית מנעה ממנו למעשה שותפות בקנה מידה גדול יותר במהלך המלחמה. למרות תרומתו למלחמה, הרי שנפח הפעולה היה קטן מאוד. חיל הים השקיע את עיקר מרצו במהלך המלחמה בהתגבשות פנימית, הן מבחינת כ"א והן מבחינת ההצטיידות והחלוקה המבנית (בכח הימי ובתשתית היבשתית). גם בבחינת התפתחות יכולת הלחימה הימית, ניכר כי עיקר ההתפתחות היתה פנימית, כלומר בנקודות בהם חיל הים פעל לבדו. יכולת שיתוף הפעולה עם חיל האויר לקתה בחסר. החל מינואר 49, הוחל שיתוף הפעולה עם חיל האויר להתהדק, והניב תוצאות טובות. גם פעילות משותפת עם חילות היבשה נכשלו ומבצעי נחיתה ימית נכשלו כולם. ביקורות הדדיות נשמעו הן מצד יוצאי פלי"ם (שטענתם העיקרית היתה כי לו נישען החיל הצעיר על הפלי"ם כפי שהם ציפו, היו השגיו ויכולתו גבוהים יותר) והן מצד אנשי מח"ל ואחרים. הטענות כי הנתקות מהפלמ"ח והטמעת הפלי"ם בחיל הן אשר גרמו לחולשתו היחסית במהלך המלחמה נמשכו גם אל ההסטוריוגרפיה, הן בפירסומים כגון ספר הפלמ"ח, והן כטיעונים מחקרניים (דוגמת עמדתו של פרופ' מאיר פעיל).

לאור העולה ממצאי מחקר זה, נראה לי כי אמנם חיל הים לא הצליח להיות כח מרכזי במהלך המלחמה, אולם הסיבות לכך לא נעוצות דווקא באבדן המוטיווציה כתוצאה מפירוק הפלי"ם. היכולת המקצועית והכלים שיכל הפלי"ם לתרום לחיל הים היתה מוגבלת מאוד. משימות הפלי"ם והכשרתו כפי שהוגדרו בתקופת הישוב שוב לא היו נכונות לימי מלחמת העצמאות. היכולת להישען על ידע מקצועי שנתרם מיוצאי ציים אחרים (הבריטי ואחרים) היא שתרמה בסופו של דבר לבנית חיל מקצועי, הראוי למלא תפקידים במשימות ימיות. מצד שני קשה להראות את האבדן של הפלי"ם בתוך החיל, כפי שעולה מחלק מהטענות. אמנם היו בעיות לא פשוטות של קבלת פיקוד ואולי מירמור, אבל בעיות אלו אפילו גם סקטורים אחרים בחיל. בחינה שמית ומספרית העלתה כי אחוז ניכר מיוצאי הפלי"ם מצא עצמו בשירות ימי בחיל הים. עיקר שדירת הפיקוד הימי היה מקרב קציני פלי"ם, והם שהיוו את חוד החנית של החיל. יש גם להניח, כי חלק גדול מאנשי הפלי"ם שלא מצא דרכו לחיל הים גם לא היה ממשיך בכח ימי אחר, כיוון שהגיע לפלי"ם מתוך צורך למלא משימה לאומית, ולא דווקא מתוך אהבת השירות על הים. עם סיום המלחמה, וחילופי הפיקוד בחיל הים, כאשר מונה שלמה שמיר למפקד הראשון של החיל, פרשה עוד שורה של מפקדי פלי"ם לשעבר מהשירות. אין ספק שהחיל איבד את האופי היחודי שאפיין את הפלי"ם, כפי שאיבד הצבא כולו את אופיו של הפלמ"ח, ובמידה מסוימת כפי שהשתנה גם אופיה של החברה הישראלית בהשוואה לאופיו של הישוב המאורגן בתקופה המנדטורית.

כפי שצוין מצבו של החיל עם סיום המלחמה היה קשה. חיל הים סבל מבעיות קשות של הגדרת פיקוד וכפיפיות פיקודית, מעמדו במטכ"ל לא הוגדר עד שלב מאוחר יחסית במלחמה, והוא נתפס במטכ"ל במידה רבה ככח עזר לצבא שהוא יבשתי מעיקרו. העובדה כי פעלו בו קבוצות רבות, המאבקים והמתחים בוודאי שלא הוסיפו ליכולתו המבצעית – אולם נראה כי בתנאי הכלים וכ"א כפי שהיו, אי אפשר להתעלם מהתרומה המבצעית כפי שהוצגה. דוחו"ת מקצועיים מצד אנשי מח"ל, יעצים זרים (קומנדר סלומון) מתחו ביקורת קשה על החיל ועל מערכות היחסים בו. מאמצע 49' הוחל בארגון מחדש של החיל, בהתאם להמלצות השונות.

החודשים הראשונים של 1949 אופינו במערכת מתחים סבוכה במטה החיל, ובין המטה לבין המטכ"ל ובן גוריון. שמיר מונה כמפקד חיל הים במאי 1949. זהו למעשה המינוי הראשון לתפקיד "מפקד החיל" (כלומר מובאת כאן לידי ביטוי ההכרעה כי חיל הים יבנה כחלק מהצבא, בכפוף לרמטכ"ל ולא כזרוע נפרדת). מינויו של שמיר פתח תקופה חדשה בהתפתחות החיל.

חיל הים הוקם כתוצאה ממאמץ משותף של יוצאי הפלי"ם, יוצאי הצי הבריטי, מתנדבי מח"ל ואחרים (חלקם מצי הסוחר). עוד תקופה ארוכה צריך היה החיל להילחם על מעמדו וחשיבותו למערך ההגנה של מדינת ישראל. יש אומרים כי מאבק זה להכרה הושלם רק בימי קרבות הסטי"לים של מלחמת יום הכיפורים – הרבה מחוץ לתחום השנים בהם עוסקת עבודה זו.

רשימת איורים

עמוד

98	איור מס' 1: מבנה השירות הימי אפריל – יוני 1948
100	איור מס' 2: מטה חיל הים יולי – אוקטובר '48
105	איור מס' 3: מבנה חיל הים אוקטובר '48 – תחילת '49
145	איור מס' 4: חלוקת החיל לפי מקצוע אזורי
146	איור מס' 5: חלוקת החיל לפי גילאים
147	איור מס' 6: התפלגות החיל לפי שנת עליה

מבוא: התשתית הימית האזרחית בישוב.

התשתית הימית בישוב כללה את התשתית האזרחית ואת התשתית הצבאית. התשתית האזרחית כללה את צי הסוחר, חברות השיט הפרטיות, אגודות הדיג וגרעיני ההתיישבות לצורך הקמת ישובי דייגים, אגודות ספורט ימיות ובית הספר הימי ליד הטכניון בחיפה. הממסד הימי האזרחי כלל את המחלקה לדיג של הסוכנות והחבל הימי לישראל (החיל). התשתית הצבאית כללה את יוצאי הצי הבריטי, יוצאי המוסד לעליה ב', יוצאי הפלי"ם, מתנדבים ומומחים מצייס זרים (מח"ל או אחרים).

הקמת תשתית ימית בישוב החלה יחסית מאוחר לתולדות ההתיישבות הציונית. ה"חלום הציוני" לא כלל בתוכו מראשיתו גם נופך ימי. השיבה אל עבודת האדמה ואל הפועלות נתפסה כחלוציות "האמיתית". רק בעשור השלישי של המאה העשרים החלה "היקיצה הימית הציונית", כפי שמכנה אותה אברהם זהר.¹ המפעל הימי התחלק לארבעה תחומים: ימאות אזרחית, עבודה בנמלים, תנועות נוער וספורט ימיות והתיישבות לחוף ים המבוססת על ענף הדיג. לאלה יש להוסיף גם את מערך ההכשרה הימי האזרחי. גופים ציבוריים אשר פעלו לעידוד הפעילות הימית הציונית היו ה"חיל": 'החבל הימי לישראל' שקם ב-1937² והמחלקה הימית של הסוכנות שבראשה עמד מ-1935 ד. ב. גוריון.

מאגר כ"א זה, שעבר הכשרה ימית, אפילו מועטה, היה קטן. גם כלי השיט היו מצומצמים, בעיקר כלים קטנים המיועדים לדיג ומעט ספינות גדולות יותר השייכות לחברות הספנות האזרחיות.

אבל מעבר למשימות הישוביות כלכליות של כיבוש 'הפלח הימי' (כגון דיג ומסחר) צריך היה להעריך גם למשימות לאומיות, הן בתחום הביטחוני והן בתחום ההעפלה (מאמצע שנות השלושים ואילך). הגדרת המטרות השתנתה בהתאם לצרכים והתגבשה לאט, כמו גם גיבוש הכח הימי הלוחם.

יש לציין כי החלום על ימאות עברית לא היה רק נחלתה של התנועה החלוצית הפועלית. גם ז'בוטינסקי קרא ל"כיבוש הים" וחלם על הכשרת עתודות של נוער לשירות בצי צבאי ובצי סוחר בעתיד. בית"ר אף הקימה בית ספר לקציני ים בצ'וויטווקה באיטליה. אחראי על ההכשרה (ספורטיבית וימית) מטעם בית"ר היה ירמיה הלפרין, חבר הנהגת בית"ר העולמית. אחד מחבריו של הלפרין, קפיטן אריה באייבסקי, היה מחלוצי הימאות העברית. באייבסקי, רב חובל רוסי בעל עבר קרבי מימי מלחמת העולם הראשונה ומימי מלחמת האזרחים הרוסית, הגיע לא"י ב-1918 כחברו של

¹ זהר א', הפלי"ם, סיפור הפלוגה הימית בפלמ"ח, הוצ' מרכז ההסברה ומשרד החינוך, 1994, עמ' 8. (להלן: זהר, הפלי"ם).

² החיל קמה כגוף אזרחי, בעל הנהגה פריטטית של נציגות חוגי השמאל ונציגות חוגי האזרחים (במינוי "זבולון" והועד הלאומי). הם שמו להם למטרה לעודד פעילות ימית בקרב הנוער היהודי בארץ ובחו"ל. הם עסקו בפעילות של קירוב לבבות לנושא הימי, תעמולה, פעילות תרבותית, הקמת אולפן לעובדי הנמלים, הרצאות בתחומים ימיים שונים, עידוד פעולות נוער דרך הקמת צופי הים, ביה"ס הימי, פעילות ספורטיבית (קלוב השיטים), השתתפות בתקציב "זבולון", "הסקיצה הימית של הפועל" ו"מכבי" וגם עזרה לספנות העברית, עזרה שהותנתה בהנפת דגל החיל על כלי השיט. המטרה היא קיום ספנות לאומית, ואנשי החיל היו חדורי תחושת שליחות לאומית, כפי שעולה מאופן חתימת מכתביהם הרשמיים: "בברכת גאולת החיים". עוד עסקו אנשי החיל באיסוף חומר להקמת מוזיאון ימי עברי, וכן באיסוף תרומות. עוד בהרחבה: תיקי החיל, ארכיון תנועת העבודה, מכון לבון, IV208-1-555.

פנחס רוטנברג, התגיייר והצטרף לגדוד העבודה. הוא היה ממקימי "אגודת הים", חברה קטנה בעלת ספינה אחת: "החלוץ". ב-1925 ייסד את "איגוד ימאים עברי", אשר התפרק במהרה עקב המס' הקטן של ימאים עבריים אז. באמצע שנות השלושים היה ממייסדי "זבולון", אגודה לחינוך ימי (יחד עם המהנדס עמנואל טובים).³ כדוגמת ק' באייבסקי, היו עוד מס' מועט של אנשי עסקים, מכורים לנושא הימי, אשר חלמו את חלום הכיבוש הציוני את הים. רוב המאמצים הושקעו בבנין הספנות המסחרית ספנות הדיג, ולא הודגש כאן הפאן הצבאי.

בבית"ר כן הושם הדגש על הכשרה צבאית של נוער: ב-1935 נרכשה עבור ביה"ס בצ'וויטאוקיה ספינת הכשרה: "שרה א'", שהיתה מפרשית בת 200 טון. הקורס הראשון של ביה"ס היה בחורף 1936 והשתתפו בו קדטים מכל העולם, בניהם גם אנשי בית"ר מהארץ, אחד המשתתפים בקורס ראשון זה היה לימים מפקד חיל הים האלוף שלמה הראל, וכן קציני ים נוספים כגון צבי קינן.⁴ ההכשרה הימית של בית"ר לא ארכה זמן רב. בקיץ '37 הפליגה "שרה א'" לחיפה ועגנה בנמלה כחודש ימים. מטרת ההפלגה היתה גיוס כספים להמשך פעילות. עסקני התנועה הרביזיוניסטית הקימו אז את "הליגה הימית העברית" שמטרתה גיוס תרומות להמשך פעילות הכשרה ימית, אולם נכשלו במשימתם. הראל טוען בספרו כי פעילות בית"רית זו היא שדחפה את הממסד האזרחי (שחלק על דרכה האקטיביסטית של בית"ר) להקים את החי"ל ולפתוח את ביה"ס הימי ליד הטכניון.⁵ זוהי כמובן טענה אפולוגטית, ואין מענינה של עבודה זו לבדוק את נכונותה. כך או כך הפלגות "שרה א'" נפסקו בשלהי 1937, כאשר היא נפגעה בסערה בדרכה לצרפת.

³ סיפורו של באייבסקי מופיע ב: קיפניס א', "קפיטן באייבסקי", רב חובל רוסי בן אצילים ממייסדי הימאות בארץ", עת-מול, י"ז, (5), 1992. עמ. 22-23.

⁴ הראל ש, לפניך הים, הוצ' משהב"ט, 1998, עמ. 23-26.

⁵ שם, שם.

ימאות אזרחית:

הצי הימי האזרחי של הישוב היה בעיקרו צי דיג. רק בשלב מאוחר יותר נוסף ההיבט של צי סוחר. צי הספנות העברי החל את דרכו בזכות חלומות של בודדים. נסיונות בודדים בביסוס ספנות עברית היו החל משנות העשרים. הובאה הדוגמא של קפיטן באייבסקי, אשר מהווה דוגמא לנסיון פרטי של אדם, אשר חלם ל"העלות" את אהבתו לים לא". והיו דוגמאות נוספות, אולם הן היו מעטות ולא הצליחו להגיע לידי ביסוס ענף ספנות יהודי. (מאחר ואין זה נושאה המרכזי של העבודה, לא נעשתה הפרדה בסקירה זו בין הצי הפרטי לכלי השיט של ההתישבות העובדת).

הצי הימי האזרחי של הישוב כלל את:

"עתידי": חברה פרטית שקמה ב 1934, אניותיה היו: "עתידי", "עמוס", "עליזה".

"נחשון": חברה של ההסתדרות הכללית והקיבוץ המאוחד, קמה ב 1936. מתחילה היתה תכנית לבנות ספינת מכמורת אשר תשמש כספינת הכשרה לצעירי הקיבוצים. חברי הקיבוצים דחו רעיון זה על הסף, ורצו בספינה אופרטיבית, אשר תתרום לפרנסתם כמשקי דיג עצמאיים. "נחשון" קמה לצורך זה ואכן עזרה עם ספינותיה לביסוס משק הדיג של המשקים.⁶ "כאשר הוקמה "צים" נכנסה "נחשון" לחברה בשותפות עם הסוכנות.

"צים": הוקמה ע"י ההסתדרות הכללית והסוכנות ב 1946. "צים" קמה בעיקר למטרת מתן שירות עברי לעולים מאירופה, לצרכי הובלת פרי הדר ולמתן אשראי לחברות ספנות יהודיות. "צים" ראתה עצמה כחברה לאומית, וככזו - נושאת הדגל של עידוד הימאות העברית.

מלבד אלו היו עוד מס' ספינות בבעלות פרטית, אולם ללא שיכות לחברה גדולה. מעיון במכתבים של אנשי ים מהשנים שקדמו להקמת המדינה עולה, כי למרות קיומו של גרעין ימי יהודי, הרי שהתחושה היתה של תסכול מההקף הדל וממיעוט העשייה בתחום זה. מכתב שיצא מאת אגודת רבי החובל, קצינים ומלחים עבריים לוועד הפועל של ההסתדרות ב 3.46 מפנה דרישה להעלות לדיון את שאלת הימאות העברית ולהפיץ בה רוח מחדש. ההצעה היא להקים מחלקה ימית בהסתדרות אשר תרכז את הפעילות הימית ואת החינוך הימי של ההסתדרות ותתאם בין האנשים השונים אשר מייצגים את ההסתדרות בפורומים כגון החו"ל או הנהלת "צים" ו"נחשון". הכותבים מציינים כי גם "נחשון" וגם "צים" נמצאות במשבר עמוק ואין יכולות בצורתן הנוכחית להוות פתרון לכל אנשי הים היהודיים, אשר מוצאים לעצמם עבודות על סיפון של אניות זרות. מועד המכתב קשור לסיום מלחמת העולם, כאשר ניתן היה לרכוש אניות ישנות במחירים נוחים למדי, ואנשי הים ניסו

⁶ "רחף" נבנתה כספינת מסעות עבור חברי פלוגת הים ושדות ים. היא החלה את עבודתה ב 1937 בהובלת מטעני מלט מחיפה לת"א, ומאוחר יותר שימשה גם בהובלת משאות בין חופי הארץ והארצות השכנות בים התיכון. ב 12.38 התנפצה הספינה אל סלעי קפריסין ונספו שניים מספניה. לאחר טביעת ה"רחף" החליטה "נחשון" להיכנס לענף הדיג במים עמוקים. "ספיר" היתה סירת מכמורת קטנה שנרכשה מאיטליה ונמסרה לחברי פלוגת הים לשימושם. שדות ים קיבלה מ"נחשון" את הספינה "פלד" אשר פעלה בין 10.1938 ועד החרמתה ע"י הבריטים ב 1941. הספינה "נצחון" הועמדה לרשות גליל ים ב 1941. ב 1944 קיבלה משמר הים את "נקדימון" ספינת פלדה חדשה (הספינה עברה כעבור שנתיים לקיבוץ החותרים). "נחשון" גייסה הון בעיקר מארה"ב, ובמשך 10 שנים היתה הגורם הלאומי ממלכתי בפיתוח ענף המכמורת. לאחר המלחמה, ב 1946, היו לה כבר 10 ספינות דיג, מתוכן 2 ספינות פלדה. כיוון שהחברה נקטה קו עיסקי - מסחרי, נגרמו חילוקי דעות תמידיים בינה לבין גרעיני ההתישבות, על תנאי החכירה לימאות הקיבוצית. לאחר המלחמה העדיפה "נחשון" להעסיק את הדייגים כעובדים שכירים, ולא על בסיס חכירה עצמאית. תנאי ההעסקה היו ירודים, לפעמים אף יותר מאשר במשק הפרטי. בסיכומי של דבר, בלחץ איגוד הדייגים והסוכנות, הוחלט על מתן הספינות של "נחשון" בחכירה לחקלאים. "נחשון" סיימה בזאת למעשה את פרק הדיג שלה.

להפעיל לחץ על ההסתדרות להגביר את פעולות הרכש הימי.⁷ מכתב ששלח באותו חודש רב החובל חודורוב לאליהו שרפשטיין (חבר אגודת רבי החובל העבריים) מתאר את תיסכולם של האנשים אשר משרתים על אניות זרות, הנמצאים רחוק מהארץ. הוא מתאר כי התקווה שתלו בהקמת "צים" כי תוכל למצא מקומות תעסוקה עבריים לאנשים נכזבה, וגם הוא מדגיש כי הבלבול בשוק האניות המשומשות הינו זמני וכי אם לא ינוצל יש סיכון כי 'יאחרו את הרכבת'.⁸ יש לציין כי הדרישה להקים בהסתדרות מחלקה ימית הינה בעלת גוון פוליטי מובהק. מרוח התכתובת בענין זה עולה מלבד החרדה לאנשי הים היהודים בנכר, גם החרדה למעמדה של ההסתדרות ולשמה בענין ההתעוררות הימית. ככל הנראה חשש זה מופנה כנגד הפעילות ה'אזרחית' בענין זה (הח"ל, ביה"ס של הטכניון, חברת 'עתיד'). לדוגמא יובא כאן מכתבו של אליהו שרפשטיין למרכז מפא"י בתל אביב, בו הוא מתריע מפורשות על פגיעה אלקטורלית אפשרית בקרב ציבור הימאים: "...הנאמנות להסתדרות איננה עדיין כה מבוצרת שאיננה ניתנת לערעור. יחסה של ההסתדרות לאגודה, לפעילותיה ודרישותיה קובע לא מעט את הקשר של הימאים אליה.....עד כה אני משליט את רוחה של המפלגה באגודה בלי להבליט את שמה של המפלגה....אני נמנע לפי שעה מפוליטיזציה של האגודה.....בזמן האחרון העלו חברי הועדה - בלי כל פניה מפלגתית מסוימת - את ההצעה להביא את עניננו לפני מפלגות האופוזיציה, אולי נצליח ע"י זה לעורר את הועד הפועל לתגובה יותר מהירה ויחס רציני לאגודה ודרישותיה....".⁹

⁷ מכתב אגודת רבי החובל, קצינים ומלחים עבריים מיום 20.3.1946, ארכיון ההגנה תיק 109/1,.

⁸ מכתב חודורוב לאליהו שרפשטיין מיום 11.3.46, שם.

⁹ מכתב אליהו שרפשטיין לוועד מפא"י מיום 20.3.46, שם.

התישבות ימית:

הרעיון להקים התישבות חלוצית אשר תהיה מבוססת על דיג ימי היה זר למוסדות המישבים. למרות שכן גוריון הפנה עוד ב-1932, בחיפה, קריאה לכיבוש הים: "כדרך להרחבת שטח ארצנו, לביצור בסיסנו הכלכלי, לחיזוק בריאותינו הלאומית, לתגבורת עמדתנו הפוליטית, ליציאה למרחב, להשתררות על איתני הטבע"¹⁰. אולם בהעדר תנאים מסייעים ותמיכת המוסדות, לא נענתה קריאה זו. (היתה התנגדות בפועל של המרכז החקלאי, אשר לא ראה את היכולת להקים משק המבוסס על הים כרעיון פרקטי, ולכן שלל את השקעת הכספים במשק מסוג זה). היזמים הראשונים להקמת התישבות ימית באו מקרב הקיבוץ המאוחד, בעיקר במהלך מאורעות תרצ"ו. בתנועה התישבותית זו היו מיועדות 12 נקודות ישוב להיות כפרי דייגים: חולתא (במי מרום - החולה), גינוסר, עין גב, מעגן (בכירת). משמר הים, החותרים, נחשולים, מעגן מיכאל, עין הים, שדות ים, גליל ים ופלמחים (בים התיכון). מלבדן היו גם קבוצת מעפילים בעתלית מחבר הקבוצות שהקימה את נוה ים. היו עוד מס' גרעינים אשר עסקו תקופות קצרות בדיג (חברי קיבוץ השומר הצעיר הארצישראלי ד' - סער, הארגון למושב שיתופי מכמורת) וכן גרעינים אשר התפרנסו מעבודה בנמל (קיבוצי השומר הצעיר: עמל (רוחמה), עין המפרץ, משמר זבולון (כפר מסריק), וניר חיים (ניר עם) של חבר הקבוצות).¹¹

בבדיקת היקף הפעילות הימית בארץ באותן שנים מתברר, כי כ-73% משלל הדיג העברי היה בתחום עבודתם של גרעיני ההתישבות הללו. (בנמל ת"א עבדו ב-1939 160 חברי הקיבוץ המאוחד, בנמל חיפה 200).¹² התישבות הדייגים נבעה בין היתר מתוך מצוקת הקרקע. תנופת ההתישבות שאפינה את המחצית השנייה של שנות השלושים, הולידה בין היתר מאבק ותחרות על מקומות התישבות. פניה לענף הדיג פתחה אפשרויות התישבות שאינן מחיבות קרקע חקלאית רבה. העבודה בנמלים פתחה אפיק נוסף בתחום כיבוש העבודה העברית וביסוסו העצמאי של המשק העברי (בימים בהם הופרדו המשקים הכלכליים עקב מאורעות המרד הערבי), וכן אפשרויות תעסוקה נוספות עבור העולים החדשים. מלבד הצד הפרקטי, היתה כמובן גם הרוח האידיאולוגית: התנועה הקיבוצית ראתה עצמה כובשת וחלוצה למשימות לאומיות, וכיבוש החופים נתפס כאחת ממשימות אלו. טבנקין אמר: "לנו דרוש חוף ים ומיד! במובן זה אחרנו ביותר...אל נחכה שהחופים יסגרו בפנינו.. אם נשב שם לא יוכלו לגרש אותנו...".¹³ (אולם אין להתעלם מהעובדה כי המימוש של אידאולוגיה זו לגבי החופים הגיע רק עם המצוקה שנבעה מפרוץ המאורעות, וגם אז מתוך מאבק עם הגופים המישבים).

כפי שנכתב, התבססה עבודת חברי הגרעינים על עבודת ספנות, עבודה בנמלים ועל דיג, כענף חקלאי עצמאי. בתחילה נשלחו הדייגים להכשרה על ספינות הדיג הבודדות שהופעלו ע"י הסקטור האזרחי היהודי. דוגמאות: ספינת המכמורת "בכורה" שהופעלה ב-1935, בסבסוד של חברת העובדים, ותוך מחסור בבעלי מקצוע יהודיים להפעלתה. מאחר והצוות שהובא היה של דייגים

¹⁰ הציטוט מובא אצל: צור ז', "תקופת הבראשית בכבוש הימי", שורשים א', תשל"ט, 148-171. עמ' 148.

¹¹ שם, שם.

¹² שם, שם.

¹³ שם, עמ' 150.

איטלקיים נשלל רשיונה ע"י ממשלת המנדט עם פרוץ מלחמת איטליה חבש (1936). ספינה נוספת הובאה ע"י יהודים גרמניים: "עליזה", וגם היא עבדה בנמל וסבלה ממחסור בכ"א יהודי מקצועי.

הכניסה של הקיבוצים לדיג עצמאי היתה באמצעות חברת "נחשון" (וראה בפרק על ספנות) ב-1937, עם ספינת הדיג "סנפיר", בהדרכה ראשונית איטלקית ואח"כ נמסרה לתפעול עצמאי של פלוגת הים. ספינות נוספות נרכשו ע"י "נחשון" והופעלו ע"י גרעיני הקיבוצים, חלקן נבנו גם בסיוע מחלקת הים של הסוכנות.¹⁴

מלחמת העולם השנייה יצרה נהירה ספקולטיבית של אנשים מהסקטור הפרטי לענף הדיג, בעיקר עקב עזיבתם של הדייגים האיטלקיים. תוך 3 שנים הוקם בנמל ת"א צי של 21 ספינות דיג, חלקן היו מאיכות ירודה, ועם כ"א שאינו מוכשר מקצועית. הפריחה הזו הביאה את הסוכנות היהודית לקצץ בהשקעות בענף הדיג של ההתיישבות העובדת ולהתבסס יותר ויותר על הדיג הפרטי. כאשר ב-1947 חל משבר בענף הדיג הפרטי (בעיקר כתוצאה מתחזוקה לקויה של הספינות וחוסר השקעה מקצועית), חל גם משבר בענף הדיג ההתיישבותי, שסבל מאוד מחוסר ההשקעה בו. עם גמר מלחמת העולם נותרו ישובי הדיג עם 5 ספינות פעילות בלבד. עובדה זו הכריחה את חברי הקיבוצים למצא פרגסתם הן בחברות דיג פרטיות (דוגמת קב' הצופים רחובות אשר התקשרה עם קואופרטיב "השולים", והן במקומות אחרים. התנאים הכלכליים הקשים הביאו גם משברים חברתיים. הקיבוץ המאוחד השקיע מאמצים בהפנית תגבורות כ"א למשקים אלו, והן בהפנית משאבים כלכליים.¹⁵ ההתאוששות של המשקים הימיים ושל ענף הדיג בכלל חלה רק לאחר מלחמת העצמאות, מחוץ למסגרת הזמן של עבודה זו.

מלבד דיג מכמורת, עסקו אנשי ההתיישבות הימית גם בדיג חופי. בכנס הדייגים של הקיבוץ (5.39) השתתפו 60 דייגים מפלוגות הים והדיג של הקיבוץ.¹⁶ בר כוכבא מאירוביץ, מנהל מח' הים של הסוכנות, דיבר באותו כינוס על יעד של 150 איש נוספים בענף בשנתיים הקרובות. אולם כניסת דייגים יהודיים לענף זה היתה איטית ובעייתית. הענף נשלט ברובו ע"י דייגים ערביים, שנהגו לדוג בשיטות ישנות, אולם התבססו על ידע ונסיון רב. העבודה בדיג חופי היתה עונתית והכנסתה היתה זעומה, ולכן לא הפכה לענף עיקרי אצל ההתיישבות הימית. גם בכינרת נעשו נסיונות לכיבוש ענף הדיג. עוד בשנות ה-20 נעשו נסיונות לדיג יהודי בכינרת. לגדוד העבודה היתה קבוצת דייגים (1920-1923), קבוצת 'הדג' קמה במיגדל ב-1925, קבוצת 'הפינסקאים' - דייגים מטבריה מבני המעמד הבינוני קמה ב-1926 ועוד. אולם נסיונות דיג אלו פסקו עם פרוץ מאורעות 1929, וחודשו רק עם ההתיישבות של עין גב וגינוסר (1937-1938). המח' לים ודיג בסוכנות עזרה במימון והדרכה של דייגי הכינרת, וכן בהשתדלות אצל השלטונות הבריטיים לצורך קבלת רשיונות דיג. למרות סכסוכים תמידיים עם הדייגים הערביים, ולעיתים סכסוכים בין דייגי שני המשקים, היווה עם סיום תקופת המנדט ענף הדיג הענף העיקרי של עין גב, גינוסר ומעגן. לאחר מלחמת העצמאות עוד התפתח ענף זה.

¹⁴ וראה ביתר פרוט, שם, עמ' 154-155.

¹⁵ וראה ביתר פרוט שם, עמ' 157.

¹⁶ שם, עמ' 159.

כפי שהוראה, ההתישבות הימית נתקלה בקשיים רבים. עובדי הנמלים היו מועסקים בתנאים קשים. בדיג העבודה היא עונתית ברובה, והמאבק בשליטה הערבית בפלח שוק זה היה קשה. ההתבססות הכלכלית של משקים אלו היתה איטית וחלשה. אולם ישובים אלו תרמו מלבד ביסוס ענף הדיג היהודי גם עתודת ימאים לספינות הצי העברי ולעבודת הנמל. כאשר קמו קורסי ההכשרה הראשונים בגני התערוכה בת"א (וראה בפרק על הכשרה), היוו החברים ממשקי הדיג חלק נכבד מהמשתתפים. הקשר בין הקיבוץ המאוחד לבין הפלמ"ח בא כמובן גם לידי ביטוי בתחום הימי. קיבוץ שדות ים שימש כבסיסו של הפלי"ם, ובצמוד לו התקיימו קורסי מפקדי הסירות של הפלי"ם. עזרת המשקים באה לידי ביטוי גם כאשר צריך היה להשתמש בכלי השיט שלהם לצורך פעילות החבלה הימית, פעמים רבות תוך סיכון כלי השיט שהיו ברוב המקרים לא מבוטחים (וראה בפרק על 'החוליה'). מתוך המשקים יצא נוער מחויב לנושא הימי, אשר מצא דרכו לפלי"ם. באופן בולט ניכרת עובדה זו כשבאים לבדוק את הרכב המתגייסים ליחידת החבלה הימית. גם כאשר הוקם חיל הים, במסגרת צה"ל, נותרה יחידת החבלה (שייטת 13) מעין גוף אוטונומי. בין היתר התבטאה אוטונומיה זו בגיוס חברים ליחידה, כאשר בשנים הראשונות הגיוס היה מכוון וכמעט בלעדי מקרב בני ההתישבות העובדת, שם ניתן לבני משקי הים מקום נרחב.

תנועות נער ימיות:

"זבולון": הוקמה ב 1931 במטרה לסייע להקמת צי מסחרי וצי דיג עברי, ע"י מתן חינוך ימי לנוער. "זבולון" היתה ארגון עולמי שהכנסתו בעיקר מגבית מיסי חבר ותרומות. בארץ הוקמו מרכזי הכשרה של "זבולון" בחיפה ובת"א. מלבד פעילות ימית לנוער, מימנה האגודה הכשרת ארבעה מלחים בבתי ספר בריטיים לימאות לקבלת תואר קצינות ויסדה בית ספר לדיג בפולין. בת"א התאחדה פעילות האגודה עם שבט צופי ים שהוקם בסיוע החי"ל.

"צופי ים": הוקמו במסגרת הסכם שנחתם ב 9/1938 בין החי"ל לבין הסתדרות הצופים. "צופי ים" יועדו לתת הכשרה ימית לתלמידי בתי הספר הנמצאים ברשת החינוך של הועד הלאומי. הצופים התחייבו לתת את הציוד הספורטיבי, ואילו החי"ל נתן את ההדרכה.¹⁷

"אליצור": גם "אליצור" שהיא תנועת נוער ספורטיבית של הציונות הדתית, הפעילה חינוך ימי, מתוך מטרה לעודד פעילות ימית בקרב הנוער. "אליצור" נתמכה כספית ע"י הציונות הדתית. (בעיקר "המזרחי").

"הסקציה הימית של הפועל": ניצני הסקציה הימית של "הפועל" החלו כבר ב 1925-1927. ב'הגנה' החליטו להקים גוף ימי שיעסוק בהבאת נשק במחתרת. לצורך כך הוקמו על גדות הירקון: 'פלוגות הדיגים', ו 'קבוצת הים'. הם כונו 'נערי הירקון' וב 1934 גויסו להוביל את אניות המעפילים של המוסד לעליה ב'. האימונים היו במסווה של אימונים ספורטיביים ומהם התפתחה כאמור הסקציה הימית של הפועל.

¹⁷ תיקי החיל, ארכיון תנועת העבודה, מכון לבון, 208-1-55.IV

עבודה אזרחית בנמלים:

עבודה אזרחית בנמלים נתפסה כחלק מ'כיבוש הים', הן ע"י התנועות ההתיישבותיות, והן ע"י הסקטור 'האזרחי'. 'הסלונים' שהובאו ע"י אבא חושי השתלבו בעבודה בנמל חיפה, ואחר כך בנמל ת"א. ב-1932 עבדה פלוגת העבודה יגור - חיפה בנמל חיפה, וב-1935 קמה גם 'פלוגת הים' של משק יגור אשר מצאה פרנסתה בעבודה בנמל. כאשר הוקם נמל ת"א, עבדו בו אנשי גרעיני הים, כמו גם 'הסלונים'.

חשיבות העבודה בנמלים היתה רבה. מצד אחד: פרנסה, ומצד שני הכשרה ימית. בשלב מאוחר יותר הוכנסו גם אנשי הפל"ם לעבודה בנמל (בעיקר נמל חיפה), הן כמקור פרנסה (מחליף את העבודה בקיבוצים) והן כמקור להכשרה. לקראת מלחמת העצמאות נתפס נמל חיפה כמוקד חשוב למאבק על העיר (בתוקף היותו אחד ממקומות העבודה המעורבים הגדולים ביותר, והן בגלל החשיבות האסטרטגית של עצם ההחזקה העברית בנמל) וחוליה של הפל"ם - 'פלוגת הנמל' פעלה בו (וראה בפרק על 'פלוגת הנמל').

מוסדות להכשרה ימית:

ביה"ס הימי להכשרת קציני ים בחיפה, מיסודו של "החבל הימי לישראל": ב-1938 הקים החי"ל את בית הספר הימי להכשרת קציני ים בחיפה. (פתיחת הלימודים היתה ב-2.10.1938). היוזמה להקמת ביה"ס היתה מטעם הסוכנות. המחזור הראשון של ביה"ס הימי מנה כ-25 תלמידים.¹⁸ למדו ניווט, מכונאות ימית, בנין סירות, הפעלת רדיו. תנאי הקבלה היו: גילאי 16-14 מסיימי בי"ס עממי, או ארבע מחלקות של בי"ס תיכוני. קורסי הקיץ הראשונים התקיימו במקביל בקיסריה ולחופי הכנרת וחלקם היו בשת"פ עם הבריטים. כך לדוגמה יצאו התלמידים להפלגות יום ולילה על שולות המוקשים הבריטיות, וכך קיבלו הכשרה ימית בסיסית.

אחת הפעולות בהם עסק צוות ביה"ס היתה פעולה ליד ועד הלשון לחידוש מונחי ספנות בעברית.

¹⁸ שם, שם. על פי עדות זאב הים, ארכיון ההגנה, תיק 3114/27, (מתאריך 9.12.1957), היו במחזור הראשון כ-100 תלמידים, אולם נראה כי לי הנתון הרשמי של החי"ל, אותו הבאתי, אמין יותר.

פרק א': הקמת הפלי"ם

הכח הצבאי הימי של הישוב היה הפלי"ם – הפלוגה הימית של הפלמ"ח. בארגון 'ההגנה' היו מס' אנשים מצומצם אשר משלב מוקדם למדי חלמו במקביל לחלום בדבר הקמת תשתית ימית אזרחית גם את הצורך בהקמת תשתית ימית הגנתית. החלום היה בעיקר חלומם של יחידים. דוגמא לאדם כזה הוא אליעזר חודורוב, אחד מפעילי 'ההגנה' בחיפה, אשר נסע באופן עצמאי ב-1927 ללמוד בבית הספר הימי בצרפת. לאחר שנקלע לקשיי מימון פנה ל'הגנה' בבקשה לעזרה כלכלית. בדיון שנערך בקרב חברי הארגון בחיפה הוחלט לעזור לו בסיוע קטן ולא מספק, מתוך ראית החשיבות של הכשרה ימית מקצועית לאנשי 'ההגנה' מחד, אולם לא באופן דחוף הקשור למשימות המידיות העומדות בפניהם אלא כמעין השקעה לטווח רחוק.¹⁹

כפי שכבר הוזכר, כבר ב-1925-1927 הקימה 'ההגנה' את קבוצות 'נערי הירקון' בת"א, שמטרתן הברחת נשק. בראשית שנות השלושים הקימו דר' בטר וזאב הים בחיפה את אגודת 'השחיין' (שלימים שינתה את שמה ל'דולפין'). הגרעין הראשון של חברי האגודה היה קבוצת צעירים, רובם חניכי "צופי ים" בחיפה אשר שרתו כקשרים עוד בימי מאורעות תרפ"ט.²⁰ אגודה זו שפעלה תחת מסווה של מועדון ספורטיבי קמה מתוך מגמה להוות גרעין ימי בארגון 'ההגנה' החיפני, ומטרתו רכישת נסיון ימי, בעיקר בתחומי הורדת אנשים ונשק. רוב אנשי האגודה שובצו בעבודות בנית הנמל שהחלו בתקופה זו וכך זכו להכשרה בתחום זה. זאב הים מספר כי הבחורים שובצו בחוליות ימיות שארגנו המהנדסים הבריטיים והצטינו בצלילות ושחיה.²¹ פעילות האגודה התרכזת בעיקר בהורדת מטענים קטנים מאניות שהבריחו נשק, בעיקר מאניה איטלקית אשר הגיעה בכל יום חמישי בערב.²²

דב מגן ("ברצ'יק") מספר בעדותו כי עם פרוץ מלחמת העולם השנייה הוקם בחיפה "הגדוד החדש", שהוא היה מפקדו, כגדוד על מפלגתי שיתפקד כגדוד ימי. עמירם שוחט (לימים מאנשי הכל"ג) היה המדריך הראשי בגדוד זה, שכלל את מחלקה א' של סטודנטים מהטכניון, הפלוגה הימית הבוגרת של חיפה (אגודת 'דולפין')? ופלוגה של בוגרי צופי ים וזבולון. הפלוגות הוסוו כלפי ממשלת המנדט כאגודות ספורטיביות.²³ לא ברור מהעדות האם מטה 'ההגנה' היה מעורב בגדוד זה, שכן מצד אחד מדובר בעל מפלגתיות, אולם מצד שני הוא מזכיר את ה"גדוד הימי" הבוגר של חיפה, ואם אכן הכוונה לגדוד "דולפין", הרי שזה פעל בחסות 'ההגנה'. כך או כך גדוד זה התפרק בסוף 1940.

אלו היו ניצנים ראשונים. ההכרה כי יש צורך בכח ימי מסודר הבשילה בעיקר במהלך שנות השלושים (כפי שנסקר) אולם ישומה היה במהלך שנות הארבעים, כאשר בשל המאבק בבריטים על קיום עצמאי יהודי בא"י. כפי שצוין המטרות התחלקו לשתי קבוצות עיקריות: מטרות המסייעות למערך

¹⁹ חודורוב עצמו סיים את בה"ס בצרפת ב-1930 ואז כבר נוצל ע"י 'ההגנה' ביחד עם זכר אוריאל לצרכי העברת נשק בדרכי הים ואחר כך שירת כרב החובל של "גלילה", אחת מאניות חברת 'שהם'. וראה בעדות יעקב פת, מתאריך 24.10.1949, א.ת.ה. 80/6. עם הקמת השירות הימי ניסה חודורוב להשתלב בו אולם פרש על רקע חילוקי דעות והסתגלות, וראה בפרוט בפרק על מבנה החיל.

²⁰ עדות יחיאל שלפר יצחק, מתאריך 8.6.59, א.ת.ה. 24/22. (להלן: עדות יחיאל שלפר יצחק, א.ת.ה.)

²¹ עדות זאב הים מתאריך 9.12.1957, א.ת.ה. 311-4/27.

²² עדות יחיאל שלפר יצחק, א.ת.ה.

²³ עדות דב מגן (ליפשיץ) מתאריך 15.3.1973, א.ת.ה. 106/2.

הלחימה (ולכאן אני משייכת הובלה ימית, הברחת נשק וגם חבלה ימית) ומטרת הובלת מעפילים והורדתם בחופי הארץ.

ב-1938 הוקם המוסד לעליה ב', שמטרתו ריכוז המאמצים בנושאי העליה הבלתי לגאלית והכפפתה להנהגת הישוב המאורגן. אחת הבעיות הראשונות שעלו בענין ההעפלה היתה בעית כח אדם מקצועי ימי. אנשי 'ההגנה' אשר ליוו את אניות המעפילים היו חדורי אידיאלים, נחישות וכח רצון, אולם חסרו הכשרה מקצועית ימית. התוצאה היתה חוסר יכולת פיקוח על הצוותים הזרים של האניות. בכדי להתמודד עם בעיה זו הוחל ב-1939 בהכשרת מלווים ב'הגנה', בסיוע המוסד לעליה ב'. נבנו שלוש סירות אימונים ('דב', 'תרצה', 'רבקה'). האימונים נערכו בת"א תחת מטרת ההסוואה של הסקציה הימית של 'הפועל'. (וראה בהרחבה בהמשך)

כל הפעילות שנסקרה עד כה עדיין לא הובילה להקמת כח ימי נפרד. כח זה צריך היה כנראה לחכות להבשלת תהליכי האקטיביזם ב'הגנה' שבאו לידי גילום עם הקמת הפלמ"ח. הפל"ם צמח מתוך הפלמ"ח, הכח המגויס של 'ההגנה' אשר הוקם במאי 1941. עם הקמתו, זכה הפלמ"ח לתמיכה בריטית בנשק ובהכשרה, כיוון שנתפס ככח מגויס שיוותר בארץ במקרה של כיבוש אפשרי. במסגרת זו קמה גם 'המחלקה הערבית' ש-23 מחבריה נשלחו לחבל בבתי הזיקוק בטריפולי שבלבנון ונעלמו בדרכם ליעדם. הקורס שעברו הכ"ג היה בהכשרה ובפיקוד בריטיים. לא היה זה כח ימי יהודי עצמאי והוא לא הוקם בכדי לשרת מטרת ימיות יהודיות אולם טובי עתודת הימאים היהודית היו חברים בכח זה ואבדנם היווה מכה קשה הן מבחינה מוראלית והן מבחינת היכולת המקצועית לבנין הכח הימי העתידי של הישוב.

ההחלטה להקים במסגרת הפלמ"ח כח ימי שיטול על עצמו את החלק המבצעי של ההעפלה נפלה כבר בסוף 1942, אולם התעכבה עד ינואר 1943 כיוון שלא נמצא תקציב מתאים.²⁴ לאחר שהושג המימון²⁵ הוחל מחדש בהכשרת ימאים, עדיין לא במסגרת מחלקה נפרדת. אל הקורסים בקיסריה נשלחו בעיקר מתנדבים מיחידות הפלמ"ח השונות. הם עברו קורס מפקדי סירות, מהלך שלושה חודשים, ועם סיום הקורס חזרו לשרת ביחידותיהם. על פי עדות ספר הפלמ"ח הוחלט על תחילת האימון הימי לא רק עקב הלחץ של "המשוגעים לדבר", אלא גם בגלל העיתוי: הימים היו ימי רפיון בפלמ"ח. הגנרל רומל הובס זה כבר באל עלמין וסכנת הפלישה הגרמנית לארץ חלפה. שיתוף הפעולה עם הבריטים צומצם ויותר ויותר בחורים עברו לבריגדה מתוך מחשבה כי יוכלו לעשות ולתרום יותר במסגרת זאת. (ספר הפלמ"ח מציין כי הם נחשבו לעריקים..). הענות לדרישות להקים כח ימי סיפקה תעסוקה מצד אחד ואתגר מצד שני ותרמה בהשגת הבחורים במסגרת הפלמ"ח.²⁶

²⁴ אלדר מ', שייטת 13, סיפורו של הקומנדו הימי, ספרית מעריב, ת"א, 1993, עמ' 58. (להלן: אלדר, שייטת 13).

²⁵ מייק אלדר כותב בספרו כי המימון היה במסגרת הלוואה פרטית, אותה אין הוא מפרט (וראה שם, עמ' 58). בשאר המקורות מוזכר כי המימון לקורסים הראשונים היו בעיקר של המוסד לעליה ב', בשל הצורך הגובר לשלב ימאים ישראלים במפעל ההעפלה המתחדש. על פי עדות סאמק ינאי א.ת.ה, 141/38, המימון מהמוסד לעליה ב' החל לזרום רק ב-1945, כאשר פעילות ההעפלה היתה מרכזית עם סיום המלחמה, והוא איפשר בעיקר את התפנות אנשי הפל"ם לאימונים. ספר הפלמ"ח מציין אף הוא (עמ' 226) כי ראשית האימון היתה מהלוואה פרטית (שוב ללא פירוט) ואילו המימון של 'המוסד' החל רק מהקורס השני, כלומר מקיץ '43. כפי הנראה ישנו כאן בלבול מסוים בנוגע לתאריכים ולראשית המימון. לא מצאתי מסמך רשמי בנוגע לראשית המימון של המוסד בפעילות הפל"ם.

²⁶ גלעד ז' (עורך), ספר הפלמ"ח, הוצ' הקבוץ המאוחד, 1954, עמ' 400. (להלן: גלעד (עורך), ספר הפלמ"ח).

'המחלקה הימית' של הפלמ"ח קמה באופן רשמי ב 12.1943, כשנה לאחר תחילת האימונים הימיים בפיקודו של זלמן פרח. (כלי השיט שלה היו 3 סירות חתירה ומפרש: 'דב', 'רבקה' ו'תרצה' אשר הוזכרו קודם לכן) ממנה התפתח מאוחר יותר הפל"ם (4.1945). הקמת המחלקה הימית נבעה הן מלחץ פנימי של בוגרי קורסי ההכשרה לפתוח יחידה ימית מסודרת, והן מהצורך העולה של המוסד לעליה ב' בכח ימי מקצועי לצורך ההעפלה. המחלקה הוקמה במסגרת מחלקה ז' של הפלמ"ח, שכללה את 'היחידות המיוחדות' (המסתערבים, הגרמנית, הטיסים). בסיסי המחלקה היו בשדות ים וביגור, נווה ים, מעברות וגבעת השלושה, והאימונים היו בקיסריה. במקום עבודה בקיבוצים, כפי שנהגו יחידות הפלמ"ח האחרות לצורך קיומן, עבדו אנשי המחלקה הימית בנמל חיפה ובמחצבות שלידו. לאחר זמן הוחל גם בהעלאת אנשים לעבוד על סיפון של אניות סוחר גדולות, בכדי לרכוש נסיון. רוב הבחורים עלו על סיפון הספינות של חברת "עתיד".²⁷ או על ספינות שסטו במימי הים התיכון, עקב הסכנה הכרוכה בהפלגות ארוכות לאירופה הנתונה במלחמה.²⁸ ההחלטה לאפשר לאנשים להפליג על אניות הסוחר לא היתה פשוטה. מטה הפלמ"ח התנגד לכך תחילה. על פי עדות א/מ מנחם כהן יצחק שדה אמר להם לאחר הקורס הראשון כי מטרת הקורס לא היתה להכשיר ימאים, אלא להכשיר פלמ"ח'ניקים לצליחת נחלים.²⁹ עניין זה תאם את תפיסתו של יצחק שדה כי בכל מחלקת פלמ"ח צריך שיהיו ימאי או שניים בכדי לעזור בצליחת מכשולים "רטובים" (כגון הירקון), אולם הוא לא היה שותף לחזון של הקמת יחידה ימית עצמאית שמטרתה שונת לחלוטין.³⁰ מלבד זאת היתה גם התנגדות עקרונית בפלמ"ח לשלוח אנשים להפליג על אניות סוחר משום החשש כי בשעת צורך האנשים יהיו בלב ים, רחוקים מיכולת השתתפות בפעולה.(פעולה ימית לא הוגדרה עדיין 'שעת צורך'). היה גם חשש מהפיתויים הזרים אשר יכול להציב בפני הבחורים הים, הפגישה עם הנמלים והמלחים הזרים וכו'.³¹

ב 4.1945 הוקמה **הפלוגה הימית**, היא פלוגה י' במסגרת גדוד המטה של הפלמ"ח. הצורך בהגדלת המחלקה הימית לידי פלוגה נבע מהצורך בטיפול עמוק ומאורגן יותר בנושאי ההעפלה, שדחקו והלכו. מטה הפלוגה היה בגבעת חן ובגבעת השלושה, וכמפקדה הראשון מונה אברהם זכאי.

המטרות שהוצבו לפל"ם הותאמו למאמץ העיקרי של הישוב עם סיום מלחמת העולם השנייה: מאבק לעליה חופשית וכינון ישות יהודית עצמאית בא"י:

- הכשרת ימאים לפיקוד על אניות המובילות מעפילים.
- ארגון מעפילים במחנותיהם בחו"ל והכנתם להפלגה בים.
- הכנת אניות מעפילים להפלגה.
- פיקוד על אניות מעפילים (אחת הבעיות של מוסד ההעפלה בשנות השלושים היה חוסר בכח אדם מיומן אשר יפקד על הספינות, וכך נאלצו להישען על פיקוד מקצועי זר, שכיר, ובאופן מועט על מתנדבים אמריקאיים בעיקר (וראה בהמשך).

²⁷ עדות א/מ מנחם כהן מתאריך 15.5.1943, א.ת.ה, 27/23, (להלן: עדות מנחם כהן א.ת.ה.).

²⁸ עדות זלמן פרח מתאריך 14.8.1961, א.ת.ה, תיק 114/3.

²⁹ עדות מנחם כהן, א.ת.ה.

³⁰ עדות שמואל ינאי (סאמק) מיום 19.11.95, א.ת.ה, תיק 141/38 (להלן: עדות סאמק ינאי, א.ת.ה.).

³¹ גלעד (עורך), ספר הפלמ"ח, עמ. 400.

- חבלה בכלי שיט בריטיים שהופעלו לסיכול מעשה ההעפלה.
- הורדת מעפילים בחופי א"י.

מאוחר יותר נוסף גם אימון צבאי של מעפילים במחנות בקפריסין וקיום קשר ימי קבוע עם האי (באמצעות סירת הדיג "כריש").³² ע"פ עדות טבנקין אומנו במסגרת "שורת המגינים" בקפריסין כ-6000 צעירים, תוך כדי עבודה עם תנועות הנוער ומסגרות ההתישבות. האימון התרכז בעיקר באימון מדריכים ולא באימון המוני, בנסיון ליצור אימון אפקטיבי.³³

אנשי הפל"ם היו אמונים גם על גיוס אנשים הן מתוך האגודות הימיות הפעילות והן מתוך הפלמ"ח לצורך הגדלת הכח הימי, משימה אשר נתקלה לא פעם בקשיים מצד מפקדים אשר סרבו לשחרר לוחמים, עקב מחסור בכח אדם.³⁴ חשוב להדגיש כי בהגדרת מטרות זו אין התייחסות לפתוח יכולת ללוחמה ימית או הקמת צי ימי. הגדרת האויב הנובעת ממטרות אלו היא האויב הבריטי. גם האויב הערבי המקומי הוצנע בשלב זה של הגדרת המטרות.

מלבד הפל"ם, משולב החל מ-1939 בבניית הכח הימי ב'הגנה' גם סיפורה של החבלה הימית. החל בפעילות חבלה של הפו"ם, כג' יורדי הסירה, הקמת "החוליה הימית" ועד להקמתה של שייטת 13 בחיל הים. (וראה בהמשך). למעט סיפורם של כג' יורדי הסירה, אשר היה סיפור של שת"פ עם הבריטים, גם פעולות החבלה הימית נועדו לעזור למעשה לפעולת ההעפלה הימית, תוך שהן מתמקדות בפגיעה באניות משמר החופים הבריטיות, ואניות הגרוש.

במהלך מלחמת העצמאות השתנו משימות הפל"ם. הגדרת האויב השתנתה ויחד עימה השתנו גם המשימות הנדרשות מכח ימי יהודי. הכח הלך ונבנה תוך כדי לבטים על דרכו של השרות הימי החדש. במסגרת הפל"ם הוקמה 'פלוגת הנמל' להגנה על נמל חיפה ולעזרה בהכשרת "צי הצללים" לספינות מלחמה. עדיין הושם דגש נכבד על פעילות בתחומי ההעפלה. עד ה-15.5.1948 המשיכו 80 מתוך 370 אנשי פל"ם להשיט אניות רכש ומעפילים.³⁵ חלק מהאנשים הועברו ל"שירות הימי" שהוקם במסגרת צה"ל. חלק אחר מאנשי הפל"ם אשר לא הסכין לאי האקטיביזם בפעילות הימית באותם הימים הצטרף לחטיבת הראל בקרבות על ירושלים. בין אנשי קבוצה זו בלטו יוצאי 'החוליה'.

³² זהר, הפל"ם, עמ' 8.

³³ גלעד (עורך), ספר הפלמ"ח, עמ' 844 (עדות יוסף טבנקין).

³⁴ שם, עמ' 401, (עדות אברהם זכאי).

³⁵ זהר, הפל"ם, עמ' 31.

מערכ ההכשרה בפלי"ם

כפי שזכרנו, הוחל בהכשרה ימית חלקית עוד לפני הקמת הכח הימי עצמו. מטרת ההכשרה היתה לאמן את לוחמי הפלמ"ח "אימון רטוב" כדי שיוכלו להתמודד עם מכשולי מים וכו', כלומר בפרוש לא הכשרה ללוחמה ימית.

כבר ב-1939 החלו אימונים תחת ההסוואה של 'הסקציה הימית בהפועל'. מרכז האימונים היה בגני התערוכה בת"א. בקורס הראשון השתתפו כ-25 נערים.³⁶ התאמנו על 3 הסירות של הפועל. מפקד הקורס היה אהרון ליזבסקי והדריכו בו כתריאל יפה, שמואל טנקוס ויעקב אנייב. מטרת הקורס הוגדרה כהכשרה לפעולות ימיות והורדת מעפילים אל החוף והאימונים כללו בהתאם שיעורי שחיה, ימאות, קשרים, חתירה ושיט מפרשיות.

אימונים אלו נעשו כבר בשתוף פעולה עם המוסד לעליה ב', שהיה מעוניין בהכשרת ימאים ישראלים. אולם יש לזכור כי מדובר בתקופה שבטרם מלחמת העולם השנייה, והיקף פעילות המוסד היתה גם היא מצומצמת. עם פרוץ המלחמה - הוקפאו האימונים.

1941 - לנוכח ההתקדמות במלחמה והתקרבות החזית לא"י (בשלב זה בעיקר דרך האיום מסוריה), מדובר בתקופה של שתוף פעולה עם הבריטים. הקמת הפלמ"ח ב-5.41 מהווה את גולת הכותרת של שת"פ זה. לא כאן המקום להיכנס לסוגיה זו, אולם גם האימון הימי הושפע משתוף הפעולה. הבריטים הכשירו 30 חניכים, אנשי 'הגנה'. 3 נשלחו לבצוע חבלות ביון. 23 מתוכם, אנשי מחלקה הערבית נשלחו לביצוע חבלה בטרופולי ממנה לא חזרו, הם 'כ'ג יורדי הסירה'.

ינואר 1943 - חידוש ההעפלה - נפתח קורס ימי למפקדי סירות במימון המוסד לעליה ב' בקיסריה. הציוד הועבר בשלמותו מת"א, מ'הפועל'. עד סוף מלחמה"ע התקיימו בקיסריה 4 קורסים למפקדי סירות, בהם השתתפו כ-150 חניכים.³⁷ קורס מפקדי הסירות ערך שלושה חודשים, וכלל לימודי שחיה, השטת סירות חתירה, מפרש ומנוע, טיפול בציוד ימי, ידיעת חופי הארץ, ניווט חופי, 'הכרת טבע הים', חוקי ים בינלאומיים, תיאוריה ימית בסיסית, הכנת אניות מעפילים להעפלה והורדת מעפילים לחוף. בקורס הראשון בקיסריה, השתתפו כ-30 אנשים.³⁸ מהם ישמשו מאוחר יותר בתפקידי פיקוד בכירים בפלי"ם ובחיל הים, דוגמת א/מ קפלן (קיפי), אברהם זכאי, יצחק "אייק" אהרונביץ, זלמן פרח, אברהם דר, ישראל אורבך, וישראל רותם.³⁹ לפי תכנית הקורס ניתן לראות את ההתאמה לצרכים ולמטרות, שהין בעיקר מטרות עזרה להעפלה, (כולל הורדת מעפילים לחופי הארץ) ועזרה דרך החוף בהספקה ותובלה. מפקד הקורס היה יעקב סלומון שלא היה איש ים אלא שימש כמנהלן, והמדריכים: דב ליפשיץ (מגן) "ברצ'יק" מרמת השופט, ושמואל טנקוס. מדריכים עוזרים היו מרדכי (מוקה) לימון ואחרים. מאחר והיה זה קורס חורף תנאי האימונים היו קשים מאוד. יש לציין כי בוגרי ביה"ס הימי של הטכניון לא נשלחו לקורס קיסריה, אולם חלקם שימשו מאוחר יותר

³⁶ לנתון זה אין מקור רשמי. מבוסס על עדותו של קוסטיקה שלמה, ארכיון יד טבנקין, 45/115/12, (מ-1983)

³⁷ זהר, פלי"ם, עמ' 14.

³⁸ המספר לקוח מתוך עדותו של דוד בן חורין מתאריך 14.4.1953. א.ת.ה. 8/39, (להלן: עדות בן חורין, א.ת.ה.) אותו מס' מופיע גם בספר הפלמ"ח, עמ' 399.

³⁹ עדות מנחם כהן, א.ת.ה.

כמדריכים בקורסים הללו.⁴⁰ החל מהקורס השלישי, כאשר המחלקה הימית כבר היתה עובדה קיימת נשלחו האנשים לאחר הקורס לתקופת הכשרה: חלקם הקטן נשלחו לעבוד באניות הסוחר של "עתיד" ואילו חלקם עסקו בדיג ובספינות הדיג, בעיקר של ההתיישבות העובדת. לאחר שעות העבודה נערכו סיורי חוף בסירת האימונים של "הפועל": 'ארלזורב'. מטרת שיוט זה היתה התמצאות טובה בחוף הארצישראלי ואיתור חופי נחיתה אפשריים לספינות המעפילים.

כבר מהקורס הראשון נפתחה מחלקה למכונאות. בקורס הראשון הופנו 12 למכונאות. ב-5.1944 הוסף קורס נוסף - קורס מכונאים ביגור שהיה מיועד לבוגרי בסמ'ת.

חשוב לציין כי בשלושת הקורסים הראשונים בקיסריה היתה מעורבות מלאה של המוסד לעליה ב'. היה מימון של ה'מוסד', היתה שותפות של דודקה נמרי בבניית התכניות, בחלוקת התפקידים. נמרי היה מבקר תדיר בקיסריה, גם למטרות ביקורת על הנעשה בקורסים. המוסד גם דאג לתוספת מזון למשתתפי הקורסים (קופסת שימורי "בוליביף") פעם ביומיים.⁴¹

בקיץ 1944 נפתח הקורס השלישי בקיסריה למפקדי סירות. במהלך קורס זה נפלה ההחלטה על הקמת המחלקה הימית. מבין האנשים נבחרו 30 והם שהיוו את הגרעין הראשון של המחלקה הימית. 1945: באפריל מורחבת המחלקה הימית ומוקמת הפלוגה הימית במסגרת גדוד המטה של הפלמ"ח. באותו זמן נפתח קורס חובלים ראשון ביגור בפיקודו של שמואל טנקוס. הקורס היה במסגרת המקצועית של ביה"ס הימי שליד הטכניון, והתנהל במתכונת קורס קציני ים של צי הסוחר. ספרי ההדרכה והמושגים היו קיימים אולם בפועל כל האימון היה בסירות מפרש ומשטים בלבד, בהתאם למה שהיה.⁴² קורס החובלים ארך כחצי שנה, וכלל גם אימון תאורטי: ניווט במים עמוקים, ניווט כוכבים, מטאורולוגיה, מבנה אניות, מכונאות הכרת חופים אירופים, הכנת אניות להעפלה והנהגת אנשים באניה צפופת אוכלוסין, כולל ענייני תזונה ובריאות. במקביל התקיימו הפלגות לילות לאורך חופי הארץ לאיתור חופי נחיתה אפשריים והכרתם. בקורס השתתפו 15 איש שהיו מיועדים לצאת לאירופה בשליחות ההעפלה. הצטרפו גם עריקים מהצבא הבריטי, כמו דן בן אמוץ. מטרת הקורס היתה רכישת ידע ימי שיספיק לפיקוח על הצוותים הזרים, לטפל במקרי חירום וליטול פיקוד ימי בשעת צורך. בניגוד לקורסי מפקדי הסירות, בקורס החובלים הושם דגש על הכשרת פיקוד ימי ישראלי על אניות המעפילים, והיכולת לתפעל את הספינות גם ללא נוכחות הצוות המקצועי הזר. הנסיבות השתנו, צריך היה להתמודד עם תוצאות המלחמה, וכך גם הצרכים בנושאי ההעפלה. כפי שעולה מעדויות של אנשי ה'מוסד' באירופה, ההכשרה המקצועית הנוספת שניתנה למלווים מטעם הפל"ם היתה קצרה ולא מספקת, ובכל אופן עמד בעוכריהם חוסר הנסיון והפרקטיקה, בהם מטבע הדברים לקו בחסר. ב-2.48, ערב הקמת המדינה היו 80 בוגרי קורס חובלים ו-70 בוגרי קורס מפקדי סירות.

⁴⁰ עדות אלכס שור מתאריך 15.5.1963. א.ת.ה. 132/42.

⁴¹ עדות אברהם זכאי, ארכיון יד טבנקין, תיק 3/106, מתאריך 3.11.1984 (להלן: עדות זכאי, ארכיון יד טבנקין).

⁴² עדות סאמק ינאי, א.ת.ה.

מעבר הכשרה נוסף יועד לכל חברי הפלמ"ח. החל מ 1944 עסקו חברי המחלקה הימית באימון שאר חברי הפלמ"ח.⁴³ הוחלט אז להעביר את כל חברי הפלמ"ח קורס מזורז של 10 ימים כחלק מהאימון הצבאי. מטרת הקורס היתה הכשרת כח אדם לעזרת פעילות ההעפלה, בעיקר הורדת מעפילים אל החוף. מפקדי הקורס הזה היו אברהם זכאי, זלמן פרח ומנחם כהן. באותה תקופה גם החלו לשלוח את אנשי הפלוגה לעבוד כמדריכי ימאות בגדנ"ע וב"הפועל", בין היתר על מנת לאתר כח אדם עתידי שיוכל להצטרף לפלי"ם.⁴⁴

⁴³ העדויות בדבר תחילת ההכשרה הימית לכל חברי הפלמ"ח סותרות. מנחם כהן העיד כי ההכשרה החלה עוד ב 1943, טרם הקמת הפלי"ם. (א.ת.ה. תיק 27/23) אליעזר קליין העיד כי הוחל באימונים אלו רק ב 1944-1945. (א.ת.ה. תיק 23/24). הציון של 1944 מוזכר בכמה עדויות. לא מצאתי תאריך רשמי המציין תחילת ההכשרה.

⁴⁴ עדות בן חורין, א.ת.ה.

פעילות במסגרת המוסד לעליה ב'

המוסד לעליה ב' היה למעשה האחראי והמבצע בפועל של העליה הבלתי לגאלית מטעם הישוב המאורגן. בראשו עמד שאול אביגור, איש מפא"י. המפקד של 'המוסד' בארץ היה דודקה נמרי.

פעילות 'המוסד' החלה עוד בשלהי 1938, במסגרת המאבק לעליה חופשית. עם פרוץ מלחמת העולם השנייה הופסקה פעילות 'המוסד', גם עקב תלאות המלחמה אשר מנעו פעילות העפלה מצד אחד, וגם עקב ההחלטה שלא להפריע לבריטים במאמץ המלחמתי כנגד האויב הנאצי. החל מ-1943 חודשה פעולת 'המוסד' באירופה, אולם בקנה מידה קטן. הפעולה התרכזת בהעלאת יהודים ארצה מאיזור הבלקנים, בעיקר מרומניה דרך תורכיה, והוחל בגישושים לחידוש ההעפלה מאיטליה ומיוון. ב-21.8.45 הפליגה הספינה הראשונה מחופי איטליה, "דאלין", ספינת דיג ועליה 40 איש, והיא מסמנת את חידוש ההעפלה בדרך הים לישראל. חידוש הפעולה באירופה גרר בעקבותיו גם חידוש ההשקעה בהכשרת כח אדם ימי בארץ.

לאחר סיום המלחמה התמקד המאמץ המרכזי של המאבק בבריטים במאבק על העליה החופשית. למאבק ההעפלה היה צד פוליטי - הנסיון להפעיל לחץ מדיני באמצעות דעת קהל על בריטניה. אולם היה לו גם צד מאוד רגשי. היאוש והכעס של שארית הפליטה מצד אחד, ותחושת התיסכול של הישוב בארץ, אשר רובו הורכב אף הוא מעולים חדשים יחסית אשר איבדו רבים מבני משפחתם בתופת של אירופה. התיסכול על כי לא הצליחו לעשות יותר למען יהדות אירופה בזמן המלחמה, יצר תחושה מאוחדת כי יש לעשות כל שניתן למען שארית הפליטה. תחושה זו חצתה קווים פוליטיים.

המוסד לעליה ב' נהנה באירופה ממעמד אוטונומי. אמנם כל חברי 'המוסד' היו חברי 'הגנה'⁴⁵: 'המוסד' היה למעשה אחת מזרועות 'ההגנה', זרוע המחתרת אשר הופקדה על ביצוע ההעפלה. אולם זרוע זו נהנתה ממדת אוטונומיה רבה יותר משאר זרועות הארגון. יחד עם זאת חייב היה 'המוסד' בכפיפות לדרג הפוליטי, קרי להנהלת הסוכנות אליה היתה כפופה 'ההגנה' כולה. גם אנשי הפלמ"ח, ובעיקר אנשי הפל"ם אשר נשלחו לפעילות ההעפלה באירופה, היו תחת הפיקוד הישיר של 'המוסד'. ההוראות לגבי נוהלי ההפלגה, אירגון המעפילים או דרכי ההתנגדות של המעפילים ושל הצוות הארצישראלי על הספינה במקרה היתפסות, היו בלעדיות לאנשי 'המוסד', ועובדה זו היתה פתח לחיכוכים רבים, כפי שיורחב בהמשך.⁴⁶

כפי שכבר נכתב פעילות 'המוסד' למעשה לא פסקה כליל במהלך המלחמה, אולם היא צברה תאוצה לאחר סיומה. כבר בנובמבר 1944 הגיעו לאיטליה שני השליחים הראשונים של 'המוסד' (משה נוטקין וישראל ספיר, אשר נלוו לגדודים הראשונים של הבריגדה), ובמאי '45 הגיע יהודה ארזי ("אלון") שמשימתו היתה הן רכישת נשק והן ארגון ההעפלה מאיטליה, (מ-1947 החליפה את ארזי באטליה עדה סרני, אשר פעלה איתו מיולי '45). ארזי היה כפוף ישירות לאליהו גולומב. ליוון נשלח לוי שוורץ והצטרף אליו יאני אבידוב. אולם התנאים הקשים ביוון (מלחמת האזרחים שם, והמכשולים הגדולים

⁴⁵ באואר י', "הבריחה", הוצ' ספרית הפועלים, 1979. (להלן: באואר, "הבריחה").

⁴⁶ בוגנר נ., ספינות המרי: ההעפלה 1945-1948, הוצ' משהב"ט, 1993. עמ' 121. (להלן: בוגנר, ספינות המרי).

שהציבו הבריטים) יחד עם נוחות תנאים באיטליה הפכו את איטליה לבסיס העיקרי של ההעפלה.⁴⁷ (בסיס נוסף היה בצרפת).

בשנה הראשונה לאחר המלחמה היתה פעילות ההעפלה מצומצמת בהיקפה. ממוצע ההפלגות היה של 2 ספינות לחודש. אולם מאחר ומדובר בספינות קטנות, אשר קל היה להסוותן כספינות משא חופיות או ספינות דיג ואשר הצליחו לחמוק מהמשמרות הבריטיים בים, היה בפועל מס' המעפילים קטן. ספר תולדות ההגנה מציין את המס' של 1032 איש, מס' הקטן אפילו ממכסת הסרטיפיקטים החודשית.⁴⁸ הבריטים התכוננו לאפשרות של חידוש העליה הבלתי לגאלית. כבר ב 23.8.45 נשלח מברק מהפיקוד העליון הבריטי במזרח התיכון ללונדון, בו נכללת האזהרה בפני חידוש ההעפלה אשר יוביל במהרה למשבר. המברק כולל בקשה לפעולה מדינית אשר תמנע את הפלגת הספינות מאירופה, כיוון שתפיסת המעפילים וקיצוזם ממכסת הסרטיפיקטים יגרום לתסיסה בדעת הקהל העולמית.⁴⁹ ב 12.10.45 התכנסה בלונדון הוועדה לענייני העליה הבלתי לגאלית כדי לבחון דרכי פעולה אפשריות למאבק בהעפלה. נבחנו חלופות אחדות למאבק, וכולן לקחו בחשבון כי האופי המיוחד של עליה זו, שהיא עלית פליטים אשר יוצאת מנמלים שונים תחת דגלים שונים, יוצר בעיות פוליטיות ומשפטיות מיוחדות. החלופות למאבק שהוצאו באותה ועידה היו: א. מניעת הפלגת ספינות מנמלי היציאה באמצעים דיפלומטיים או צבאיים. ב. ירוט האניות בלב ים והחזרתן לשטח הנתון בפקוח בריטי, גרוש המעפילים חזרה לארץ המוצא והחרמת הספינות. ג. ירוט הספינות במים הטריטוריאליים של ישראל, עצירת המעפילים בארץ ושחרורם תוך ניכוי מספרם ממכסת הסרטיפיקטים, החרמת הספינות והטלת קנס או מאסר לצוותיהן.⁵⁰ החלופה השלישית היא שאומצה בשלב הראשון, וכל עוד היה מס' המעפילים נמוך ניתן היה לבריטים לעמוד בו. המטרה היתה להפוך את העליה הבלתי לגאלית לבלתי כדאית עבור הישוב היהודי, הן מבחינת הרווח במס' אנשים שעולים, והן מהבחינה הכלכלית (עקב החרמת הספינות).

מבחינת הפלי"ם, מדובר בחצי השנה הראשונה להיותו כפלוגה. קורס חובלים ראשון נמצא ביגור, באימונים. החבלה הימית בשלב זה לא באה לידי ביטוי לפני נובמבר, כאשר היתה שותפות של אנשי פלי"ם במבצע "מסיבה". (2.11.45, וראה בהרחבה בהמשך).

החל מדצמבר '45 תיגברו הבריטים את כוחותיהם בא"י. נוספו מטוסים לסוירים אויריים והוצבה שייטת בת ארבע משחתות ושתי סיירות כדי להגביר את הפיקוח על החופים. ב 25.12.45, ליל חג המולד, "התגנבה" אחרונת הספינות הקטנות, "חנה סנש", והורידה את 252 נוסעיה בנהריה, אולם

⁴⁷ איטליה היתה הראשונה לשחרור ע"י כוחות הברית, וכוחות הבריגדה היהודית הגיעו אליה בשלב מוקדם למדי. לכן היה בה המפגש הראשון בין הארצישראלים לבין שארית הפליטה ופעולות רבות של המוסד היו בסיוע ובכיסוי של חיילים אלו. נוסף לכך נהנה 'המוסד' באיטליה מעזרה לא מבוטלת של אנשי ממסד איטלקים שהתנגדו לפאשיזם, ושל איטלקים קשיי יום אשר הזדהו עם המאבק היהודי, או היו מוכנים לסייע תמורת כסף. חוסר האהדה לבריטים באיטליה חצה שכבות, והמוסד נהנה ממנו ביותר. התנאים הגיאוגרפים אשר העניקו לאיטליה מדף יבשת ארוך ומפורץ תרמו גם הם להפיכת איטליה לבסיס מרכזי להעפלה. על הסיוע הרב לו זכה 'המוסד' באיטליה ניתן לקרא בספרה של עדה סרני, ספינות ללא דגל. הוצ' עם עובד, תשל"ה. (להלן: סירני, ספינות ללא דגל).

⁴⁸ סלוצקי י', (עורך), ספר תולדות ההגנה, ג' 3. הוצ' עם עובד, 1973, עמ' 1902. (להלן: סלוצקי, (עורך), ספר תולדות ההגנה).

⁴⁹ בוגנר, ספינות המרי, עמ' 33-34.

⁵⁰ שם, עמ' 35. המשך הפרק שם, מפרט את השיקולים שהנחו את בריטניה בבחירת אמצעי התגובה כנגד ההעפלה, אותם קצרה היריעה לפרט בעבודה זו.

החל מיונאר '46 ספינות המעפילים החלו להיתפס אחת אחר השניה.⁵¹ הספינות שנתפסו לוו לחיפה והוחרמו, ונוסעיהן הושמו במחנה המעצר בעתלית, משם שוחררו לפי התור במסגרת אשרות העליה הליגאליות. מבחינת פעילות 'המוסד' ניתן לראות בתקופה זו ועד תחילת "מבצע איגלו" (הגרושים לקפריסין) תקופה אחת. המדיניות בה נקט 'המוסד' בתקופה זו היתה מדיניות זריחה בכדי לא להתנגש במאבק אלים כנגד הבריטים. נשק חם לא היה כמעט על הספינות (למעט אקדחי המלווים, לצורך הגנה עצמית). ההוראות למלווים היו לא לפתוח באש במקרה של התפסות, שכן אין לזה ערך למול מקלעי הבריטים. ההתנגדות לבריטים נתפסה במונחים של התנגדות פאסיבית: הנפת שלטים, הפגנות, סרוב פאסיבי להענות לפקודות.⁵² המעפילים עצמם לא נדרשו לשום פעילות אקטיבית בתקופה זו (למעט פרשת לה ספציה)⁵³. יוצאות מכלל זה היו ההנחיות אשר ניתנו החל ממרץ 1946, למקרה שהספינות יתפסו בלב ים ויאלצו להיגרר שלא לכיוון הארץ. במקרה כזה נדרשו המלווים לארגן חבלה במכונות ו "עשית סקנדלים".⁵⁴ בתקופה זו, תקופת הראשית של החוליה לחבלה ימית, היו מעט פעולות, שנועדו כולן לפגוע במטרות בריטיות: מטרות בנמל, ברכבת. אלו היו פעולות מקומיות, ואינן קשורות לפעילות ה'מוסד'. (ההתגברות בפעולת החבלה הימית היתה במסגרת תנועת המרי, ועל כך בהמשך).

'המוסד' לא היה רק אחראי על שילוח המעפילים, אלא גם להורדתם לחוף. הממונה בארץ, דוד נמרי, עבד בצמוד ל"הגנה", שכן על כוחותיה הוטל מבצע מסובך זה. ביצוע ההורדה והטיפול בסירות המעבירות את המעפילים אל החוף הוטל על אנשי הפל"ם. אבטחת אתר הנחיתה הוטלה על יחידות אחרות של הפלמ"ח. בניגוד להוראות על סיפון האניה, כאן היו ההוראות להיכנס לקרב עם כוחות המשטרה באם ינסו למנוע הורדת מעפילים. השיקול האם לפתוח באש ניתן למפקד המשימה במקום, והוא לא נדרש לקבלת אישור ממפקד האבטחה.⁵⁵

שונה היה המצב בקרב הכוחות הלוחמים בארץ. כפי שכבר נכתב, גברה האכזבה בציבור ממשלת הלייבור שהכזיבה, מנאום אטלי שהבהיר כי ממשלת הלייבור אינה מתכוונת למלא את הבטחותיה לצינות ולממש את הבית הלאומי אלא להפך, להגביר את הגבלות העליה החופשית. בן גוריון חידש את קריאתו מימי ה"ספר הלבן" למרד עליה. ב-1.10.45 בן גוריון שולח מברק מלונדון למשה סנה (רמ"א ה'הגנה'), תחת החתימה "אבי עמוס" הוא קורא למעשה להקמת תנועת המרי העברי. שלושת הסעיפים המרכזיים במברק זה עסקו בעליה ב' ובעליה ג', שהיא ההעפלה בכח הנשק, עליה מזוינת שתעמוד בכח עצמה בפני משטרה בים או בחוף.

⁵¹ אמנם הספינה הראשונה שנלכדה היתה, ברל כצנלסון, אשר הפליגה מיוון ב-16.10.45. (למרות שרוב מעפיליה הספיקו לרדת לחופי הארץ). כחודשיים לפני החרפת מאמצי המשמר הבריטיים.

⁵² בוגנר, ספינות המרי, עמ' 23.

⁵³ פרשת לה ספציה התרחשה באיטליה, 4.1946, כאשר יהודה ארזי קרא ל-1000 מעפילים אשר התרכזו בנמל לצורך הפלגה לשבות שביתת רעב, מאחר והבריטים השתלטו באופן חריג על ספינת ההעפלה. שביתת הרעב נמשכה 3 ימים ועוררה גלי אהדה בדעת הקהל האיטלקית והעולמית, עד שהממשלה הבריטית נאלצה להגיע לפשרה, לפיה הפליגו המעפילים בשתי ספינות "דב הוז" ו"אליהו גולומב", בתנאי שיגיעו לחופי הארץ לא לפני 17.5.46 בכדי שיוכלו להכלל במכסת העולים החוקית לאותו חודש.

⁵⁴ בוגנר, ספינות המרי, עמ' 32. הנחיות אלו היו מבוססות על השמועות אשר החלו להגיע החל מיונאר '46 כי הבריטים מכינים מחנות מעצר בקפריסין. אמנם השליח המיוחד מטעם המוסד (שורה פישמן) לא העלה כי החלה פעילות ממשית בכיוון זה בקפריסין, אולם הנורה האדומה כבר נדלקה. היה ברור כי לא יהיה בכוח אנשי הספינות למנוע מעצר וגרירה בלב ים, אולם רצו לעורר תהודת דעת קהל, ולהקשות את העבודה לבריטים.

⁵⁵ סלוצקי (עורך), ספר תולדות ההגנה, ג2 עמ' 1108-1109.

עליה ג' אמורה היתה לצייד כל שיירת עולים בנשק חם ובפיקוד של בחור ארצישראלי מאומן לצורך כך. שאול אביגור נדרש לבוא להתייעצות כיצד להקים את התשתית לעליה ג'.⁵⁶ בן גוריון סבר כי האנשים המתאימים לביצוע מטרה זו הם אנשי הבריגדה היהודית, עימם נפגש בשעת סיורו באירופה ב-11/8-45. הוא פנה למס' אנשי הבריגדה (מיכאל בן גל, הקצין הממונה מטעם 'ההגנה' בבריגדה, שלמה רבינוביץ (שמיר) אולם הם סרבו לבקשתו. בסופו של דבר הוטלה משימת אימון האנשים על נחום גולן (שפיגל), מי שעתיד לפקד על חטיבת גולני במלחמת העצמאות, ועל ישראל טל, לימים אלוף בצה"ל. מחנה האימונים אליו רוכזו כעשרים בחורים היה ליד פאריס. האימונים לא צלחו, ובן גוריון לא הצליח להלהיב את האנשים לרעיון של פריצה מזוינת של מעפילים. גם שאול אביגור התנגד. המוסד לעליה ב' היה אז בראשית התארגנותו המחודשת ולא היו לו את המשאבים להתמודד גם עם המשימה שרצה בן גוריון. יש לזכור כי עוד ב-1939 היה אביגור מהמתנגדים לקריאת בן גוריון "מרד עליה". אביגור התנגד להפוך את המעפילים לנשק או לסכנם מעל ההכרחי. מבדיקה שנערכה בצרפת התברר, כי קשה למצא אנשים אשר יהיו מוכנים לעלות בדרך של מאבק מזוין. שארית הפליטה, תשושה ממאורעות השואה, מוכנה היתה לעלות לארץ, מוכנה היתה למאבק הקשה של עליה בלתי לגאלית על תלאותיה, אולם קשה היה לגייס אנשים אשר היו מוכנים למאמץ של אימוני נשק ופריצה בכח הנשק לארץ, מול סיכויי ההצלחה הקלושים.⁵⁷ בסופו של דבר התכנית ננטשה.

מה שאנו יכולים ללמוד מפרשת 'עליה ג', אשר לא יצאה אל הפועל, הוא גם את קו ההתנגדות של אביגור ליתר אקטיביזם (על חשבון המעפילים), וגם את גישתו הבסיסית של בן גוריון לאנשי הפלי"ם. ב-10.45 כבר היה מס' לא מבוטל של אנשי פלמ"ח שעברו אימון ימי, והפלוגה הימית כבר הוקמה. ובכל זאת לפי העולה מן הכתובים לא ראה בהם בן גוריון את מאגר כ"א להקמת התשתית לעליה ג'. הוא פנה קודם לאנשי הבריגדה, ורק משנענה בסרוב פנה ל'הגנה'. יתכן כי מה שהינחה אותו בבחירה זו היא העובדה כי אנשי הבריגדה הכירו את מערב אירופה, ולכן היה להם יתרון בענין זה. (יתרון זה נוצל באירגון "הבריחה" ובמוסד לעליה ב'). ענין אחר הוא ההכשרה שעברו אנשי הפלמ"ח, אשר הכשירה אותם בעיקר לנחיתה חופית, ופחות ליכולת להוביל אניות בימים. (יחד עם זאת אין להתעלם מהעובדה כי קורס החובלים הראשון של הפלי"ם כבר הסתיים בשלב זה, וכי מאוחר יותר יועדו אנשי הפלי"ם להוביל את אניות המעפילים של 'המוסד'. על יכולת הלחימה וההתגוננות של אנשי הפלמ"ח לא היו עוררין, כך שנראה כי שורשי אי הפניה לפלי"ם היו עמוקים יותר מאשר ההכרה ביכולת המבצעית. יש לזכור עוד, כי ראשי 'ההגנה' התנגדו לתכנית 'עליה ג' וראו בה תכנית הרפתקנית גם מבחינה מדינית.⁵⁸ שרת וגלילי, שנחשבו לאקטיביסטים, לא תמכו בבן גוריון בענין זה, ואולי צריך להבין את הפניה דווקא לבריגדה גם על רקע זה. בן גוריון אינו מתייחס לסיבותיו ביומנו, אלא רק מציין את העובדה כי ראה באנשי הבריגדה את היעד העיקרי להוביל מהלך זה).

למרות התנגדות לקריאה לעליה ג', אי אפשר היה להתעלם מהעצמה המחודשת של הקולות האקטיביסטיים והקמת תנועת המרי. פעולות 'ההגנה' היו צמודות העפלה: שחרור מעפילי עתלית

⁵⁶ בוגנר, ספינות המרי, עמ. 16-17.

⁵⁷ שם, עמ. 18.

⁵⁸ שם, עמ. 19.

בליל 9.10.45 היווה את אות הפתיחה לתנועת המרי. פגיעה בתחנות משטרה חופיות, פיצוץ דרכי תחבורה וקשר לארץ (ליל הרכבות, ליל הגשרים), ופגיעה בכלים בריטיים - כל אלו באו כתגובות ללכידת ספינות מעפילים ובצמוד להן. בעקבות פעולות אלו דרשו ראשי הצבא הבריטי מהדרגים המדיניים להחריף את המלחמה כנגד ההעפלה. ב23.2.46 חזרו והעלו את התכנית להחזרת המעפילים לארצות מהן באו.⁵⁹ מאחר והיו אלה ימי עבודתה של הועדה האנגלו אמריקאית, היה העיתוי לא מתאים. הדרג המדיני נהג באיפוק כנגד 'תנועת המרי', כדי למנוע השפעה שלילית על דעת הקהל בארה"ב. גם ההעפלה היתה מינימלית בתקופת עבודת הועדה, ובין ה 17.1.46 ועד 26.3.46 לא הגיעה לארץ אף לא ספינת מעפילים אחת. מלבד הרגישות הדיפלומטית לדעת קהל, היו גם קשים דיפלומטים לבריטים, שכן לא הצליחו לכפות על שום ממשלה אירופאית למנוע את ההעפלה מתחומה.⁶⁰ גם הרעיון להחזיר את המעפילים לאירופה עתיד היה להיתקל בקשיים דיפלומטים, שכן המעפילים ברובם לא היו נתיני הארץ ממנה הפליגו, ולכן החזרתם לאירופה היתה נתקלת בהתנגדות הממשלות הנוגעות בדבר.

התפנית היתה עם תפיסתה של "מכס נורדאו" (13.5.46), האניה הגדולה ביותר עד אז, ועליה 1666 מעפילים. זו היתה הפעם הראשונה שמס' המעפילים עלה על מכסת הסרטיפיקטים החודשית, אשר עמדה על 1500. עצירת מעפיליה בעתלית יצרה לראשונה בעיות של מקומות איכסון והספקת מזון. החזקת כמות כה גדולה של מעפילים הפכה להיות מטרד בטחוני בא", וריתקה כוחות משמר גדולים. הבריטים חששו מחזרתו של מבצע שחרור מעפילים (כדוגמת ליל ה 9.10.45) ולכן ריתקה השמירה במחנה כוחות גדולים. כוחות אלו היו מנועים לעסוק בעבודה של סיכול פעולות תנועת המרי. גם החשש מתגובה ערבית עקב העליה במס' המעפילים הטרידה את השלטונות בארץ והוסיפה למידת חוסר סבלנותם כלפי מפעל ההעפלה היהודי. ידיעות בדבר הגברה בממדי פעילות ה'מוסד' בדרום אירופה זרמו ללונדון⁶¹ וב 28.5.26 פנו שוב ראשי המטות למשרד המושבות בדרישה לבחון מחדש את המדיניות בענין ההעפלה. ההצעות הפעם היו לשלוח את העולים לקפריסין או לטוברוק, וגם הפעם נענו בשלילה, תוך הדגשת העובדה כי פעולת גרוש מעין זו תעורר מהומות בארץ אשר ירתקו את הצבא לא פחות. פעם נוספת עלתה הצעת הגירוש לדין לאחר "מבצע אגתה"⁶², וב 11.7.46 החליט הקבינט נגדה.⁶³ אחד הארועים אשר הובילו בסופו של דבר לשינוי במדיניות הבריטית היה פיצוץ מלון "המלך דוד" ע"י האצ"ל. הפגיעה ביוקרה הבריטית היתה גבוהה. הנציב העליון וראשי הצבא תבעו תגובה, ואף התריעו מסכנת התסיסה הערבית לנוכח המשך ההעפלה. לבסוף, לאחר

⁵⁹ שם, עמ. 37.

⁶⁰ שם, עמ. 39.

⁶¹ שם, עמ. 41.

⁶² "מבצע אגתה" היה תכנית בריטית רחבת היקף לפגוע בפעילות הכוחות הבלתי לגאליים היהודיים. ההוראה לקים חלק ממבצע זה ניתנה לאחר חידוש פעולות תנועת המרי בראשית יוני '46, וחטיפת קצינים בריטיים ע"י האצ"ל שימשו בני ערובה כנגד נידוני אצ"ל למוות. הביטוי של "מבצע אגתה" בהסטוריוגרפיה היהודית הוא "השבת השחורה" (21.6.46). יש לציין כי המבצע לא הוחל על העליה הבלתי לגאלית וספינות המעפילים שהגיעו במהלכו ("יאשיהו וו'ג'וד" ו "ביריה") טופלו עלפי פי הנוהל הרגיל ומעפיליהן נעצרו בעתלית.

⁶³ במהלך השנה הראשונה לאחר סיום המלחמה היה, כפי שהראתי, לחץ בלתי נלאה של אנשי הצבא לפעול כנגד העליה הבלתי לגאלית. הדרג הדיפלומטי לעומתם נקט קו מתון בכדי לא להסעיר את הרוחות בארץ. הבריטים קיוו להשיג את תמיכת האמריקנים בדיוני ועדת מוריסון גריידי, ולא היה להם ענין בהחרפת העימות עם הישוב היהודי בשלב זה. (וראה אצל בוגר, ספינות המרי, עמ. 44).

היסוסים רבים, הוחלט על מבצע "איגלו" - גרוש לקפריסין של מעפילי אניות אשר יתפסו בתחומי המים הטריטוראליים הישראליים.

"מבצע איגלו", שנה מאז חידוש ההעפלה, מסמל אולי יותר מכל את התנופה שצברה העליה הבלתי לגאלית בקיץ 1946. 'המוסד' התארגן מחדש ומרכזו עבר לפאריס, ארגון "הברירה" התגבש והגביר את זרם הפליטים (בעיקר מפולין, לאחר פוגרום קילצה, 4 ביולי 1946), הרכש עבר מספנות קטנות לאניות גדולות יותר ומס' גדל והולך של ימאים אנשי פלי"ם הצטרפו למפעל ההעפלה, מאפשרים את המשך תפקודו. זו גם התקופה בה הוחל ברכש בארה"ב ובגיוס מתנדבים אמריקאים. כאשר זרם המעפילים עבר את מכסת 1500 העולים בחודש, הפכה ההעפלה במוצהר לצעד תעמולתי פוליטי.

תחילת הגירושים לקפריסין פתחו אמנם שלב חדש במאבק הבריטי כנגד העליה הבלתי לגאלית, אולם במקביל גם נפתח שלב חדש במאבק ההעפלה היהודי. הספינות הראשונות שמעפיליהן יועדו לגרוש היו "יגור", "הנרייטה סאלד", "כתריאל יפה", "כלג יורדי הסירה", "עמירם שוחט", סה"כ כ 3000 מעפילים (נתפסו בין ה 11-15/8). הגירושים לקפריסין לא היו צפויים, למרות שהדלפות על כוונה בריטית דלפו לעיתונות כבר בראשית אוגוסט. ההנהגה היתה מוכה לאחר "השבת השחורה", בן גוריון היה בפאריס לצורך דיונים ועימו שאול אביגור ראש המוסד לעליה ב'. משה סנה, רמ"א ה'הגנה' התפטר והוברח מהארץ. משה שרת, ראש המחלקה המדינית היה עצור בלטרון ומשם העביר את הוראותיו. דוד נמרי, ראש 'המוסד' בארץ, הוא שהוביל את פעולות 'המוסד' בארץ לקראת הגרוש, והוא ייצג קו אקטיביסטי חריף ביותר.⁶⁴ נמרי תבע כי הנהגת 'ההגנה' בחיפה תפעל כנגד כוונת הגירוש פעולה צבאית. כזכור, פרשת ה"פטריה" עדיין היתה כאובה ורגישה בקרב ההנהגה, ובכל זאת הותרו פגיעות באניות הגרוש ובעוד מס' מטרות שנגעו במישרין במאבק בהעפלה, במסגרת הגדרת "המאבק הצמוד". (בפאריס התקבלה אז החלטה למתן את המאבק החמוש ולהגבילו רק למאבק צמוד לנושאי הגבלות עליה והתישבות).⁶⁵ ספינות הגרוש היו יעד לפיגועים של אנשי החוליה הימית, כולל פיגועים מבפנים, אשר הכריחו שיתוף פעולה של מלווי הספינות - אנשי פלי"ם, אולם לא בהכרח אנשי 'החוליה'. (וראה ביתר פרוט בפרק על פעולות החוליה הימית). תפקיד אנשי הפלי"ם על סיפוני האניות היה לארגן את ההתנגדות למעבר לאניות הגירוש. ההתנגדות לא היתה בנשק חם, אלא בנשק קר ובהתנגדות פאסיבית למעבר, התפרעויות והשתוללויות. על סיפון "הנרייטה סאלד" התארגנו מבעוד מועד לקראת עליית הבריטים והכינו התנגדות מעפילים מאורגנת. הבריטים גם הם לא הפעילו נשק חם כנגד המעפילים, אלא השתמשו בזרנוקי מים מלוחים או גז מדמיע. מכאן ואילך נתפסו רוב הספינות ומעפיליהן גורשו לקפריסין. המאבק נמשך, הן בעצם יציאת הספינות למרות הסיכוי הקלוש לחדור את המצור, הן ע"י הפעלת המעפילים עצמם בהתנגדות פאסיבית ואקטיבית לגירוש, הן ע"י פעולות החבלה של 'החוליה' ו'הפלי"ם', והן ע"י תפקיד אנשי הפלי"ם המלווים אשר הכינו את המעפילים למאבק. נראה היה כי דווקא בעת שהפעילות המבצעית כנגד הבריטים בתוך הארץ שרויה במשבר (עם התפרקות "תנועת המרי" והקשחת התגובות הבריטיות), כאשר נשמעו

⁶⁴ בוגנר, ספינות המרי, עמ' 57.

⁶⁵ רפאל עמיר (עורך), מהמאבק נגד הבריטים למלחמת העצמאות, הוצ' המרכז לתולדות כח המגן, יד טבנקין, 1989. עמ' 30.

קולות בקרב ההנהגה להפסיק את המאבק הצבאי (ובעיקר התערבותו של וייצמן), היו הכל מאוחדים בדעה כי את המאבק לעליה חופשית אין להפסיק אלא רק להגביר, הן בדרך ההתנגדות והן בדרך החבלה. זו היתה שעתה היפה של 'החוליה', וזו היתה שעתם היפה (אם כי הקשה) של המפעילים.

שיתוף המעפילים בהתנגדות אקטיבית לגירוש לא היה מובן מאליו. הויכוח בקרב הישוב בארץ, בין האקטיביסטים לבין המתונים לא פסח על פעולות 'המוסד'. השאלה המרכזית היתה האם בכלל ישנה סמכות מוסרית לבקש מהמעפילים לעבור את מסכת היסורים של התנגדות אקטיבית לאחר כל מה שהם עברו בשואה. בקרב אנשי 'המוסד' היו הדעות חלוקות, ובעוד דוד נמרי ייצג, כאמור, קו אקטיביסט ביותר, היו חלק מהאנשים באירופה, כולל אנשי הפלמ"ח שהיו תחת סמכות 'המוסד' מוטרידים מאוד בבעיה המוסרית הזו. צריך לצרף לכאן את העובדה כי, למרות שהיו מקרב המעפילים בעלי תפקידים על הספינות שהיו כפופים לפיקוד ההיררכי, הרי שלא היתה להם כל זכות החלטה בכל הקשור לתחום המבצעי של המסע או אירגון ההתנגדות לבריטים.⁶⁶ גם בתוך הפלמ"ח בארץ התחבטו בשאלה זו. שאלו לגבי הערך המעשי של התנגדות אקטיבית של מעפילים, אם ממילא רובם נתפסים ומגורשים לקפריסין, והרי יש כאן בעיקר אקט הפגנתי.⁶⁷ הדיון בתוך הפלמ"ח היה גם על רקע הקו המתון שנקטה ההנהגה מאז קיץ 1946, תוך הפסקה כמעט מוחלטת של המאבק המזוין בבריטים. ההעפלה אמנם לא פסקה, וגם הוראת הקבע של 'המוסד' להתנגדות אקטיבית לגירוש נותרה בעינה, אולם התחושה היתה של רפיון. לאנשי הפלמ"ח, אשר ייצגו קו אקטיביסטי היה קשה עם הקו הזה. יגאל אלון ראה במאבק המזוין של המעפילים את השריד האחרון למאבק הישוב בבריטים. בתחילת 1947 נפגש אלון עם שליחי הפלמ"ח בצרפת ובאיטליה ושמע על לבטיהם. אחד המופעים של ההתלבטות המוסרית היה גם פיקודי. כפי שנכתב היו אנשי הפלמ"ח באירופה כפופים לסמכות הבלעדית של 'המוסד', אולם אלון חש כי הפעילות הצבאית על סיפוני האניות צריך להישאר בפיקוד הזרוע הצבאית, קרי הפלמ"ח. הוא הוציא הוראת קבע לאנשיו לעורר התנגדות בספינות, בכדי שההחלטה תהיה של המפקד בשטח, ולא מותנה בהנחיה מהממסד. (הנחית קבע דומה ניתנה לגבי נסיונות חבלה באניות הגרוש ע"י הצוות הארצישראלי). הוצאת פקודה כזו לא היתה פשוטה מבחינה מנהלית, שכן יש כאן למעשה כפל פיקוד. יגאל אלון ראה בהתנגדות המעפילים מעשה חינוכי ומבצע צבאי. אנשי 'המוסד', ברובם מבוגרים יותר ו'משופשפים' יותר בקשר עם המעפילים היו זהירים יותר. הם חששו מההשלכות שתהינה לפגיעה במעפילים על המעפילים הפוטנציאליים, שלא היו אנשי צבא אלא אוסף פליטים למוד סבל. את האופי ההפגנתי של המאבק הם הוכיחו ע"י שדאגו לניצול מירבי של מאבק ההעפלה, תוך גיוס עיתונאים להפלגות וכו'. היתה לאנשי המוסד התנגדות ברורה לקיום פקודות הקבע של אלון, מהנימוק שפעולה עם אוכלוסיה אזרחית כל כך רגישה אינה יכולה להתבצע דרך הוראות קבע, אלא יש לשקול כל מקרה לגופו ולרגישותו.⁶⁸ ישנו כאן מאבק על אופן ראית הדברים, אולם אין ספק כי ישנה כאן תחרות בין שתי הזרועות על ההגמוניה. אביגור לא סבל התערבות פיקודית בסמכויותיו, אולם אלון רצה להבטיח את הקו האקטיביסטי של הפלמ"ח. זו לא היתה רק תחרות אידיאולוגית, אלא גם של יוקרה, מעמד, שייכות ופיקוד. אליעזר טל (קליין) מספר

⁶⁶ בוגנר, ספינות המרי, עמ' 82.

⁶⁷ עלון הפלמ"ח מינואר 1947 יוחד כולו לדיון בסוגיה זו, וראה שם, עמ' 131.

⁶⁸ שם, עמ' 137.

בעדותו כי עבור אנשי הפלי"ם הקשר ל'מוסד' נתפס כקשר פיקודי בלבד. מאחר ולא היה קשר הדרכתי או ליווי אחר, היתה תחושת זרות בין אנשי הפלי"ם למוסד.⁶⁹ גם עדה סירני משקפת בספרה תחושה של אנשי המוסד באיטליה כאילו אנשי הפלי"ם הם צעירים נמהרים, וכי אין לסמוך עליהם יותר מדי. מצב זה של תחרות וכפל סמכויות נבע בין היתר מחוסר קו מנחה ברור מצד הדרג המדיני. מצד אחד ניתן התר להוראת הקבע של הפלמ"ח לפגוע באניות הגרוש ולשתף את המעפילים במאבק האקטיבי - הרווח התעמולתי ממאבק זה היה עצום. אולם מצד שני לא היה ב-1947 ארגון רציני של הכוחות בישוב לתמיכה במאבק ההעפלה, לא היתה התגייסות ציבורית למאבק, כפי שנחזתה ב-1946.⁷⁰

תפקיד מלווי הספינות היה מורכב ביותר. למעשה התחלק התפקיד לשניים: לאירגון האנשים, ולצד הימי המקצועי. אנשי 'המוסד' (ומאוחר יותר צורפו לתפקיד זה גם אנשי פלי"ם) היו אחראים בראש ובראשונה על אירגון הספינות. צריך היה לארגן את הספינה מבחינת הסידור הפנימי שלה, וכן לדאוג להספקת מזון ומים, שרות רפואי וכו'. לגבי ההפלגות עצמן הדגש של המלווים מטעם 'המוסד' היה על אירגון המעפילים. תפקיד זה החל עוד לפני ההפלגה. בד"כ רוכזו המעפילים טרם ההפלגה במחנה מיוחד של 'המוסד'. הפיקוד וההדרכה במחנות אלו היו של אנשי הפלמ"ח, אשר שימשו גם כמלווים באניות. דוד בן חורין מציין בעדותו כי ראשוני אנשי הפלי"ם אשר נשלחו לאיטליה התרכזו בתחילה בסביבות ברי (אשר שמשה נמל יציאה לספינות) ושם עסקו בעיקר בהכשרת המעפילים. יחד איתם עבדו אנשי האלחוט, "הגדעונים", שעסקו בהקמת הקשר עם הארץ, ובהכשרת מעפילים לתפקידי מפעילי אלחוט.⁷¹ חלק מהאנשים אשר עסקו בארגון והכשרה היו יוצאי הבריגדה אשר נשארו באירופה, ואשר עבדו ביחד עם הפלמ"ח חניקים. חנוך בלצן מספר בעדותו כי אנשי הבריגדה אשר גויסו לפעילות הפלמ"ח נצטוו להישאר באירופה לאחר פיזור הבריגדה. השיטה היתה לבחור מקרב המעפילים אנשים דומים לארצישראלים ככל האפשר, ואשר חזרו לארץ עם תעודות החיל של אנשי הבריגדה. אלו נשארו באירופה ועבדו באירגון ההעפלה ובעיקר בהכשרת מעפילים. בלצן היה מראשוני אנשי האלחוט אשר עבדו באיטליה, בעיקר בהכשרת אלחוטנים ובאירגון המעפילים. אחר כך נשלח למרסיי לפקד על קורס האלחוט הראשון למעפילים אשר נפתח שם (תחת הכותרת ביה"ס הימי "זבולון").⁷² פעילות אנשי הפלי"ם היתה במדים, בחסות היחידות העבריות של הצבא האנגלי אשר שהו אז באיטליה ועסקו בפעולת ההצלה בחשאי.⁷³ חלק מהאנשים נשאו תעודות חיל מזויפות. למעשה זה היה המפגש הראשון בין המלווה לבין המעפילים. במחנות הוכנס משטר צבאי, (בהנהגתם האמונה של יוצאי הבריגדה) בכדי לתרגל את האנשים לתנאי משמעת הכרחיים למסע בתנאים קשים כל כך. המשטר וההיררכיה הצבאית נשמרו גם במהלך ההפלגות, כאשר הסמכות העליונה היתה של מפקד האניה, והצוות הארצישראלי שפעל תחתיו. הניהול היה דרך נושאי תפקידים נבחרים מקרב המעפילים, אולם הם היו גם דרג מקשר ומבצע של החלטות הצוות

⁶⁹ עדות אליעזר טל (קליין) מתאריך 23.1.56, א.ת.ה. 181/34.

⁷⁰ בוגנר, ספינות המרי, עמ' 134.

⁷¹ על פעילות "הגדעונים", ראה בהרחבה בספר: שריג ג', הגדעונים באניות ההעפלה, מרכז גלילי לתולדות כח המגן 'ההגנה', 1988.

⁷² עדות חנוך בלצן מתאריך 28.5.1965, א.ת.ה. 17/170, (להלן: עדות חנוך בלצן, א.ת.ה.).

⁷³ עדות בן חורין, א.ת.ה.

הארצישראלי המלווה. במחנות נעשתה פעולת הסברה על הצפוי להם במהלך ההפלגה ונמסרו הוראות התנהגות במצבים שונים של המסע. האנשים חולקו לקבוצות, ככל האפשר על פי המסגרת התנועתית שלהם, ולכל קבוצה מונה אחראי מקרב המעפילים. במחנות מסוימים עברו האנשים גם אימון של שימוש בחגורות הצלה ובסירות גומי, טיפוס על חבל והליכה בלילה (אימון אשר נועד להכשיר אותם לליל ההורדה בחופי הארץ). לעיתים גם ניתנו אימונים בקרב מגע וג'ודו לקראת ההתקלות האפשרית עם הבריטים.⁷⁴

התפקיד השני, של ימאות מקצועית, הוא תפקיד שהתפתח מאוחר יותר, עם התפתחות הפל"ים. כבר הוזכר כי למוסד לעליה ב' לא היו אנשי ים מקצועיים משל עצמו, ולכן נזקק לסיוע של צוותים שכירים זרים. המוטיבציה של צוותים אילו היתה בדרך כלל של רווח כספי. בכדי למנוע נפילת הצוותים הזרים בשבי הבריטי, היה נהוג להוריד אותם מהספינות בסירה קטנה מס' ימים לפני שהתקרבו למים הטריטוריאליים הישראליים, ולהפקיד את שארית ההפלגה בידי צוות מעפילים שהוכשר לכך בפיקוח והנהגת צוות הימאים הארצישראלי. נוסף לאלו היו המתנדבים האמריקאים, אשר רק חלקם היו מיומנים באמת בימאות מקצועית, אולם המוטיבציה שלהם היתה הזדהות אמיתית עם מצוקת הפליטים אשר נובעת מתוך זהות יהודית. חשוב לציין, כי הנחת היסוד היתה כי את הפיקוד הכולל על האניות יש לתת לבחורים ארצישראליים. לצורך כך הוקם הפל"ם, וזו היתה הסיבה לכך שהקורסים הראשונים מומנו ע"י 'המוסד'. שני תפקידים אלו גם הכתיבו את מערך ההכשרה המרכזי בפל"ם. מתחילה היה הפיקוד על האניות בידיים של הצוות הארצישראלי, בדרך כלל של אנשי פל"ם, אלא שבראשית התרכז תפקידם בעיקר לפיקוד על המעפילים, ופחות לפיקוח מקצועי על הצוות השכיר, או ליכולת להחליפם בשעת הצורך. גם לאחר שהצטרפו חובלים (קציני ים) למערך הכח הימי של הפל"ם, עדיין היה ענין הנסיון הימי בעכריהם. אנשי 'המוסד' לא בטחו לחלוטין ביכולת הימית של הפל"מ'ניקים, דבר אשר גרם לתיסכול רב בקרב האחרונים, ולחיכוכים לא מועטים בין אנשי 'המוסד' לאנשי הפל"ם. נמרוד אשל מספר בעדותו כי, בתקופת פיקודו של יהודה ארזי באיטליה שררה תחושה קשה בקרב אנשי הפל"ם שם. מטרתם היתה לעלות על הספינות בתפקידי מפתח, גם מתוך ראית עצמם כגרעין לצבא העברי כשיקום. הנסיון וההכשרה היו משמעותיים מאוד עבורם, ואילו ארזי טען כי הידע הימי שלהם אינו מספיק, ולכן יש להישען יותר על הצוותים הזרים בשטח המקצועי, ועל אנשי 'המוסד'. על פי עדה סירני, הדרישה לימאים ארצישראליים יצאה מיהודה ארזי מכיוון שהיתה בעיה של מערכות יחסים קשות אשר פיתחו אנשי הצוותים האיטלקיים עם המעפילים. כלומר התפקיד שהוא יעד להם היה מתחילה של ליווי אנושי ופיקודי, וכן של אלחוטאים אשר יקימו את הקשר עם הארץ.⁷⁵ ענין זה בא לידי ביטוי גם בחלוקת העבודה: מלווי הספינות היו אנשי פל"ם, (על פי מטרת העסקתם באירופה), אולם מלאכת הכנת הספינה להפלגה נותרה בידי 'המוסד' והצוות האיטלקי. לא סמכו על אנשי הפל"ם בכל הקשור לבחירת נמל היציאה, אופן הכנת הספינה וכו'. גם ענין זה תרם לתחושות המרמור של אנשי הפל"ם באיטליה.⁷⁶ גם עדה סירני מספרת (אם כי מאוד בקצרה ובאופן לא מובלט) על תחושות המרמור של אנשי הפל"ם, אותם היא קושרת לאופיו הריכוזי של ארזי אשר

⁷⁴ בוגנר, ספינות המרי, עמ. 78-79.

⁷⁵ סירני, ספינות ללא דגל, עמ. 32.

⁷⁶ עדות נמרוד אשל מיום 25.1.67. א.ת.ה. תיק 197/71.

מאוד לא תאם את רוח היזמה האישית שאפינה את אנשי הפלי"ם, וכן היא מבליעה הערות על רמתם המקצועית של הצעירים הארצישראלים: "...נתנו לאחד הצעירים לארגן הסעה של 180 איש מדרום לבארי - מבצע שנראה על פניו קל ולא מסובך, ובכל זאת "אלברטינה" עמדה ארבעה מ' מהרציף ולא היה אמצעי להעביר אליה את האנשים. הכישלון עורר את זעמו של ארזי ושוב לא ניתן לאחרים לשאת באחריות, והצעירים המאוכזבים לא היו מרוצים...".⁷⁷ סירני מוסיפה ומספרת עוד, כי לאחר שארזי עזב את איטליה (4.47) היא העבירה תפקידים נוספים לתחומי אחריותם של צעירי הפלי"ם: הכנת האניות במספנות והפיקוד על החופים בלילות ההפלגה (אלו היו אותם תפקידים שעל חסרונם התלונן נמרוד אשל בעדותו...), אולם אנשי הפלי"ם דרשו אוטונומיה מקצועית מלאה. בכדי למנוע חיכוכים היא החליטה להענות לבקשתם ולתת להם לקבוע את מקום ההפלגה, בכדי לגלות שוב את חוסר המקצועיות: ספינה ל-250 איש הוכנה במספנת גאטה ונמסרה ע"י סירני לאחריותו של איש פלי"ם. הוא בחר להפליג ממקום ליד בארי, ולא ממקום מקובל יותר ליד גאטה, בדרך נוצרו בעיות עם רב החובל האיטלקי וזה הלשין לשלטונות והיציאה סוכלה. כישלון זה עורר את חמתו של שאול אביגור וזה הורה לשוב לשיטה הקודמת של קביעת נמלי היציאה ע"י הצוות האיטלקי בתאום עם נציגי ה'מוסד'. (למותר לציין כי סירני נמנעת בסיפרה לציין פרטים מזוהים על ההפלגה או איש הפלי"ם אשר הוביל אותה).⁷⁸ אברהם זכאי מספר בעדותו כי היחסים עם ארזי באטליה היו קשים גם כן: "אנשי הפלי"ם לא היו לבושים לטעמו, התבלטו יותר מדי, שויצרים לטעמו. היחסים לא היו אדאליים. הוא גם לא טיפח את הימאים במובן זה שקידם אותם בפעולה קבועה באטליה. באיזשהו מקום היינו טרדה בשבילי".⁷⁹ זכאי גם מציין את העובדה כי בתקופתה של עדה סירני חל שיפור, היא נעזרה יותר באנשי הפלי"ם והובילה שיתוף פעולה עימם. זכאי מוסיף כי ביקורם של יגאל אלון וגלילי באיטליה ב-2.1947 החריף את מערכת היחסים בין הימאים לבין פיקוד ה'מוסד', בעיקר סביב שאלת ההתנגדות בכח לפעולת הורדת מעפילים של הבריטים מהספינות במקרה התפסות ושאלת הפיקוד. עובד שדה מעיד כי אלון נתן הנחיה לאנשי הפלי"ם כי ישמעו רק להנחיות של ממטה הפלמ"ח, בעוד כפיפותם המקצועית באטליה הוגדרה ל'מוסד'. ארזי גם צירף לתפקיד מלווי הספינות יוצאי צבא בריטי, דבר שעוד החריף את שאלת השניות בפיקוד. היה ויכוח מי ימונה למפקד המלווים: ארזי, או בר'ציק (איש הפלי"ם).⁸⁰ השניות בפיקוד באה לידי ביטוי בכך שמרגע שספינות המעפילים התרחקו מחופי אטליה, החלו להגיע הפקודות מהארץ, ממטה הפלמ"ח.

לי נראה כי מבין השורות עולה כאן לא רק השאיפה לעתידו המקצועי של הצבא העברי שבדרך, אלא גם העלבון האישי הנובע מאי הכרה ביכולתם המקצועית. אנשי הפלי"ם אשר נשלחו לאירופה היו בוגרי קורסי הכשרה: קורסי חובלים אשר בשיתוף עם המוסד הכינו אותם לקראת הפעילות באירופה. התחושה של ידע ויכולת היתה רבה, ואילו בפועל הרי כבר נכתב כי גם האימונים בקורסים וגם הנסיון היו דלים והותאמו ליכולת המועטה שהיתה אז בארץ. מכאן שהנסיון המבצעי של אנשי הפלי"ם אכן היה מוטל בספק, אולם ההיסוס נקלט כעלבון אישי, וכפי הנראה גם כעלבון לפלי"ם כולו. הויכוח עם

⁷⁷ סירני, ספינות ללא דגל, עמ' 32.

⁷⁸ שם, עמ' 170.

⁷⁹ עדות זכאי, ארכיון יד טבנקין.

⁸⁰ עדות עובד שדה, ארכיון יד טבנקין, (כנס חבלה ימית מיום 1.4.86).

ה'מוסד' חרג מהויכוח על עצם המקצועיות. למרות שזכאי מעיד כי הויכוח לא היה בעל אופי פוליטי מפלגתי אלא ענייני מבצעי⁸¹, הוא היה גם ויכוח על מטרות. אשל מספר בעדותו כי הויכוחים החלו עוד בארץ, בקורסים (אשר מומנו ונותבו כזכור ע"י ה'מוסד'). אנשי ה'מוסד' היו זקוקים לפלי"ם לצורך אופרטיבי מאוד: הורדת מעפילים אל החוף, עזרה לצוות מקצועי ואירגון המעפילים על הספינות. מטרת הנהגת ה'מוסד' לא היתה לפתח חיכוכים אלימים עם הבריטים, ובוודאי הם נמנעו מלעשות זאת עם כח המעפילים (או על חשבון המעפילים, כפי שהם הגדירו זאת). ה'מוסד' הורה בדרך כלל על התנגדות פאסיבית. אנשי הפלי"ם רצו התנגדות אקטיבית יותר, ורצו להכשיר עצמם לכך: החל מתכנית הקורסים וכלה באירופה עצמה. האיזכור המועט העולה מהעדויות, המראה כי בבסיס העניין היתה כאן ראית פעילות הפלי"ם כאימון מקצועי מקדים לתיפקודו כצי העברי בדרך, נראה לי אנכרוניסטי, שכן בבדיקה של מטרות הקמת הפלי"ם, וכן בבדיקת התכניות לתיפקיד הצי אשר הוגשו מאוחר יותר ע"י אנשי הפלי"ם, לא נכללה היכולת ללוחמה ימית של ממש, כנגד צי מסודר. הכנסתם של אנשי פלי"ם לתפקידים ימיים לא באה להחליף לחלוטין את הצוותים הזרים. על פי רוב היה הצוות (שמנה בין 3-5 ימאי פלי"ם) פועל במקביל לצוות הזר, כשהוא מפקח על הצוות הזר והנוסעים גם יחד.⁸² במקרים בהם היה מפקד האניה חסר נסיון ימי (כדוגמת יוסי המבורגר אשר פיקד על כל שלושת ה'פאנים'), היה ימאי ארצישראלי מוצב כעזר כנגדו. אחד מבין המלווים היה צריך להיות "גדעוני", והוא הממונה על הקשר עם התחנות בחוף. כאמור, צוות המלווים (אנשי פלי"ם ושאינם אנשי פלי"ם) היו כפופים פיקודית ל'מוסד', ולא למפקדת הפלמ"ח. לא תמיד נהג 'המוסד' באירופה בקו אקטיביסטי מספיק לטעם אנשי הפלמ"ח, צעירים אקטיביסטים מעצם טיבם. אולי הדוגמה הבולטת ביותר היא דוגמת המפגש של יוסל"ה דרור עם 'המוסד' באירופה בקיץ 1948, כאשר דרור היה חדור הכרה כי יש להקים חולית חבלה שתפגע במטרות בריטיות באירופה, ואילו פיקוד 'המוסד' התנגד.

כבר נכתב כי הסמכות של הארצישראלים כלפי המעפילים היתה מוחלטת. זו היתה סמכות שנבעה בין היתר מהערצת הפליטים את הבחורים החסונים, שניחוח מסתורין של מחתרת מלווה בריחות הארץ נודף מהם. במהלך ההפלגה הם היו סמכות עליונה, מערכת יחסים אשר ביטאה במידה רבה את חוסר האונים של הפליטים במצב זה.⁸³ יש לציין כי כאשר החלו הגירושים והכליאות בקפריסין התברר כי במארג החיים של המחנה איבד מלווה הספינה מסמכותו הבלתי מעורערת, בוודאי בקרב המעפילים שאינם "שלו", דבר שהוביל במידה רבה להחלטה להוציא את אנשי הפלי"ם מהמחנות ולהחליפם בפלמ"חניקים אחרים שתפקידם היה לארגן את החיים במחנות ואת "שורת המגינים". (מובן כי נלווה לכך גם הצורך כי מעט אנשי הים ישובו למלא תפקידים ימיים מהר ככל האפשר).

⁸¹ שם, שם.

⁸² בוגנר, ספינות המרי, עמ' 81.

⁸³ אין הכוונה להאיר כאן את המעפילים באור פאסיבי או שלילי. בדרך כלל היו אלה אשר בחרו בדרך הקשה של העליה הלתי לגאלית לאחר תלאות המלחמה באירופה, אותם אלו שהיו חדורים הכרה ציונית, חלקם מאורגנים בתנועת נוער או תנועה כלשהיא. ההעפלה היתה בחירה מודעת של האנשים, אשר יכלו להישאר במחנות העקורים באירופה, למרות התנאים הקשים בהם, או לבחור ביעדי הגירה אחרים לפי האפשרות.

על פעילות 'המוסד' באירופה נכתבו הרבה ספרים.⁸⁴ אולם רובם לא מרחיבים בתאור חלקו של הפלי"ם. הימאים הארץ ישראלים מוזכרים בספרי הזכרונות, אולם לא באופן מפורט, אשר מתמקד דווקא בהם ובפעולתם. כאשר מוזכרים חלוקי הדעות הם מובלעים, ואינם מהווים את מרכזו של הענין. גם בזכרונות אנשי הפלי"ם לא נתקלתי בהרבה עדויות המדגישות דווקא את המרמור והחיכוכים, אולם התחושה ההדדית של אי שביעות רצון כנראה היתה קימת, שכן למרות מיעוט הממצאים בענין חילוקי הדעות, לא מצאתי כלל עדויות אשר הדגישו דווקא מערכת יחסים יפה וטובה בין שני הגופים. נראה כי הפער בין אנשי ה'מוסד' לאנשי הפלי"ם נבע מסיבות רבות. למרות כפיפות שני הגופים 'להגנה', הרי שהיה פער בגיל ובנסיון של האנשים. פער אדיאולוגי שבא לידי ביטוי באקטיביזם של הפלמ"ח, בא לידי ביטוי בשאלות כמו התנגדות אקטיבית, שיתוף המעפילים במאבק וחבלה בכח הבריטי. הויכוח על תחומי אחריות ופיקוד גם הוא השפיע על מערכת היחסים בין ה'מוסד' לפלי"ם, אם כי על פי העדויות פחות על האנשים בשטח ויותר בדרג מקבלי ההחלטות.

ההשפעה שהיתה לשירות בשורות ה'מוסד' על בנין הכח הימי קשה לכימות. פעילות ההעפלה היתה הגיזרה היחידה בה יכלו אנשי פלי"ם לרכוש נסיון בהשטת אניות. לא מדובר כאן בנסיון קרבי ימי כמובן, אבל בהחלט נסיון בפיקוד על כלי שיט בתנאים קשים. הפלי"ם, אשר לא עסק על פי הגדרת תפקידיו בלוחמה ימית, לא יכול היה לרכוש נסיון טוב מזה בהשטת כלי שיט. (כאשר הוקם השירות הימי, נוספו שותפים בעלי נסיון בהשטת כלי שיט ובלוחמה ימית: צעירים אשר נשלחו לשרת בצי הסוחר, יוצאי הצי הבריטי ומתנדבי חו"ל). לא כל אנשי הפלי"ם ששרתו ב'מוסד' נשארו אח"כ בכח הימי, חלקם הגדול הצטרף לפעילות ההעפלה מתוך ראית חשיבות הענין, ולא דווקא מאהבת הים. היתה אחת המשימות החשובות של היישוב בארץ באותם ימים, וככזו היוותה אבן מושכת למתנדבים. הישארות אח"כ בשירות הימי צריכה היתה לנבוע בין היתר מאהבת הים. גם סכסוכים על דרך ועל פיקוד הרחיקו חלק מהאנשים מהמערך הימי מאוחר יותר. (וראה בסיכום) אולם השירות כמלווי אניות השפיע על דגם הפיקוד שיתפתח לימים בשירות הימי: דגם של פיקוד כפול.

גם מערך ההכשרה הוכפף כמובן לצורכי ההעפלה. ההכשרה החופית שניתנה לכלל אנשי הפלמ"ח, הומרה בהכשרה ימית ופיקודית. כפי שכבר נכתב ה'מוסד' הוא שתמך כספית בקורסי ההכשרה הימיים של 'ההגנה', מתוך ראית הצורך בהכשרת כח אדם מקצועי ימי. המסגרת הצבאית של היישוב היתה המסגרת המתאימה לארגון מערך הכשרה כזה, וכך היה. תהליך בחירת הימאים בוגרי קורסי ההכשרה של הפלי"ם למשימות ליווי מעפילים נעשתה בשיתוף של נציג המוסד בארץ ומפקד הפלי"ם, שאלת כפיפותם הפיקודית לא נסגרה למעשה.⁸⁵

⁸⁴ הספרים בהם השתמשתי לצורך עבודה זו מהווים רשימה חלקית בלבד לענין זה.

⁸⁵ שותפים נוספים לפעילות ההעפלה היו אנשי ה"חבורה" (חיילים ארצישראלים בצבא הבריטי שסיעו לפעולת הבריחה), "הגדעונים" (אלחוטנים של ההגנה שעבדו בשירות ה'מוסד'), מתנדבים אמריקאיים שפעלו הן בשירות הרכש והן בשירות ימי בפועל, ביססו את רכש ספינות המעפילים בארה"ב – קשרים שנוצלו אחר כך אל תוך הקמת השירות הימי.

פעילות חבלה ימית והקמת 'החוליה':

חבלה ימית היתה חלק ממטרות הפלי"ם (וראה בסעיף על הקמת הפלי"ם). יגאל אלון הגדיר את פעילות החבלה כחלק מהפעילות הימית של הפלי"ם, אולם היה ברור כי פעילות כזו דורשת הכשרה ייחודית, וכמובן היא פועלת במישור אחר ממישור הפעילות המלווה העפלה.

"החוליה", היא חולית החבלה הימית בפלי"ם, קמה רק בשלהי 1945, אולם פעולות חבלה ימית התבצעו עוד קודם לכן, גם אם בקנה מידה קטן. שלוש פעולות חבלה ימיות התבצעו ע"י 'ההגנה' בשנים 1939-1945: טיבוע ספינת משטרה בריטית ע"י הפו"ם⁸⁶ (8.8.1939), החבלה באנית הגרוש "פאטריה" (25.11.940), ואבדן כ"ג יורדי הסירה (18.5.1041)⁸⁷. השתיים הראשונות היו במסגרת החרפת המאבק כנגד הבריטים בערבות פרסום 'הספר הלבן' השלישי, והאחרונה במסגרת השת"פ עם הבריטים למנוע הצלחות גרמניות במהלך מלחה"ע השנייה.

כאשר הוקם הפלי"ם, הוכללה כאמור החבלה הימית במסגרת תפקידיו. יגאל אלון הגדיר את החבלה הימית כ: "חבלה ימית - משמעה הכשרת חבלנים ימיים לפגיעה בכלי שיט ומתקני חוף של האויב הנאצי במקרה של התנגדות וכן פגיעה בכלי שיט בריטים המנסים להפריע להעפלה".⁸⁸ שוב ניתן לראות את ההתאמה של תפקיד החבלה הימית למסגרת המאבק בבריטים. איזכור האויב הנאצי בא לדעתי מתוקף הזמן: ב 1943 עמד הישוב לאחר ארוע הכ"ג, לאחר שקם וניפרם השת"פ עם הבריטים לנוכח אפשרות פלישה נאצית. המשימה העיקרית כפי שנתפסה ובוצעה היתה משימה תומכת למבצע ההעפלה, ולכן האויב העיקרי היה הבריטים. למרות כל זאת, מתחילה היה חלקה של החבלה הימית חלש יחסית באימוני ההכשרה של הפלי"ם. בקורסים הימיים בשנותיים הראשונות (-1943 1945) לא נלמדה חבלה ימית כמקצוע, למרות שפרקים בחבלה נלמדו. חלק מהידע היה כאמור, ידע בריטי, מתקופת שיתוף הפעולה. בקורסים של הפלמ"ח במשמר העמק נלמדו פרקים בשימוש בחומר נפץ ע"י הבריטים. גם בקורס החבלה שקדם ליציאת הכ"ג נלמדה חבלה ימית. אנשים כמו דוד פרומר, עוזי שרון וחיים זינגר (רון) הפכו למומחי חומר הנפץ של הפלמ"ח, והיו מראשי החוליה לחבלה ימית.

אולם בשלהי 1945 חל שינוי. הפלי"ם היה שותף להחלפת רוח השת"פ עם הבריטים ברוחות האקטיביסטיות שהביאו להקמת "תנועת המרי העברי". הידיעה על גורל יהדות אירופה והאכזבה מהממשלה הבריטית (ביחוד לאחר עליית ממשלת הלייבור לשלטון ונאום בוויין מיום 13.1.45 שהדגיש הגבלות נוספות על עליה עברית לא') הובילו לתחילת פעולות תנועת המרי (עם הפריצה למחנה המעצר בעתלית בליל 10.10.1945). במסגרת הפעולות שולבו גם פעולות של חבלה ימית (כזכור הפלוגה הימית שקמה באפריל אותה שנה קמה במסגרת פלוגת המטה של הפלמ"ח:

⁸⁶ הפו"ם היו יחידות זעירות לפעולות מיוחדות שקמו ב 5.1939 במסגרת המאבק בספר הלבן, ומתוך כוונה למנוע פעילות ללא מרות של 'אקטיביסטים' ב'הגנה'.

⁸⁷ "סינבאד 2" היתה ספינת משמר בריטית בעלת טונז' 60, מקלעים, משדר אלחוט. היא טובעה ע"י אברהם לוי, איש הפו"ם בחיפה. הטיבוע נעשה בשת"פ עם המכונאי היהודי-הולנדי, ישראל נורדן, שהיה אח"כ מבין כ"ג יורדי הסירה. "הפאטריה" – אנית גירוש בריטית עליה הועמסו ב 11.1940 1171 מעפילי ה'פאסיפיק' ו'מילוס' ויועדה להפליג למארוציוס. בנסיון למנוע את הגירוש הוחלט ע"י 'ההגנה' על פיצוץ האניה. טעות בחישוב חומר הנפץ גרמה לפיצוץ חזק מהמתוכנן ולטביעת האניה ו יותר מ 200 מעפילים. סיפור כ"ג יורדי הסירה שונה מעט, כיוון ומדובר בשת"פ עם הבריטים, ובפיקוד והדרכה בריטית. המטרה – פיצוץ בתי הזיקוק בטרפולי, מתוך המחשבה כי הם יספקו דלק למטוסים גרמניים בדרך לעירק. החוליה יצאה ב 18.5.41, ועיקבותיה לא נודעו. את סיפור הפאטריה וסיפור הכ"ג, כולל הידיעות על שהתרחש באותו הלילה ניתן למצוא באופן מפורט אצל: זהר, הקומנדו הימי.⁸⁸ גלעד (עורך), ספר הפלמ"ח, א', עמ' 227.

ה'חוליה' הוקמה רק כחודשיים מאוחר יותר, בדצמבר. גם הבריטים חשו בשינוי, והחל מדצמבר הם תיגברו את כוחותיהם בארץ והגבירו את הפיקוח על החופים.

הפעולה הראשונה היתה במסגרת מבצע 'מסיבה', שבו חיבלו 50 חוליות של הפלמ"ח ב 153 קטעים של מסילות הברזל בכל הארץ. (2.11.45) על אנשי הפל"ח הוטל לחבל בספינות משמר בריטיות שעגנו בנמלי חיפה ויפו. ביפו פעלו שניים: יוסקה המבורגר (הראל) וזלמן כהן ("זומה"). כלי ההובלה של השניים היתה חסקה, וחומר הנפץ הובא משדות ים בתוך אבוב של אופנוע. המטען הוצמד לירכתי ספינת המשמר הבריטית אשר פוצצה בזמן מקביל לפיצוץ מסילת הברזל בתל אביב. שני החבלנים לא הצטרפו ל'חוליה', כאשר זו קמה כחודש מאוחר יותר. 'זומה' חזר לפלוגתו בתל אביב ואח"כ לחם בחטיבת 'הראל'. יוסקה הראל נשאר בשירות ההעפלה, לימים היה למפקדה של 'ציאת אירופה תש"ז' ('אקסודוס') ואח"כ שירת כקצין בכיר בחיל הים. הפעולה בחיפה, באותו יום, היתה מורכבת יותר. המשתתפים היו יוחאי בן נון, שאול אהרונב ויגאל וייס. השניים הראשונים היו מראשוני ה'חוליה' (בן נון היה מפקדה הראשון).⁸⁹ גם הפעם היה המוקש המאולתר פנימית של אופנוע ממולאת תערובת נפיצה (סבון שקדים, שוקולד, ג'ליניט). שאול אהרונב נבחר להצמיד את חומר הנפץ אל שתי סירות המשמר הבריטיות, כיוון שהיה שחיין מצוין (מדריך שחיה בקורסי מפקדי סירות). פתיל ההשהיה היה של 45 דק', במהלכן צריך היה להגיע אל הסירות, להצמיד את המטען, לחזור לסירת האם ולהסתלק מהנמל... גם מבצע זה הוכתר בהצלחה.⁹⁰

כאמור, כל פעולות החבלה הללו היו עוד לפני ההחלטה על הקמת חוליה מיוחדת שתתמחה בחבלה ימית. כאשר זו קמה בשלהי '45 היא היתה עצמאית ולא חלק מהפל"ח, במסגרת הגדוד הרביעי של הפלמ"ח שהיה תחת פיקודו של יוסף טבנקין, אולם בסיסה נשאר בקיסריה בתוך מטה הפל"ח. הכפיפות הפיקודית הכתיבה כי אמצעי הלחימה נלקחו מתוך הגדוד הרביעי, ובו גם אושרו התכניות המבצעיות ונקבעה מדיניות הפעולה. אולם הוברר מהר מאוד כי הכפיפות הלוגיסטית חייבת להישען על הפלוגה הימית, בעיקר על הבסיס בשדות ים.⁹¹

ראשוני החוליה היו יוחאי בן נון ושאול אהרונב, אליהם הצטרפו איזי רבינוביץ (רהב), גרשון קרלינסקי (אגמון) ומשה ליפסון (נחשון). בפברואר 1946 הצטרף גם יהושע רביד ("אויסי").

הפעולות של 'החוליה' בתקופה זו נועדו כולן לפגוע במטרות בריטיות, במסגרת המאבק לעליה חופשית. ב פברואר 1946 הוחלט על פיצוץ 4 ספינות משמר בנמל חיפה. השיטה היתה דומה: כניסה לנמל על 'עליזה' - ספינת הדיג של שדות ים, שחיה אל היעד חגורים באבובים מלאים חומר נפץ, הצמדה ובריחה בשחיה. מאחר והפעם היה חורף, נמרחו השחינים בגריז כנגד הקור. אלא שהפעם היו הבריטים מוכנים יותר. רשתות ברזל שהגיעו עד לקרקעית הים נמתחו בעקבות החבלות של נובמבר '45. אוסי ושאול אהרונב, השחינים, לא הצליחו לחתוך את הרשת ושבו כלעומת שבאו. הפעולה נכשלה. פעולה נוספת שהתבטלה, הפעם מטעמים מדיניים, היתה פיצוץ מנהרת הרכבת

⁸⁹ בן נון היה חבר פלוגה ו' של הפלמ"ח החל מ 1942. ב 1944 עבר קורס מפקדי סירות במסגרת המחלקה הימית. קורסי קשר, ממ"ם וקציני חבלה עבר במסגרת הפלמ"ח, וכאשר הוקמה הפלוגה הימית חזר אליה (4. 1945). הוא נקרא ע"י אברהם זכאי לפקד על פעולת החבלה בחיפה, שהיתה עבורו פעולת חבלה ימית ראשונה.
⁹⁰ וראה ביתר פרוט אצל זהר, הקומנדו הימי, עמ. 32-33, אלדר, שיטת 13, עמ. 60-62.
⁹¹ עדות יוחאי בן נון מיום 16.10.1985. א.ת.ה. תיק 141/36.

בגבול הלבנון שהיתה אמורה להערך במקביל ל"ליל הגשרים" (יוני 1946). למרות ביטול הפעולה, היה בהכנות לה רווח מבצעי גדול, שכן הפעם אמורה הפעולה היתה להיות של פשיטה יבשתית משולבת בהגעה מהים - כלומר צריך היה להתאמן על צורת הגעה וחבלה שונות.

לאחר 'השבת השחורה', חלה התמתנות בפעילות המבצעית של הפלמ"ח כנגד הבריטים. כפי שצוין היתה תחושה של רפיון בקרב ההנהגה בארץ. בן גוריון ואביגור שהו בפאריס, שרת היה בלטרון, משה סנה התפטר והוברח מהארץ, ואילו בשטח התברר כי לא בכל נקודה אכן הופגנה התנגדות מלאה לחיפוש ומעצרי הבריטים במהלך "השבת השחורה". הפעולות שאושרו היו פעולות הצמודות למאבק על התיישבות, ובעיקר על העפלה, על פי בוגנר (וראה שם) בעיקר מתוך לחץ שהופעל ע"י אנשי הפל"ם בארץ ודודקה נמרי. עד קיץ 1946 הגיעו אל חופי הארץ 19 אניות מעפילים, רובן נתפסו ע"י הבריטים. בראשית אוגוסט 1946 הכריזו הבריטים על 'מבצע איגלו', שמשמעו גירוש המעפילים שיתפסו למחנות בקפריסין. 'יגור', 'הנרייטה סולד', 'כתריאל יפה' ו'כ"ג יורדי הסירה' היו ארבע האניות הראשונות שנוסעיהן גורשו לקפריסין. (נתפסו בין ה 11-13/8 מחוץ למים הטריטוריאליים של ישראל). לאור שינוי זה, שוב חלה תסיסה בקרב הציבור והכוחות הלוחמים בפרט, והוחלט לאשר מחדש פעולות חבלה, הפעם בספינות הגרוש הבריטיות. ההנחיות היו זהירות מאוד. לקח ה'פטריה' לא נשכח וההנחיות כללו הוראות להתנגדות בכח לתפיסת מעפילים אך ללא שימוש בנשק חם, ולנסיון פיגוע באניות הגרוש אולם בצורה מבוקרת מאוד. ההוראות הללו ניתנו למלווי האניות מטעם הפל"ם והן חוברו יחד עם דודקה נמרי, נציג ה'מוסד' בארץ.⁹² במקביל הוחלט לצייד את המלווים בכמויות מצומצמות של חמרי נפץ, אותם ינסו להבריא לתוך אניות הגרוש. אי אפשר היה כמובן להעלות על כל אנית מעפילים איש 'החוליה' המאומן בחומרי חבלה, ולכן הוטלו משימות החבלה על המלווים מהפל"ם.

ב 18.8.1946 נעשתה פעולת החבלה הראשונה ב'אמפייר היווד', אנית גרוש בריטית שעגנה בנמל חיפה. פעולה זו ופעולות דומות נעשו ע"י אנשי הפל"ם שעברו בכשרה בחבלה ימית ולא אנשי 'החוליה'. ה'אמפייר היווד' עמדה להוביל לקפריסין את מעפילי 'כתריאל יפה'. מפקד הספינה היה אליעזר קליין (טל). מאחר ולא היה חבלן מבין המלווים, נשלח זלמן פרח, מפקדה הראשון של החוליה הימית, לעלות על הספינה עם חומר הנפץ. פרח התחפש לספק מזון, חומר הנפץ הוסתר בככרות לחם ובמיני מזון אחרים. על הספינה הועבר חומר הנפץ לגופן של 5 נערות שהתנדבו לכך (וסבלו עד מהרה כאבי ראש מאדי הניטרוליציין). כעבור ארבעה ימים הועברו תוך התנגדות פאסיבית המעפילים אל אנית הגרוש - וחומר הנפץ איתם. על ספינת הגרוש נאסף חומר הנפץ, וזלמן פרח 'אירגן' פיצוץ קל שרק סדק את תחתית האניה אולם לא גרם נזק רציני.⁹³ התוצאה הרצינית של הפיצוץ היתה החרפת אמצעי המיגון של הבריטים: עיגון האניות מחוץ לנמל וסביבן סירות משמר, הקפת הספינות בשרשרות של נורות להארת המים מסביב, מיקוש רשתות המגן וכן הצבה של מחלקה של הכומתות הירוקות (יחידות הקומנדו הבריטיות) על כל אניה. גם כח צוללים בפיקודו של קומנדר לינל קראב הצטרף ליחידות הבריטיות.

⁹² א.ת.ה 'הוראות למלווי אניות', 14/400.

⁹³ אלדר, שייטת 13, עמ. 67. זהר, הקומנדו הימי, עמ. 44-43.

למרות הגברת אמצעי המיגון הבריטיים הוחלט על ביצוע פעולת חבלה נוספת בשלהי אותו חודש. הפעם היא התבצעה ע"י 'החוליה'. היעד היתה 'ה'אמפייר ריוול' (22.8.1946). נעשתה עבודת תצפית יסודית, לאיסוף מודיעין על סדרי ההבטחה של האניה. הוחלט לבסוף להיכנס עם סירת חתירה לחוף שמן, בו עגנו האניות, להוריד שני שחינים שיגיעו אל האניה מהירכתיים, היכן שקימור הירכתיים יוצר צללית בשטח המואר. המטען אמור היה להיות מוצמד לחדר הדוודים. 'כלי התחבורה' היה ה'סומבוק' - סירת הדיג של נה ים. המוקשים היו מוקשי עלוקה 'לימפדס' שנגנבו ממחסני הצי הבריטי במנסורה. ההסוואה היתה מסגרת מחוטי ברזל שזורה בסמרטוטים שצפה על פני המים, כדי שהשחינים יחשבו לסמרטוטים צפים.... השתתפו: יוחאי בן נון כמפקד הפעולה. ראובן הירש (שייט) משה ליפסון ואיזי רהב (שחיינים). הפעולה נכשלה בלילה הראשון, בלילה השני התגלו השחיינים והתפתח מרדף אחר ה'סומבוק' ממנו הצליחו בסופו של דבר להימלט. למרות הגילוי והמרדף התפוצצה הספינה. מוקש אחד מהשנים שהוצמדו התפוצץ. הספינה לא טבעה אולם נגרם לה נזק רב והיא נגררה לתיקונים בנמל אלכסנדריה. התגובה הבריטית היתה מערך חיפושים נרחב אחר 'אנשי הצפרדע' היהודים. ספינות הגרוש הבריטיות שוב לא עגנו בנמל חיפה, אלא עגנו בנמל קפריסין והגיעו לחיפה לשעות ספורות, לביצוע משימתן בלבד⁹⁴

עד לחורף 1947 לא ביצעה החוליה פעולות. (אחת הסיבות המרכזיות לכך היתה כי הקו הפוליטי במחצית הראשונה של 1947 היה מתון יחסית. לאחר "שבת השחורה" ו"מבצע כריש" בתל אביב, התפרקה למעשה תנועת המרי העברי והמאבק המזוין בבריטים הופסק כמעט לחלוטין (וראה בסעיף על 'המוסד'). למרות שפעולת ההעפלה לא פסקה, היה ויכוח נוקב בישוב לגבי מידת האקטיביות הנדרשת במאבק בבריטים, הן בארץ והן על גבי ספינות המעפילים. החורף הוקדש לאימונים ולשיפור אמצעי החבלה. המטרה היתה למצא שיטה לקדם חומר נפץ לגוף האניה ללא שחיין. כינויו של החורף הזה היה 'חורף החבלים', כיוון שבמהלכו ניסו למצא שיטה להצמיד מוקש עלוקה לגוף האניה כשהוא מוצב כשני מטרים מתחת לפני המים ונגרר בעזרת חבלים ארוכים בין שתי סירות חתירה החותרות כמה מאות מ' באגפי האניה. צריך היה כל הזמן למצא פתרונות לבעיות שהתעוררו: כיצד לגרום למוקש להגיע עם הצד הממוגנט אל המטרה (נבנה מתקן מיוחד שהחזיק את המוקש על צידו). כיצד למנוע שקיעת החבל והיתפסותו בסלעים (הצמידו מצופי שעם קטנים) כיצד לקשר בין הסירות (הצמידו ביניהן חוט טלפון) וכן הלאה. בינתיים יצא שמעה של החוליה ורבים ביקשו להצטרף, גם צריך היה להגדיל את כח האדם בה. הוחלט כי יש לקיים מבחני קבלה: נבדקה רמת שחיה, כשר גופני ויכולת נפשית. בדיקת אמן התבצעה בקצה מפרץ שדות ים שם היתה מנהרה תת מימית. הצולל צריך היה להיכנס למנהרה בעומק של כמטר וחצי ולצלול לאורכה בלי ידיעה לאן היא מובילה. מרחק הצלילה היה כ 6 מ' בסה"כ, אולם המועמדים לא ידעו זאת.⁹⁵ הטיפול המנהלי באנשי החוליה נעשה ע"י חברי קיבוץ שדות ים. השלמת הכספים נעשתה הן ע"י הקצבה אישית חודשית ממטה הפלמ"ח סך 5.5 לאי (סכום שלא הספיק לכלום) והן ע"י עבודות בנמל של חברי החוליה.

⁹⁴ וראה בפרוט אצל אלדר, שייטת 13, עמ. 68-72, זהר, הקומנדו הימי, עמ. 44-50.
⁹⁵ אלדר, שייטת 13, עמ. 73.

באותו חורף לא התווספו רק לוחמים, אלא גם אנשי מקצוע בתחום החבלה והטכני. עוזי שרון, דוד פרומר ואברום חן היו השמות המובילים בתחום זה.⁹⁶ דוד פרומר, יליד פולין, היה בוגר ב"ס טכני. את הכשרתו בתחום החבלה הימית רכש בחיל הים הבריטי, ממנו שוחרר ב 1945. לאחר השחרור פתח בית מלאכה קטן בחיפה, שם הוכן ציוד רב עבור 'החוליה'. נעשו שם נסיונות סרק לבנות טורפדו שיופעל במנוע של פטיש אויר שנע קדימה ואחורה, ותנועתו היתה אמורה להיות מנוצלת לסובב גלגל תמסורת ומדחף של כלי שיט, נסיונות לייצר שנורקלים ארוכים ממתכת וסנדלי עופרת כבדים שיאפשרו לצוללנים שהייה על קרקעית מדף היבשת (נסיון זה נפסק לאחר שהבריטים החלו להשתמש בפצצות עומק), וכן לייצר כלי שיוכל לפגוע במטרה בריטית (שוב אותה מחשבה 'לשחרר' את הצורך בשחיין שישחה עד המטרה ויסכן מאוד את חייו).

עוזי שרון היה איש הפלמ"ח ששמו יצא לפניו כאיש בעל יכולת אלתור טכנית גבוהה. הוא התבקש ע"י דב צביס לייצר טורפדו ימי. הנסיונות לייצור הטורפדו נעשו בירושלים, עם אליק סוכצ'בר (אביו של עמוס חורב). סוכצ'בר כבר עבד על פיתוח מערכת נשימה סגורה (המבוססת על חמצן נקי, כאשר דו תחמוצת הפחמן נספחת ע"י גבישי קלציום - סודה, למניעת פליטת בועות אויר העלולות להסגיר את הצולל. מערכת דומה נמצאת בשימוש הקומנדו עד היום). בנוסף הוא החל לפתח את ה"טורפדו" שהיתה למעשה חסקה שאמורה היתה להיות מונהגת מרחוק. הניסויים על הכלי היו בבריכות הדיג של מעוז חיים. זו היתה תחילתו של ה"כריש".

ה"כריש" היה גולת הכותרת של הפיתוח היעודי של 'החוליה'. פיתוחו ערך שמונה חודשים של נסויים ותכניות. ממעוז חיים העבירו את הטורפדו (שמשקלו היה כ 300 ק"ג ונדרשו 8 איש להזיזו) לקיסריה, מפורק לחלקיו. כדי להסתיר את הנסיונות מעיני הבריטים, נקברו החלקים בחול ובכל לילה צריך היה להוציאם, להרכיבם, לשטפם היטב - ובתום הניסוי לפרקם ולהטמינם שנית. בסופו של דבר הגיעו לטורפדו, אשר התקדם במהירות של 6 קשר, וניתן לשלוט בו עד למרחק של 800 מ'. הספינה ניין - ניין נבנתה כספינת ההובלה של "הכריש", נראית כספינת דיג ונושאת מנופים קטנים לנשיאת ה"כריש". הישום הראשון של "הכריש" אמור היה להיות פגיעה במשחתת בריטית, כפעולת מניעה לגירוש מעפילי ה' אקסודוס' (18.7.47). הכל היה מוכן על ה"ניין - ניין", על החוף ניצבו כולם, כולל מפקד הפלמ"ח יגאל אלון, אולם ברגע האחרון הגיע מברק ביטול מאת בן גוריון, שחשש מהתוצאות המדיניות של פעולה כזו.⁹⁷ בתחילת 1948 נעשו נסיונות לחידוש ה"כריש"⁹⁸ אולם בסופו של דבר הוא לא הופעל כנגד מטרה בריטית.

חידוש פעולות החבלה כנגד מטרות בריטיות היה בחורף 47, כאשר חלה החרפה במאבק העליה. ב 9.2. עזרו הבריטים את אנית המעפילים "נגב" ובהתנגדות למעצר נהרג מעפיל. הוחלט על פעולה של 'החוליה'. במהלך חודש פברואר 47 חיבלו אנשי 'החוליה' בשתי דוברות, בסירת משמר, וניסו לחבל במזח הנפט וכן בלאנצ'ים בריטיים בחוף בת גלים. הפגיעה בדוברות היתה ב 13.2. הדוברות הפכו לסמל הגרושים, שכן עליהן הועברו המעפילים אל אניות הגרוש. הדוברות עגנו במערב הנמל,

⁹⁶ זהר, הקומנדו הימי, עמ. 50.

⁹⁷ אלוז, שיטת 13, עמ. 75-77.

⁹⁸ עדות יצחק ברוקמן, ארכיון יד טבנקין, תיק 45/117-8, (ללא תאריך).

באזור סירות הדיג, אזור נוח יחסית לפגיעה. המסווה כתמיד, היה סירות דיג של הקיבוצים - הפעם ספינת הדיג של קיסריה: "עליזה". השחיינים היו איזי רהב ומשה ליפסון. יוחאי בן נון היה על הסירה. בלילה הראשון בוטלה הפעולה עקב מידע כי ישנה כוננות בריטית לקראת פעולה. הנמל היה תחת עוצר, ובכל זאת הוחלט על ביצוע הפעולה למחרת. מאחר והימים ימי פברואר, צריך היה לנסות ולהתגונן בפני הקור. מרחו את הגוף בגריז (ואחר כך התברר כי גריז הינו מוליך קור טוב מאוד) ושתו אלכוהול בכדי לחמם את הגוף. הדאגה אז היתה לשתות אלכוהול במינון נכון, בכדי לא להשתכר. (היום כמובן ידוע כי האלכוהול רק נותן תחושת חום זמנית, ולמעשה הוא מרחיב את כלי הדם ובכך תורם לאיבוד חום מהיר יותר). כך או כך, המשימה בוצעה למרות הקושי הרב שנבע מהקור. הפינוי מהנמל, מחופשים לדייגים עבר גם הוא בשלום⁹⁹. בפיצוץ שארע מס' דקות לאחר מכן ניזוקו קשה שלוש הדוברות וכן ספינת המחקר של מח' הדיג והחקלאות המנדטורית.

פעולות נוספות שתוכננו בפברואר נכשלו. ב27.2 עלתה "חיים ארלוזורוב" על שרטון בחוף בת גלים. 1348 מעפיליה הורדו ממנה, אבל אנשי פלי"ם שליוו אותה נותרו חבויים בה. לדופן האניה נקשרו שתי סירות משמר בריטיות שהשמירה עליהן היתה מועטה יחסית, עקב צמידותן לספינת המעפילים. היזמה לפעולה היתה של משה ליפסון, והוא שהציע אותה ליוחאי בן נון. האישור ניתן ע"י יוספליה טבנקין, מפקד הגדוד הרביעי של הפלמ"ח. השתמשו בשיטה של קשירת אבובי חומר נפץ למותני השחיינים, תוך הפעלת עפרונות השחייה, אולם קצין בריטי שעיקב את כניסתו של משה למים ב45 דק' (כאשר עפרונות ההשחיה פועלים) דחתה את קיום המבצע. למעשה הציל הקצין בלי דעת את אנשי הפלי"ם שהיו על ה"חיים ארלוזורוב", ועליהם לא ידע בן נון דבר.

פעולה נוספת שבוטלה מטילה אור על מערכת היחסים המסובכת שהיתה בישוב. הרעיון היה "לעלות כיתה" ולפגוע במשחתת בריטית. המשחתות כאמור, לא עגנו יותר בנמל אלא מחוצה לו, כשהן מוקפות שמירה, תאורה ופצצות עומק. אלא שלצורך תדלוק הן היו נכנסות לזמן קצר למזח הדלק בנמל חיפה. הרעיון היה להצמיד מוקש למקום היניקה שיופעל מרחוק, ממזח הפריקה הסמוך. בכדי להתגבר על בעיות הגישה למזח הדלק (שהכניסה לאזרחים היתה אליו אסורה) הצליחו לשכנע אנשי גוררת אזרחית שישתפו פעולה. הגוררת היתה נקראת מדי פעם למלא ולגרור אסדת נפט לאניות נוסעים שעברו בנמל. המטען הממולכד (40 ק"ג חומר נפץ) הוכן במסגריית עין חרוד וקיסריה. הוא הועמס על ספינת הדיג "נאמן" ש"התקלקלה" לפתע בנמל. הגוררת האזרחית נקראה לגרור את "נאמן" (תמורת תשלום) למזח, ובינתיים הועמס עליה מטען חומר הנפץ. המחשבה היתה לחכות עד לכשתקרא הגוררת למזח הנפט, ואז להצמיד את המטען אל המזח. הפעולה היתה מסובכת והצריכה מאמץ רב. בלילה הראשון בו ניסו לבצעה נכשלו עקב טעות של אחד הימאים האזרחיים. מס' ימים אחר כך הגיעו צוללנים בריטיים אל מקום המחבוא של חומר הנפץ ופרקו אותו. לא היה ספק כי הידע הגיע אל הבריטים עקב הלשנה. על פי עדותו של בן נון, חשדו נפל על אבא חושי. וכאן המקום להאיר את הבעייתיות שבפעולת 'החוליה'. פעולות ה'חוליה', שכוונו כולן כנגד מטרות בריטיות היו חלק מהקו

⁹⁹ על פי עדות משה ליפסון הם נתקלו בשומר בריטי אשר חשד למראה איזי רהב הרועד בגופו ללא שליטה. ההסבר שהם נתנו לו היה כי איזי סובל ממלריה. מבוכה עקב בעיות קיבה של הבריטי מנעה ממנו להתקרב לאיזי בכדי לוודא האם רטוב הוא או יבש, וכך הם שוחררו לדרכם. זהר, הקומנדו הימי, עמ' 60.

האקטיביסטי אליו דחפו צעירי הפלמ"ח לאחר סיום מלחמת העולם השנייה, עם התגברות תחושת הבגידה של הבריטים. הנהגת הישוב היתה זהירה מאוד בנקיטת קו כזה, וחששה מתוצאותיו הפוליטיות בעיקר. ('השבת השחורה' וסיום פעולות תנועת המרי היוו למעשה את הסמן לכך). כאשר ניתן "אור ירוק" לביצוע פעולה חבלנית, היה זה פעמים רבות מעשה של "שחרור קיטור" של ההנהגה, בכדי לתת לאקטיביזם מוצא מבוקר. אבא חושי היה אחד המתנגדים לקו האקטיביסטי, והוא חשש מהדרדרות נוספת במערכת היחסים עם הבריטים. בסופו של דבר, הכח הצבאי והפוליטי היה של הבריטים, מה עוד שכל פעולת חבלה גררה בעקבותיה מצד אחד הגברת השמירה וההבטחה על מטרות בריטיות, ומצד שני גל מאסרים, חיפושים והקשחת עמדות בריטיות כלפי האוכלוסיה כולה. על פי עדותו של בן נון, נאמר לו במטה הפלמ"ח כי לחושי היה הסדר עם מפקד הבולשת הבריטית, לפיו חושי ישמור את העיר 'שקטה', והבריטים בתמורה יתנו לו לנהל בשקט את העיר העברית¹⁰⁰. חשדות אלו כנגד אבא חושי באו לידי ביטוי, כאשר ביום הקמת המדינה נעצר בפקודת ראש הש"י (איסר בארי) עוזרו האישי (ז'ול אמסטר), הועבר לחקירה ונכלא 3 חודשים. החקירה לא העלתה דבר והוא שוחרר. אלדר מציין כי אמסטר עצמו העיד שנים רבות אחר כך על ההסכם בין אבא חושי לראש הבולשת בחיפה, וסיפר כי כאשר נודע לחושי על נסיון הפיגוע במזח הדלק הוא שלח אותו לדווח על מקום המטען. חושי היה חרד לתוצאות הפוליטיות של פגיעה מסוג זה. לעומת זאת כתב איסר הראל כי החשדות נגד אבא חושי היו מזימה בלבד, וכי הפרקליט הראשון של צה"ל, חוטר ישי, חקר בענין במהלך מלחמת העצמאות ומצא כי איסר בארי, שכיהן אז כראש הש"י, הורה לזייף מסמכים לפיהם אכן אבא חושי מסר מידע לבריטים, וכי הענין למעשה היה במסגרת עלילה פוליטית כנגד אבא חושי. חוטר ישי המליץ אז לאיסר בארי להתפטר מתפקידו ודרגותיו, אולם זה סרב. כך או כך פוטר בארי 4 חודשים אחר כך בעקבות התפוצצות פרשת טוביאנסקי¹⁰¹.

ב 3.1947 הורחבו פעולות 'החוליה' אל מחוץ לגבולות הארץ, לקפריסין. לאחר גירוש מעפילי "שבתאי לודז'ינסקי" ו"מולדת" באותו חודש, הוחלט לחבל באניות הגרוש הבריטיות בקפריסין. יוסקה רום, יוחאי בן נון וסמק ינאי (שהיה כלא קודם לכן בקפריסין עם מעפילים, ולכן יכול היה לשמש גם כמורה דרך) יצאו על ספינת הדיג 'אופיר' (של דייג מכמורת) עמוסת חומרי נפץ ואבובי אופנוע להכנת מטענים. הפעם היה חידוש באביזרי השחיה: לקחו סנפירים וחליפת צלילה מגומי. בהגיעם לקפריסין, מדרום לפמגוסטה, הוטמן הצידוד קבור בחוף, והשלושה פנו למחנה המעצר, לבושי חליפות ומצוידים תעודות של הג'וינט¹⁰². במחנה חברו אל אנשי הפל"ם שהיו כלואים שם והחלו יחד לתכנן את הפעולה. באחד הנסיונות לצאת אל מחוץ למחנה לצרכי איסוף מידע, נעצרו יוחאי וסמק ע"י הבריטים. מאחר והבריטים התעלמו מתעודות הג'וינט שלהם, היה ברור כי שוב מדובר בהלשנה. בדרך לבית המעצר בפמגוסטה אכל יוחאי את תמונת הדרכון הפלסטיני שלו, וזרק את הדרכון עצמו¹⁰³. באין דרכון, "החזיק" סיפור הכיסוי שלו כאילו הוא מעפיל יוצא פולין שהגיע על סיפון ה"פלמ"ח" ואשר רק

¹⁰⁰ אלדר, שייטת 13, עמ. 81-82.

¹⁰¹ הראל א', בטחון ודמוקרטיה, הוצ' עידנים, 1989, עמ. 138-160. (להלן: הראל, בטחון).

¹⁰² בפמגוסטה הם נעזרו במשפחתה של רות פרסיץ, ישראלית תושבת קפריסין, אשר גם היתה בעלת גישה חופשית למחנה המעצר בו התנדבה לשמש כמורה. וראה הסיפור במפורט אצל: זהר, הקומנדו הימי, עמ. 68.

¹⁰³ תעודות הזהות הפלסטיניות אמנם היו מזויפות ועם שמות מזויפים, אך יכלו להעיד על המוצא הארצישראלי של הבחורים. הן נלקחו כדי לאפשר נסיגה בארץ ישראל.

ניסה לצאת אל העיר להביא דברי משקה לו ולחבריו לרגל השחרור הקרוב. לאחר שלושה ימי חקירה הוא הועמד למישפט על נסיון להתגנב החוצה מהמחנה בתעודות מזויפות של הג'וינט. מונה לו סגור בריטי: הבריגדיר שפיקד על השמירה במחנות קפריסין ואשר היה בעל סימפטיה כה רבה לניצולי השואה, עד כי בסיום המשפט, כאשר נקנס בן נון בחמש לירות, הוציא הבריגדיר את הכסף מכיסו ושילם את הקנס, כאות הזדהות עם סבלות העם היהודי. בן נון שוחרר מס' ימים אחרי כן יחד עם כל מעפילי ה"פלמ"ח" ונשלח לארץ. גורלו של סמק לא שפר כל כך. הוא לא השמיד את הדרכון הארצישראלי שלו, ולכן משהתגלה הדרכון הוא החליף סיפור כיסוי. הוא טען כי נשלח מקיבוץ לקנות חמורים קפריסאים להרבעה, והחליט לחפש בינתיים קרובי משפחה שהיה עצורים באי. הבריטים לא "קנו" את הסיפור שלו וסמק נכלא לחמישה חודשים בכלא ניקוסיה. את משימת החבלה הצליח בן נון להעביר ליסל"ה דרור,¹⁰⁴ איש פלי"ם שהיה כלוא בקפריסין. יוסל"ה לא היה בזמן זה איש 'החוליה', אולם הוא קיבל מיוחאי תדריך מפורט מאוד כיצד מבצעים חבלה ימית ואת המפה למקום קבורת הציוד. יוסל"ה דרור נשאר עם יוסקה רום לבצע את המשימה. לאחר מס' ימים הגיע כתגבור על ספינת דיג מא' גם משה ליפסון. ב-2.4.47 פוצצה המשחתת "**אושן ויגור**". יוסל"ה דרור הוא ששחה אל המשחתת והצמיד את המוקש, אולם מאחר והתגלה והחלו לירות עליו ולזרוק פצצות עומק - הנסיגה היתה בעייתית. סירת החתירה שבה הגיע צריכה היתה להסתלק מהים, ודרור נאלץ לשחות אל החוף בשארית כוחותיו. הוא התגלה ע"י הבריטים בעודו ישן בצריפו של דיג שהסכים לשכנו, סובל מאפיסת כוחות. דרור נעצר באשמת גרימת חבלה חמורה - אשמה עליה ניתן היה לקבל אפילו עונש מוות. יוסל"ה ישב בכלא 23 יום, וברח לפני המשפט בעזרת פצירה ומשוריות שהוגנבו לתאו. דרור עוד הסתתר ימים אחדים בקפריסין ואח"כ הוברח חזרה לארץ, כדי לארגן ולפקד על קורס מפקדי הסירות. פעולה זו סללה בפני דרור את הדרך להיות אחד הדמויות הבולטות ב'חוליה' ולימים בקומנדו הימי.¹⁰⁵

משה ליפסון (נחשון) אשר הגיע לקפריסין כתגבורת העביר חומרי נפץ לבצלאל דרורי, איש הפלי"ם שהיה מפקדה של אנית המעפילים "בריה" ומלווה של "שבתאי לודז'ינסקי". דרורי אמור היה לשוב לארץ על אנית גרוש בריטית, במסגרת המכסה החוזרת. חומר הנפץ הוטמן על גופה של חברתו דינה, שהתחפשה לאישה הרה. חומר הנפץ הוטמן בתחתית האניה, אולם היה חשש גדול מפני פיצוץ שיגרם מוקדם מדי ויפגע במעפילים שעדיין יהיו על סיפונה. בסופו של דבר הפעיל דרורי את עפרונות ההשהיה רק לאחר ששמע את שירת "התקווה" של המעפילים, שסימנה על פי תיאום מראש כי מרבית המעפילים כבר ירדו. ההשהיה הארוכה גרמה לכך שהספינה, "אמפייר ריוול"¹⁰⁶ לא התפוצצה בנמל אלא רק למחרת, בהיותה בחצי הדרך לאלכסנדריה. הספינה הושבתה זמן רב בעקבות הפיצוץ, אולם הפעולה עוררה ויכוח רב בארץ. הפיצוץ הפעם נעשה באנית גרוש, אשר הביאה מעפילים לארץ

¹⁰⁴ יוסף דרור סיים את קורס החובלים הראשון של הפלי"ם, השתתף בפעולות של הורדת מעפילים. בנובמבר 1946 עלה כמלווה על "המעפיל האלמוני", אשר נתפסה לאחר תלאות רבות וב-17.2.47 יורטה ע"י הבריטים ומעפיליה נשלחו לקפריסין. לאחר פעולת החבלה בקפריסין אליה הגיע לאחר תפיסתו של בן נון, עבר ל'חוליה' והיה מהאנשים הבולטים בה. אחר כך המשיך לשרת בשיטת 13.

¹⁰⁵ סיפור הפעולה הזו, וכן סיפור בריחתו של יוסל"ה דרור מהכלא מובאים בפרוט רב ב: דרור י', הקומנדו הימי ממנו ואלין, הוצ' הקיבוץ המאוחד, 1981, עמ' 5-26. (להלן: דרור, הקומנדו הימי ממנו ואלין).

¹⁰⁶ ה"אמפייר ריוול" נפגעה כבר ע"י 'החוליה' ב-22.8.46. יש לציין כי ציון ה"אמפייר ריוול" כאניה שנפגעה ע"י דרורי ב-4.7.47 נשען על עדותו של משה ליפסון כפי שהיא ניתנה לאברהם זהר ב-1990, ונכתבה בספרו של זהר, עמ' 86. בספרו של אלדר מצוין כי האניה שנפגעה בפיצוץ זה היא ה"אמפייר לייף גארד", וכי ה"אמפייר ריוול" נפגעה רק מאוחר יותר, ב-23.7. אלדר אינו מצוין מהם מקורותיו לענין זה.

במסגרת מכסת הסרטיפיקטים המתואמת עם הישוב, והפגיעה עלולה היתה לגרום לבריטים להכריז על הפסקת העלאת עולים לגאליים לארץ.

בחודשים יולי - ספטמבר 1947, ביצעה 'החוליה' את פעולות החבלה האחרונות לפני הכרזת המדינה. משה ליפסון (אשר בינתיים נשאר בקפריסין) ניצח על פעולת החבלה ב"אמפייר לייף גארד"¹⁰⁷ - אנית גרוש שהובילה גם היא מעפילים מקפריסין לא"י. האניה הפליגה לכיוון א"י ב-23.7.47. במבצע ששולבו בו כשותפים ואנשי סוד מעפילים, מלווים ארצישראלים ואחרים הועלתה בהסתר לאניה כמות גדולה של חומר נפץ, מחולקת למנות קטנות ומוטמנת במזוודותיהם של שותפי סוד. גם הפעם הוטמן חומר הנפץ בבטן האניה עם עפרונות השהיה, והפיצוץ ארע לאחר שאחרוני המעפילים ירדו ממנה בנמל חיפה. בתגובה לפעולה זו עיקבו הבריטים את המשך העברת עולים מקפריסין לישראל (במסגרת קיזוז המכסות) למשך חודש וחצי. הפעולה השניה בוצעה ב-6.9.47, הפעם לא ע"י איש 'החוליה' אלא ע"י איש פל"ם מיכה פרי, ממלווי ה"אקסודוס". פרי היה על אנית הגרוש "אמפייר ריוול" (שנפגעה כבר מס' פעמים). הוא קיבל חומרי נפץ והוראות ממוקד לימון ושאל ביבר, אשר הורו לו לחבל באניה לאחר ירידת האנשים. חומר הנפץ הועבר לאניה רק בחופי צרפת. היתה התנגדות של אנשי 'המוסד' לפיגוע חבלני בצרפת. אולם מאחר והכפיפות המבצעית של המלווים היתה לפלמ"ח ולא למוסד, הוחלט לבצע את החבלה בכל זאת. בסופו של דבר, מאחר והמעפילים לא הורדו מהאניה בצרפת, הוחלט להשאיר את חומר הנפץ על האניה ולחכות להזדמנות. זו באה בהמבורג, שם ירדו המעפילים מהאניה. פרי הורה כי המעפילים על "האמפייר ריוול" ירדו במהירות (ולא כבשתי האניות האחרות), כיוון שלא סמך על עפרונות השהיה. הירידה המהירה עוררה את חשדתם של הבריטים, שמיד ערכו חיפוש על האניה ומצאו את המוקש, אולם הם לא ניטרלו אותו. (הם הוציאו את העפרון העליון וחשבו כי בכך ניטרלו את המטען, אולם לא ניטרלו את העיפרון אשר היה תקוע בתוך החומר). המוקש התפוצץ באותו יום ב-13.45. פעולה זו עוררה את רוגזו של בן גוריון, אשר התנגד לפעולה באירופה מטעמים מדיניים - חשש לאבדן אהדת דעת קהל אירופית. רוגזו של בן גוריון היה גם על כי היתה כאן הפרת מרות. (ההנחיה של שאול אביגור היתה שלא לחבל באניות הגרוש באירופה).¹⁰⁸ בשלב כה מאוחר של המאבק להקמת מדינה עברית, לחם בן גוריון כנגד כל סוג של פרישה והפרת מרות. הוא רצה להציג בפני העולם הנהגה חזקה ומגובשת אשר תוכל להנהיג מדינה. פעולה זו נתפסה לכן כמסוכנת, ונכנסה לקטגוריית פריקת העול של הפלמ"ח.¹⁰⁹

¹⁰⁷ בנוגע לשם האניה בחרתי שוב בגרסתו של זהר, כפי שהיא מופיעה בספרו הקומנדו הימי, עמ' 87. זהר מסתמך בין היתר גם על מברק ששלח סיר קניגהם לשר המושבות ולמושל קפריסין ביום 23.7. ומציין את שקיעתה של "אמפייר לייף גארד" בנמל חיפה. (המברק נלקח מה PRO). נתונים דומים מופיעים אצל דרור, הקומנדו הימי, עמ' 37. אלדר מציין עבור אותה פעולה את שמה של אנית הגרוש "אמפייר קומפורט", אך אינו מציין מקורות (אלדר, שיטת 13, עמ' 95).

¹⁰⁸ בן גוריון ד', יומן המלחמה, הוצ' משהב"ט, 1982. עמ' 51.

¹⁰⁹ אין זה המקום להיכנס למערכת היחסים הסבוכה בין הפלמ"ח וראשיו לבין בן גוריון. ניתן רק לאמר, כי תפיסת הביטחון של בן גוריון כפי שגובשה עוד בשלבים מוקדמים יחסית של המאבק בבריטים, היתה לכיוון של ראית הערבים כאויב והתכוננות לקראת לוחמה כוללת מול צבאות סדירים כמטרה. צבא מאורגן (בדגם הבריטי) וריכוזי לא איפשרה חיים עצמאיים ליחידות דוגמת הפל"ח. מה שניתפס אצל צעירי הפלמ"ח כיוזמה, העזה ונחישות נתפס אצל בן גוריון פעמים רבות כאיום על הריכוזיות, ורתימתו המלאה של הצבא לצרכים מדיניים ארוכי טווח. הנושא נסקר בספרים רבים, וראה דוגמא מפורטת אצל אוסטפלד, צבא נולד, הוצ' משהב"ט, 1994. (וראה עוד בסיכום)

פעולות 'החוליה' נמשכו כמעט שנתיים, ולמעשה פסקו רק עם החלטת כ"ט בנובמבר והודעת הבריטים על פינויים הצפוי. פעילות תפיסת מעפילים עוד נמשכה, אולם שוב לא היה טעם מדיני בחיכוך עם הבריטים. אין ספק כי פעילות החבלה היתה ראשונית מאוד, ללא ציוד הולם וללא ידע מתאים. הפעילות היתה מבוססת על עזרת המשקים (בציוד, בסירות דיג, בסיוע בכ"א), על אילתורים בתחום החבלה, מבוססת על התאמה מועטה בלבד של הידע בחבלה יבשתית לתנאי ים, ועל הרבה נחישות ואומץ של חברי 'החוליה'. העובדה כי הבריטים נאלצו להגביר באופן ניכר את אמצעי המיגון שלהם, ולבסוף אף להימנע מעגינת אניות בנמל חיפה מעידה כי היתה השלכה מבצעית נרחבת לפעולות 'החוליה'. על כך גם מעידה העובדה כי נשלח לכאן אחד הצוללים המפורסמים הבריטים, קומנדר קראב, בכדי לעמוד בראש צוות הצוללים שמטרתם סיכול פעילות החוליה. בנקודה זו ראוי לציין כי למרות ההצלחה המסוימת של חולית החבלה, הרי נשאלת השאלה האם האילתור, חוסר המקצועיות והידע היו כורח המציאות. האמנם לא היו בישראל של אותם ימים אנשי מקצוע שיכלו לתרום יותר מקצועיות בתחום הצלילה והנפץ הימי. הרי היו לא רק בוגרי ביה"ס של הטכניון, אלא גם מוריו, והיו אולי עוד אנשים בעלי ידע מתחום זה. יוסף טבנקין טוען בעדות מאוחרת כי פשוט אינו זוכר קיומם של אנשי מקצוע, אולם הוא גם אינו זוכר שחיפשו אותם.... היו מהנדסים, היו אוניברסיטאות, היה הטכניון אולי היו לנו קשרים. אבל מדוע לא הגענו שתהיה לנו איזה מערכת שתעסוק בזה אינני יודע ואולי זה מחדל.¹¹⁰ ישנה ההרגשה כי התיחסות זו מאפינת מאוד את גישת נוער הפלמ"ח. התלהבות לעשייה, תחושת שליחות, יוזמה ואילתורים. רוב המהנדסים, אנשי האוניברסיטאות, היו שייכים לעולם "האזרחי" ולא לעולם ההתיישבות העובדת. יתכן כי מיעוט הקשר נבע מעובדה זו, והיריבות הפוליטית היתה בעורף הענין. מורגש גם חסרון של ידע ונסיון צבאי של יהודים יוצאי צבאות זרים. דמות חריגה אולי בתחום זה היה יוחנן רטנר, מפקדה הראשון של ההגנה. הוא השתתף במלחמת העולם הראשונה, וגם במלחמת האזרחים הרוסית, ומלבד זאת היה איש מדע. נקודה זו לא נבדקה על ידי עד סופה והיא ראויה לבדיקה עמוקה יותר.

יחד עם זאת אין ספק כי 'החוליה' לא עמדה מעל הויכוח הפוליטי בארץ. חברה היו אקטיביסטיים מעצם טיבם ותדיר נטו לפרש את הפקודות ביזמה אישית שלהם. הוזכר כבר החשד כנגד אבא חושי בחיפה, אשר מייצג הנהגה מתונה יותר הרואה את ההשלכות השליליות של מאבק אלים בבריטים. אבא חושי לא היה יחיד בתחושה זו. חילוקי דעות בענין זה היו בין ההנהגה לבין מטה הפלמ"ח פעמים רבות. בענין הפיגוע בספינות הגרוש, היו חברי החוליה והפלי"ם נשמעים להוראת מטה הפלמ"ח לחבל באניות גרוש מתי שרק ניתן. זו היתה הנחית קבע, והיא היתה נתונה כמובן לפרשנות וליזמה אישית של האנשים בשטח. כאשר עמדה ההנחיה בניגוד לדעתם של אנשי 'המוסד' (שבראשם שאל אביגור, מקורבו של בן גוריון), הבחירה של אנשי הפלי"ם היתה חד משמעית והם הלכו בעקבות הנחיות מטה הפלמ"ח, למרות שהכפפות הפיקודית שלהם, כפי שנכתב, היתה ל"מוסד". (כבר הוזכר בפרק על 'המוסד' כי הוראות הקבע הללו שנתן יגאל אלון לא נשללו באופן מעשי ע"י הדרג הפוליטי של הנהגת הישוב). החיכוכים בין מטה הפלמ"ח לבין הפיקוד העליון באו לידי ביטוי באופן מובהק בפעילות 'החוליה' (ואין לשכוח גם שחברי 'החוליה', כמו אחרים בפלמ"ח, היו

¹¹⁰ עדות יוסף טבנקין, ארכיון יד טבנקין, 45/107-2, (עדות מ: 10.10.1983)

אקטיביסטיים לא רק מתוך השקפת עולם מגובשת ושקולה, אלא בחלק מהדברים גם מתוך גילם הצעיר ואופיים הסוער, שהוביל אותם לפעילות מסוכנת ממין זה מלכתחילה). בפעילות אחרת של הפל"ם, כלומר בפעולות ליווי ההעפלה, שטח החיכוכים היה מטבע הדברים מצומצם הרבה יותר. אולם גם שם כפי שנכתב בפרק על המוסד לעליה, היה כר לא קטן לאי הסכמה.

כאשר הרווח הפוליטי מפעילות חבלה שכזו הסתיים (לאחר הכרזת הבריטים על פינוי) שוב לא ניתנו אישורים לפעולות והמאמץ התרכז במאמץ עליה. חברי 'החוליה' התפזרו ופנו למשימות אחרות, בהתאם להתפתחות המאורעות בארץ, ערב מלחמת העצמאות. "הכרישים" בהם לא נעשה שימוש גורזו ואוחסנו במעוז חיים. הפעם האויב היה אחר - המאמץ הופנה מפגיעה בבריטים למאבק בערבים.

פעילות באיטליה:

אפיק אחד של פעילות אנשי 'החוליה' היה באירופה. יוסל'ה דרור, לאחר שברח מקפריסין וסיים חודשיים פיקוד על קורס מפקדי סירות תבע לצאת לאירופה. המטרה היתה לבחון אפשרות לפיגוע במשחתות בריטיות באירופה. המסווה היה יציאה במסגרת המוסד לעליה ב', כאשר הפעילות בענייני חבלה היתה מעין "עיסוק צדדי". לצורך הנסיעה לקח דרור 'חופשה' של חודשיים, לביסוס ידיעותיו בחבלה. הוא השתתף בקורס חבלה ביבנאל ולמד באופן פרטי מעט כימיה, חשמל והנדסה. בסוף '47 דרור יצא לצרפת, לחפש ציוד מתאים. התחושה של דרור בצרפת היתה כי אין הוא מקבל תמיכה ציבורית, כי הוא נימצא במעין מסע פרטי משלו.¹¹¹ הוא מספר כי קימץ בהוצאותיו האישיים בכדי לחסוך כסף לקניית ציוד חבלה. מאחר ובצרפת לא נמצאו ההזדמנויות המתאימות פנה דרור לאיטליה. מענין הדיווח שלו, כי ההחלטה לעבור לאיטליה היתה החלטה פרטית שלו. "החלטתי לעבור לאיטליה לנסות שם את מזלי"¹¹² משפט מעין זה מאפיין אולי יותר מכל את אופיית הזמן ההוא. היה הרבה מקום ליזמה אישית, בוודאי רחוק משרשרת הפיקוד בארץ. "שגעונות" של אנשים שנדחפו ע"י אקטיביזם חזק מאוד ושיגעון לדבר אחד, הם אשר הובילו וביססו בסופו של דבר את הפעילות של הפלמ"ח, וודאי של היחידות המיוחדות שלו דוגמת הפל"ם ו'החוליה'. המענין הוא כי דרור נשלח לאירופה כאיש 'המוסד', ובכל זאת לא הרגיש עצמו כפוף לפיקוד 'המוסד' (וראה בפרק על היחסים בין שני הגופים). הכפיפות המלאה שלו היתה ליגאל אלון, אולם טווח היוזמה האישית של פעילותו היה גדול מאוד. חלק מהענין היה נעוץ בבעיות קשר בין אירופה והארץ, אולם חלק גדול נעוץ הן באופיו של הפלמ"ח, והן באופיו של דרור עצמו.¹¹³ בצרפת נמשכה עוד פעילות חבלה מצומצמת לאחר עזיבתו של דרור. שאול ביבר העביר את התפקיד למשה נחשון (ליבסון). החוליה בצרפת מנתה שני אנשים. היו תכניות לפעולות פיצוץ בנמל מרסיי, היו חמרי נפץ, ציוד הצלילה היה ציוד ספורטיבי רגיל (כלומר מערכת נשימה פתוחה, ולא מערכת חמצן סגורה, אשר אינה פולטת בועות). בסופו של דבר החוליה בצרפת לא ביצעה ולו פעולה אחת. גם נחשון מציין את בעיית המודיעין כמגבלה גדולה בפעילות, אולם הוא מוסיף ומציין כי מגבלה נוספת היתה אי קיומה של מערכת מסודרת לקבלת החלטות אשר יכלה לקבל החלטה פוליטית לביצוע. הקשר בין חוליות הפיקוד היה לקוי, ולכן לא נשענו על ראייה פוליטית רחבה אלא יותר על ראייה מבצעית מקומית.¹¹⁴

כך או כך, מרכז פעילות החבלה באירופה עבר לאיטליה. באיטליה השתתף יוסל'ה דרור בטיבועה של ה"לינו", אנית נשק המיועדת לסוריה, שעגנה בנמל בארי, מרץ 1948. ה"לינו" נשאה על פי המידע 6000 רובים ו-8 מליון כדורים שנקנו ע"י הערבים בצ'קוסלובקיה, וההנחיה של שאול אביגור היתה לתפוס ולהטביע אותה.(מדובר בימי מלחמת האזרחים בארץ, כאשר יציאת הבריטים הקרובה ברורה, כמו כן ההתכוננות לקראת מתקפה כלל ערבית. תוספת נשק משמעותית לכח הערבי היתה בעיתית

¹¹¹ דרור, הקומנדו הימי, ממנו ואלין, עמ. 43.

¹¹² שם, שם.

¹¹³ דוגמה טובה לכך ניתן לראות בפעילותו של דרור באיטליה, ערב טיבוע ה"לינו". יומיים לפני הטיבוע התקבלה הפקודה מיגאל אלון לשוב לארץ. דרור היששה את תשובתו עד לאחר הטיבוע, מתוך המחשבה כי אם יצליח הטיבוע, יגלו המוסדות יותר הבנה לצורך בחוליות קבע לביצוע פיגועים מסוג זה. קשיי הקשר בין הארץ לאירופה נוצלו כאן ע"י דרור כתרועץ להשגת המטרה שלו, בה האמין בכל לב.(דרור, הקומנדו הימי ממנו ואלין, עמ. 43)

¹¹⁴ עדות משה נחשון, ארכיון יד טבנקין, 45/17-8, (ללא תאריך).

ביותר). לא זה המקום להרחיב בסיפור הטבעתה של ה"לינו"¹¹⁵ אולם יש בסיפור זה בכדי ללמד על ההבדלים בתפיסת עולמם של אנשי הפלי"ם ואנשי ה'מוסד': התעורר ויכוח מי צריך לפקד על האניה, כאשר מטה הפלמ"ח התעקש לראות במשימה משימה לאומית, ולכן מחיבת פיקוד של איש פלמ"ח, ואילו בין אנשי הצוות המקצועי התעורר הקשי של אנשים (כגון המכונאי בן ה 41) אשר סרבו לקבל מרות ופיקוד מצד צעירים חסרי ניסיון. בעיה נוספת התעוררה כאשר דרור טען כי אין לו החומרים לייצור פצצה (אותה אמור היה להטיל על הספינה ממטוס פייפר קטן שהיה בבארי), אולם כאשר עדה סירני אמרה לו כי יצרה קשר עם קבוצת חבלנים איטלקית אשר התמחתה בטיבוע אניות אויב במלחה'ע השניה, דרור היה מזועזע: "חבלנים איטלקים? את רוצה להעסיק שכירי חרב ולקחת מאיתנו את הכבוד הזה"¹¹⁶ - וכעבור שעותיים הוא שב עם כל הדרוש לאחר התרוצצות בכל בתי המרקחת של רומא.. דרור עצמו התיחס לבעיה המוסרית שבמתן ביצוע עבודה מסוג זה בידי גוי, ולאי הדביקות במטרה שגוי יראה בעת קשיים. כמו כן הוא כותב על האפשרות שהמלאכה תעשה ע"י האיטלקים כי: "היו שמתוך הרגל שמלאכתנו נעשית בידי אחרים ומתוך אי אמון בכוחות עצמנו נטו לתת את..."¹¹⁷. בכל אופן לא ניתן לדרור כל האמון. אמנם המוקש הורכב על ידו ובפיקוחו, אולם על הפעולה כולה נשלח לפקח ע"י אביגור מוניה מרדור. (האניה פוצצה לבסוף בנסיון השני, ללא הרוגים וללא גרימת נזק לנמל בארי. הנשק אשר שקע הוצא לאחר מס' חודשים במבצע "שוודד"). הצלחת הפעולה שיכנעה את יגאל אלון לאפשר לדרור להישאר באיטליה לארגן חולית חבלה קבועה. מאחר ו"המטריה" הכוללת של הפעילות באירופה היתה 'המוסד', צריך היה לשכנע את שאול אביגור, ראש המוסד. זה היה קשה יותר, וכפי שדרור מעיד, נדרשו מס' שבועות לשכנע את אביגור בצורך בחוליה כזו. גם הצורך החיוני לעצור את הגעת הנשק מאירופה לערבים בזמן קצר ביותר פעל לטובת דרור. לבסוף האישור ניתן. ניתן תקציב וסמכות לגיוס האנשים. דרור יצא למשימת גיוס האנשים יחד עם גדעון רוזן. מתוך מחנות המעפילים גויסו 20 צעירים. מחנה האימונים התקיים משך מס' ימים על חוף הים לא רחוק מנאפולי. האימונים כללו אימון כללי ושחיה. בסוף האימון נותרו בחוליה ארבעה צעירים בלבד, שלושה מהם דוברי איטלקית. הפעילות הראשונה היתה רכישת מכשירי צלילה ב"פירלי" - בית חרושת ענק לתעשיית גומי, שכלל מחלקה מיוחדת לציד צלילה. יוס'לה, בוגר ההכשרה של 'החוליה', לא היה מאומן בצלילה במכשירים מסוג זה, ולכן האימון הראשון של הקבוצה היה בצלילה במכשירי הצלילה החדשים, ובחבלה מעל ומתחת למים. דוד פרומר ויהודה ונציה הגיעו מהארץ והצטרפו לחוליה. דוד היה אחראי על הקמת מחסן החבלה וייצור המוקשים. (המחסן הוקם בתוך אחד ממחנות המעפילים). דרור המשיך לחפש ציוד צלילה מתאים.

לחוליה לא היו הצלחות רבות באירופה. הבעיה המרכזית היתה (עפ"י עדותו של דרור) בעית מודיעין, אשר לא פעל כשורה, ולכן לא הצליחו למנוע מעבר נשק ערבי לתעודתו. ההצלחות המועטות שכן היו היו פיגוע במטוסים נוסעי נשק שהיו מיועדים להגיע לצד הערבי. חוסר ההצלחה בקנה מידה גדול הוביל לאכזבה ורפיון, והבחורים רצו לשוב לארץ להשתתף במלחמת העצמאות. דרור חזר לארץ

¹¹⁵ הסיפור לפרטיו נמצא בספרה של סירני, ספינות ללא דגל, עמ' 188-190, וכן בספרו של דרור, הקומנדו הימי, עמ' 27-35.

¹¹⁶ סירני, ספינות ללא דגל עמ' 189.

¹¹⁷ דרור, הקומנדו הימי, עמ' 32.

באוגוסט '48 וחודשיים אח"כ חזרו שאר חברי החוליה. הרווח הגדול מפעילותה של החוליה באיטליה היה בידע שנרכש. אחד המהלכים שהוביל דרור בעת שהותו שם, היה של לימוד ואימון מהאיטלקים. היה הלימוד והאימון על מכשירי צלילה קימים, תוך נסיון למצא את המתאים ביותר לצרכי חבלה. היתה גם פגישה של דרור עם חבלן איטלקי בשם לואיג'י, בעל נסיון מבצעי רב מימי מלחמת העולם השנייה, פגישה אשר הובילה לידידות ולרכישת ידיעות רבות. לואיג'י אף אימן את דרור משך שבוע בדרכי התגנבות בלילה, בצלילה לעומקים גדולים ועוד.¹¹⁸ כאשר שב דרור לארץ באוגוסט 1948 הוא מונה להיות מפקד היחידה לחבלה ימית.

יחידות נוספות הקשורות לפלי"ם ולפעילות ימית:

פלוגת הנמל:

מיד לאחר החלטת החלוקה בכל'ט בנובמבר פרצה בארץ מלחמת האזרחים. לאנשי 'החוליה' לא היה תפקיד מוגדר במערך הלוחם שהלך וגובש בימים אלו, שכן באף אחת מהתכניות לגיבוש הכח הימי (וראה בסיכום) לא יוחד מקום לפיתוח כח קומנדו ימי. אנשי 'החוליה' השתלבו בפעילות מבצעית אחרת, חלקם פעלו בפלוגת הנמל, חלקם באיטליה וחלקם בפעולות חבלה יבשתיות.¹¹⁹

חיפה, עיר מעורבת אשר מנתה בשלהי 1947 כ-128,000 תושבים מהם כ-66,000 יהודים, ניהלה אורח חיים מעורב שקט למדי. מקומות העבודה המעורבים הגדולים היו בתי הזיקוק ונמל חיפה. החלטת החלוקה נתנה את האות לפרוץ מלחמת האזרחים גם בחיפה. נמל חיפה נשמר היטב ע"י הבריטים, שכן היה מקום בעל חשיבות אסטרטגית עליונה. שלושה גורמים שמרו עליו: המשטרה, שלטונות המכס וחיילים מהדיבזיה המוטסת. עיקר משימתם היתה להבטיח את פינוי החיילים והציוד, ולכן הוזנח הפיקוח על המחסנים ושאר שטח הנמל, דבר שאיפשר לנמל להפוך למעשה לבסיס האימונים של המחלקה הימית. יוספ"ה טבנקין, מפקד הגדוד הרביעי שאף להכניס כמה שיותר אנשי פלי"ם לנמל בכדי שיעבדו על הגוררות, ירכשו נסיון ויכירו את הנמל. בעיקר רצה שהאנשים יעבדו על ספינות המנוע.¹²⁰ שאיפתו זו נתקלה בהתנגדות של הגורמים האזרחיים שהיו בנמל: "סולל בונה" (ובראשו הלל דן ודוד הכהן) ומועצת פועלי חיפה (בראשותו של אבא חושי). גופים אלו חששו כבעבר מהאקטיביזם של אנשי הפלי"ם אשר אולי יוביל לפיגוע נוסף במשחתות בריטיות, ורצו להמשיך ולהפעיל את הנמל באופן שקט. האינטרס שלהם בנמל היה בעיקר אנטרס כלכלי.

התנאים השתנו בחורף '47, כאשר גברה הסכנה לחיי הפועלים היהודיים בנמל. כבר מאמצע דצמבר הוכנסה לעבודה בנמל מחלקה שמנתה 25 אנשי פלי"ם בכדי לאבטח את עובדי הנמל, הפעם על פי בקשת "סולל בונה". טבנקין דרש כי ינתן להם גם לעבוד ולרכוש נסיון ימי ובעבודת הנמל. מפקד המחלקה מונה עמוס בן צבי, איש כפר יהושע. מפקדי הכתות היו זלמן אברמוב וסימיון מהחותרים וגרשון אגמון ומשה ליפסון (נחשון), יוצאי 'החוליה'. האנשים הוכנסו כעובדי "סולל בונה" ועבדו גם בעבודה שוטפת בנמל, בסוורות, כנהגי טרקטורים ועוד. הסליקים נבנו בתוך הטרקטורים וכללו מעט אקדחים ומקלעי סטן.

בסוף דצמבר חלה הרעה במצב הבטחון בעיר. ב-30.12 זרקו אנשי אצ"ל שתי פצצות מטנדר חולף לעבר קבוצה של כ-200 פועלים ערביים שעמדו לצד הכביש בשערי בתי הזיקוק. התגובה הערבית היתה טבח של 39 פועלים יהודיים בבתי הזיקוק. על משה כרמל הוטל לבצע פעולת גמול כנגד כפריי חווסה ובלד אל שייח' (מהם יצאו התוקפים על פי דוחות הש'י). המשימה הוטלה על יחידה שמנתה 120 איש מגדוד חי'ש 22 של כרמלי בפיקוד ישראל ליאור וארבע מחלקות פלמ"ח מגדוד 'עמק'.¹²¹ מרדכי מקלף, מפקד העיר חיפה, פנה אל יוחאי בן נון וביקש ממנו לצרף את אנשיו (שהיו חסרי

¹¹⁹ זהר, הקומנדו הימי, עמ' 98.

¹²⁰ עדות יוספ"ה טבנקין, ארכיון יד טבנקין, 45/117-9, (עדות מה: 4.11.1985) (להלן: עדות טבנקין, יד טבנקין).

¹²¹ זהר, הקומנדו הימי, עמ' 100.

תעסוקה מוגדרת מיום החלטת החלוקה) לפלוגה שהיתה אמורה לפרוץ לחווסה. הסיבה היתה הנסיון שאנשי 'החוליה' צברו בחבלה ופעילות תחת אש. 4 ממ'ם מהחוליה הצטרפו להוביל מחלקות: יוחאי בן נון, גרשון אגמון, משה ליפסון ואיזי רהב. ועדת חקירה שמונתה ע"י ועדת המצב שליד ועד הקהילה העברית בחיפה הגיעה למסקנה כי סדרי הביטחון של העובדים היהודיים בבתי הזיקוק אינם מספיקים, וכי אסון מסוג זה יכול לקרות גם בנמל. ההמלצה היתה להגדיל את היחידות הקרביות עד למינימום של חמישים איש בסמכות פיקודית אחת. בו בזמן פנה אל-טוביה מסולל בונה אל יוספ"ה טבנקין וביקש להגדיל האבטחה בנמל בעוד 10-12 איש. טבנקין הסכים, אולם למחרת בעת סיור בנמל, עמד על סדרי הבטיחות הבעייתיים והורה לאנשיו לעזוב מיד את הנמל כצעד הפגנתי שנועד לזעזע את ההנהגה האזרחית (וזו, כאמור, התיחסה בחשש לאקטיביזם הפלמח'ניקי ולטבנקין בפרט). נערכה פגישה בין טבנקין לבין הלל דן, במהלכה דרש טבנקין כי יותר לו להכניס לפחות 100 אנשי פלמ"ח וכלי נשק נוספים לנמל, וכן לארגן מצבורי נשק מחוץ ובסמוך לנמל. הלל דן דיבר עם ישראל גלילי ויגאל ידין, ובסופו של דבר מונה טבנקין ע"י ידין למפקד נמל חיפה.

טבנקין העניק את הפיקוד ליוחאי בן נון, וכסגנו מונה ניסן לויתן. מרגע זה כונתה היחידה: "פלוגת הנמל", והיא כללה 90 לוחמים. סגל הפיקוד התבסס על מפקדים ולוחמים של יחידת החבלה הימית, מהם כבר היו בנמל גרשון אגמון, משה נחשון וזלמן אברמוב. הלוחמים היו ברובם מגויסים חדשים משכונות עירוניות בדרום תל אביב, שלא אומנו וחונכו במסגרת הפלמ"ח. נשק חם הוכנס לנמל ואורגן במערך סליקים. אורגנו גם מיצבורים של נשק קר, בהם אומנו הפועלים היהודיים לצורך התגוננות במקרה תקיפה, עד להופעת עזרה. במקביל אורגנה רשת מודיעין שהפעילה מודיעים אחדים תמורת תשלום, להודיע על כוונות תקיפה ערביות. כזכור, הוסוו אנשי פלוגת הנמל כפועלי נמל. כלפי הבריטים שמרו על "פרופיל נמוך", אולם כלפי הפועלים הערביים הפגינו נוכחות, כאמצעי הרתעה. התגובה הערבית היתה הכנסה של צעירי תנועת 'הנג'אדה' חבושי כפיות אדומות לנמל. האיום ההדדי והפגנת הכח תרמה להמשך שמירת השקט בנמל. בסופו של דבר הן הפועלים היהודיים והן הערביים היו מעונינים בהמשך התפקוד הכלכלי של הנמל.

פעולות ההבטחה לא היוו אתגר מספיק לאנשי 'פלוגת הנמל'. יוחאי בן נון דרש ממרדכי מקלף ומשה כרמל להפעיל את הפלוגה בפעילות מבצעית, לנצל את הידע בחבלה של יוצאי 'החוליה'. כתוצאה מכך השתתפה הפלוגה בסיכול פיצוץ מכונית תופת ערבית ב-31.2.48, וכן בפיצוץ מכונית תופת ליד בית הנג'דה ברח' עירק, ב-22.4.48.¹²²

תחום נוסף בו עסקה 'פלוגת הנמל' היה רכש. לצורך כך צורף לפלוגה אברהם דר, שהיה בעל נסיון בתחום הרכש והמודיעין, וביחד עם זלמן פרח ומשה ליפסון (נחשון) מהחוליה היוו את מחלקת הרכש והמודיעין. "הרכש" היה בחלקו גניבה פשוטה. בתוהו ובהו ששרר בנמל ערב הפינוי הבריטי התארגנו קבוצות של יהודים, ערבים ובריטים אשר שדדו קרונות שלמים של סחורות מהנמל והעבירו אותם לידי הערבים בתחנת הרכבת המזרחית. אנשי מח' הרכש שילמו לפועלים יהודיים כדי לקבל חלק מהסחורות גם כן. שיטה נוספת היתה ע"י זיוף תעודות להוצאת סחורות מהנמל (בכך סייעו יהודים

¹²² וראה פרוט הפעולות אצל זהר, הקומנדו הימי, עמ. 105-106.

בעלי תפקידים בכירים בנמל). שיטה נוספת היתה שיחוד (בסכומים גבוהים) של נהגים בריטים שהובילו ציוד בריטי, אלו פרקו את המשאיות בכרמל וקיבלו תעודות מזויפות לפיהן הציוד הגיע ליעדו. התעודות הושגו מפקידים יהודיים בנמל (חלקם עשו זאת מתוך נאמנות לאומית, וחלקם בתמורה לכסף..). איסוף המודיעין שנעשה בנמל, מתוך הפועלים היהודיים והערבים כאחד, היה אחד המקורות החשובים של הש"י בחיפה. פלוגת הנמל עוד השתתפה במבצע "מספריים" - שחרור חיפה, 22.4.48, ובהעברת אספקה בדרך הים לנהריה המנותקת ולישובי הגליל המערבי. גולת הכותרת של פעילות זו היתה במבצע 'בן עמי' (12-15/5) בו היו אנשי הפל"ם ממונים על העברת 450 לוחמים בדרך הים לנהריה, ועל פינוי הנשים והילדים לחיפה. במסגרת זו גם תוכננה נחיתה בחוף לבנון במטרה לפוצץ גשר בראש הנקרה, אולם הפעולה נכשלה ובסופו של דבר הגשר לא פוצץ.¹²³ למעשה החל מסוף מרץ כבר עזבו את פלוגת הנמל יוחאי בן נון, איזי רהב ולוחמים אחרים והצטרפו לחטיבת 'הראל', להילחם תחת פיקודו של יוספ"ה טבנקין בקרבות בדרך לירושלים, כשהפיקוד על פלוגת הנמל נשאר לניסן לזיתן וסגנו עמוס בן צבי. (וראה ביתר פרוט בסיכום). בתקופה זו עסקה הפלוגה בין היתר בהכנת אניות לחיל הים העתידי, בשיתוף עם אנשי המקצוע של המספנות. כמו כן היתה התארגנות להשתתפות בפעולת פיצוץ הגשרים, באחריות משה כרמלי. הפלוגה היתה אמורה לסייע בנחיתת הכוחות והבאת הספקה בדרך הים (מנהריה) אולם למעשה נכשלה, בין היתר בגלל חוסר המבצעים של חבריה אשר היו בשלב זה בעיקר מגויסים חדשים שלא עברו מספיק אימונים צבאיים.¹²⁴

מענין לקרא בעדויות מפקדי הפלוגה את יחסם לאופיה. מעבר לבעיות ולמטרות המבצעיות, מדובר בפלוגה של הפלמ"ח אשר פועלת במסגרת אזרחית, בעלת קודים שונים מהקודים המוסריים הנהוגים בפלמ"ח. טבנקין מציין כי בניגוד ליחידות פלמ"ח אחרות, בהן השמירה על הקוד המוסרי נעשתה בעיקר בדרך של שיחות חינוך (באחריות בני מהרשק), בקרב פלוגת הנמל הושלט המוסר ע"י משפטים צבאיים. טבנקין מספר כי "כי היו לנו בעיות קשות בפלוגת הנמל... היתה בעית כסף, משום שאנשים מוכרחים להיות עם כסף ביד. היתה בעיה של נגיד בזירות שזו היתה בעית נשים.. והיא היתה בעיה די חריפה.. והיתה בעיה של פגישה עם מה שנקרא - עובדי הנמל.. נמל זה עולם גדול. נגיד ככה, שיחסיית לכל מסגרת אזרחית אחרת שאני מכיר, נמל זאת מסגרת אלימה מאוד, מאוד, מאוד.. קיצור היו לנו בעיות קשות.. ונדמה לי שהתגברנו..."¹²⁵.

¹²³ וראה פרוט הפעולה שם, עמ. 113-114.

¹²⁴ עדות עמוס בן צבי, ארכיון יד טבנקין, 45/117-9, (עדות מ: 12.11.1985).

¹²⁵ עדות טבנקין, יד טבנקין, וראה פרוט נוסף בעדות עמוס בן צבי, שם, (עדות מ: 12.11.1985).

יחידת נוטרי החופי:

באביב 1942 הוקמה יחידת משמרות החופים ביזמה בריטית, כחלק מההתארגנות הארצישראלית לקראת סכנת הפלישה. היחידה כללה קבוצות של 10-15 איש, אשר פוזרו בין נהריה בצפון לנבי רובין בדרום, והיתה יחידה מעורבת ערבית יהודית. מטרת היחידות על פי הבריטים היתה תצפית חופית להתראה על התקרבות של איום אפשרי מכיוון הים. לא נועד להם תפקיד הגנתי כלשהו אלא התראה בלבד, ולכן האימון והחימוש שלהם היה מינימלי. מטה ה'הגנה' החל לאמן נוטרים אלו בסתר, אולם מקץ שנתיים הם דרשו לפרק את היחידה כי ראו את תפקידם כחסר תכלית (עם התרחקות סכנת הפלישה).¹²⁶ באפריל 1944 הוחלט בפיקוד העליון של הפלמ"ח לספח בסתר גם יחידה זו למטה הפלמ"ח, כמאגר כ"א בעל אוריינטציה ימית. הנוטרים חולקו לשתי קבוצות. בראש הקבוצה הצפונית (עד נחל תנינים) הועמד מכבי מוצרי, ובראש הקבוצה הדרומית יעקב סלומון. מתוך הפלמ"ח הועמד שלד של מדריכים ומפקדים (אשר חלקו אף נרשם לנוטרות בכדי לקבל "גיבוי לגאלי"), הוקמו בסיסי אימונים וניתן נשק נוסף, בלתי לגאלי. להעלאת מורל הנוטרים והשאריתם ביחידותיהם סוכם עם הסוכנות כי היא תתרום לשיפור התנאים הכלכליים ביחידות. לאנשי היחידה ניתן אימון ימי גם על ספינות האימון של "הפועל", מתוך המחשבה כי כשתפורק היחידה ע"י הבריטים ישתלבו אנשיה באופן טבעי ביחידה הימית המוקמת של הפלמ"ח.

בסופו של דבר, כאשר פורקה יחידת הנוטרים, לא הצטרפו אנשיה לפל"ם. עפ"י ספר הפלמ"ח הורה אז משה שרת כי אנשיה יתגייסו לבריגדה היהודית, ורק סגל הפיקוד וההדרכה המקצועית ישארו במסגרת הפלמ"ח. הפלמ"ח ראה בזה מכה קשה מבחינת מערך כ"א.

¹²⁶ גלעד (עורך), ספר הפלמ"ח, עמ. 240.

סיכום

פירוק הפל"ם היה לאחר שב 17.3 הוציא ישראל גלילי ראש המפקדה הארצית של ההגנה, פקודה להקמת השירות הימי על פי החלטת בן גוריון. הקמת השירות הימי לוותה דיונים סוערים רבים על תפקידו, הרכבו וכפיפות הפיקוד שלו. פקודת ההקמה, לוותה בהרבה מתחים וכעסים מצד אנשי הפלמ"ח. בין השאר נכתב בה כי: "יש להעביר את כל היחידות הימיות של הפלמ"ח מרשות חטיבת פלמ"ח לרשות המטה הכללי, להיותן השירות"¹²⁷ בן נון וחבריו סרבו לעזוב את הפלמ"ח והמעבר לחטיבת הראל היה אחד הביטויים לכך. כ-200 מאנשי הפל"ם עזבו גם הם והצטרפו על פי הוראתו של יגאל אלון לחטיבת הראל בדרך לירושלים. על פי אלון, לא היה כאן מרד בבן גוריון. אלון גרס כי אין צורך בעתודה לוחמת גדולה כל כך בים, וכי הלוחמים נדרשים יותר בקרבות בדרך לירושלים. עם סיום הקרבות הם היו אמורים לחזור לשירות הימי. ההתייחסות ללוחמי השירות הימי, קודם כל כלוחמים, אשר ניתן לנייד אותם לפעילות יבשתית בשעת הצורך תאמה את תפיסת הפלמ"ח שהתבססה על לוחמת גרילה. היא נגדה את תפיסתו של בן גוריון אשר רצה להקים חיל מקצועי, יעודי לתפקידי ים בלבד (וראה בהרחבה בפרק ג').

כפי שיבחן בהמשך, מטה הפלמ"ח ובן גוריון היו חלוקים גם על יעודו של חיל הים העתידי, ניגודים שיגזרו מהבדלים בתפיסת האיום הימי ומכאן מתפיסת מבנהו היעודי והגדרת תפקידים וכפיפות פיקודית של החיל. גם חילוקי דעות פוליטיים לא נפקדו מויכוח זה. אולם אין ספק כי לפל"ם חלק מרכזי בבנין הכח הימי הישובי. ערב מלחמת העצמאות, כללה התשתית הימית בישוב תשתית ימית אזרחית (וראה במבוא), כ-300 אנשי פל"ם שחלקם עדיין תפוסים במשימות ההעפלה וכ-1100 יוצאי הצי הבריטי.¹²⁸ מסמך שנשלח לבן גוריון ב-5.2.48 מפרט כי לפל"ם היו 80 קצינים ימיים, 70 מפקדי סירות, 78 מלחים ו-140 ימאים טירונים חניכי אגודות הספורט 'הפועל', 'זבולון' ו'הצופים'. (סה"כ 368 איש) המפוזרים בין משימות ההעפלה בחו"ל (70 איש), בשלבים שונים של הכשרה (המסמך מפרט בדיוק את הקורסים, מיקומם ומס' האנשים), ובהבטחת נמל חיפה (50 איש)¹²⁹

מבדיקת הנתונים על יוצאי הפל"ם נראה כי רק כ-10% מאנשי הפל"ם המשיכו לשירות בחיל הים בתקופת מלחמת העצמאות.¹³⁰ נתון זה נובע לא רק מעובדת פירוק הפל"ם כיחידת פלמ"ח, אלא גם כיוון שחלק מאנשי הפל"ם היו בו לא רק מאהבת הים, אלא גם מראית צורכי השעה (בעיקר בתחום ההעפלה), ולא רצו להמשיך בתחום הימי הצבאי דווקא, אלא הצטרפו לגזרות אחרות. יחד עם זאת, למרות טענות הפיקוד יוצא הפל"ם, ניתן לראות כי רבים ממפקדי הפל"ם השתלבו בחיל הים, וראה בפרק ע למקורות הגיוס וכ"א. אלמוג מציין רשימה של 26 קצינים בכירים בחיל הים, יוצאי הפל"ם, בניהם שישה מפקדי חיל לעתיד: בן נון, טנקוס, מוקה לימון, אלמוג, ומאוחר יותר גם אברהם בוצר

¹²⁷ ארכיון צה"ל 99/2540/1950

¹²⁸ גלבר י', גרעין לצבא עברי סדיר, עמ. 373.

¹²⁹ ארכיון צה"ל, 99 - 2540/1950.

¹³⁰ המספרים המצויים בידי הם בעיתיים כיוון שהם מתבססים על רישומים שערך זאב אלמוג בעת שהיה מנהל מוזאון ההעפלה, מבוסס על רשימות שמיות הנמצאות במוזאון על פי רשימות השתתפות בכנסי פל"ם מ-1963 ו-1973. אלמוג מעיד כי הרשימות מבוססות על ידע אישי שנאסף במוזאון. יחד עם זאת, למרות אי דיוק אפשרי, הן בהחלט מראות תמונה כוללת. מתוך: תיק אורי ברנר, ארכיון יד טבנקין, 33/6 - 15. (מתאריך 9.1986)

(צ'יטה), וביני תלם.¹³¹ אין ספק שלמרות השינוי המבני, די בעובדה זו בכדי להעיד כי מורשת הפלילים ואנשיו היוו תשתית חשובה להקמת חיל הים הישראלי.

¹³¹ הרשימה המלאה בתיק אורי ברנר, ארכיון יד טבנקין, 33/6 - 15.

פרק ב': תפיסת האיום הימי הערבי.

הגדרת האיום הימי על ישראל, היא אשר הכתיבה כמובן את התכניות לחימוש והכשרה של החיל. תפיסת האיום הימי נגזרת מתחושת האיום הכולל על המדינה הצעירה, ועל זו היו הדעות חלוקות. ההבדלים היו בעיקר בין אלו אשר המשיכו וראו את הכח הערבי ישראלי ככח המאיים המרכזי, בהמשך לתקופת המנדט (ובראשם הנהגת הפלמ"ח), לבין אלו אשר ראו את האויב המרכזי במדינות ערב – בעיקר בן גוריון. החל מסיום מלחמת העולם השנייה, נתפסה ה'הגנה' גם כנלחמת בבריטים, בסיוע למאבק המדיני בהם. למאבק זה כווננו מירב הפעולות היזומות של ארגון המחתרת. ה'הגנה' היתה עסוקה בשנים אלו בעליה, ההעפלה והתישבות (ובניהול מאבק כנגד 'הפורשים').

הכח הימי של הפלמ"ח – הפלי"ם, נבנה בהתאם לתפיסת האיום של ה'הגנה', ומטרותיו הותאמו למאמץ העיקרי של הישוב עם סיום מלחמת העולם השנייה: מאבק לעליה חופשית וכינון ישות יהודית עצמאית בא"י (וראה בפרק א'). הגדרת האויב הנובעת ממטרות הפלי"ם הוא האויב הבריטי. האויב הערבי המקומי הוצנע בשלב זה של הגדרת האיום הימי על ישראל. בהתייחסות עתידית ראו בהגנה ובפלי"ם את הערבים הפלשתינאים כאויב העתידי.¹³²

החל מ-1943 החל לזרום למטה ה'הגנה' מידע מודיעיני בדבר התגברות המגמה הפאן ערבית בקרב מדינות ערב. בועידה המכונה באלכסנדריה, בספטמבר 1944, היתה שאלת א"י שאלה מרכזית בדיונים. (במרץ 1945 הוקמה הליגה הערבית). המידע נאסף דרך צינורות המודיעין, אולם גם ע"י איסוף פרסום תעמולה בעיתונות הערבית והצהרות של ראשי המדינות. חרף המידע הזה, שללה ה'הגנה' את הסבירות של מתקפה ערבית כוללת על הישוב. האיום הערבי נתפס כאיום מקומי בלבד, ומאמץ רב הושקע בתכנון ההתנגדות לבריטים. הידיעות שזרמו על התעצמות ערבית ועל פלישה אפשרית נתפסו כחלק מנסיון הפחדה בריטי. התייחסות להתגבשות הפוליטית הפאן ערבית ולהצהרות הערביות בנוגע למחויבות המדינות לערביי א"י (וראה בהמשך) נתפסו כמלחמת עצבים מצד מנהיגי ערב. החשש, ככל שהיה קיים ממעורבות צבאית ערבית, התייחס לאפשרות של תגבור כוחות בלתי סדירים לכח הערבי הארצישראלי.¹³³

בשנים 1945-1946, כאשר התגבשה במדינות ערב תפיסה של איום ערבי כולל על הישוב¹³⁴ התמקדה ה'הגנה' במאבק כנגד הבריטים. זו התקופה בה קמה "תנועת המרי", ומבחינת הפלי"ם זו תקופה של פעילות חבלה כנגד ספינות בריטיות, ופעילות ההעפלה בשת"פ עם המוסד לעליה ב'. בספטמבר 1945 התקבלה "תכנית ב'" שכוונה לאור זאת ללוחמה זעירה אולם בהיקפים נרחבים לעומת 1936-1939. במאי 1946 הורחבה ושוכללה תכנית ב', אולם עדיין נשענה על כח בריטי חזק בארץ, ועל לוחמה כנגד הכח הערבי המקומי (עם התייחסות לתגבורת של לוחמים לא מאורגנים

¹³² וראה בפרוט בפרק א'.

¹³³ אוסטפלד ז' צבא נולד, הוצ' משהב"ט, 1994. עמ. 7. (להלן: אוסטפלד, צבא נולד).

¹³⁴ סוגיה זו אינה מעניינה של עבודה זו, וראה בהרחבה אצל שם, עמ. 8-9.

מארצות ערב השכנות). מענין לציין כי באותו חודש התקיימה ועידה כלל ערבית במצרים שציננה במפורש מחויבות אופרטיבית כלל ערבית לערביי א"י, וראה בהמשך.

לערביי הארץ לא היה צי ראוי לשמו, ולכן ראיתם כאויב המרכזי בהתייחס לכוחות הערביים הכתיבה תפיסה ימית המבוססת על כוחות נחיתה, תובלה ולוחמה חופית. תפיסה זו כאמור, גם מכוונת לעזרת פעילות ההעפלה הממוקדת במאבק כנגד הבריטים. גם באמצע 1947 היו ב'הגנה' רק בודדים אשר היו מוכנים לראות את האיום הערבי הכולל כאיום המרכזי (יוחנן רטנר היה אחד האנשים שכן היו שותפים לראית הצורך בהתארגנות אחרת, וראה בהמשך). ההנחה היתה כי הנסיון שנרכש, יחד עם עוז הרוח, היזמה והנחישות של הלוחמים אינם שקולים כנגד שום דבר, וכי יש להמשיך ולהשקיע את המאמץ להתחמשות ומקצועיות על בסיס הקיים.

בן גוריון ראה את הדברים באור שונה בשלב מוקדם מאוד. כבר ב-1936 הוא כתב ביומנו כי "אנו עומדים בפני סכנת מלחמה עולמית ואי אפשר לדעת מה יהיה מצבה של אנגליה במקרה זה ואם תוכל להגן עלינו. הסכנה הצפויה לנו הינה לא פרעות אלא השמדה, כי התוקפים לא יהיו ערביי ארץ ישראל בלבד אלא אולי עירק וסעודיה, ועלינו להסיק מסקנה פוליטית וצבאית... עלינו להאחז בים... להאחז בהרים... להקים בארץ תעשייה מתאימה למען לא נהיה תלויים בחו"ל".¹³⁵ בשנים ההם הוביל קו מחשבה זה את בן גוריון להכרה כי יש להאבק על הקמת מדינה עברית (ומכאן לתכנית בילטמור שהתפרסמה ב-1942). בן גוריון המשיך כל הזמן לפתח את הקו על פיו מדינה לא תקום ללא מאבק צבאי, והוא יהיה מול כוחות צבאיים מסודרים של ארצות ערב, ולכך יש להתכונן.

בשנות ההתגבשות הערבית בן גוריון לא עסק בתיק הבטחון. לאחר מלחמת העולם עיקר מאמציו היו מופנים לגבוש התכנית המדינית וקליטת שארית הפליטה, והוא נעדר רבות מהארץ. לאחר קבלת תכנית בילטמור הוא שב ומעלה את הטענה כי המדינה תקום רק לאחר מאבק צבאי. בקונגרס הציוני ה-24 בדצמבר 1946 הוא טוען כי: "הבעיה הראשית היא בעית בטחון... אין זו כידוע לכם בעיה חדשה בארץ. אולם זו הוצגה עכשיו בנסיבות חדשות ושונות לגמרי... עכשיו אנו עומדים לפני מצב חדש לגמרי. א"י מוקפת מדינות ערביות עצמאיות. אלו הן מדינות שיש בזכותן לרכוש ולייצר נשק, להקים צבאות ולאמן אותם... התקפת ערביי א"י אינה מסכנת את הישוב העברי, אולם יש סכנה שהמדינות הערביות השכנות ישלחו את צבאן לתקוף את הישוב ולהשמידו".¹³⁶ (כפי שכבר נכתב, היו עוד בודדים שהכירו בסכנה של מתקפה ערבית כוללת, כגון יוחנן רטנר ומרדכי קפלן. רטנר אמר כי: "אנחנו צריכים לקחת בחשבון צבא זה או אחר, אם לא קואליציה של צבאות ערב, ולהכין תכנית פעולה נגדם".¹³⁷ אולם בפועל לא נערך כל עדכון בתכניות ה'הגנה'.

בן גוריון הסתמך מעבר למידע המודיעיני הצבאי, גם על מדיניות שנקטו אז מדינות ערב החל מתעמולה בעולם המערבי להגברת המודעות לבעיה הפלשתינאית, דרך נסיונות בפועל לבלימת המפעל הציוני, כגון רכישת קרקעות בא"י למניעת מכירתן ליהודים, חרם כלכלי על הישוב היהודי

¹³⁵ שם, עמ' 15.

¹³⁶ שם, עמ' 16.

¹³⁷ שם, עמ' 9.

ועוד. החל ממחצית '46, לאחר פרסום דו"ח הוועדה האנגלו אמריקאית (ראשון במאי 1946) היו מספר כינוסים ערביים שמטרתם קביעת מדיניות אחידה¹³⁸.

♦ סוף מאי 1946 - כינוס באינשאס, ארמון המלך פארוק במצרים: כינוס מלכי ארצות ערב ונשיאיהן. מטרת הכינוס, שהיה ראשון מסוגו בערב היתה הבעת דאגה לגורל ערביי פלסטינה.¹³⁹ קביעת המצע האידאולוגי הערבי, כמשקל נגד למצע הציוני. הקביעה הערבית אומרת כי העולם הערבי דואג לכל העמים הערביים אשר עדיין נמצאים תחת שלטון זר, ופלסטין היא חלק בלתי נפרד מעולם זה. הסכנה הציונית הינה לכל ארצות ערב ועמי האסלאם, ולכן יש לגייס כנגדה את כלל העולם המוסלמי. על מדינות ערב לפעול למען השגת עצמאות לפלסטינה וכינון ממשלה עצמאית בה. כמו כן נאמר כי אם תאושר מדיניות עוינת כלפי פלשתינה (והכוונה כלפי האוכלוסיה הערבית) ינקטו כל האמצעים להגן על קיומה. (ללא פירוט, אבל תוך הפניה הן ללחץ פוליטי וכלכלי על בריטניה וארה"ב, הן לעזרה כלכלית וצבאית לערביי פלסטין.) ההנחה כי בעית ערביי פלסטינה היא בעית העולם המוסלמי כולו, וכי היא מחייבת פעילות הגנתית כלל ערבית, מעמידה ללא צל של ספק את מדינות ערב כגורם איום ראשון במעלה. נוספת לזאת ההכרזה שנוסחה עם סיום הוועידה שקראה להילחם בכל מה שיש בו כדי לקפח את זכויותיהם של ערביי פלסטינה. וביתר פירוט נוסחו התביעות הבאות: הפסקת עליה יהודית מוחלטת. מניעת העברות קרקע מידיים ערביות לידי יהודים. הגשמת עצמאות פלסטין והקמת ממשלה בה שתכבד זכויות תושביה **החוקיים** (ההדגשה אינה במקור) ללא הבדל גזע או דת.

♦ יוני 1946 - בלודאן, סוריה: שוב חוזרת התראה על מעורבות כלל ערבית בסכסוך הישראלי. אולם בוועידה זו עלו חילוקי דעות בין המדינות הערביות בדבר הפעולות בהן יש לנקוט להצלת פלסטינה¹⁴⁰. מקור חילוקי הדעות היה ביחסים הכלכליים של חלק מהמדינות עם בריטניה וארה"ב. חילוקי הדעות חייבו את הליגה הערבית לחלק את החלטות הוועידה לפומביות וסודיות. הפומביות גרסה אחדות מופגנת (תוך התעלמות מאי נכונותן של חלק מהמדינות להשתתף בעול המאבק. החלטות אלו כללו במישור הפוליטי עמידה מפורשת מול בריטניה וארה"ב כי עמדתן מזיקה לידידות ולקשרים הטובים בין לבין מדינות ערב (זהו נוסח מרוכך). הפעלת לחץ פוליטי על בריטניה לבחון מחדש את שאלת פלסטין לפני הדיון על פלסטין בעצרת האו"ם הבאה. הוקמה ועדה קבועה בה יוצגו כל מדינות ערב, אשר ישבה בקהיר ותפקידה היה טיפול בבעיות פלסטין.

¹³⁸ החלטות הכינוסים מובאות מתוך: שגב ש' (תירגום), מאחורי הפרגוד, ועדה פרלמנטרית עיראקית על המלחמה בישראל, הוצ' מערכות, 1954.. (להלן: שגב, מאחורי הפרגוד). וראה גם פירוט כל המהלכים הערביים אצל אוסטפלד, צבא נולד, עמ. 3-4, עמ. 11-12. פירוט נוסף, המתייחס רק לנקודות המבט הפלסטינית נמצא אצל Khalidi, W., "The Arab Perspective", *The End of the Palestine Mandate*, Luis, R., & Stookey, R.W.(edt.), London, 1986.

¹³⁹ שגב, מאחורי הפרגוד, עמ. 11.
¹⁴⁰ מעניין לראות כי מי שהובילה את הקו התוקפני כנגד הציונות וכנגד ארה"ב ובריטניה היא עירק. לבנון וסוריה ניסו לשמור על קו מינורי יותר מתוך חשש לפגוע באינטרסים עם ארה"ב ובריטניה. הנציג הסעודי טען כי יש להשלים עם ארה"ב ובריטניה ולא לסבך את תושבי פלסטינה בריב עימן, אם כי לא התנגד להחלטות הוועידה. במצרים אשר נתפסה בישראל כאיום הצבאי המרכזי ביותר לא היתה בשלב זה נכונות לעזור מעבר לתמיכה "מוסרית". מתוך רגב, מאחורי הפרגוד, עמ. 45. גם חאלידי מציין במאמרו את חילוקי הדעות בתוך העולם הערבי, ומדגיש במיוחד את היריבות בין עירק לבין סעודיה, אם כן הוא מפנה אצבע מאשימה אל הסורים, ש "במפתיע" תמכו בסעודים. Khalidi, "The Arab Perspective". P.111.

הוקם ועד ערביי פלסטינה המוכר כמייצג את ערביי פלסטין.¹⁴¹ במישור התעמולתי הוחלט על הקמת ועדות או אגודות עממיות להגנת פלסטין בכל הארצות הערביות. הוצאת בולי דואר ובולי הכנסה בכל מדינה ערבית שתמורתם יוקדשו למאבק בפלסטין, ראית כל מוכרי קרקעות ומברחי יהודים בפלסטין כבוגדים במולדת שיכולים לעמוד למשפט כפושעים בכל מדינה ערבית. כמו כן הוחלט על החרמת סחורות ציוניות. מצע פומבי זה הוא שהרכיב את תפיסת האיום המתגבשת. ההחלטות הסודיות של הועדה לא היוו מטבע הדברים חלק מתחושת האיום, אולם הן מענינות כשלעצמן. בנספח הסודי מצוין במפורש כי המצב בפלסטין עומד בפני התנגשות צבאית חריפה וכי על ערביי פלסטין לנקוט באמצעי כוח ("כמו הציונים") בכדי להגן על עצמם. ההתכתשות תעמיד את המדינות הערביות בפני מצב עדין ביותר מאחר והן לא תוכלנה למנוע תנועת התנדבות לעזרת האחים בפלסטין. כלומר בשלב זה אין מדובר על התערבות רשמית במקרה התנגשות. אם יחריפו היחסים עם הבריטים והאמריקאים "התגוננות מדינות ערב" תבוא לידי ביטוי ע"י הפעלת לחץ כלכלי, אי מתן זכויות כלכליים חדשים, עיון בביטול זכויות קימים ולחץ פוליטי הכולל אי תמיכה בכל הצעה בריטית או אמריקאית באו"ם. למעשה יש כאן המשך הקו עליו הוחלט באינשאס, אולם ללא אמירות ספציפיות מדי, בכדי לא להעמיק את הקרע בתוך הליגה. העירקים ציינו את אי שביעות רצונם מהחלטות הועדה ע"י פרסום מסמך המשמר את זכותם לחופש פעילות, בנפרד מהליגה והחלטותיה¹⁴²

♦ ספטמבר 1947 – ועידת צופר בלבנון. התכנסה ביוזמת ראש ממשלת עירק בעקבות פעולותיה של ועדת החקירה שמינה האו"ם לפתרון בעית א"י. ראש ממשלת עירק תבע מימוש ההחלטות הסודיות של ועידת בלודאן, והחרפת קו המאבק. ההתנגדות הנחרצת של הנציג הסעודי (עירק וסעודיה היו הנפגעות העיקריות מפגיעה בקשרים הכלכליים עם ארה"ב ובריטניה שכן היו קשורות איתן בהסכמי סחר – נפט). בעקבות הועדה הוחלט לפרסם שוב איגרת תעמולתית לעולם הערבי, שכללה חזרה על הפגיעה בערביי ישראל לה לא יוכל העולם הערבי להסכים ולכן "...מחליטה הועדה להתנגד בכל האמצעים היעילים (ההדגשה אינה במקור) שבידה.. מדינות ערב הזהירו כבר את ועדת החקירה על התוצאה הרעה שיכולה להיגרם ע"י המלצה להקמת מדינה יהודית בפלסטינה ועל אי השקט שיווצר במזרח התיכון כתוצאה מכך..¹⁴³ האיום כי ערביי א"י ילחמו גובה בהכרזת תמיכה כלל ערבית ובסיוע באנשים, כספים וציוד. (שוב אין איום מפורש בפלישה). כן הוחלט לשלוח איגרת סודית לארה"ב ובריטניה, ובה מוטלת עליהן האחריות להתפתחויות במזרח התיכון כולו, ומצורפות ההחלטות הסודיות בדבר המלצה לכל מדינות הליגה, כולל תימן הרחוקה לפעול לעזרת ערביי פלסטין בציוד, נשק, אנשים וכספים. לגבי הוצאה לפועל של החלטות ועידת בלודאן הוחלט לכנס את הליגה הערבית בקרוב.

♦ אוקטובר 1947 – מושב מועצת הליגה בעאלי בלבנון: מתכנסת לאור החלטת בריטניה לסגת מארץ ישראל. הועדה מחליטה על דחיה כוללת של המלצות ועדת החקירה של האו"ם. שלילת

¹⁴¹ ישבו בוועדה זו ג'מאל חוסייני ואמיל גורי מהועד הערבי העליון, אחמד חלמי פחה ודר' תופיק אל – חאלדי מ"החזית הלאומית". מקום יו"ר הועדה נשמר לחאג' אמין אל חוסייני, המופתי הגולה של ירושלים.

¹⁴² Khalidi, "The Arab Perspective", P.111.

¹⁴³ שגב, מאחורי הפרגוד, עמ' 49.

הקשר החוקי והאחר של היהודים לארץ ישראל ולכן ראית כניסת יהודים כפלישה לא חוקית. בועדה עלה החשש כי עזיבת בריטניה תותיר את הכח היהודי בעמדת מפתח, עקב יכולת גיוס גבוהה וזריזה יותר של אנשים, ובהסתמך על עזרה אמריקנית, אלא אם כן תהיה התערבות יזומה מצד מדינות ערב¹⁴⁴. מוחלט להקים ועדה צבאית לבחינת שאלת פלסטינה. הדיון נשא אופי אסטרטגי – טקטי. שתי החלופות שהועלו התייחסו לאפשרות להפעלת צבאות סדירים לשם כיבוש הארץ (זו היתה תביעת ירדן ועירק) או הפעלת כוחות בלתי סדירים שיהוו עזרה (גירסת סוריה, לבנון וגירסתו של המופתי שרצה לשמור על עצמאות הפלסטינים. ומענין להראות כאן כי גם ההערכה הישראלית היתה כי עזרה ערבית תהיה בצורת כוחות בלתי סדירים). בועדה סוכם כי "מומלץ למדינות ערב הגובלות עם פלשתיין, שתחלנה בהכנותיהן ותאפשרנה למדינות שאינן גובלות עם פלשתיין להשתתף בחובה זו... המועצה ממליצה בפני ממשלות הליגה – בהסתמך על החלטות קודמות, להגיש מיד עזרה חומרית ומוסרית לערביי פלסטינה, כדי שיוכלו להגן על עצמם ועל קיומם..."¹⁴⁵.

♦ פברואר '48 כינוס המושב השביעי של הליגה בקהיר, כבר על רקע מלחמת האזרחים בארץ והודעת הבריטים על פינוי קרוב. החלטות הוועדה חוזרות על רוח ועידת עאלי: "מדינות ערב תאחזנה באמצעים צבאיים לכל אורך גבולות פלסטינה ואף תשתפנה את צבאותיהן הסדירים בשמירה על ערביותה של הארץ הקדושה"¹⁴⁶. גם החלטות אלו התקבלו על רקע חילוקי דעות קשים בין מדינות הליגה.

התקיפות שבכינוסי הליגה הערבית והתקיפות שבאו לידי ביטוי בהצהרות הפומביות שהולידה היוו ללא ספק גורם מרכזי בבניית תחושתו של בן גוריון בדבר הצורך להיבנות לקראת התמודדות עם כוחות סדירים. יחד עם זאת חשוב לומר, כי למעשה אין באף אחת מההחלטות אמירה ברורה בדבר מעורבות סדירה במלחמה. כל ההחלטות (למעט מועידת קהיר בפברואר '48) מדברות על אי יכולת מניעה מהערבים להתגייס לעזרה, על תמיכה ממוסדת בנשק, ציוד ואנשים, על לחץ כלכלי ופוליטי על ארה"ב ובריטניה כדי למנוע את החלטת החלוקה – רק ההחלטה מפברואר '48 מדברת מפורשות על שיתוף הצבאות הסדירים בנעשה בפלסטינה, אולם אופרטיבית הוחלט עוד כי קודם לכן יש לכנס את הרמטכ"לים של צבאות ערב ב 12.3.48 להתיעצות, ורק אחרי שתוצאות מפגש זה ידונו ע"י הממשלות וע"י הוועדה המדינית תתבצע ההתערבות הסדירה, כלומר יש עוד היסוס ונסיון "למשוך זמן" כדי לתת למאמצים הדיפלומטיים הזדמנות.

האחידות שבאה לידי ביטוי בהצהרות הפומביות יכלה להתפרש גם כהססנות, שכן למעשה אין כמעט הקצנה מעשית מועידה לועידה (שוב, למעט ועידת הליגה בקהיר). בפירסומי "הוועדה הפרלמנטרית העיראקית לחקירת פרשת פלסטינה" שקמה בפברואר '49¹⁴⁷ עולה באופן חד התחושה העירקית כי מדינות ערב למעשה לא הציגו עמדה תקיפה ולא הצליחו להגיע לידי הסכמה בניהן. עירק מאשימה את חברותיה בהססנות עקב אינטרסים כלכליים (בעיקר את סעודיה), עד כדי חוסר איכפתיות

¹⁴⁴ Khalidi, "The Arab Perspective". Pp.118 - 119.

¹⁴⁵ שם, עמ' 54.

¹⁴⁶ שם, עמ' 23.

¹⁴⁷ כפי שמובאים בתרגומו של שגב, מאחורי הפרגוד. יש לציין כי רק עיראק הקימה ועדה כזו.

ואדישות (בעיקר את מצרים), ואלו אשר גרמו לדעתה בסופו של דבר לכישלון מאמצי הלחץ הדיפלומטיים ולהדרדרות המצב הצבאי בא"י. התחושה העירקית כי חברותיה לליגה אינן מעונינות למעשה בפעולה אמיתית עולה גם בקריאת פרוטוקולי הישיבות והפירסומים מאותם הימים. טענה עיראקית נוספת מתיחסת לעובדה כי בצד הכרזות גדולות על התכוונות למלחמה, לא נעשו צעדים משמעותיים בכיוון זה. הפרשנות העירקית מיחסת למודיעין הישראלי ידיעה ברורה על הסכנות ערבית זו. ידיעה כזו כפי הנראה לא היתה, ובן גוריון בחר לפרש את ההקצנה הערבית שבאה לידי ביטוי בכינוסים השונים לחומרה, ולהשתמש בה לבנין טיעוניו בדבר הצורך להתכונן למלחמה סדירה. גם חאלידי מאשים את מדינות ערב בחוסר נחישות בעזרתן לטובת ערביי פלסטין, ובהססנות. לפי דעתו, חוסר העניין האמיתי של מדינות ערב בגורל פלסטין (וההססנות ואי האחידות הנובעות מכך) הוא למעשה הגורם לכישלון הלחצים שהופעלו על ארה"ב ובריטניה במהלך החודשים שקדמו להכרזת הקמת מדינת ישראל.

בקונגרס הלב בן גוריון קיבל לידי את תיק הבטחון בהנהלת הסוכנות. בתוקף תפקידו הוא החל מנהיג שינויים בארגון כח המגן. הודק הקשר בין הדרג המדיני ופיקוד ה'הגנה'. האוריינטציה הפוליטית החלה נודדת מבריטניה לארה"ב (בעקבות צורך גיוס הקהילה היהודית שם לענייני כספים, רכש והצטידות).¹⁴⁸ כבר במחצית הראשונה של 1947 ריכז בן גוריון מידע על כוחות הצבא והמשטרה (ז'נדרמיה) של צבאות ערב. על פי המידע שבידו היו למדינות ערב כ-160,000 איש חמושים בנשק קל, בינוני וכבד, כולל ארטילריה ומטוסים. למצרים היה חיל רגלים, זרוע אווירית כולל 177 מטוסי קרב מצוידים בתותחים 20 מ"מ, גרעין של צי ימי, ארטילריה קלה ושריון. הירדנים נתפסו כצבא קטן אך יעיל, מסודר וחזק (עקב הביסוס והאימון הבריטיים) כולל כח שריון וארטילריה. עירק תוארה כבעלת כח אווירי, נשק קל ובינוני. סוריה – נשק קל ובינוני, וכן ארטילריה ושריון.¹⁴⁹ מכאן שרק למצרים יוחס כח ימי כלשהו (גם אם מצומצם: גרעין לכח ימי). בישיבת הוועד הפועל הציוני, בציריך, 26.8.47, הוא חוזר ומדגיש כי האויב האמיתי הוא מדינות ערב, וכי המאבק עם הבריטים הוא מאבק מדיני בעיקרו: "שתי חזיתות האיבה – הבריטית והערבית – יונקות זו מזו. המדיניות האנטי ציונית של ממשלת המנדט מחזקת ומדרבנת את האיבה הערבית.... אולם יש להבדיל בין שתי החזיתות... המערכה שבין הציונות לבין מדיניות הספר הלבן היא ביסודה מדינית ולא צבאית, וגם פעולות צבאיות הנדרשות מזמן לזמן במאבק מדיני זה, אינן אלא לשם חיזוק המערכה המדינית. במערכה זו הארגון הוא רק אחד הגורמים שבתוך העם היהודי, ורק מאמץ כולל של הישוב והעם – בשטח היצירה ההתיישבותית, ההעפלה והמאבק על המערכה המדינית בזירה הבינלאומית – יכריע את הכף. לא כן בזירה הערבית. הארגון נועד להיות כאן הגורם הראשי והמכריע.... לפי שעה פועלות נגדנו כנופיות שוודדים במטרת שוד בלבד, וגם מעשי הרצח והאונס הכרוכים במעשיהן, אין להם עדיין מגמה פוליטית...אולם הסכנה

¹⁴⁸ אין זה מענינה של עבודה זו לסקור את כל השינויים שערך בן גוריון בתקופה זו ואת השלכותיהם על מטה 'הגנה' והפלמ"ח. התייחסות לסוגיה זו קיימת הן בפרק על הקמת חיל הים, והן בפרק על הרכש הצבאי הימי. פירוט נוסף בענין זה ניתן למצוא אצל אוסטפלד, צבא נולד, עמ' 12-30.

¹⁴⁹ אוסטפלד, צבא נולד, עמ' 5.

הצפויה לנו בימים הבאים היא רחבה וחמורה הרבה יותר: יש להתחשב עם מעשי האיבה מצד המדינות הערביות, בגלוי או בסתר.."(וכאן בא פרוט של הכח הערבי הסדיר המאומן).¹⁵⁰

ההתקשות של בן גוריון (רטנר ואחרים) על מעורבות ערבית כוללת, השפיעה כמובן גם על ההתכוננות הצבאית. במחצית הראשונה של 1948 כבר לא היה ספק כי האיום הכלל ערבי הינו משמעותי ביותר. האיום הימי נתפס כחלק אינטגרלי מאיום זה. ב 13.3.48 מביא בן גוריון ביומנו את דברי קולונל לונד, מומחה צבאי נורבגי של ועדת האו"ם בירושלים: "ההתנהגות הבריטית מכוונת לסייע להשמדת הישוב... הצורך בכח הגנה ימי אינו טעון בירור נוסף ואינו סובל דיחוי. הוא נדחה ללא צורך ע"י עיכובים בלתי מוצדקים ושלא לענין".¹⁵¹ באיסוף המודיעיני היה נסיון לאיסוף מידע על התחמשות ערבית ועל הצבאות הסדירים, אולם כפי שיפורט בהמשך היה איסוף זה מועט ובעיתי.

¹⁵⁰ בן גוריון ד', צבא ובטחון, הוצ' מערכות, 1955. עמ' 13.

¹⁵¹ בן גוריון, יומן המלחמה, בעריכת ריבלין ג' ודר. אורן א'), הוצ' משהב"ט 1982. כרך א', עמ' 295, מתאריך 13.3.38. (להלן: בן גוריון, יומן המלחמה)

איסוף המידע על האיום הימי:

סקירה ראשונה של הש"י על צבאות האויב היתה בראשית מאי 48', ערב הפלישה, וכללה גם סקירה על הצי המצרי ועל כוחות האויר של האויב.¹⁵² ההכרה כי עיקר המאמץ לריכוז מידע מודיעיני צריך להיות מופנה כלפי מדינות ערב היתה בעייתית. מערך המודיעין נשען ברובו על הש"י של ה'הגנה'. מקורות הידע של הש"י היו ברובם ארצישראלים, וגם הם הלכו ופחתו עקב המאורעות. הקשרים עם נכבדים ערביים מקומיים פחתו, חלקית עקב בריחתם את הארץ וחלקית עקב ההסלמה במצב. מקורות איסוף בתוך ארצות ערב היו דלים.¹⁵³ המומחים של הש"י לענייני ערבים התבססו בעיקר על קריאת עיתונות ערבית גלויה ונסיון לפירוש של הכתוב שם.

באמצע אפריל הגיעו ידיעות ראשונות על התערבות צפויה של המדינות הערביות. מרבית הידיעות התמקדו בלגיון הירדני, באפשרות שיחבור לחיל המשלוח העירקי. האיום מצד הירדנים נתפס באופן טבעי כאיום יבשתי בלבד.¹⁵⁴ ב 30.4.1948 נפגשו בזרקא שבעבר הירדן הרמט"כלים של צבאות ערב. הם דנו בשאלת גודל הכוחות שידרשו להתערבות סדירה בארץ ישראל. היה ברור כי הפלישה לא תבוא עד לעזיבת הבריטים, כלומר לא לפני ה 16.5.1948.

מתחילת מאי החלו להגיע ידיעות על תכניות הפלישה של צבאות ערב. ב 9.5 נעשה נסיון ראשון של אג"ם לסכם את הידיעות. היה קושי להפריד בין הידיעות על פלישה מתוכננת של צבא סדיר לבין הידיעות על תגבור הכנופיות בצפון הארץ במתנדבים מסוריה ועירק. הידיעות היו לא מהימנות ולא בדוקות וכך שורטטה תכנית פלישה אפשרית שלא היתה דומה בסופו של דבר לפלישה כלל. כח ימי לא הוזכר בתכנית הפלישה כסיכון אפשרי. בשבוע הראשון לאחר הפלישה היה מערך המודיעין מבולבל ולא יעיל. סיורים אויריים נפסקו כמעט לחלוטין מפאת העליונות האוירית של האויב. ידיעות על צבאות ערב היו קלושות ומבולבלות. רק לקראת ה 25.5 החלה להתבהר תמונת המצב והוצבו גבולות ידע והתייחסות בין הצבאות הסדירים השונים. מסוף מאי החלו להגיע ידיעות מארצות ערב עצמן. מרבית הידיעות עדיין היו ממקורות האזנה, ודיווחים מן הכוחות עצמם.¹⁵⁵

תפיסת האיום הימי שהתבססה בחיל הים ערב המלחמה, לא נשענה למעשה על מקורות מוסמכים ונתוני אמת אלא נבנתה על הערכות ופירסומים גלויים. עם התקדמות המלחמה השתכללה עבודת המודיעין הישראלי. המפגשים עם המצרים איפשרו הערכה טובה יותר של כוחם, אולם עדיין התבססה הערכת מצבת הנשק וכח האדם על כלים מצרים על פירסומים כלליים ולא על מידע אמת (וראה בפירוט בפרק על מבצעי חיל הים).

¹⁵² גלבר י', גרעין לצבא עברי סדיר, הוצ' יד יצחק בן צבי, תשמ"ו. עמ. 409 בהסתמך על: אצ"מ 25/9209 - S. (להלן: גלבר, גרעין לצבא עברי).

¹⁵³ שם, עמ. 409.

¹⁵⁴ שם, עמ. 411.

¹⁵⁵ שם, עמ. 416.

העצמה הימית של ערביי א"י.

הימאות הערבית בא"י לא היתה מפותחת מבחינת הנפח הכלכלי שלה. הענפים שהתפתחו בסקטור הערבי היו בעיקר דיג בסירות קטנות או מכמורתנים ועבודת נמלים. היו אלו ענפים להם לא נדרש ידע טכני מפותח, ולעומת זאת ההשקעה הכלכלית בתשתית היא נמוכה. היו מעט ספינות להובלת חופים. ספינות הובלה ימיות לא היו כלל.¹⁵⁶ לאורך כפרי החוף הערביים התפתח מאוד הדיג המקומי והמלאכות הנלוות אליו: בנין סירות ורקמת רשתות. דיג הסירות היה מפותח גם בערי החוף, דוגמת עכו וח'יפה. ביפו ובח'יפה נמצאו מספר ספינות מוטור לדיג מכמורת. הדיג הערבי התרכז בעיקר בחוף הים תיכוני של א"י, ומיעוטו בחופי אל עריש ובכנרת. השוואת כמות היידיג הערבי לעומת היהודי, מראה כי הקף הדיג הערבי היה גדול מאוד יחסית לזה היהודי. בשנת תש"ז היתה כמות היידיג הערבי באגמים 405 טון, לעומת 115 טון יהודי, בדיג מכמורת 461 טון לעומת 258. גם מספר כלי שיט בסקטור הערבי היה רב יותר. מבין עובדי הנמלים היה רוב מוחלט לסקטור הערבי¹⁵⁷. בנמל חיפה היו פי שלושה יותר פועלים ערביים מיהודים. לעומת העדיפות המספרית היתה נחיתות מוחלטת בתחומי הידע והטכנולוגיה. לא היו בתי ספר להכשרה ימית, ולמידת המקצוע היתה בשיטת החניכות.

גם בתחום הצבאי לא ידוע על אימונים ימיים כלשהם. בעוד אגודות הספורט היהודיות מובילות גם אימונים ימיים במגמה צבאית עתידית, הרי שאין ידיעות על כח ימי ערבי מחתרתי¹⁵⁸. אין כמעט ספק כי היישוב הערבי בארץ ישראל לא הקים כח ימי צבאי, ולכן לא נתפס ע"י בן גוריון כגורם מאיים בתחום זה. למרות העדיפות לכאורה בכ"א ובכלי דיג, ומובן בנסיון והכרות עם חופי הארץ, לא השכילו הערבים להעמיד כח ימי ואפילו לא כח חופי צבאי. לרשות הישוב היהודי היתה יכולת הטכנולוגית הגדולה יותר, וגם הנסיון שנרכש בימי ההעפלה, שחרג מנסיון חופי.

בימי 'מלחמת האזרחים', כאשר הישוב הערבי ריכז את מאמץ הלחימה שלו בעיקר בפגיעה בעורקי תחבורה ועל גושי ישובים מבודדים, לא התבצעה פעולה דומה כלפי העורק הימי. לא נעשה נסיון לפגוע דרך הים בישובי החוף היהודיים, לא התבצעה התקפה על כלי השיט בנמל ת"א וכו'. למרות אלו היתה התייחסות ישראלית לאפשרות של תקיפה ערבית: ביום 18.4.48 דיווח גרשון ז"ק לבן גוריון כי יש שמועה שהערבים מתכננים לתקוף את נמל ת"א. החשש היה מהברחת אניות העוגנות בנמל, ומכאן מפגיעה כלכלית. בן גוריון אינו מוסיף אם היתה התכוננות לקראת התקפה כזו, אבל ידוע כי התקפה כזו לא יצאה אל הפועל¹⁵⁹. הכח הימי הערבי המקומי נוצל רק במידה מועטה לצרכי הובלה (היה שירות סירות בין יפו לעזה) והובלת פליטים¹⁶⁰. במהלך כל המלחמה, כולל בתקופה שאחרי הפלישה, לא נרשמה אף תקרית של התנגשות ימית עם כח ערבי מקומי.

¹⁵⁶ טל א', מבצעי חיל הים במלחמת הקוממיות, הוצ' 'מערכות', 1964. עמ. 34. (להלן: טל, מבצעי חיל הים).

¹⁵⁷ שם, עמ. 35.

¹⁵⁸ שם, עמ. 36.

¹⁵⁹ בן גוריון, יומן המלחמה, עמ. 356. מיום 18.4.48.

¹⁶⁰ גלבר י', ניצני החבצלת, עתיד להופיע בהוצ' משהב"ט.

העצמה הימית המצרית.

למרות שכל המדינות הערביות הגובלות בישראל שוכנות לחוף ים, הרי שרק מצרים פיתחה לעצמה צי סוחר בעל ערך, ובהמשך גם צי צבאי. (עבר הירדן נטולת נמל עמוק, לסעודיה וסוריה נמלים קטנים בלבד, ללבנון ועירק נמלים טובים ומצוידיים אולם נפח הסחורות בהן הוא בעיקרו מסחר שאינו מקומי). למצרים היו קשרי סחר מפותחים, וגם העובדה כי היא מצויה על תעלת סואץ, שהיא בעלת חשיבות אסטרטגית עולמית הציבה אתגרים שונים מהבחינה הימית. הצי המצרי נחשב לאיום הימי הרציני ביותר על ישראל.

הצי המצרי היה מבוסס רובו ככולו על ספינות בריטיות לשעבר. הבריטים סיעו לצי לא רק ברכש, אלא גם בהכוון: אופי הרכש כוון ע"י הבריטים. בדיקה של כלי השיט שהיו מצויים בידי המצרים עם פרוץ המלחמה מעידה כי ההתכוונות היתה בעיקרה לשמירה חופית ונמלית. העזרה הבריטית התבטאה גם בשליחת מומחים ויועצים למצריים (פעולה שנעשתה גם ע"י הגרמנים) וגם בהכשרת קצינים מצריים בבתי הספר בבריטניה. גם לאחר פרוץ המלחמה עם ישראל, כאשר הוטל אמברגו ושוב לא יכלו להגיע כלי שיט מבריטניה למצרים, עדיין נמשכה פעולת ההכשרה של מלחים וקצינים מצריים בבריטניה. יחד עם זאת ראוי לציין גם כי למצרים עצמם היתה יכולת לתיקון ספינות וציודן. באלכסנדריה ובפורט סעיד היו מצויות מספנות עם מבדוקים לכלי שיט קטנים, שנועדו מתחילה בעיקר לתת שירות לנמלים. הנמלים עצמם, שהיו נמלים בריטיים בזמן מלחמת העולם, היו מצוידים ברשתות להגנת נמלים, תותחי חופים, נשק נגד מטוסים ועוד.¹⁶¹

עד הפלישה היו הידיעות על הצי המצרי חסרות. כל עוד לא טובעה אניה מצרית ולא נלקחו בשבי ניצולים לשם תחקור, קשה היה לאסוף נתונים עדכניים. בהצעה למבנה חיל הים העתידי, מינואר '48, מתייחס קומנדר מילר לאיום מצד צי ערב: לצי המצרי הוא מיחס יכולת דלה מאוד: "יש לה כמה אניות היכולות לגרום נזק ידוע אבל הציוד גרוע למדי והיעילות בשימוש בציוד זה ודאי נמוכה עוד יותר".¹⁶² בן גוריון מציין ביומנו כבר ב-18.2.48 כי למצרים יש "דסטרור נוסא תותחים של 3 אינטש, 4 Sloop (ספינות תותחים) מזוינים, 4 סירות טורפדו, 20 מוטור – לאנטשים (סירות משמר)".¹⁶³ בן גוריון לא מציין מהיכן הפירוט הזה, אולם הוא מתייחס להצעתו של אש לינקולן¹⁶⁴ לרכוש משחתות וקורבטות כדי לעמוד כנגד הצי המצרי. לינקולן אינו מתייחס בהצעתו לרכש לכל צי אחר המהווה סכנה או שיקול בהכוונת הרכש הימי של ישראל. המידע המפורט הראשון ניתן (כפי שכבר צוין במבוא) עוד לפני הפלישה. ב-7.5.1948 מסר פינחס פיק, איש הש"י סקירה ראשונית על הצי המצרי. פיק היה מצוי בספרות המודיעינית העולמית. בראשון לאוגוסט, כשהוקם השירות הימי הוא ניקרא ע"י הרצוג להקים את הספריה המרכזית של ענף המחקר שעסקה באיסוף מידע על צבאות העולם. הוא נקרא לסקירה על הצי המצרי בעקבות ידיעה שהתקבלה בש"י כאלו המצרים מתכוננים לערוך מצור ימי על חופי ישראל אחרי ה-15.5. פיק הכין סקירה המבוססת על ספרות גלויה, כגון שנתון ה- janes לצי העולם. הוא מנה 42 כלי שיט מצריים בשמותיהם ופירט את הטונז' שלהם, מימדים, מהירות, עצמת

¹⁶¹ טל, מבצעי חיל הים, עמ' 72.

¹⁶² הצעת קומנדר מילר, ינואר '48. א"צ 2540/50/99. מילר מפרט עוד בסקירתו כי אין חשש לפלישה ימית כוללת מצד אף אחד מהכוחות הימיים הסובבים אותנו, וראה בהמשך.

¹⁶³ בן גוריון, יומן המלחמה, עמ' 251. מתאריך 18.2.48.

¹⁶⁴ אש לינקולן – איש הצי הבריטי אשר מונה ליעץ לחיל הים ע"י בן גוריון, בעיקר בענייני מבנה ורכש.

מנועים חימוש וגודל הצוות. על פי הדו"ח כלל הצי המצרי שולות מוקשים ישנות מהצי האמריקאי, סירות תותחים, סירות סיור, נחתות, ספינות אספקה, וכן היכטה של המלך פארוק שהיתה ישנה ורעועה. פיק הזכיר תכנית לפיתוח הצי המצרי שעדיין לא יצאה אל הפועל, ועיקרה רכש בבריטניה. הצי המצרי צוין כחסר נסיון קרבי ימי¹⁶⁵. ידיעות נוספות שהתקבלו ממצרים ערב הפלישה הצביעו על גיוס לצי, על פעילות בבסיסי האימונים שלו ועל שליחת אנשים ללמוד בבריטניה. נתונים אלו נערכו בסקירה כאשר נודע על יחידות צי מצריות המתקרבות אל חופי הארץ, ועל אניה המובילה צבא מצרי למג'דל. הסקירה הדגישה את חולשותיו של הצי ואת אי מימושה של תכנית הפיתוח שלו¹⁶⁶.

ב 27.5.48 ביקש פול שולמן (אז בתפקידו כיועץ לז"ק, החל מאוקטובר שימש כראש השירות הימי). מבן גוריון להורות על הגברת המאמצים לאיסוף ידיעות על הצי המצרי¹⁶⁷. יוסף שילוח ביקש מפריס אינפורמציה על הצי המצרי הכוללת שמות ספינות, תיאורן, חימושן, הבסיסים הימיים ואמצעי הגנתם, מס' עובדים והכשרתם ותכניות מלחמתיות. שילוח ביקש את עזרתם של מוריס פישר ואהוד אבריאלי, אנשי ה'מוסד לעליה', עקב קשריהם עם הממשלות השונות¹⁶⁸. ב 30.5 48 התקבלה התשובה מפריס. היא כללה סקירה על הצי המצרי, שפירטה את אניותיו, נפחן צוותן וחימושן. הצרפתים הכחישו שמועות שהתקבלו בארץ כאילו רכשו המצרים בשנת '47 שולות מוקשים מעודפי הצי האמריקאי. לעומת זאת הם הצביעו על כך שמצרים רכשה בבריטניה בשנה באחרונה שתי משחתות שאספקתן נועדה לשנת '49, ושוקלת רכישה של שתיים נוספות¹⁶⁹. הדו"ח שחובר ביוני '48, על סמך שתי סקירות אלו כלל את המס' של פיק: 42 כלי שיט מצריים. 4 האניות הגדולות: 'אל אמירה פאזיה' (בעלת טונז' של 2640 במהירות איטית של 14 קשר), 'אל אמיר פארוק' (sloop, מהירותה 17 קשר, טונז' של 1440), 'פיואי' (אנית צי בריטית לשעבר, טונז' 1105, מצוידת בתותחי "4 ו 37 מ"מ, מהירותה 16 קשר) ו'סולום' (בעלת טונז' של 1290, מהירות 16 קשר). מלבדן נרשמו 8 שולות מוקשים מטיפוס קטן B.Y.M.S, בריטיות לשעבר, מזוינות בתותח "3. 'מחרוסה' - הספינה המלכותית שנבנתה עוד ב-1895 ולמרות ששופצה במלטה ב-1947 היא נחשבה לישנה ורעועה, 3 אניות שרות: ספינת אם למגדלורים ששרתה בים סוף, ספינת מחקר וספינת הספקה. 4 ספינות משמר מצוידות בתותח "37, ואחת מהן מהירה (35 קשר), 2 סירות מוטור ו-20 אסדות נחיתה בטונז' 30 כ"א. היו ידיעות לא מאושרות על קיום אסדת נחיתה נוספת לטנקים¹⁷⁰.

רוב כלי השיט שנסקרו בשלב זה לא היו כלים מלחמתיים. אלו היו אניות שירות שזיון היה למטרות הגנה בלבד. מלבד ארבע האניות הגדולות, לא היו כלי הצי המצרי בשלים ללוחמה ימית, אולם חימושן איפשר הגנה חופית ונמלית, תפקידי סיור והבטחת ספינות. אסדות הנחיתה, שיכלו לאפשר נחיתת כוחות יבשתיים ובכך להוות איום הוערכו כישנות מאוד ולא כשירות. ראוי לציין כי חימושן של הכלים הוערך על פי נתוני ה-janes, ללא אישור מהשטח שאמנם הזיון הזה קיים, והכלים כולם כשירים לפעילות קרבית. תקני הצוותים של הספינות היו לפי התקן הבריטי, אולם לא היו נתונים עדכניים

¹⁶⁵ גלבר, ניצני החבצלת, על סמך: אצ"ם סקירת יחיא/גילון (פיק) על הצי המצרי בדו"ח יבנה לטנא"מ מ-7 במאי 1948. אצ"מ, תיק S-25/9209.

¹⁶⁶ שם, סקירה של פ.ל. מ-16 במאי 1948 על הצי המצרי. (אצ"מ, תיק S 25/9034)

¹⁶⁷ בן גוריון, יומן המלחמה, עמ' 426, מתאריך 27.5.48.

¹⁶⁸ גלבר, ניצני החבצלת, מברק שילוח אל "ינאי" מ-028 במאי 1948 (אצ"מ, תיק S 25/9390).

¹⁶⁹ סקירה מ-31.5.48 על הצי המצרי, אתה, תיק 105/139.

¹⁷⁰ הצי המצרי, סקירת מטכל/אג"ם/מודיעין, א"צ יוני 48.

האמנם היה התקן מלא בפועל ומהי רמת ההכשרה של הצוות. נתוני כ"א מסוף '47 הראו כי למצרים יש כ 300 קצינים ופרחי קצונה ו 1300 מלחים.¹⁷¹ ההערכה היתה כי באמצע '48, לאור התלקחות המלחמה עם ישראל גדל מספר זה, אולם לא הגיעו נתוני כ"א מסודרים. כפי שצוין לעיל, ידוע היה כי נעשית פעולת גיוס לצי.

דרכי הפעולה האפשריות שיוחסו לצי המצרי כנגד ישראל היו מגוונות. החשש העיקרי היה מהסגר על חופי הארץ, ועל נמל חיפה ות"א. הסגר כזה יכול להתבצע ע"י פגיעה בכלי שיט בדרכם לחופים, או בהפגזות על הנמלים. לישראל, שהיתה זקוקה להספקה בדרך הים של נשק, תחמושת וכסף, היתה נגרמת בעיה רצינית ביותר. היה קיים גם חשש להפגזה בדרך הים של מטרות חיוניות, כגון תחנת הכח בצפון ת"א או הפגזה של ריכוזי אוכלוסיה (בעיקר בחיפה ובת"א). חשש נוסף היה כי המצרים יסייעו לכוחות הלוחמים ע"י פעולות נחיתה וסיוע בהובלה והספקה.¹⁷²

בדיקת הפעילות הימית המצרית בתקופה זו מראה, כי אכן היה יסוד לחשש מפני כוחה הימי. הפעילות הימית המצרית הראשונה היתה ב-2.6.48, בהפגזת קיסריה הערבית. לפנות ערב הפגיזה קורבטה את אזור שדות ים, מתותח "3, נורו כ 20 פגזים אולם הנזק היה קל ואיש לא נפגע.¹⁷³ יומיים אחר כך נקלעה אח"י 'אילת' לקרב ימי מול חופי ת"א. שיירה של שלושה כלי שיט מצריים עשתה דרכה לכיוון ת"א: אנית הובלה נושאת כוחות צבא (כנראה 'האמירה פאוזיה'), פולשת גדולה וקורבטה, ומאוחר יותר הורדה גם אסדת נחיתה קטנה. בקרב הימי שולב כוח התותחים הדל של אח"י 'אילת', בשת"פ עם ח"א, ובסופו של דבר, במחיר אבדנו של אחד ממטוסי ח"א (בו היו דוד שפרינצק ומתי סוקניק) נפגעה 'האמירה פאוזיה' והשייטת המצרית סבה על עקביה.¹⁷⁴ אין זה המקום לנתח את הקרב, אולם הפלגתה של שייטת עמוסת כוחות צבא, מלווה באסדת נחיתה ומלווה בספינות קרב, המפליגה ישירות לכיוון ת"א מרמזת אולי על הכוונה המצרית להנחית בדרך זו כוחות צבא בסביבת ת"א – יפו. טל בספרו מעלה שאלות רבות לגבי הראליות של הפעולה המצרית. הוא מצביע על כך שלא נמצא קשר בין הכוחות שאמורים היו לנחות לבין פעילות מצרית יבשתית אחרת. כמו כן נראה כי המצרים לא העריכו נכונה את יכולתה האוירית של ישראל כיוון שההפלגה יצאה לאור היום, כמעט ללא נסיונות הסתרה. כך או כך, יש כאן אימות לחשש מפני שימוש ביכולת הצי להנחתת כוחות בחופי הארץ.

סקירת המהלכים המצריים ואיסוף המודיעין על הצי המצרי בתקופה הבאה תינתן בפרק על חיל הים במלחמה. כאן המקום להדגיש, כי בפועל לא מומש פוטנציאל האיום המצרי, כפי שהוא נתפס בצד הישראלי. החשש העיקרי היה מפני סגר ימי, הסגר כזה לא בוצע. למרות העדיפות המצרית בכלי נשק ובאימון ימיים, לא הופגנה עליונותם במהלך המלחמה, ולכן גם הצי הישראלי לא נאלץ להגרר ללוחמה ימית. עיקר המאמץ הימי הושקע בעזרה לכוחות היבשתיים ובהפגזה של החופים.

¹⁷¹ טל, מבצעי חיל הים, עמ' 71.

¹⁷² שם, עמ' 77.

¹⁷³ שם, עמ' 89.

¹⁷⁴ תאור מפורט של הקרב שם עמ' 92-93.

העצמה הימית של סוריה ולבנון.

סוריה ולבנון, למרות היותן מדינות ארוכות חוף, לא פיתחו במשך השנים יכולת ימית אזרחית או צבאית. לסוריה לא היה נמל גדול אחד, ואפילו צי משטרתי לא היה לה. ללבנון היו נמלים מצוידיים היטב (נמל בירות, צור) שנבנו במימון וידע אירופים, אולם הם שימשו בעיקר סחר אירופי. הצי המשטרתי הלבנוני היה מצומצם. הבעיה העיקרית עימה התמודדו מדינות אלו היתה בעיה של לחימה בהברחה ימית.

על הצי הסורי והלבנוני יש מיעוט בולט של ידיעות. לא נתקלתי במסמך מסכם של הסד"כ או נסיון להעריך את הכח הימי הסורי והלבנוני בצורה מסודרת. ההתייחסות המועטת שקיימת, מתייחסת בעיקר לנמלים ומעט מאוד על רכש והכשרה, ידיעות שאינן מאושרות ברובן. הצי הסורי והלבנוני לא הוערכו כמפותחים ולכן לא הוערכו כאיום פוטנציאלי.

דוגמא לכך שהצי הלבנוני לא נתפס כאיום ניתן לראות עוד משלב מוקדם יחסית של הלחימה. ב-13.5.48, במסגרת מבצע "בן עמי" התבצעה פעולת נחיתה משולבת של 'כרמלי' וח"י, שמטרתה פיצוץ הגשר מצפון לראש הנקרה.¹⁷⁵ הפעולה אמנם נכשלה, אולם עצם תכנון הפעולה, עם כוחות נחיתה ישראלים לא מיומנים מצביעה על תחושת ביטחון יחסית מפני כוחות שמירה לבנוניים לאורך החוף. במהלך 'קרבות עשרת הימים', ב-17-18/7/48 הופגזה צור ע"י אח"י 'אילת' ואח"י 'ווג'ווד'. המטרה היתה פגיעה בדרכי התחבורה ובתחנת הרכבת של העיר, אולם בעיקר להפגין את קיומו של צי ישראלי. הפעולה היתה קצרה ותוצאותיה לא ברורות: כח האש היה קטן, גם קלקולים בכלים הישראליים מנעו מבצע יעיל, אולם מענינים השיקולים שהובילו להחלטה על הפגזת צור דווקא: מעבר לרצון לפגוע בדרכי התחבורה המובילים מהלבנון לגליל העליון היה עוד שיקול של: "בהפגזת צור היה סיכון האניות קטן ביותר. שמירת כוחו של הצי לקראת מבחנים חמורים עם הצי המצרי היתה יותר חשובה מהפגזת החופים... כמו כן היו לפעולה עוד שתי מטרות כלליות: אות איום כלפי הלבנון... והפגנת קיומו וכשר פעולתו של הצי הישראלי"¹⁷⁶. כלומר התקרבות של אניות ישראליות לחופי לבנון נתפסה כפעולה בעלת סיכון נמוך ולא ציפו לתגובה ימית או לשמירה ימית רצינית מכיוון זה. מרבית המידע שנאסף היה על נמלי לבנון. המידע נאסף הן מתצלומי אוויר והן מאיסוף סוכנים. העובדה כי נמל בירות היה יעד לצילומי אוויר ולאיסוף מודיעין משתמעת בין היתר מפרטי "מבצע דוד". ב"מבצע דוד" (29-30/11/48) חובלה האניה 'איגריס' בנמל בירות. ה'איגריס', לשעבר 'גריליה' היתה על פי השמועה אנית הטיול של אדולף היטלר ואח"כ פעלה כאנית עזר בצי הגרמני, בשמשה בעקרה אנית אימונים באימוני שת"פ עם סיירות וצוללות ולאיימוני ביה"ס לקשר. היתה בעלת מהירות של 20 קשר, נפח של 2560 טון. הספינה העשויה ברזל, נקנתה ע"י לבנוני עשיר בשם ערידה והובאה לבירות. ידיעות על הגעתה לבירות הגיעו כבר מספטמבר 48.¹⁷⁷ הידיעות התייחסו עוד לכך שעל הספינה עובדים גרמנים (שנתפסו כשבויי מלחמה והיו במצרים) וכי היא מיועדת לעבור סדרת תיקונים ארוכה בסואץ ואחר כך בגנואה ובניו יורק. ידיעות מפרסום עיתונאי הצביעו על כך שהספינה

¹⁷⁵ וראה בהרחבה בפרק על מבנה חיל הים (פרק 4), סעיף על יחידת הנחיתה.

¹⁷⁶ טל, מבצעי חיל הים, עמ' 120.

¹⁷⁷ שם, עמ' 171, ללא מקור ארכיוני. בספרו של אלדר, שייטת 13, מצוין כי מקור הידיעות היה מאנשי יחידת המסתערבים שהוצבו במדינות ערב לצורך פעולות ריגול וחבלה, והשתלבו בחיל המודיעין. אלדר מ', שייטת 13, סיפורו של הקומנדו הימי, ספרית מעריב, 1993, עמ' 152. (להלן: אלדר, שייטת 13).

נמכרה כנראה למצרים, במטרה להחליף את היאכטה המלכותית של המלך פארוק. צילומים מאוגוסט 48' הראו כי הספינה מצוידת בזרקור מסוג צבאי, והסיפונים שהיו מחומשים בעבר מכוסים בברזנטים. הגישה לספינה היתה אסורה בהחלט. ריכוז הידיעות הללו עורר בישראל את החשש כי האניה מוכשרת ככלי מלחמתי עבור הצי המצרי, וכי הידיעות על הספינה ארוכה הן בגדר הטעיה מכוונת בלבד. ה'איגריס' היתה כלי שיט מהיר ובעלת יכולת נשיאה של נשק כבד, וכן היו עליה מערכות קשר מתוחכמות שלא פורקו מתקופת שירותה בצי הגרמני. הוחל באיסוף מידע על סדרי ההשגחה והגישה לספינה, ולאחר שהתברר כי אין עליה שמירה מיוחדת מלבד שמירת המכס והמשטרה הרגילה הוחלט לטבע את הספינה ע"י חבלנים ימיים. תכנן את הפעולה אליעזר טל, אז ראש המחלקה לתכנון קרבי במפקדת חיל הים והוביל אותה שלמה הראל, מפקד ספינת המשמר 'פלמ"ח'. החבלה עצמה היתה פעולה של יחידת החבלה הימית, אולם המוקשים שהוצמדו לספינה לא התפוצצו בזמן. הספינה התפוצצה רק ב17.12.48.¹⁷⁸

ההתייחסות נוספת מצאתי מיום 14.12.48: שרות הבטחון בלבנון שואל את משרד הפנים האם הם מקיימים סגר ימי על הנמלים הציוניים בא"י וכיצד להתייחס לאניות סוחר אשר מגיעות לנמל ביירות לאחר שעברו בנמלים ציוניים.¹⁷⁹ מאחר והשאלה הינה של משרד הבטחון, ברור כי אין כאן רק שאלה פוליטית של הסגר על נמלי הארץ, אלא גם התייחסות בטחונית. מענין לציין כי ה'איגריס' התפוצצה רק שלושה ימים לאחר קבלת הידיעה הזו.

ההתייחסות בדוחות המודיעין החל משלהי דצמבר 48' לנמלים כללה בעיקר ידיעות על נמל בירות ש"נסתם" עקב נפח פעילות גבוהה. הפתרונות הלבנוניים כללו העברת אניות לעגינה בנמל לטקיה, והעמקה של נמל צור (בהשקעה של 50.000 ל"ל)¹⁸⁰. גם נמל בירות עצמו עבר הרחבה.¹⁸¹ הידיעות אמנם מתייחסות בעיקר לפעילות מסחרית, ותנועת האניות היא ברובה תנועה של סוחרות זרות ולא של סוחרות מקומיות, אבל ישנה חשיבות לידיעה על הרחבת הנמלים מבחינת האפשרות שלהם לקלוט כלי שיט מלחמתיים, לדוגמא משחתות. החשש ככל הנראה לא היה מצי סורי או לבנוני, אלא מצי זר אחר, ערבי או אפילו בריטי (בתקופות מתיחות עם הבריטים). ידיעה מפברואר 49' מתייחסת לכך שמשחתות אמריקאיות, בריטיות וצרפתיות עוגנות בנמל בירות החל מינואר (או שעגנו בינואר - לא ברור מהדו"ח)¹⁸². ידיעה זו באה בתקופה של מתיחות עם הבריטים (לאחר מבצע "חורב") והצטרפה לשפע ידיעות על הצי הבריטי בים התיכון ובעקבה מתקופה זו (וראה להלן). בידיעה מאוחרת, מדצמבר 49' (לאחר שנחתם הסכם שביתת הנשק עם סוריה) מתייחסים לעובדה כי נמל לטקיה הוכרז לנמל צבאי סגור, אולם אין התייחסות נוספת לתגבור של הצי הסורי או הלבנוני בתקופה זו.¹⁸³ התייחסות למצבת כלי השיט כללה ידיעות מועטות גם כן. ידיעות מסוג זה רשומות רק החל מקיץ 49', כלומר לקראת סיום המלחמה. על פי הדוחות הצי הלבנוני כלל בעיקר לנצ'ים למשמר החופים (בצור

¹⁷⁸ פירוט פעולת החבלה ראה שם, עמ' 155-156.

¹⁷⁹ א"צ 287/51/137, מיום 14.12.48.

¹⁸⁰ למשל: דו"ח יומי מה 12.2.49. א"צ 73/52/75.

¹⁸¹ דו"ח יומי מה 7.3.49. א"צ 73/52/75.

¹⁸² דו"ח מיום 17.2.49. א"צ 73/52/75.

¹⁸³ דו"ח מודיעין מיום 16.12.49, א"צ 73/52/75.

ובצידון) מצוידים במכונות יריה בלבד¹⁸⁴. בסקירת מודיעין ימית מס' 35 (4.9.49)¹⁸⁵ כתוב כי לבנון רכשה שני כלי שיט חדשים עבור הצי "המלחמתי" שלה, והכוונה לסירות מנוע. העובדה כי רק ביחס לצי הלבנוני והסורי מוספות המרכאות ביחס להגדרה "צי מלחמתי" יכולה להעיד על התפיסה כי אין הצי הזה ראוי להיקרא "מלחמתי". יש ידיעה קודמת על קיומן של 3-4 סירות נחיתה מסוג I.C.L, ידיעות שאינן מאושרות¹⁸⁶.

בהתייחסות לצי הסורי מספטמבר '49 נאמר כי הסורים מנסים לרכוש שתי טורפדות מהאנגלים, וכן מס' אוירוני ים קלים לטובת משמר החופים. עוד נאמר בדו"ח כי "הסורים מקווים כי רכישות אלו יהוו את גרעין הצי הסורי"¹⁸⁷ ידיעה מה 20.12.49 מדברת על הצעה של החברה האנגלו איראנית למפקדת הצי בסוריה לרכוש אניה מדגם L.C.I - אורך 50 מ', רוחב 8 מ', 8 מנועים של 200 כח סוס כ"א. מחיר 60,000 ל"י סוריות¹⁸⁸.

מבחינת האימון וההדרכה מצאתי ידיעה אחת, מה 10.7.49, גם היא משלהי המלחמה. הידיעה מספרת על כוונת הסורים לשלוח 30 קצינים להשתלמות בחיל הים המצרי. נראה כי כוונה זו משולבת עם ראשית ההתארגנות הסורית להקמת צי סדיר¹⁸⁹.

כלומר לפי ההערכות המודיעין, רק לקראת סיום המלחמה החלה סוריה בפעולות ליצירת גרעין צי סדיר, שהוא מעבר למשמר חופים. לא מצאתי התייחסות דומה לצי הלבנוני. מכאן שבמהלך המלחמה לא נחשבו ציים אלו לאיום ימי כלל וכלל.

¹⁸⁴ דו"ח מה 16/12/49, א"צ, 73/52/75.

¹⁸⁵ א"צ, 73/52/78.

¹⁸⁶ דו"ח מה 20.6.49,

¹⁸⁷ דו"ח מודיעין מה 4.9.49, א"צ, 73/52/78,

¹⁸⁸ א"צ, תיק 236/52/72.

¹⁸⁹ דוח מודיעין יומי מס' 32, 10.7.49, א"צ.

הצי הבריטי:

התייחסות של המודיעין הישראלי לצי הבריטי החלה למעשה רק בראשית '49, לאחר "מבצע חורב". יש להבין התייחסות זאת על רקע החשדנות הגוברת כנגד בריטניה. בריטניה, אשר עדיין נתפסה כאויב (גם אם פוטנציאלי) ביססה את כוחותיה בעבר הירדן. למעשה, כבר באוקטובר '47, ערב התחלת הפינוי הבריטי את ארץ ישראל, בחנו ראשי המטות אפשרויות לפיתוח נמל עקבה ודרכי היבשה אליו, כדי להקים רשת תחבורה אפשרית למקרה שיתעורר הצורך להשתלטות מחודשת על עבר הירדן או ישראל. תכניות אלו עלו מחדש בקיץ '48, כולל תכנית לסלילת כביש מעקבה לעמאן שיהווה גם מקום תעסוקה לפליטים הפלסטינאים.¹⁹⁰

בישראל התייחסו לפעילות הבריטית בעבר הירדן בחשדנות רבה, בין היתר בגלל החשש שהבריטים למעשה מתכננים להיכנס שוב לארץ. (זו היתה ההערכה הרווחת בקרב כוחות המופת: הבריטים עוזבים את הארץ דרך נמל חיפה על מנת לשוב דרך עבר הירדן). התמיכה הבריטית בתכנית ברנדוט והחשש מפני החלתו של הסכם אנגלו – ירדני בגדה המערבית רק הגבירו את החשדנות. עם כיבוש הנגב הצפוני, שנתפס כסיכול המזימה לקרוע את הנגב מתחומי מדינת ישראל, עלתה ההערכה שבקרוב תסתים מלחמת ישראל – ערב, אולם תפתח מלחמת ישראל – המערב (וברטניה בראשו).¹⁹¹ לכלל החשדות האלו נוספו השמועות אשר רווחו בקרב הציבור הערבי בארץ כי בריטניה שולחת עזרה צבאית לעבר הירדן במערכה כנגד ישראל. בבית לחם נפוצו שמועות על טנקים כבדים מסוג צ'רצ'יל שהונחתו בעקבה ונעו משם לעבר עמאן. משקיפי או"ם סיפרו על צנחנים בריטים החונים בעמאן ומתאמנים בבקעת הירדן. למרות שרוב הידיעות הגיעו ממקורות מפוקפקים, הן הצטברו אצל המודיעין הישראלי, ובצירוף הנחת היסוד בדבר הקשר הבריטי עם הלגיון הירדני הוסקה המסקנה כי יתכן והבריטים אכן מתכוונים לצאת לעזרת ירדן ומתכננים פלישה לארץ ישראל.¹⁹² למעשה עד תום מבצע "יואב" לא היו כוחות בריטיים בעבר הירדן, למעט תחנת RAF בעמאן.

החשש הבריטי היה מהשתלטות ישראלית על נמל עקבה. ההתפשטות הישראלית בנגב הצפוני במבצע "יואב" ואחר כך במבצע "לוט" (22.11.48) - השתלטות על הערבה מסדום עד עין חוצוב וחיידוש הקשר עם סדום (המנותקת) הגביר חששות אלו. הבריגדיר גלאב, אחד הקצינים הבריטיים אשר שרתו בלגיון הירדני, הציע כי בריטניה תתגבר כוחותיה בנמל עקבה כאמצעי הרתעה לישראל. הכוננות הבריטית באזור עלתה החל מדצמבר '48 - השגריר הבריטי בעמאן דיווח לבוין על להיטות ירדנית לקבל סיוע צבאי בריטי. דיווחים על תנועות ישראליות בגזרה (כולל סיורים אויריים) הגיעו דרך קבע ללונדון. הבריטים תגברו כוחות באזור תעלת סואץ ותגבורת צבאית יצאה ממלטה בדרכה למצרים. הלגיון גם הוא תגבר כוחות באופן איטי אך סדיר בעקבה והונחה תשתית לוגיסטית לקליטת כוחות נוספים.

בתחילת ינואר, לאחר הצלחת מבצע "חורב", שלחו הבריטים כח לעקבה, לאבטח את קווי ההספקה של הלגיון. בוין לחץ לתגבור כוחות בריטיים בעבר הירדן, למקרה שישראל תחליט לפעול צבאית

¹⁹⁰ גלבר, ניצני החבצלת, עמ' 810.

¹⁹¹ שם, עמ' 811.

¹⁹² שם, שם. וראה שם רשימה מפורטת של השמועות בדבר פעילות בריטית בעבר הירדן והמקורות להן.

כנגד ירדן. כוחות נוספים הגיעו גם לאזור תעלת סואץ.¹⁹³ בתחילת מרץ '49 הגיע גדוד נחתים מהקומנדו הימי. שתי ספינות מלחמה שייטו במפרץ בכוננות לסיוע בשעת הצורך.

כאמור, כל התכונה הזו, בצירוף ההתכוונות להכרעה מדינית צפויה (מאבק בו ברטניה בפרוש נתפסה כאויב) הוליד פעילות מודיעינית עניפה בגיזרה הבריטית בירדן ובמצרים. החשש הישראלי מפני מעורבות צבאית בריטית באזור התגבר ככל שהמערכה המדינית התגברה. בוויין ניסה לשכנע (ללא הצלחה) את האמריקאים לתמוך במהלך שיבלום את ההתקדמות הישראלית בדרום. החשש הבריטי היה כי מפלה כלל ערבית בדרום תגרור ירידת קרנה של ברטניה בעולם הערבי ולכן פגיעה באינטרסים בריטיים באזור. הועלה החשד כי קימת תכנית בריטית – ירדנית – עירקית לכיבוש הנגב. למרות קריאות הרגעה שהגיעו לישראל מכיוונים רבים, והעובדה כי ובמידע המודיעיני רבו החורים החליט בן גוריון להתכונן למערכה אפשרית עם הצבא הבריטי, במטרה למנוע את השתלטותו על הנגב. המטכ"ל הפיץ את פקודת מבצע "יפת" בו הוגדר האויב ככוחות ברטניה במזרח התיכון, הלגיון וחיל המשלוח העירקי.¹⁹⁴

מבצע "יפת" לא יצא אל הפועל, בין היתר כיוון שהערכת המודיעין את הידיעות שהגיעו היתה כי הבריטים לא מתכוונים לכיבוש הנגב. נראה כי בסיכומו של דבר, הערכת התכונה הבריטית היתה שגויה, והתבססה על ידיעות מפוקפקות ועל הלך רוח בקרב כוחות המופתי בארץ שקיוו לחידוש המלחמה בסיוע בריטי.

המאמץ המודיעיני כלפי הבריטים כלל גם התייחסות לצי הבריטי בכל אזור הים התיכון. בדו"ח היומי מס' 1 (מה 20.12.49) ישנה סקירה של הכוח הבריטי. ההתייחסות לצי הבריטי שם היא רק בסעיף האחרון: "שיטות הצי הבריטי בים התיכון" (ללא פירוט).¹⁹⁵ בדו"חות המודיעין היומיים של חיל הים במהלך המבצע כמעט ואין התייחסות לצי הבריטי. הבריטים מוזכרים רק בהקשר של עגינה או הגעה לנמל עקבה, בד"כ של אניית הספקה.

עם סיום "מבצע חורב" הדיווחים לגבי התגברות הכוח הבריטי בים התיכון רבו. בתקופה זו תפס הצי הבריטי את עיקר ענינו של דיווח המודיעין. בדו"חות מתקופה זו יש התייחסות מפורטת לכלי השיט הבריטיים בים התיכון וכן ולתמרונים בריטיים.

ידיעה מיום 23.1.49 מפרטת את חלוקת הצי הבריטי בים התיכון. הצי מתחלק לשלוש יחידות שונות: צי הים התיכון המזרחי המתבסס על נמלים ביוון וקפריסין, צי הים האדריאטי המתבסס על נמלים בטריאסט ואטליה המזרחית, צי צפון מערב הים התיכון המתבסס על נמלים בדרום צרפת ומערב אטליה. הדו"ח מציין כי כל יחידה מכילה שתי נושאות מטוסים, שתי אניות סיור, 12 משחתות ו-6 'סלופים'. בנוסף לכך שתי שייטות צוללות, אניית אם ועוד כלי שיט קטנים יעגנו דרך קבע במלטה.¹⁹⁶ ידיעה קודמת, מיום 12.1.49 מציינת כי לעקבה הגיעה משחתת נוספת – 'ונוס', וכי לצי הים התיכון התווספו שני מוניטרים (אניה בעלת טונז' של 7850 – אניה קטנה יחסית לכח האש שלה. היא אניה בעלת שריון כבד מאוד ועיקר החשש ממנה הוא כיוון והיא משמשת להפגזת חופים ונמלים בזכות

¹⁹³ וראה פרוט תזוזת הכוחות הבריטיים שם, עמ' 815.

¹⁹⁴ שם, עמ' 818. וראה גם התייחסות של בן גוריון, יומן המלחמה, כרך ג', 16.1.49. עמ' 948-049.

¹⁹⁵ דו"ח יומי מס 10.12.48, א"צ 854/52/236.

¹⁹⁶ א"צ 73/52/75.

היותה שטוחה יחסית ולכן בעלת יכולת להתקרב לאזור המופגז.¹⁹⁷ הדו"ח מתייחס גם לכוחות וסיוורים בריטיים בקפריסין.

ידועה נוספת מפרטת את מצבת הצי הבריטי בעקבה (שתי סירות טורפדו, ארבע סירות פריקה, ספינת גרר אחת ושתי סירות נחיתה הידועה מציינת כי כוחות מצי הים התיכון צפויים להגיע לעקבה, כתגבור¹⁹⁸).

למרות שהדו"חות כוללים מידע על כל הצי הבריטי בים התיכון, לא נראה כי היתה התכונות ישראלית ללוחמה ימית בבריטים. העדיפות הימית הבריטית היא מובהקת, וקשה להעריך כי הצי הישראלי ראה עצמו כבעל יכולת להתמודד איתה. נראה כי החשש העיקרי היה מהנחתת כוחות יבשתיים ואולי מהפגזת חופים (ולכן ההתענינות הרבה במוניטורים, לדוגמא).

לאחר המלחמה, ביוני '49 התפרסם סיכום כוחו של הצי הבריטי, תוך התייחסות לשמות הכלים (ללא פירוט חימושן ומצבת כ"א שלהן). הדו"ח התייחס למשחתות, נושאות מטוסים, פריגטות, מוניטורים צוללות ואניות סיור. הנתון היחיד למעט שמות הכלים התייחס לכלים הנמצאים באימון ולאלו הנמצאים בכוחות הרזרביים. לא הוגדר בדו"ח מה הוא מקורו אולם נראה כי הוא לקוח מפרסום בריטי רשמי, ולכן אין בו משום התכונות אופרטיביות להתנגשות עם הבריטים. ידיעות בודדות על הצי הבריטי בים התיכון המשיכו להגיע גם אחר כך, אולם לא באופן אינטנסיבי. לדוגמא – ידיעות מאוגוסט '49 על מינויים בצי הים התיכון ועל תנועות הצי, בנוסף לידיעה מפורטת על תמרון ימי צפוי של ברית המערב – אין התייחסות לחופים סמוכים לארץ ישראל או לאיום מסוג כלשהו¹⁹⁹. וכן ידיעות על תמרון גדול של צי הים התיכון לניסוי ההגנה האוירית של הצי שהגיעו ביום 16.12.49. למרות שנכחות בריטית צבאית היתה בעקבה למעשה עד 1957, לא נתפס הצי הבריטי כמקור איום ישיר על ישראל.

מדי פעם כללו הידיעות גם מידע על ציי מערב נוספים (צרפתים, אמריקאים), בעיקר על תמרונים ועגינה, אולם נראה כי הידיעות אינן מצביעות על תחושת איום מצד ציים אילו. הידיעות היו בודדות, מאוד כלליות, וכולן הגיעו לקראת סוף '49, כלומר לאחר המלחמה²⁰⁰. ידיעות נאספו גם על הצי הפקיסטני, ההודי, התורכי והעירקי, אולם לא באופן שיטתי המצביע על תחושת איום מבוססת.

¹⁹⁷ א"צ, 73/52/75.

¹⁹⁸ א"צ מיום 23.1.49. 73/52/75.

¹⁹⁹ לקט ידיעות למפקדים מיום 15.8.49.

²⁰⁰ לדוגמא: אמריקאים – 9.10.49, ביקור בספרד, פעילות של הצי השישי כולל נחיתה בהליקופטרים. 6.12.49 מינויים בצי המשימה בשישי בים הכינן)

סיכום:

ערב מלחמת העצמאות היתה תחושת האיום הימי של הישראלים מוגבלת. עיקר החששות הופנה לכיוון הצי המצרי, הצי המפותח ביותר באזור. אולם החשש היה לכיוון של סיוע ימי למצור, הפגזת חופים או הנחתת כוחות יבשתיים. לא היתה כמעט התכונות ללוחמה ימית של ממש. רמת חשש זה תאמה את היכולת המצרית כפי שהוערכה (וכפי שהוכח במהלך המלחמה, לאור מיעוט התקריות הימיות), וגם ליכולתו של הצי הישראלי הצעיר, שגם הוא לא היה בנוי ללוחמה ימית של ממש. ההתייחסות לכוחות ימיים ערביים אחרים (ערביי א"י, סוריה, לבנון) היתה מועטת – בעיקר כיוון *שלכוחות אלו לא היה צי ימי לוחמני כמעט בכלל.

הגורם הבריטי כגורם מאמן ומחמש היה מרכזי בתפיסת האיום הישראלי, שכן היה ברור כי הצמיחה מנקודת התחלה לא טובה של כל צי באזור תהיה מותנית בסיוע אירופי בנשק ובידע. כוחו של הצי הבריטי בתחום זה לא היה מוטל בספק.

המרץ אחר ידע ובעיקר התחמשות, הסתיע רבות בציי אירופה המותשים לאחר המלחמה העולמית. עודפי ציים הם שהיוו את עיקר הרכש. ההסתמכות הערבית על הצי הבריטי בעיקר היתה ללא ספק מאיימת ביותר. הרכש הימי הישראלי הסתמך בעיקר על עודפי מלחמה איטלקיים ועל רכש בארה"ב. ראשית פעולת הרכש (החל מפברואר '48) היתה לא מתוכננת על פי הגדרת יכולות חיל הים, אולם הרכש התמקד בעיקר בכלים יעודיים למשמר ולפעילות חופית כגון סיוע בפעולות נחיתה: פולשות, ספינות משמר (וראה בפירוט בפרק 6). השמשת ספינות הצללים 'ווג'ווד' ו'אילת' – שתי הקורבטות שנכנסו לשירות פעיל ביוני '48, מילאו את הצורך המידי בכלים המתאימים גם ללוחמה ימית. דפוס רכש זה נובע גם מהמחשבה כי האיום הימי יהיה בעיקר איום של מצור ימי או של פעולת עזרה לכוחות היבשה, כולל הובלת כוחות ונחיתה, אבל גם מהערכת היכולות המקצועיות של כח האדם שעמד לרשות החיל. דפוס רכש זה גם תאם את התפקידים שיועדו מתחילה לכח הימי (ובעיקר בפלי"ם) שהתמקדו בפעולות חופיות בעיקר. החל מיולי '48 כבר הורגש שינוי בדפוס הרכש, בין היתר לאור התגברות החשש מקרבות ימיים עם המצרים. הרכש בארה"ב כלל גם ספינות טורפדו, שהן ספינות התקפיות בעיקרן. החל מאוקטובר כבר חוזק כח הקרב הימי ע"י הוספת שלוש קורבטות (וראה בפירוט בפרק ה).

פרק ג': הקמת השרות הימי.

מהצעות ההקמה השונות ועד הפקודה להקמת חיל הים.

הקמת חיל הים, והויכוח שהיה כרוך בה, קשורים קשר הדוק בויכוח בדבר אופיו ומבנהו של הצבא הסדיר שיקום. כפי שנסקר בפרק ב', היה בן גוריון בין הבודדים אשר ראו משלב מוקדם מאוד את סכנת הפלישה של צבאות סדירים כסכנה הממשית. ה'הגנה' לא התכוננה ולא בנתה עצמה למצב כזה. במהלך שנות קיום המנדט, נתפס השלטון כאחראי על נושאי הבטחון. ארגון המגן, למרות השינויים שעבר במהלך שנות השלושים, ראה עצמו כמחויב לפעילות עד לבוא העזרה הבריטית, גם אם תתאחר. עוד בספטמבר 1947 אמר גלילי כי: "לא צריך לדעת ידיעות ח"ן, ולא צריך להיות מעורה בנבכי אינטליג'נסים כדי להבין, שהתקופה הזאת לא תעבור עלינו בלי מבחן של התגוננות הישוב בפני תוקפנות ערבית רבת... בזה אני חפץ להיגרר להערכה מוגזמת ולהיסטריה בדבר תוקפה ועוצמתה של התוקפנות הזאת ושל הסיכוי להתערבות כוחות צבאיים סדירים של צבאות המדינות השכנות לעזרת ערביי ארץ ישראל ביחידות צבאיות על זיון המודרני... מן האיומים האלה ועד המציאות הדרך עוד ארוכה".²⁰¹ ראשי הארגון העריכו כי ה'הגנה' כשירה לעמוד מול המבחנים הצפויים לה, ויש רק לשפרה ולהגדילה.

באביב 1947 קיים בן גוריון את ה'סמינר' המפורסם. הוא למד לפרטים את מבנה ה'הגנה' לגופיה השונים, את מספר האנשים, הכלים, מערך האימונים, יחסי הפיקוד וכן הלאה. השאלה המרכזית אותה הציג למפקדי הארגון היתה שאלת יכולת העמידה של הארגון ביום עזיבת הבריטים, וכנגד איזה אויב מכוונת דוקטרינת הלחימה. התשובות שקיבל עוררו אצל בן גוריון דאגה רבה. תחושתו היתה שלארגון אין פיקוד מתואם, ויכולת העמידה שלו מול פלישת צבאות סדירים מוטלת בספק. בין היתר הוא שמע ביקורת על האירגון מתוך מפקדיו, אשר ביקרו הן את הכשל בגיוס ועתודה, הן את אי התאום בין המטות, וכן שמע מאנשי החי"ש והחי"מ על התמרמרות קימת כנגד הפלמ"ח.²⁰² ב 8 ביוני 1947, בהרצאה בפני ועדת הבטחון הוא מדווח: "השאלה העיקרית היתה בפני: אילו אנגליה היתה יוצאת מחר מהארץ, אגב דבר שאינו מן הנמנע, ואנחנו עומדים פנים אל פנים עם הערבים (והכונה לצבאות ערב), האם נוכל לעמוד? ... לרוב קיבלתי תשובות אופטימיות, רק אחדים ענו בסקפטיציזם רב... כשניתחתי לעצמי מה מקור האופטימיות, זה לא הידיעות שלנו, זה לא המשטר שלנו ולא הציוד שיש לנו. האופטימיזם מיוסד על המסירות של הבחורים שלנו, שזו עולה פי כמה על זו של הערבים. זה באמת גורם חשוב, אבל לא מכריע... השאלה היא לא רק מי ינצח במלחמה זו... אלא מה המחיר שאנחנו נשלם. אנחנו מעטים, כל בחור חשוב לנו. אם יפלו, חלילה, אלפים זה אינו דבר קטן, זה משנה המצב אצלנו. זה לא חשוב לערבים, הם רבים".²⁰³

למרות שעל פי הגדרת תפקידו כממונה על תיק הבטחון עדיין לא יכל לעשות רפורמות בצבא על דעת עצמו, בן גוריון הזמין הצעות לארגון מחדש של הצבא משתי אסכולות. האחת, מקרב יוצאי הצבא

²⁰¹ פעיל מ', מן ההגנה לצבא הגנה, הוצ' זמורה ביתן, 1979. עמ. 237.

²⁰² וראה פרוט לדוגמא אצל אוסטפלד, צבא נולד, הוצ' משהב"ט, 1994. עמ. 33-26. (להלן: אוסטפלד, צבא נולד)

²⁰³ בן גוריון ד', פעמי מדינה, (עורך אביזהר מ'), הוצ' המרכז למורשת בן גוריון, 1993. עמ. 297. (להלן: בן גוריון, פעמי מדינה).

הבריטי, והשניה מאנשי ה'הגנה'. ב 30 במאי 1947 הגישו חיים לסקוב ופריץ איזנשטטר – עשת (שניהם קצינים לשעבר בצבא הבריטי) תכנית להקמת גיוס הכח הצבאי החדש. התכנית נשענה על מבנה הצבא הבריטי, במבנה אופיני לחיל רגלים (כפי שהיה ערב מלחמת העולם) מחולק ל 5 בריגדות בשלב הראשון, ותוספת של ארבע נוספות תוך שנתיים. בנוסף יקומו הגופים הארציים הבאים: אוויריה, ארבעה אקסדרונים רוכבי סוסים, אקסדרון אחד מכוניות משוריות. לא הוצע להקים חיל ים נפרד אלא לכלול את יחידת המחץ הימית ב "שירותים מיוחדים" – יחידה אשר תהיה בנויה מהפלמ"ח ותכלול "פלוגות צנחנים, חבלנים, חיל חדירה, מתאבדים, יחידות מחץ ימיות".²⁰⁴ תכנית זו לא התקבלה במלואה, כיוון שלא התאימה לתנאים הכלליים והמדיניים של הישוב בשלהי 1947 (עדיין לא היה ברור בשלב זה מועד עזיבת הבריטים), אבל התקבל הרעיון של צבא סדיר. בן גוריון כתב ביומנו ב 30 במאי: "פריץ ולסקוב הגישו לי תכנית שמתקבלת על הדעת בקויה היסודיים".²⁰⁵

הצעת מפקדי ה'הגנה' הוגשה בשני ביוני 1947 ע"י יוחנן רטנר וזאב פיינשטיין (שניהם כבר לא היו בתפקיד זה ולכן לא יצגו באופן רשמי את דעת הארגון). עיקר התכנית היה הרחבה ושכלול הארגון הקיים, תוך שילוב משוחררי הצבא הבריטי בו. ההצעה כללה הקמת כח בן כ 60,000 איש, המורכב משני חילות עיקריים: חיל מצב סטטי למשימות הגנה, מבוסס על החי"ש וזרזבת פלמ"ח, וחיל מגן לתפקידי לחימה, מבוסס על הפלמ"ח, כולל חטיבות חי"ר וכח מחץ. כח שלישי יהווה חיל מצב ושירותים, מבוסס על החי"מ. לחיל מצב זה יצורפו חיילים משוחררים, שם יוכלו לתרום מיכולתם המקצועית אותה רכשו בצבא הבריטי ובצבאות אחרים. משוחררי החי"ל ישולבו גם בכוחות הרזרבה של הפלמ"ח ליצירת גדודים מעורבים. אין הצעה לשלבם מיד בפלוגות המחץ. בתכנית זו נעדר איזכור לכח ימי – יתכן כיוון שבאופן אוטומטי הוא נכלל בכח המחץ של הפלמ"ח. כן קיים אזכור לפיתוח תחבורה ימית במסגרת שירותי העזר "בהתחשב באפשרות של ניתוק הארץ לחלקים". בהצעה זו יש מן הדמיון להצעת לסקוב בדבר עתידו של הפלמ"ח, אשר יהפוך ל"יחידות מיוחדות".

תכנית נוספת הוגשה ב 30 במאי ע"י יהושע גלוברמן, ראש לשכת ההדרכה במטכ"ל. היא הוצעה לגלילי ל "שינוי מבנה הכח הלוחם", ועיקרה חיזוק האלמנטים הניידים והארציים של ה'הגנה', תוך ביטול החי"ש והחי"מ ליצירת חיל אחד במבנה אחד. הצעה זו אינה כוללת התייחסות לכח ימי או אווירי נפרד.²⁰⁶

הצעת בן גוריון היתה סינתיזה של שתי האסכולות. להקים כוח שיבוסס על חיל מגן ללוחמה טריטוריאלית (מיועד להתגונן בפני כח ערבי מקומי) שיבנה מהחי"מ, וממשטרת הישובים העבריים (עם סיום המנדט). הכח השני יהיה חיל תנופה, שיתכונן לפלישת צבאות ערב הצפויה, בעל מטה נפרד, שיתבסס על הפלמ"ח, יוצאי הבריגדה והחי"ש. הארגון יהיה על פי מתכונת של צבא סדיר, מבוסס ברובו על יוצאי הבריגדה. הכח השלישי המוצע הוא "כח קומנדו": "נוסף לשני חילות אלו נחוץ חיל קומנדות. יש עניני העפלה, נחוצות קומנדות ליחסים עם הערבים (ללמד לקח לכנופיות שלא יעזו לגשת לישובים שלנו), לפעולות מיוחדות. נשתמש בהן או שלא נשתמש, אבל הן צריכות להיות

²⁰⁴ התכנית המפורטת אצל פעיל, מן ההגנה לצבא הגנה. עמ. 256-257.

²⁰⁵ שם עמ. 259.

²⁰⁶ וראה פרוט ההצעה שם, עמ. 263-264.

מוכנות".²⁰⁷ הכח הימי צריך להתרחב במבגרת חיל המחץ: "בחיל המחץ יש לשכלל ולהרחיב את מחלקת הימאים והסיירים".²⁰⁸ (כלומר בן גוריון מרמז על הכוונה להשתמש בשלד של הפלי"ם לפחות מבחינת כ"א). זהו האיזכור היחיד בתכנית לכח ימי – במסגרת שירות ההעפלה. לתכנית זו קמה התנגדות בקרב אנשי המטכ"ל ובפועל היא לא בוצעה.²⁰⁹

בחודשים הקרובים המשיכו הדיונים בדבר הקמת הכח הצבאי. בן גוריון היה נחוש בדעתו לפעול להקמת כח אחד, בעל מטה אחד. מטה מתאם כזה היה חסר ב'הגנה'. ב6 ביולי 1947 הוא מתחיל בהקמת מטה, מחולק לשלוש מחלקות עיקריות. א) מחלקה אופרטיבית לנושאי תכנון, הדרכה, מודיעין ומחקר (לימים אג"ם). ב) מחלקה פרסונלית לנושאי כ"א, מינויים, משמעת, משפט וחקירות (לימים אכ"א). ג) מחלקת כספים, משק וחימוש (לימים אג"א). בשלב זה בן גוריון היה נחוש בדעתו להקים צבא סדיר, שיעמוד מול צבאות סדירים.

הדגם של הצבא הבריטי נבחר בעיקר עקב קיום כ"א זמין (יוצאי הצבא) בו ניתן להעזר בלחץ הזמן שנוצר. בן גוריון פנה לאפרים בן ארצי, הבכיר בין קציני הבריגדה וביקש תכנית מפורטת לבניית צבא סדיר ולנהלי גיוס. תכנית בן ארצי היתה על פי הדגם של מטה משולש (בריטי): ענף מטה כללי, ענף שלישי כללי, וענף אפסנאות. המטה הכללי יועד לתכנון מבצעים, לחימה אסטרטגית והפעלה אופרטיבית של הצבא. מחלקת אימונים, מודיעין, מפוי צבאי, שירות קשר ולוחמה פסיכולוגית. השלישי הכללי נועד לעסוק בענייני כ"א, גיוס וריכוז נתונים סטטיסטיים לגיוס, מחלקת רישום וביקורת ושרותי פרט: רפואה, משטרה צבאית, בתי סוהר, מחלקה משפטית ודת. ענף האפסנאות נועד לטפל בענייני רכש, בינוי, אכסון והובלה, שירות סוסים ופרידות וענף כספים.

בהמשך לתכנית בן ארצי, היה על הרמטכ"ל דורי לבצע מינויים לאיוש האגפים החדשים. המינויים של דורי היו מתוך הפיקוד של ה'הגנה'.²¹⁰ מינויים אלו החריפו את המתח שהיה בין המ"א והמטכ"ל לבן גוריון (על רקע רצונו של בן גוריון לערוך רפורמה במבנה הארגון, ועל רקע הכוונה להקים מטה נפרד שיכונן להתמודדות עתידית מול פלישת צבאות סדירים), והפתרון היה הקמת מטה לתכנון המלחמה, שפעל בנפרד ולא עסק בשוטף. מטה זה הוקם בהסכמת גלילי ודורי והיה כפוף ישירות לרמטכ"ל ולראש מח' הבטחון (בן גוריון) – למעשה מטה זה אינו כפוף למפקדה הארצית. בשלהי אוקטובר בן גוריון ממנה לראש אגף התכנון את יוחנן רטנר, ולידו קצינים יוצאי הבריגדה (בן ארצי, פריץ עשת, א. אהרונוב). מטה זה נתקל בהתנגדות של אנשי המטכ"ל, שחששו מקיום מטה נפרד. על פי הרישומים המטה פעל כחודש וחצי בלבד והתפורר.²¹¹

יש לציין כי בן גוריון לא יכל לקיים את הרפורמה המלאה כרצונו, בין היתר בגלל התנגדות חבריו. מטה ההגנה יחד עם המפקדה הארצית היווה גוף חברים מגובש מאוד, שפעל לפי דפוסים ידועים מזה זמן רב. בן גוריון לא היה שותף לבניית מטה זה והרגיש כאחד מהחוץ. גם בתוך מפלגתו היו שעמדו נגדו

²⁰⁷ שם עמ. 271. בן גוריון, פעמי מדינה, עמ. 304-305.

²⁰⁸ בן גוריון ד', יומן המלחמה, (ערכו ריבלין ג' דר. אורן א'), הוצ' משהב"ט, 1982, עמ. 55, מתאריך 18.12.47. (להלן: בן גוריון, יומן המלחמה).

²⁰⁹ וראה בעניין זה אצל פעיל, מן ההגנה לצבא הגנה, עמ. 171-174. אוסטפלד, צבא נולד, עמ. 38-39.

²¹⁰ ידן מונה לראש אג"ם, אבידר לאגף חימוש ומשק, משה לרר לראש אכ"א, צבי אילון לתקציבים ופיתוח (ואחר כך לסגן הרמטכ"ל), ברוך רבינוב ראש אגף כספים.

²¹¹ שאלת קיומו של מטה זה חורגת מתחום עבודה זו. ראה בפרוט אצל אוסטפלד, צבא נולד, עמ. 40-47.

במערכת המתחים שנפתחה עם מטה ה'הגנה'. ב 30.10 נתקיים במזכירות מפא"י ויכוח בין בן גוריון לחבריו בהנהגת המפלגה. יוסף יזרעאלי, חבר המ"א מטעם מפא"י יצא כנגד מנהגו של בן גוריון לעקוף את הרמ"א ולתת הוראות ישירות לרמטכ"ל. הוא מחה על התערבותו של בן גוריון בכל הפרטים הקטנים, וביקש להגביל את תפקיד ראש מח' הבטחון לידי תפקיד מנחה פוליטית בלבד. (תשובת בן גוריון היתה כי אין התייחסות לענייני בטחון ללא התייחסות לפרטים הקטנים).

התקופה לא היתה קלה – סכסוכים עם האצ"ל והלח"י, סכסוכים פוליטיים עם חוגי האזרחים – נראה היה כי אין טעם לפתוח חזית סכסוכים נוספת פנימית לחברי ההסתדרות, כפי שאמר פנחס לבון: "...במצב העיניים שלנו, כשמיניסטר לענייני מלחמה עוד אינו מיניסטר ממש, הממשלה עוד אינה ממשלה, וענייני הבטחון מורכבים מחוטים דקים מאוד, והצרות ראליות מאוד. נדמה לי שהרצון להפוך את הדברים לעיתים קרובות מאוד, הוא עלול לפגוע בנו קשות"²¹².

המאבק בין בן גוריון לבין ראשי ה'הגנה' על אופיו של הצבא בא לידי שיא במאבק על המשך קיומו של הפלמ"ח. לכאן נכנס גם הדיון על הקמת השרות הימי. מאחר והכח הימי המאורגן היחיד באותה תקופה היה חלק מהפלמ"ח, אי אפשר לראות את התכנית להקמת השרות הימי במנותק מהויכוח הכולל על אופיו של הצבא הסדיר ומקומה של ה'הגנה' והפלמ"ח בו. הויכוח לא היה רק ויכוח צבאי, אלא גם ויכוח פוליטי ופרסונלי. הוזכר כבר כי גם בתוך מפלגתו היו לבן גוריון מתנגדים בעניין הרפורמה שיש לעשות בארגון הצבא, כאשר לא נסתרה הדעה כי יש לבצע רפורמה עקב השתנות הנסיבות, אלא בעיקר הדרך והקצב לרפורמה. רוב חברי המפלגה סברו שיש לבסס את הכוח החדש על השלד האירגוני והפיקודי של ה'הגנה'. בן גוריון עשה מאמץ להכפיף את הצבא לדרג מדיני ללא מעורבות של הדרג הפוליטי. (מפלגות, מפקדה ארצית).

החל משלהי '47 הוקמו בנוסף למפקדה הארצית גופים ציבוריים נוספים, דוגמת "ועדת המצב", "מרכז המפקד לשרות העם", "הועדה למען המגויס ומשפחתו" ועוד. גופים אלו היו כפופים להסכמים פוליטיים ותרמו לסירבול המערכות. בן גוריון חתר להקמת גוף אחד. בזמן בו גופי ההנהגה הם עדיין גופים וולנטריים, שאינם פועלים מכח החוק, היה לטיעון זה תוקף רב בראיה עתידית של דפוסי מדינה. (יחד עם זאת אין להתעלם מהעובדה כי גם ה'הגנה' ראתה עצמה כנציגת הדרג המדיני ועושת דברו, וזאת למן ההכרעה בויכוח כנגד ה'שומר' בדבר אופיו ומעמדו של הגוף המחתרתי).

תהליך ריכוז הסמכויות שהתנהל עד ראשית אפריל '48 כלל בין היתר את ריקון תפקיד המפקדה הארצית מתוכן. בראשית אפריל קבע הוועד הפועל הציוני כי "כל הסמכות בענייני בטחון וגיוס, התגוננות, ניהול המלחמה תתרכז בגוף אחד ויחיד, בגוף של הי"ג (מנהלת העם) וזה יהיה אחראי בפני גוף של ל"ז (מועצת העם)". ב 21 לאפריל בוטלה המפקדה הארצית²¹³. המהלך הריכוזי בדרג הפוליטי של בן גוריון נבע גם מראיה אופרטיבית של הדברים, לאור הלחץ והנסיבות המשתנות - מראית הצורך בדרג מפקד אחד, הכפוף לדרג מדיני שהוא דרג נבחר. ההכרה בצורך הדחוף לארגון הצבא (לאור תגובת הערבים להחלטת החלוקה, ולאור תאריך עזיבת הבריטים הקרוב) קבע את הסכמת הוועד הפועל הציוני למהלך זה. יחד עם זאת אין לשכוח שמאבקו של בן גוריון היה גם פוליטי

²¹² וראה פירוט של ההתנגדות בתוך מפא"י למהלכי בן גוריון אצל שפירא א', מפוטרי הרמ"א עד פירוק הפלמ"ח, הוצ' הקיבוץ המאוחד, 1985. עמ. 14-15. (להלן: שפירא, מפוטרי הרמ"א).

²¹³ וראה פירוט בסוגיה זו שם, וכן אצל: גלבר י', מדוע פרקו את הפלמ"ח, הוצ' שוקן, 1986.

והוא חלק ממאבקה של מפא"י להגיע להגמוניה במפה הפוליטית של המדינה לכשתקום. גלילי, הרמ"א, היה איש מפ"ם. גם שדרת מפקדיו של הפלמ"ח היתה ידועה בשיכותה המפלגתית למפ"ם. בן גוריון, איש מפא"י רצה לבטל את השפעת המפלגה היריבה דרך המהלך לאיחוד הצבא. לאור אלו יש לבחון את הויכוחים שליוו את הקמת חיל הים. כפי שיוראה בהמשך, גלילי, אשר מבחינה אופרטיבית תמך בהקמת שרות ימי נפרד מהפלמ"ח, לא יכל להיות שותף למהלך כזה עם בן גוריון, בלי שיתפס כבוגד. ההתנגדות שהובלה ע"י גלילי, טבנקין ואלון להשאת השרות הימי במסגרת הפלמ"ח (כמו גם הויכוח על מעמדה ומפקדה של חטיבת הנגב) אינה תלושה מהיריבות הפוליטית כנגד מפא"י ונציגיה הבלתי מעורער והבלתי מתפשר בן גוריון. העובדה כי גרשון ז"ק - המינוי של בן גוריון לראש מטה השרות הימי היה מינוי פוליטי גם כן, מעידה על רוח הדברים. (וראה בהמשך).

כפי שהוראה, בתכניות לארגון הצבא לא נזכר בדרך כלל מקום מיוחד לכח הימי (אולי בגלל שאצל אנשי ה'הגנה' הוא נתפס כחלק מהפלמ"ח). הכח הימי הצבאי המאורגן בישראל היה מבוסס על הפל"ם, כחלק מהגדוד הרביעי של הפלמ"ח. כח ימי זה נבנה על מנת להתמודד עם שאלות של עזרה למפעל ההעפלה (הן בליווי אניות והן בפעילות הורדה חופית), פעילות של הגנה והובלה חופית, וכן לחבלה ימית. (אם כי למעט בתכנית אלון, אין אזכור לחבלה ימית בתפקידי הכח הימי, וראה במבוא ובפרק א' בהגדרת מטרות הפל"ם). ערב פרוץ מלחמת העצמאות היו רוב אנשי הפל"ם מגויסים למשימות ההעפלה. השאר היו עסוקים במשימות יבשתיות מעיקרן, כגון פלוגת הנמל בחיפה. מאחר ולערביי א"י לא היתה תשתית ימית, לא עמדו מול אנשי הפל"ם משימות ימיות (למעט משימות כנגד הבריטים בנושאי ההעפלה). מלבד אנשי הפל"ם היו עוד כ-1100 משוחררי הצבא הבריטי (רובם בעלי הכשרה טכנית באחזקת ספינות), מעט מתנדבי מח"ל, וכן אנשי צי הסוחר ובוגרי תנועות הנוער הימיות. (וראה בפרוט במבוא).

למרות שבתכנון הכולל לא הוקדש מקום אמיתי לתכנון זרוע ימית נראה כי לבן גוריון היה ברור שכח ימי חייב להיכלל במסגרת זו. המבנה של ארץ ישראל, בעלת החוף הארוך, מחייב כח ימי חזק. בדברים למועצת מפא"י, ב 6.2.48 הוא אמר: "...יש עוד שטח אחד שימלא תפקיד גדול בבטחון, בעליה ובהתיישבות, ושטח זה גדול אפילו מהנגב, גדול מכל ארץ ישראל – זהו הים. זהו אחד החלקים החשובים ביותר של ארץ ישראל, של המדינה היהודית. שם אין "שלנו" ו"לא שלנו", וגם לפי המושגים של קק"ל אין צורך לקנותו בטאבו. דרושים רק שני דברים: אניות ויורדי-ים...אינני בטוח שנוכל לשלוח אנשים לנגב דרך עזה ומחסמיה – ודרוש לנו שטח כזה כאמצעי תחבורה, לא רק עם העולם הגדול, אלא גם עם חלקי ארצנו. שטח זה דרוש לנו גם בשביל עליה, הוא גם יסוד להתיישבות...דרך בים היא צורך חיוני של בטחון. יריבינו יעזרו במדבר, עלינו להעזר בים, בלי לוותר גם על המדבר..."²¹⁴ בן גוריון כיוון בדבריו לא רק לבניית כח מגן ימי, אלא גם לעידוד הימאות האזרחית וההתיישבות הימית.

תכניות ראשונות:

מחשבות על בנית כח ימי עלו כבר מסוף 1947. עיקר המאמץ הימי היה מרוכז אז במפעל ההעפלה, ולכך גם תועל הרכש. המחשבה הוקדשה גם לראיה עתידית של כח ימי ישראלי. התכניות עלו במקביל בפל"ם ובגורמים האזרחיים, כמעט ללא קשר בניהן. זאב הים מעיד, כי בשלהי '47 עלה חשש כי אניות מעפילים יוטבעו על ידי אניות משחית מצריות. בישיבה בהשתתפות בר כוכב מאירוביץ', דר' וידרא וקומנדר מילר (כולם מפעילי מחלקת הים של הסוכנות) הוחלט להציע לרכוש מס' ספינות טורפדו שיהוו בהמשך בסיס לחיל הים כשיקום.²¹⁵ ההצעה לא יושמה, אולם בראשית פברואר הוא נשלח ע"י בן גוריון לאיטליה על מנת לבדוק אופציות רכש, וראה בהמשך.

ב 30.12.1947 נפגש בן גוריון עם משלחת של "החבל הימי לישראל" (החי"ל). נציגי החי"ל בראשות שמואל טולקובסקי בקשו לברר מה יהיו תפקידיהם (בעקבות החלטת הכ"ט בנובמבר). תשובת בן גוריון היתה: "אמרת: שלושה – 1) סירות וימאים לבטחון, 2) סידורים, אנשים וספינות והעלות מעפילים, עד לאחר הפינוי (הבריטי), 3) ספנים ואניות לעליה מורחבת..."²¹⁶. מענין לציין כי חלק מהתפקידים שייעד בן גוריון לחי"ל היו תפקידים שכבר התבצעו בפועל ע"י הפלי"ם. (גיוס חברי אגודות ימיות, סירות וימאים לבטחון). בן גוריון אינו מתייחס כלל לחפיפה זו ביומנו.

שבוע אחר כך הוא נפגש עם ראש אג"ם – ידן, כדי ללמוד את מבנה הפלי"ם. המידע שהוא קיבל כלל שמות מפקדים וימאים, מצבת כ"א, כולל חלוקה לפי הכשרה וכמות סירות ברשות הפלי"ם. המענין הוא, כי עם סיום הסקירה ביומנו הוא כותב: "מי ראוי לאגף ימי במטה? טנקוס (עצת יגאל פ.) בנימין קסל (עצת יחזקאל סהר), היה בצי ארבע שנים"²¹⁷ בן גוריון אינו מתרשם ממערך הפיקוד הקיים של הפלי"ם, וכבר מראשית הוא מדבר בברור על כח ימי חדש שיוקם, שלא ישען על תשתית הפלי"ם בכל הקשור לפיקוד ומבנה. בהקשר זה הוא גם מציין את הצעתו של יוסף יזרעאלי בדבר הקמת גדוד ימי: "יוסף יזרעאלי מציע להקים שני גדודים מיוחדים: גדוד הערבה... וגדוד ימאי. הוא מציע לגייס לגדוד הים את זאב הים, שלמה ליסבונה (מ"זבולון"), קומנדר מילר (אנגלי), יוסף בן פורת (...עכשיו ב"קדמה") שמואל טנקוס ("הפועל")²¹⁸ יזרעאלי, שהוא נציג מפא"י במ"א, מעלה רעיון להקמת גדוד ימי חדש תוך שהוא מותח ביקורת על הנעשה בארגון. האנשים אותם הוא מציע לעמוד בראש הגדוד הם אנשי ים מקצועיים – גם טנקוס, איש פלי"ם, מוצג כאן כאיש "הפועל", כלומר כימאי מקצועי, ללא קשר להיותו איש פלמ"ח.

הצעות לכח ימי מסודר (כולל מטרות, רכש ומבנה) החלו לעלות בראשית 1948. כפי שכבר צוין, תכניות ראשונות עלו בקרב אנשי הממסד הימי, אנשי מחלקת הים של הסוכנות, מתוך יזמה עצמאית. התכנית העצמאית הראשונה הוצעה ע"י איש מצי הסוחר ועיקרה משמר חופי: "1). חופש גישה ופעולה בחופי הארץ. 2) הגנה וליווי אניות מעפילים, אניות ציוד ואספקה ואניות מסחר העוגנות בנמלי הארץ. 3) פריצת בלוקדה אויבת. 4) קשר. 5) העברת כוחות נחיתה קלים למקומות מנותקים וחיפוי

²¹⁵ עדות זאב הים, א.ת.ה, 3114/27, עדות מיום 9.12.57.

²¹⁶ בן גוריון, יומן המלחמה. עמ. 90. מתאריך 30.12.47.

²¹⁷ שם, עמ. 108. שמואל טנקוס – היה אז מדריך ראשי בפלי"ם, לימים מפקד חיל הים. בנימין קסל היה מהנדס מכונות ששירת בצי הבריטי במלחמת העולם השנייה ואחר כך עבד במפעל האשלג בסדום. לימים שירת בחיל הים.

²¹⁸ שם, עמ. 179, מיום 23.2.48.

של כוחות על החוף"²¹⁹. למימוש התכנית הוצעה רכישה של 6 טורפדו מהירות, והבסיסים המוצעים היו תל אביב ועתלית או קיסריה. זו היתה תכנית ראשונית בלבד, אולם מענין להראות כי מדובר בעיקרון בתכנית מגננה, התואמת את ראית צרכי הישוב בשלב זה.

התכנית השניה, מיום 7.1.1948 היתה של קומאנדר מילר, לשעבר קצין בצי הבריטי שניהל את בית הספר הימי שליד הטכניון. גם תכנית זו הינה תכנית הגנתית בעיקרה. המשימה העיקרית לכח ימי לפי תכנית מילר, היא לאפשר גישה חופשית למימי הארץ. מילר אינו מביא בחשבון: "התקפה על צי אויב או סכנת פלישה. גבולות המדינה הן משותפות עם לבנון, סוריה, עבר הירדן ומצרים ופלישה לכן אפשרית יותר מצד גבולות אלו מאשר מצד הים. אף מדינה מהנ"ל אין לה כח ימי רב ופלישה ימית בקנה מידה גדול מצדן אינו מתקבל על הדעת... אולם אפשרי הדבר שיהיה צורך לפעול בכדי למחוץ הסגר שיוטל על החופים או להחזיק במרחק מספיק את האניות היחידות היכולות לאיים באש תותחיהן על ערי החוף."²²⁰

מילר מתייחס בתכניתו למגבלות הישוב: מגבלות תקציב וחוסר בכח אדם מאומן. מנגד הוא מביא סקירה לא מפורטת של הכוחות הימיים של המדינות השכנות, להן הוא לא מיחס כח רב (וראה בפרק ב'). הצי המלחמתי צריך איפה להבנות כנגד ספינות בודדות בעלות יכולת הפגזה חופית, ולמניעת הסגר ימי על הארץ.

הצי שמציע מילר להקים יתבסס על תשע סירות טורפדו. לכלים אלו מהירות גבוהה וכח מחץ גדול, לכן הן מתאימים לפגיעה בכלים בודדים. כמו כן מחירים נמוך, וכך גם הוצאות החזקתם, אין צורך בצוות גדול, וניתן לנייד אותם בין נמלי הארץ. מכל הבחינות הן מתאימות לתנאי הארץ לדעתו. מלבד הטורפדו הוא ממליץ לרכוש שלוש משחתות: הן יעילות למניעת הסגר, אולם מחירן יקר, וכך גם הוצאות החזקתן. הן דורשות צוות מיומן גדול ואינן יכולות לעגון בכל נמל (למעט בנמל חיפה). כדי להדגיש את הביסוס על טורפדו, מצרף מילר להצעה טבלת יתרונות וחסרונות של שימוש בהם, וכן נספח המפרט את ההתפתחות ההסטורית של הטורפדו בעולם.

שאר הנספחים לתכנית מראים כיצד אמור להיות פרוש מערך ההגנה החופי. הטורפדו יהיו מחולקים בין חיפה, עתלית ותל אביב (שלושה לכל בסיס). צריך שתי תחנות רדאר במקומות הגבוהים, שתוכלנה להתריע בפני הספינות בבסיסים לצאת לים במקרה של הטלת סגר על החופים. התקפת הטורפדו למניעת הסגר רצוי (אך לא הכרחי) שתהיה מגובה בפעולת הסחה של ספינות תותחים (קורבטות?). מילר מציין עוד את יעילותן של תחנות הרדאר גם לתעופה אזרחית ולתפקידים מטאורולוגיים – כלומר מדגיש את יעילותן וחשכנות התכנית. הגנת החופים תעשה על ידי סוללות הגנה בנמלים, עשויות תותחי "6 – 4". תפקידי שמירת החוף (בעיקר כנגד כניסת מסתננים וכנגד הברחה) ממלאת משטרת החופים. מבחינת הכח הימי המוצע בתכנית לענין זה, מספיקות שתי ספינות תותחים, אפשרי ספינות דיג המצוידות בנשק מתאים. עד כאן לענין בנין הצי. התכנית של מילר מרחיבה גם בעניני הכשרה, והוא מציע כי ההכשרה של בית הספר הימי תהיה משותפת

²¹⁹ מצוין אצל טל א', מבצעי חיל הים במלחמת הקוממיות, הוצ' מערכות, 1964. עמ. 50, (להלן: טל, מבצעי חיל הים). ללא ציון שם המגיש. לא מצאתי פרטים על תכנית זו במקורות אחרים. יתכן ומדובר בהצעת זאב הים, מאירוביץ', וידרא ומילר שנזכרה לעיל.

²²⁰ הצעת קומנדר מילר, 7.1.48, א"צ, 22540/50/99.

להכשרת ימאי צי הסוחר. במדינה קטנה ועניה בכ"א ראוי שכל קצין סוחר יהיה קצין צי בהכשרתו, ולו ככח מילואים.²²¹ מילר אינו מזכיר בתכניתו את הכח הימי של הפל"ים. ההתעקשות שלו לראות באנשי צי הסוחר את כח המילואים העתידי מראה כי הראיה היתה ראייה אזרחית לחלוטין.

ב 11.1.1948 הוכנה על סמך התכנית של מילר תכנית נוספת ע"י בר כוכבא מאירוביץ, יו"ר מחלקת הים של הסוכנות (וראה התיחסות לכך בראשית הפרק). התכנית היתה דומה לזו של מילר, אולם הרחיבה בדרישות הרכש. התכנית הציעה לרכוש ספינות פלישה מסוגים שונים לצורך הובלה חופית, טורפדו וספינות פטרול לצרכי בטחון. גם תכנית זו מחלקת את המשימות לשלושה תחומים: הובלה חופית, שמירה על הגבול הימי ומניעת מצור ימי. מאירוביץ מציע כפתרון לענין ההובלה החופית את הכלים המצויים כבר בידי הישוב, אניות, ספינות וכלי שיט המשמשים לעבודה בנמלים, ולרכוש בנוסף סירת מנוע ורפסודה העומדת למכירה מעודפי הצבא הבריטי. שתי פולשות גדולות ו6 פולשות קטנות. לתפקידי שמירה על החופים ומניעת הברחה, מציע גם מאירוביץ לחמש מכמורתנים קימים, וכפתרון למניעת הסגר ימי, מוצע גם כאן לרכוש שיטת טורפדו.

במהלך חודש ינואר ממשיך בן גוריון לתכנן את הכח הימי העתידי של ישראל. ב 21.1 הוא מוסר הוראות לרכש ליהודה ארזי (דרך גולדה מאיר). בין היתר מצוינת הנחיה לרכישת סירות מוטור מהירות, קורבטות, ולברר אפשרות לרכישת נושאת מטוסים.²²² ב 24.1 הוא מדווח על קטלוג שהגיע מאמריקה של אניות מלחמה שיש לקנות. בהתייחסותו לרכש בתקופה זו עדיין אין התייחסות להצעות של מילר ושל מאירוביץ לבסס את העצמה הימית על כח טורפדו. המוטור והקורבטות יכולות בהחלט להחשב ככח הגנתי לסיוע למפעל ההעפלה.

בן גוריון נדרש לכח הימי גם בתכניתו לפתוח הנגב. ב 22.1.1948 הוא כותב ביומנו על תכנית התיישבותית באזור אילת, המבוססת על הכשרות פלמ"ח. הוא מבסס את התכנית על הכשרות ימאים ודיגים, ונזקק לכח הימי גם לצרכי הובלה. האנשים עימם הוא מתיעץ ליישום התכנית היו שמעון פרס, אשר בן נתן ואלחנן ישי. איש מהם אינו חבר פל"ים. באותו יום הוא נפגש עם יצחק שדה בנוגע לאותה תכנית ובה אין אזכור לכח ימי.²²³

ב 25.1 הוא כותב ביומנו על פגישה עם יוסי המבורגר (הראל): "בא יוסי המבורגר. הוא למד שלושה חודשים ימאות (בקורס "ההגנה" בצפון תל אביב). יש שני בחורים שיודעים את המלאכה, לדעתו: יצחק אהרונוביץ ("אייק"), וגד הילב. שניהם עכשיו בקפריסין (כקברניטי ה'פאנים'). עברו הים האטלנטי והפציפי (בתפקידי) מלח פשוט, קצין שלישי, שני וראשון. בין אנשי הפלמ"ח הוא חושב לבחורים היודעים ים וכלי שיט: סמק, אייק, קיפי, ברצ'יק, דוד מימון. מהאמריקאים חשובים הם וילי (רוסטוקר) ודייב לילינטל. בעלי המקצוע הטובים חזרו לאמריקה..²²⁴ יוסי הראל, כאיש המוסד לעליה ב', מביא כאן רשימה של אנשי ההעפלה.

²²¹ הדו"ח מפרט את ההצעה למבנה בית ספר שכזה, כולל הרוטציה של מנהל בית הספר, כדי שלא יהיה גוף אחד מרגיש מקופח על פני הגוף האחר. כמו כן מפורטים המקצועות הנדרשים, בתחומי הקשר, הניווט, המטאורולוגיה וכו'. מאחר והאיש שימש כמנהל בית הספר הימי, הרי שבתחום זה הוא היה אמון על הבעיות והזיכוכים הפרסונליים שנוצרו בעיני כ"א. מילר מציע להקיף בבית הספר גם מקצועות משותפים לאוירה, כגון רדאר, קשר, מטאורולוגיה, תותחנות. הרעיון של הכפפת ההכשרה האזרחית והצבאית נועד ליצור מאגר כ"א מקצועי גדול ככל האפשר, ולחסוך וליעל את ההכשרה.

²²² בן גוריון, יומן המלחמה, עמ' 168. מתאריך 21.1.48.

²²³ שם, עמ' 174-179. מתאריך 22.1.48.

²²⁴ שם, עמ' 183. מתאריך 25.1.48.

במהלך פברואר מבקש בן גוריון נתונים ותכניות הן מאנשי הממסד האזרחי והן מהפלמ"ח. ב 2.2 הוא מבקש מזאב הים תכנית כלהלן: "א. כח ימי להעביר אנשים, מכשירים ומזון לנגב ולגליל המערבי. ב. כלים להעביר אנשים ומכונות כבדות לאילת. ג. כח ימי להגנת החופים. ד. תכניות לאימון אנשים לתפקידים הללו. ה. תקציב"²²⁵ בן גוריון מתייחס למעשה לאותן משימות אותן ראו מילר ומאירוביץ (אם כי ביתר פירוט): משימות הובלה חופית ואספקה והגנה חופית. אין פירוט לסוג ההגנה הנדרשת, כמו שאין התייחסות בנקודה זו לסוג האיום הצבאי.²²⁶ זאב הים נותן מענה למשימות. הוא מצביע בדרום על קשיים הנובעים בעיקר מהצורך במעבר במים טריטוריאליים מצרים או סעודיים (לפני ואחרי המעבר בתעלת סואץ), מהעובדה כי חוף המדינה העברית אינו מגיע עד לנגב, אולם מציע פתרונות. לדעתו ניתן יהיה בצידוד הקיים לבצע את מרבית המשימות. זאב הים מפרט את רשימת הספינות הנמצאות ברשות היהודים בארץ, כולל בעיקר אניות של חברות דייג וסחר פרטיות, וכן הסירות של אגודות הספורט וקיבוצי הדיג. הוא מציע רכישה נוספת של סירות מנוע, רפסודה לשימוש בים הפתוח (אותה ניתן לרכוש אצל עודפי הצבא), שתי פולשות גדולות (ניתנות לרכישה בקפריסין), פולשות קטנות שניתן להוביל על אנית משא, סירות תותחים דומות לאלו הנמצאות בידי הצבא (וספק אם יועברו לידיים יהודיות לאחר העזיבה) וטורפדות להגנה הימית. לעזרת הטורפדו הוא מציע תחנת רדאר על הכרמל, ונוספת במקום גבוה בין נתניה לתל אביב. תכניתו של זאב הים תואמת את ההצעה של מילר ושל מאירוביץ לבסס את ההגנה הימית על ספינות טורפדו. הוא גם מנמק את הצעתו באותם יתרונות שנתנו חבריו (החזקה זולה, ניידות, דרישת צוות מאומן קטן יחסית).

בניגוד לתכניות הקודמות, הפעם מורה בן גוריון על ביצוע. זאב הים נשלח למחרת לאיטליה לבדוק אפשרויות רכישת ספינות מוטור מהירות, פולשות וטורפדו. בן גוריון עדיין מהסס לפעולת רכש, כנראה כיוון ומדובר בהוצאה ניכרת. הוא מציין כי "אבא (חושי) ישוב בעוד יומיים. עד עכשיו נמצא כל הטיפול בים בידי פלמ"ח"²²⁷. יש לבחון הערה זו בתשומת לב. אבא חושי היה נתון במערכת יחסים בעייתית עם הפלמ"ח, בעיקר אנשי החבלה הימית. הוא ייצג בחיפה קו מתון והתנגד לפעולות חבלה ראוותניות בנמל חיפה.²²⁸ בן גוריון בשלב זה מקבל תכניות בעיקר לא מאנשי הפלמ"ח, וגם משימת הרכש של זאב הים נתפסה בעיניו כבעייתית כיוון שלא היתה בתאום עם 'המוסד'. הצפיה לשובו של חושי מרמזת אולי על תחושת אי הנחת ממצב הטיפול בכח הימי, ומהצורך להוציא מידי הבלעדיות של הפלמ"ח, וכן על הידיעה של בן גוריון כי אין זו משימה קלה.

באותו הזמן החלו להתגבש גם במטכ"ל תכניות להקמת כח ימי מסודר, אולם בניגוד לאנשי מחלקת הים של הסוכנות, התבססו תכניות המטכ"ל על הפל"ים. ב 4.2.1948 פרסם ידן מסמך בדבר

²²⁵ שם, עמ. 202 מתאריך 2.2.48.

²²⁶ חשוב לציין כי בניגוד למילר, בן גוריון רואה את פוטנציאל האיום של מדינות ערב. בשלב זה הוא אוסף נתונים על ציים ערביים, בעיקר הצי המצרי, מתוך התייחסות לסכנה פוטנציאלית של איום ימי. למרות זאת, סכנת פלישה ימית לא נתפסה כאיום המרכזי מצד המצרים. וראה בהרחבה בפרק ב'.

²²⁷ בן גוריון, יומן המלחמה, עמ. 204, 3.2.48.

²²⁸ בפברואר '47 נכשל ניסיון של יחידת החבלה לפגוע במשחתת בריטית שנכנסה לנמל חיפה לצורך תדלוק. הפעולה נכשלה ככל הנראה עקב הלשנה, והחשד נפל על אבא חושי, שהתנגד לאופי האקטיביסטי של יחידת החבלה הימית. עם הקמת המדינה נעצר ע"י איסר בארי עוזרו האישי של חושי, ג'יל אמסטר, אולם לאחר חקירה שוחרר עקב חוסר הוכחות. טענת איסר הראל טפלו על חושי אשמת שווא, וראה לדוגמא: הראל א', בטחון ודמוקרטיה, הוצ' עדנים, 1989, עמ. 138-160.

"תפקידי כח המחץ הימי – בשלב הנוכחי".²²⁹ המסמך היה מסמך מקדים להצעה מפורטת שתעובד "בשותף עם מטה חטיבת המחץ ומפקד הגדוד הימי". ידיו מפרט כי: "התפקידים העומדים על הפרק, בעתיד הקרוב, מחייבים הגדלה מספרית והרחבה ארגונית של כח המחץ הימי. התפקידים העיקריים הם: 1. הבטחת חופים. 2. הבטחת הנמלים. 3. פעולות נגד בלוקדה אפשרית של ארצות ערב. 4. נחיתה מהים, נגד מטרות בעומק האויב, בתוך הארץ ומחוצה לה. 5. הבטחת תחבורתנו הימית, בעיקר העליה".

כבר ממשפט הפתיחה ניכרת כוונת המטכ"ל לבסס את הכח הימי על הפלי"ם. מדובר על הרחבה של הפלי"ם ולא על הקמת כח חדש. בחינת המטרות המוצבות לפני הכח הימי מראה, כי בתוספת לפעולות הבטחה מצוינת גם מטרת נחיתה בשטח האויב. לגבי מטרות הובלה חופית ואספקה, קיום קשר עם הגליל המערבי, הנגב ונקודות מבודדות לחופי הכנרת וים המלח, וסיורי חוף למניעת הברחת נשק לערבים – הרי אלו מטרות דחופות ולכן יש להטיל את ביצוען על כח המחץ הימי הקיים. ידיו הציע כי יוטל על הפלי"ם להקים בסיס בחיפה לצורך סיורי חוף בין עתלית לראש הנקרה, וכן סיוע בהספקה לגליל המערבי, בסיס בתל אביב לצורך סיורי חוף בין עזה לעתלית, ולהבטחת נמל תל אביב מצד הים, ובסיסים נוספים בכנרת, בחולה ובים המלח. לרשות הבסיסים הללו יש להעמיד ספינות המצויות בבעלות יהודית בארץ, על פי המלצותיו של מילר. (כולל ספינות דיג בבעלות פרטית וכל רכוש האגודות הימיות ומשקי הדיג). ידיו מציע עוד כי "יוצא צו גיוס מיוחד לאנשי האגודות הימיות ובעלי מקצוע אחרים בשטח זה – על מנת להכשיר את הגדוד הימי למלוי התפקידים שצוינו לעיל והתפקידים העתידיים לעמוד לפניו".

למחרת נשלחה לבן גוריון מצבת כ"א של הפלי"ם, עם פרוט דרוג מקצועי, מערך הכשרה שעברו, מקום המצאם של האנשים עכשיו (זמינות), רשימת ציוד ימי קיים, רשימה שמית של הפיקוד. נמנו 368 איש, מהם 80 קצינים ימיים, 70 מפקדי סירות, 78 מלחים ו 140 ימאים טירונים. (הגידול מהרשימה שהוגשה לבן גוריון כחודש לפני כן נבע בעיקר מפעולות גיוס בקרב צעירי האגודות הימיות). רשימת הציוד כללה "10 סירות אימון גדולות", סירת מנוע, מנוע נייד, שתי טורפדות מונעות חשמל, מספר עלוקות, מחסן גדול ומספר מתקנים. בסעיף "שונות" פורטה ההתכוונות של הגדוד לגדול והתאמתו לצרכים העכשויים (על פי הצעת ידיו): נכתב כי תכנית הגדוד להגיע למספר של 700 איש. כי הכוונה היא להעלות עוד אנשים להכשרה נוספת על ספינות דיג. "התאמת היחידה לשרות תובלה חופי ולנקודות בים התיכון, יחידת מחץ לנחיתה, להגשת עזרה לישובי החוף, להכות בבסיסי חוף (ערבים וכלי שיט שלהם), יחידת משמר למניעת מצור ונחיתות, יחידה לצי ההעפלה".²³⁰ הרשימה מציעה אמנם בקווים כלליים את הרחבת הפלי"ם לאותם תחומים אותם הציע ידיו. אין כל התייחסות כיצד בכוונת הפלי"ם לבצע התרחבות זאת, מלבד הגידול המוצע בכח אדם.

²²⁹ א"צ, 99/2540/50. המסמך נשלח ככל הנראה לגלילי, והעתק ממנו פורסם לדורי.

²³⁰ רשימה בכתב יד, מתוך פנקסי גלילי, 5.2.48, ארכיון יד טבנקין, 167/2/4. מענין לציין כי בן גוריון מתפנה לכתוב את הרשימה הזו ביומנו רק ב 8.2. תוך שהוא מוסיף הערה מקדימה: "באיחור של שבוע קיבלתי מיגאל פ. ידיעות שביקשתי על חלוקת הכוחות בפלמ"ח". בן גוריון מציין עם זאת, כי המידע נמסר לו ב 5.2. רשימת היעדים להרחבת הפלי"ם ביומן כבר כוללת מעשים אופרטיביים כגון מו"מ מתקדם עם ספינות הדיג 'דרום אפריקה' ו'עוגן' לשירות ואימון אנשי פלי"ם. באותו יום נפגש בן גוריון עם גרשון זק והציע לו "לקחת על עצמו כח אדם" (ללא פרוט לאיזה תפקיד כ"א הכוונה. וראה יומן בן גוריון א', עמ' 221).

התכניות הראשונות שהוצעו למבנה הכח הימי אינן כוללות סקירה מפורטת של האיום הימי מולו יש לעמוד (מלבד תכניתו של מילר המזכירה בקווים כללים את הציים המוסלמיים באזור). בעוד ששתי ההצעות הראשונות מתייחסות גם לתפקידי חיל ים לעתיד לבוא, הרי שתכנית הפלמ"ח היא קונקרטי לזכרי המלחמה ומתכוונת להגשמה מידית. כל שלוש התכניות הראשונות הן הגנתיות במהותן. בעוד שתכנית הפלמ"ח מתייחסת גם לתפקידי סיוע לכח קרקע, ולפעולה התקפית בעורף האויב וכנגד התחבורה הימית של הערבים. אף אחת מהתכניות לא הזכירה את החבלה הימית ואפשרויותיה ככח לוחמה ימי. (יחידת החבלה הימית היתה למעשה יחידה נפרדת מהפלי"ם ולכן לא נתפסה כחלק מהכח הימי העתידי. על פי תפיסת הפלמ"ח חבלה ימית חייבת להישאר חלק מתפקידי כח המחץ ללא קשר הכרחי להתפתחות השירות הימי שענינו לוחמה ימית).

בעקבות המסמך של ידן כתב הרמ"א גלילי ("הלל") לרמטכ"ל דורי, ("דן") והציע לו כצעד מקדים לכל דיון להבטיח כי הימאים המתגייסים לפי צווי גיוס לא יתפזרו בצבא. גלילי גם העביר את מכתב ידן למפקד הפלמ"ח (אלון, "סאשה") וביקש הצעות דחופות להגדלת היחידה הימית. עוד הוא ביקש מאלון התייחסות לשאלה מי הוא "ימאי", כלומר מה היא רמת ההכשרה הנדרשת בכדי לחייב גיוס ליחידה הימית. למשה צדוק (ראש אגף כ"א במטכ"ל) הוא כתב באותו יום כי "יש לעודד התנדבות של חברי הכנסת חיבי הגיוס לשרת ביחידותינו הימיות. לחייב כל חברי הכנסת בעלי הנסיון הימי, שהם חייבי גיוס, לשרת ביחידותינו הימיות. להפנות בפועל את כל המתגייסים משני הסוגים הנ"ל לגדוד הימי של הפלמ"ח".²³¹ תגובת צדוק היתה ענינית. ב-10.2 הוא עונה לגלילי: "מסכים להצעתך. נראה לי רק שהכח הזה צריך לקום ליד המטכ"ל, דוגמת השירות האווירי".²³² גלילי עונה לו יומיים אחר כך: "עוד נחזור לדון בדבר עריכת השירות הימי ומבנהו. הוחלט כי אין לעכב התגייסות הימאים ליחידות הימיות ויש להפנותם – כל המתנדבים לכך – אל יחידות הפלמ"ח בים".²³³

גלילי היה נחוש לזרז את בנית והרחבת הפלי"ם. ב-15.2 הוא מפרסם לכל מפקדי החטיבות הנחיה בדבר "יחידותינו הימיות: המערכה והתכונה לבאות מחייבים את הכנסת להעמיד על עצמה תפקידי שמירת נמלים, הגנת חופים, החשת תגבורת לישובים בחופים, הבטחת התחבורה בים, המשכת ההעפלה וכיו"ב". ההנחיות שניתנו כללו עידוד התנדבות חברי 'הכנסת' ('הגנה') לשירות הימי. דגש מיוחד ניתן על קריאה לחברי אגודות ימיות, דיגים, אנשי צי לשעבר ועובדי אניות סוחר. ההנחיה ניתנה "להפנות כל מתנדבים לשירות ים לחטיבת הבולגרים, אל החטיבה הימית".²³⁴ גלילי מורה למעשה לרכז את כל הכח הימי בפלוגה הימית של הפלמ"ח, מתוך ראיתה כבסיס לשירות הימי העתידי. ההוראה יוצאת עם העתק לצדוק, אולם אינה מופנית לבן גוריון. נלוות לה הוראת גיוס המתעלת את כל המאמץ הימי לתוך הפלי"ם. החל מהגדנ"ע הימי "הנמצא כרגע ברשות הגדנ"ע" אולם מוצע שיעבור לפיקוד הפלי"ם כדי להתאימו לצרכיו, וזה יהווה את תשתית הגיוס העתידית". דרך גיוס מידי לפי צו מוסדות הכולל 160 חיבי גיוס מתוך "אנשי הצי המלכותי, הסוחר ועוד". העברות מיחידות שונות, כולל 130 איש ברשימה – אלו יסווגו לתפקידים מידיים במחלקות השונות לפי תכנון

²³¹ מתוך פנקסי גלילי, 7.2.48. ארכיון יד טבנקין, 167/2/5.

²³² מצדוק ל'הלל', 10.2.48, א"צ 99/2540/50.

²³³ מ'הלל' לצדוק, פנקסי גלילי, ארכיון יד טבנקין, 167/2/6.

²³⁴ הוראת גלילי מיום 15.2.48, א"צ 99/2540/50.

המטה. הקמת כח רזרבי (מילואים) הכולל "בוגרי אירגוני הים ובעלי מקצוע בים ומקצועות הליווי שמעל לגיל הגיוס המלא". מוצע שאלו יקבלו אימון ע"י החי"מ וארגוני הים, כדי להכשירם ככח סיוע ימי. במקביל יש להעריך לרישום מלא של כל בעלי המקצועות הימיים העובדים כרגע (דיג, נמלים, צי סוחר) וכל מקצועות הליווי, בכדי לרכז מידע לקראת גיוס עתידי בשעת הצורך.²³⁵

בעוד גילי שוקד על הגדלת כוחו של הפלי"ם, ממשיך בן גוריון לבחון אפשרויות להקמת כח ימי חדש. את ההתיעצויות בענין זה אין הוא מקיים עם אנשי המטכ"ל, אלא עם גורמים הנתפסים בעיניו כמקצועיים בתחום הימי: אנשי 'מוסד' ומחלקת הים של הסוכנות. ב-8.2 הוא מציין ביומנו כי לצורך הגנה על אניות ההעפלה יש לרכוש פולשות ועליהן להעמיד סירות טורפדו הנמכרות ללא הטורפדות, ולהעמיד עליהן מכונות יריה ותותחים קטנים.²³⁶ המו"מ בענין זה היה עם אנשי ה'מוסד' (זאב שינד) והאיש המוצע לבצוע הרכש היה פול שולמן, כלומר ללא קשר והתיעצות עם אנשי הפלמ"ח.

ב-18.2. הגישו מאירוביץ' וזאב הים לבן גוריון תכנית נוספת לרכישת ציוד ימי. התכנית מפרטת רכש מידי של נחתות טנקים, נחתות רכב, סירות משמר למטרות הובלה ואספקה ימית. (עם פרוט מחירים ונתונים טכניים). לטווח של חודש חודשיים הוצע לקנות סירות סיוור, טורפדות, סירות משטרה למטרות שמירה מפני חבלה ערבית והתקפות. בהתיעצות עם אש לינקולן הוא הציע לרכוש משחתת, קורבטות, ספינות תותחים מזוינות, סירות משמר וסירות טורפדו, בעיקר כנגד הצי המצרי. בהמשך ניתנות הנחיות ליצירת קשר עם יועצים ימיים בארה"ב, בעיקר עם פול שולמן, בענין הכלים הדרושים לנו להגנה ימית של הארץ.²³⁷ הפעילות הזו התבצעה, כאמור, מתוך ראית צרכי מפעל ההעפלה, אולם כפי שהעיד זאב הים עצמו, היתה כאן מחשבה על ניצול יעיל של הכלים בכח הימי כשיקום. בן גוריון עדיין מהסס, אולם הוא מציין שוב באותו יום על שליחה מיידית של זאב הים לאיטליה, שיבדוק דרך עדה סירני את אפשרויות הרכש שם. הכלים אשר נרכשו לבסוף ע"י זאב הים (בסיוע אפרים אילין, איש המוסד לעליה ב') היו 12 סירות בעלות ראש נפץ, אשר שימשו להטבעת אניות עץ (והיו בשימוש הקומנדו האיטלקי). כוונתו של זאב הים היתה להשתמש בסירות אלו כסירות הצלה על ספינות המעפילים, ושיוכלו לשמש גם להתקפת האויב בשעת הצורך. (אלו היו ה"חזירים" אשר שימשו מאוחר יותר את אנשי החבלה הימית בטיבוע ה'אמיר פארוק')²³⁸. ב-15.3. דיווח מאירוביץ' על רכישת מס' נחתות, אשר לא יכנסו לשירות בזמן הקרוב.²³⁹ זאב הים עסק בעוד פעולות רכש, במקביל לפעולות הרכש של שליחי המוסד.

ב-20.2 בן גוריון מזמן אליו את יוסף טרס, מרכז ההכשרה הימית בסוכנות (בוגר ביה"ס הימי בחיפה ובעל נסיון ימי). טרס מציע הקמת מטה ימי: "אבל רואה רק איש אחד מתאים – זאב הים, אם כי לדעתו הוא יותר איש חזון מאיש מעשה. בין הכוחות הימיים בארץ הוא מציין (משה) אברמסקי (רב חובל, פיילוט בנמל חיפה, בן 40), (אליעזר) חודורוב – רב חובל, איש קשה לבריות. שמואל טנקוס, מדרוך טוב. ישראל לסקוב (אחיו של חיים), ימאי טוב (עובד ב"העוגן"). אברהם זכאי, יוסף טרס. הוא

²³⁵ הוראת גילי מיום 15.2.48, א"צ 99/2540/50.

²³⁶ בן גוריון, יומן המלחמה, עמ' 215. מתאריך 8.2.48.

²³⁷ וראה תכתובת בענין זה, א.ת.ה, תיק 109/1, בצרף סקירה של לינקולן על הכח הימי המצרי, וראה פרוט בפרק ב'. וכן, בן גוריון, יומן המלחמה, 18.2. עמ' 251.

²³⁸ וראה בפרוט בעדות זאב הים, שם. וכן אצל אילין אפרים, על החתום, ספרית מעריב 1985. עמ' 126-127.

²³⁹ בן גוריון, יומן המלחמה, עמ' 299. מתאריך 15.3.48.

מיעץ להביא קומנדר זליגמן מאנגליה. היה משרת בליווי (שיירות) על קורבטים. ליוסף טבנקין אין כל נסיון ימי".²⁴⁰ המטה המוצע מורכב בעיקר מאנשי ים מקצועיים. מקרב אנשי הפלי"ם מוצעים רק טנקוס וזכאי, בגלל נסיונם הימי. טבנקין לא נשקל כאיש ים, ולמעשה פיקודו על הפלי"ם היה במסגרת פיקודו על הגדוד הרביעי של הפלמ"ח ולא מתוקף היותו איש ים. יחד עם זאת ישנה התעלמות מיכולתו הפיקודית של טבנקין. יש להדגיש כי למרות האמירה החד משמעית כי רק זאב הים יכול לעמוד בראש המטה הימי, הרי בן גוריון כבר שלחו למשימות רכש באיטליה, ולכן הוא לא ייעד אותו ככל הנראה למשימת פיקוד.

²⁴⁰ בן גוריון יומן המלחמה, עמ. 258. מתאריך 20.2.

הויכוח על ניתוק המטה הימי מן הפלמ"ח ומנוי גרשון ז"ק.

כפי שכבר הוראה, הויכוח על ניתוק השרות הימי והפלי"ם מהפלמ"ח לא היה מנותק מהויכוח הכולל בין בן גוריון לבין גלילי ומטה הפלמ"ח על אופיו של הצבא המוקם ומקומו של הפלמ"ח בו. כאמור, המטכ"ל ומטה הפלמ"ח גיבשו תכניות להקמת כח ימי במסגרת הפלמ"ח ועל בסיס הפל"ים, בעוד בן גוריון שוקל אפשרויות להקמת כח מקצועי חדש, מנותק מהפלמ"ח, בדומה להקמת הכח האוירי - בקרב אנשי ה'הגנה' לא היתה תמימות דעים לגבי מעמדו של הכח הימי שיקום במסגרת הפלמ"ח. דורי, אלון, שדה וידין חשבו כי הכח הימי צריך לקום במסגרת הפלמ"ח. גלילי היה בעד הקמתו של הכח הימי במסגרת הפלמ"ח, אולם בהמשך ראה בעיני רוחו כח עצמאי מנותק, שכן חשש כי הפלמ"ח יהווה גורם מגביל לפיתוח הכח הימי. גלילי היה מודע לאופי הפעולה השונה המצפה לכח הימי (לעומת מפעל ההעפלה) וחשש כי התפיסה המאוד יבשתית של הפלמ"ח תחסום בפני הכח הימי כיווני התפתחות חדשים. שיקוליו של גלילי בענין זה היו צבאיים. שיקולי היוקרה והפוליטיקה שמאפיינים את הויכוח על מקומו השרות הימי לא באים כאן לידי ביטוי.²⁴¹

משנודע לבן גוריון על הוראת גלילי מיום 15.2 לעודד גיוס אנשי ים לפלי"ם דרך הגיוס לפלמ"ח, הוא מיד שלח הוראת ביטול: "...איני מקבל את הוראתך על הפנית מתנדבים לשירותי ים ליחידת הבולגרים, אלא יש להקים כח ימי מיוחד, הכפוף ישר למטה ולמערכת הפיקוד העליונה..."²⁴² בן גוריון אינו שוקל בהנחיה את עובדת היות השרות הימי מנותק מהפלמ"ח. ההצדקה לכך מראה את יחסו של בן גוריון ליכולת הימית הצבאית של הפלי"ם: "הגנה ימית היא חלק קובע בשיטת הגנתנו, ויש לקבוע במטה אגף ימי ולהקים כח ימי מיוחד. אני מטפל עכשיו עם המומחים בבירור מערכת הכלים הדרושים לכך. בעבר היה השרות הימי מופנה בעיקר להעפלה, תפקיד ההעפלה עומד בעינו, אולם תפקיד הבטחון מחייב מאמץ חדש ויסודי והכלים הקיימים אינם הולמים אותו". בן גוריון אינו מותיר לגלילי מקום לספק. ה'מומחים' איתם הוא דן במבנה הכח הימי לא באו מקרב הפלי"ם. לפלי"ם אין היכולת והכלים הדרושים למשימות העומדות בפניו, ואין לשקול שאלת הרחבתו והתאמתו. יש להקים מחדש.

תגובת גלילי מידית. באותו יום הוא כותב ליואש: (היחידה הימית) "תתרחב והכרחי שתגדל. אין לצוות על השרות ביחידה זו של הבולגרים אולם יש לאפשר התנדבות ולשחרר מיחידות אחרות חברים החפצים מרצונם לעבור ליחידה הימית. דעתך? לפיכך בדעתי להוציא הוראה..... כי כל חבר אשר קיבל אימון ימי ומתנדב לשרת ביחידה הימית – יש להעבירו מיחידתו אל היחידה הימית..."²⁴³ גלילי אינו בטוח בעצמו. הוא מבין כי גיוס כולל לפלי"ם לא יתבצע, ולכן הוא משנה את הנחית הגיוס רק לחברי ה'הגנה', למתנדבים שבהם. בתחום זה הפיקוד הוא שלו, למרות ההנחיה של בן גוריון. בן גוריון היה נחוש בדעתו להפריד את הכח הימי מפיקוד הפלמ"ח. הוא לא רצה לבטל את תרומת הפלי"ם לכח החדש אלא לשלבו בו, אולם תחת פיקוד אחר, כיחידה נפרדת הכפופה למטכ"ל. תפיסה זו תאמה את תפיסתו הכוללת את הצבא, השוללת כפילות פיקודית. ב 3.3 הוא מבקר את דורי

²⁴¹ גלילי העלה את ספקותיו בענין זה בשיחות עם אלון והענין העלה חילופי דברים קשים בניהם. על פי רישום זכרונות גלילי, ללא תאריך, ארכיון יד טבנקין 167/2/21.

²⁴² מבן גוריון ל'הלל', 18.2. א"צ, 481/49/53.

²⁴³ מ'הלל' ליואש, 18.2. ארכיון יד טבנקין, 167/2/2.

החולה ביחד עם גלילי, והם דנים בהקמת החטיבות הנפרדות. בן גוריון מזכיר את דעתו של גלילי על הפרדת חטיבת הנגב מהפלמ"ח: ישראל מודה להלכה בצורך להפריד החטיבה בנגב ממטה הפלמ"ח, למעשה אינו רוצה בזה עכשיו... להפרדת כח הים מהפלמ"ח הסכימו שניהם להלכה בכל אופן²⁴⁴

באותו יום כתב בן גוריון לגרשון ז"ק על ההחלטה למנותו להקים אגף ימי במטכ"ל: "...במטה יוקם אגף ימי, אשר עליו יוטל תכנון ההגנה הימית, רכישת כלים וגיוס הכח הימי המלחמתי, שיהווה ענף מיוחד במערכת כוחות המגן היהודים בארץ. האנשים יגויסו בשורה הראשונה מעובדי הים של מוסד ההעפלה, המהווים עכשיו את הפלי"ם, מבין אלו ששירתו בשעת המלחמה בצי, מאנשי האגודות הימיות ומבין יורדי הים היהודיים בכללם. עליך הוטל הריכוז האדמיניסטרטיבי של פעולות אלו ולאחר שימונו המומחים הימיים לאגף הימי במטה תצטרך להתייעץ איתם בכל העניינים המקצועיים. לפי שעה תשתף בפעולה זו את מנהל מחלקת הים והדיג של הסוכנות היהודית בר כוכבא מאירוביץ, ותאסוף כל חומר הנוגע לענין ותמציא דין וחשבון לרמטכ"ל²⁴⁵

בן גוריון אינו מוצא לנכון לדווח לגלילי בשלב זה על מינוי ז"ק, למרות שניפגש עימו באותו יום. גם בהנחיות לז"ק הוא אומר לו כי עליו לעדכן את מאירוביץ והדוחות יעשו דרך הרמטכ"ל. יש כאן הוצאה מוחלטת של מטה הפלמ"ח מענין הקמת המטה הימי. מענינת גם הגדרת הפלי"ם כ "עובדי הים של מוסד ההעפלה". למרות שהפלי"ם הוקם בכדי לסייע למפעל ההעפלה, באותה תקופה רק כ 70 מתוך 368 אנשי הפלי"ם הועסקו בתפקידי ליווי אניות ויש בהגדרה זו משום אמירה ברורה כי אין הפלי"ם מהווה גרעין לכח ימי, שכן משימת ההעפלה הגיעה כמעט לידי סיום. ז"ק לא מונה כאיש מקצוע ימי, אלא כאדמיניסטרטור. מינוי זה תואם את תפיסת בן גוריון בדבר האופן המסודר בו צריך לקום צבא סדיר. איש מהפיקוד הפלמ"ח לא נתפס כבעל כישורים מתאימים להקמה מאורגנת ובירוקרטית של כח חדש. היכולת הפיקודית חסרת המקצועיות הימית לא נדרשה לבן גוריון (וראה אמירה בנוגע לטבנקין). ז"ק היה באותה תקופה מנהל 'בית ברל', כלומר איש הנהלה. סביר להניח כי מדובר במינוי פוליטי שכן ז"ק, פעיל מפא"י לא היה קרוב לתחום הימי כלל.

ב10.3 מוסר ז"ק לבן גוריון תכנית לארגון הכח הימי, כולל הצעה לחכירה האניה "דרום אפריקה" ו"חנה סנש".²⁴⁶ גלילי ומטה הפלמ"ח היו עסוקים אז בויכוחים נוקבים על הפרדתו של מטה חטיבת הנגב ממטה הפלמ"ח וענין זה תופס את מרבית דיווחי היומן באותם ימים.²⁴⁷ ב 12.3 רושם בן גוריון ביומנו כי נפלה ההחלטה בדבר הקמת מטה ימי נפרד: "בנוגע לשרות הימי – קבעתי שרות ימי מיוחד, ללא קשור עם שום גדוד של הפלמ"ח".²⁴⁸ בשבוע שלאחר ההחלטה יהיה בן גוריון עסוק בהתכתבות נוקבת עם גלילי ומטה הפלמ"ח שהתנגד להחלטה זו, אולם ההכרעה בדבר הקמת חיל ים חדש (לעומת פיתוח הפלי"ם כחלק מהפלמ"ח) נפלה.

²⁴⁴ בן גוריון, יומן המלחמה עמ. 275. מתאריך 3.3.48.

²⁴⁵ מכתב מ 3.3 א.ת.ה 109/1.

²⁴⁶ בן גוריון, יומן המלחמה, עמ. 289. מתאריך 10.3.48.

²⁴⁷ מעיון בהתייחסותו של בן גוריון בשאלת חטיבת הנגב ניתן ללמוד על גישתו גם בענין הפלי"ם. ב 10.3 הוא כותב: "הבעתי השתוממותי על אלה שאינם מבחינים בין העבר – כשנוצרו הדפוסים השונים ב"ארגון" (ההגנה) – לבין צרכי המלחמה עכשיו. סוג ההבדל העיקרי היה שפלמ"ח מגויס ואחרים לא, מפני כך יכול היה הוא להתאמן יותר. עכשיו כולם מגויסים...". שם, שם.

²⁴⁸ שם, עמ. 295, מתאריך 12.3.48.

ב 12.3 כותב ידין לגילי על תכנון מבצעים מיוחדים לפלי"ם, בהתאם לתכנית ד'. ההנחיה של ידין מתיחסת לפלי"ם כאל אגף ימי במטה (כלומר ללא כפיפות פיקודית לפלמ"ח). נראה, כי לצורך פעילות ימית הקשורה בצרכי המלחמה, הוחלט להתבסס על הפלי"ם בכל הקשור לציד וכ"א. ידין מציין לגילי כי מבצעי הפלי"ם המתוכננים כוללים פעולות כנגד ערי החוף ומצורים, אולם הוא מדגיש כי: "את היחידות הנ"ל (והכוונה לפלי"ם) יהיה צורך לארגן במתכונת צבאית ימית, כפי שיקבע ע"י המומחים, בהתאם למשימות הנ"ל. 2) היחידות הללו חייבות להיות כפופות במישרין בכל הנוגע לבצוע המשימות למטכ"ל. 3) בעיות הים מבחינה צבאית וכלכלית הקשורות בצרכי המלחמה מקיפות בעיות רבות ונוספות מחוץ לתפקידים הנ"ל. לשם זה יהיה צורך להקים שירות מיוחד לשירות הימי שיטפל בכל הבעיות, כגון אימון, חיול, קניית סירות וכיו"ב. הפלי"ם יודרך ע"י השרות הנ"ל בכל הענינים המקצועיים הימיים וכן בענין קליטת האנשים ורכישת ציוד"²⁴⁹.

הנחית ידין מישמת למעשה את הניתוק של הפלי"ם מן הפלמ"ח ומכפיפה אותו ארגונית ופיקודית למטה המקצועי החדש שיוקם. מטה זה גם יטפל בעניני רכש, גיוס והדרכה. למעשה נותר הפלי"ם כגוף אופרטיבי, אולם הוא מאבד בזאת את כל עצמאותו. אולי אפשר לראות סמליות מסוימת (או כוונה) בכך שההוראה ניתנה ביום שישי, כך שדיון או תגובה אמיתית יכולים היו להיות רק יומיים אחר כך. במקביל מוציא בן גוריון הוראה לרמ"א ולרמטכ"ל המתייחסת להקמת המטה הימי ומקורות הגיוס שלו, ומוסיפה כי אברהם זכאי ממונה לקצין המטה הימי, יוחאי בן נון על ההדרכה וגרשון ז"ק למרכז²⁵⁰. בן גוריון משאיר למעשה את התחום המקצועי הימי בידי אנשי הפלי"ם (ומענין לציין כי בן נון נבחר על פני טנקוס להיות ממונה על ההדרכה) ואילו את התחום האירגוני והכפיפות הפיקודית, שבהם למעשה מתבטאת עצמאות היחידה הוא מפקיע מידיהם.

באותו יום כותב גילי לבן גוריון כי הוא מבקש לדחות את ביצוע הוראת ידין ואת ההחלטה בענין זה עד לברור מקיף שיתבצע ביום ראשון. הוא כותב כי: "לצער, אינני רואה לאפשרי ונכון לנסח הוראות סופיות לפני ברור נוסף... אני מבחין בין השרות הימי לבין היחידות הימיות. אני שולל צורך להפקיע את היחידות הימיות מחטיבת המחץ... אני סבור כי המרכז שהחלטת למנותו אינו יכול להיות בעל סמכות של פיקוד על היחידות הימיות"²⁵¹ גילי מתנגד לכך שההחלטה נפלה ללא התייעצות עם אנשי הפלי"ם: "...חברים הבקאים בעבודה, אשר התמסרו לה שנים". גם מינויים של יוחאי בן נון ואברהם זכאי למטה החדש לא מקובל עליו שכן לא אושר ע"י מטה הפלמ"ח. התנגדות זאת מראה ללא ספק כי הויכוח לא נסב רק על אופיו המקצועי של השרות הימי, אלא גם ובעיקר על כפיפותו הפיקודית, על ההשלכות הפוליטיות הכרוכות בכך. גילי גם אינו מתנגד להקמת שירות ימי, שיתכנן את הכח הימי לטווח ארוך.

תגובת בן גוריון היתה חריפה מאוד. ב 14.3 (יום ראשון) הוא כותב לגילי: "רשימתך מיום 12 למרס עוררה בי תמהון רב. 1. לא הטלתי עליך ניסוח הוראות אלא כדרכי שלחתי לך הוראות שאני נסחתי לראות אם יש לך הערות. 2. הצורך בכח הגנה ימי אינו טעון ברור נוסף ואינו סובל דיחוי. הוא נדחה ללא צורך ע"י עכובים בלתי מוצדקים ושלא לענין. 3. לא קימות כל יחידות מחץ בים ואין לנצל יותר

²⁴⁹ מדין אל 'הלל', 12.3.48, ארכיון יד טבנקין 167/2/10.

²⁵⁰ א.ת.ה. 12.3.48, 109/1.

²⁵¹ אל 'אמיתי' מ 'הלל', 12.3.48, ארכיון יד טבנקין, 167/2/11.

מדי שם מחץ – לענינים שאינם שיכים לו. 4. סמכות הפיקוד על שרות הים תהיה לא בידי המרכז אלא בידי המטה הארצי שלו הסמכות היחידה של פיקוד על כוחות הבטחון. 5. מדוע רשום בראש הפתקה שלך "מטכ"ל"? בן גוריון מבטל לחלוטין את סמכות הערעור של גלילי, ואף שולח לו הערה בדבר אי היותו חלק מהמטה הכללי. בן גוריון אינו מתיחס לפל"ים כגוף בעל יכולת מחץ. מכאן שהוא אינו כולל את יחידת החבלה הימית, שבשלב זה לא היתה קימת כיחידה ואנשיה פוזרו לתפקידים שונים. המכתב שהופנה לגלילי נרשם כפתקה אישית, (מופנית ל"ישראל"). בן גוריון מסכים לקיים דיון עם אנשי הפל"ים²⁵² אולם לא מחכה לו. הוא מוציא הנחיה רשמית, ממוענת ל"רמ"א ולרמטכ"ל" (כלומר מופנית גם לגלילי), בדבר הצורך להקמת כוח ימי, אשר יגויס מ"עובדי הים של הפלמ"ח, מאלו ששרתו בשעת המלחמה בצי, מאנשי האגודות הימיות ומיורדי הים היהודיים בכלל". ההנחיה כוללת הוראה לדורי להוציא הוראות בדבר הקמת מטה ימי והעברה מיידית של כל עובדי הים לאגף החדש הכפוף ישירות למטכ"ל²⁵³.

למחרת, ה-15.3, מתקיים הברור עם אנשי הפלמ"ח. לפגישה מגיעים מפקד הפלמ"ח יגאל אלון, מפקד הגדוד הרביעי טבנקין, מפקד הפל"ים אברהם זכאי, ישראל רוזנבוים, אליעזר טל-קליין, שמואל טנקוס וסמך ינאי. הטיעון המרכזי שהעלה טבנקין היה, כי מסגרת הפל"ים היא מסגרת יחודית בגלל ההרכב האנושי שלה. אנשיה חדורי תחושת שליחות – היחידה נבנתה ללא תקציב, ללא כוח מלבד הכח האנושי שלה. נכון שהם קמו לצורך מפעל ההעפלה, אולם עקב המלחמה כבר התנסו גם בתפקידים ימיים אחרים כגון נחיתה והגנה על הצי האזרחי. ליחידה מטה מקצועי ופיקודי קיים וטוב, ומעבר לכך, מרבית אנשיה מתנגדים להוצאתם מהפלמ"ח, כך שהמעבר למטכ"ל יבטל את היתרון העיקרי של היחידה, הוא היתרון האנושי. טבנקין לא מתעלם מכך שקיימים בארץ כוחות מקצועיים נוספים, אולם הוא טוען כי בחורי הפל"ים הם טובים יותר²⁵⁴. בן גוריון כותב ביומנו כי לא קיבל תשובה טובה מספיק מדוע לא לשלב את הידע והחלוציות של הפל"ים עם כל יורדי הים²⁵⁵.

בעדות מאוחרת של אברהם זכאי הוא מספר כי בן גוריון זימן במרץ פגישה ללשכתו.²⁵⁶ על פי עדות זכאי בן גוריון טען בפגישה שהגיע הזמן להקים חיל ים במסגרת הצבא ושאל האם יש מתנגדים. ההתנגדות היתה מגומגמת, ורק גלילי וטבנקין נקטו קו התנגדות ברור. בדיון במטה הפלמ"ח בסוגיה זו, מעיד זכאי כי אנשי הים (סאמק, משה רבינוביץ, אליעזר טל, מוקה לימון, זכאי ואחרים) היו בדעה שאכן הגיע הזמן להקים חיל ים "רציני" שכן אכן יש לצפות איום ימי, והפל"ים אינו בשל לעמוד מולו בתנאים הנוכחים. למרות דעת רוב הימאים סיכם אלון את עמדת מטה הפלמ"ח כי עדיין מוקדם להקים חיל ים עצמאי. למרות שמדובר בעדות מאוחרת בעל פה, הרי יש משום עדות זו להצביע כי

²⁵² בן גוריון, יומן המלחמה, עמ. 197, מתאריך 14.3.48.

²⁵³ מ'אמית' לרמא ולרמטכ"ל, 14.3.48, א.צ. 481/49/53.

²⁵⁴ שאל ההתייחסות לכוחות מקצועיים חיצוניים לפלמ"ח נשאלה גם בהזדמנויות אחרות, לדוגמא ביחס לחולית החבלה, שם נשענו על הרבה אילתור וכושר המצאה. האמנם לא היו בישראל של אותם ימים אנשי מקצוע שיכלו לתרום יותר מקצועיות בתחום הצלילה והנפץ הימי. הרי היו לא רק בוגרי בה"ס של הטכניון, אלא גם מוריו, והיו אולי עוד אנשים בעלי ידע מתחום זה. יוסף טבנקין טוען בעדות מאוחרת כי פשוט אינו זוכר קיומם של אנשי מקצוע, אולם הוא גם אינו זוכר שחיפשו אותם.... היו מהנדסים, היו אוניברסיטאות, היה הטכניון אולי היו לנו קשרים. אבל מדוע לא הגענו שתהיה לנו איזה מערכת שתעסוק בזה אינני יודע ואולי זה מחדל."

²⁵⁵ בן גוריון, יומן המלחמה, עמ. 300, 15.3.

²⁵⁶ עדות זכאי מיום 3.11.84, א.ת.ה. 106/3. הפגישה מצוינת ללא תאריך מדויק, אולם לפי רשימת משתתפי הפגישה ולפי הטענה כי בפגישה זו נפלה ההחלטה להקים שרות ימי נפרד, נראה כי מדובר בפגישה מה 15.3.

הויכוח האמיתי היה ויכוח פוליטי ולא מקצועי יחודי לחיל הים. השיקול המקצועי היחיד שמעלה זכאי בעדותו הוא, כי אלון חשש שהקמת שרות ימי נפרד בשלב זה תגרע ממצבת הלוחמים העתידה של הפלמ"ח באזור ירושלים. שיקול זה משתלב היטב עם הראיה הפלמח"ית הניידת, ומשתלב עם תחושתו של גלילי שהשארית השרות הימי במסגרת הפלמ"ח תפגע במקצועיות והאוטונומיה שלו.

בעקבות הברור עם אנשי הפלמ"ח, שולח בן גוריון פתקה לגלילי בה הוא מבהיר את כפיפות הרמ"א לרמטכ"ל (בדבר מתן הפקודה להקמת השרות הימי). תפקידו של גלילי הוא לידע את אנשי הפל"ים כי מכאן הם כפופים למטה הכללי ולא למטה הפלמ"ח. נציג המטה באגף הימי יהיה גרשון ז"ק.²⁵⁷ נוסח ההתכתבות בין גלילי ובן גוריון הוא טעון ותקיף. המאבק האישי בניהם, יחד עם המאבק של בן גוריון למבנה ריכוזי של הצבא, הכפוף כולו לרמטכ"ל בא כהן לידי ביטוי. דורי היה באותה העת חולה, ולכן תפקידו מוגבל. את הביצוע בשטח של הקמת המטה והעברת כפיפויות הפיקוד צריך היה לבצע הרמ"א מול סגן הרמטכ"ל (אילון) וראשי האגפים. מאחר ולא מונה מחליף לדורי, הרי שבפועל מילא את תפקידו גלילי, שהיה מקובל על כל ראשי האגפים (ואף הוצע ע"י ידן כמחליף לדורי). העברת פקודות דרך רמטכ"ל שאינו קיים בפועל היא פיקציה בפני עצמה. לכן יש להבין את תגובת בן גוריון רק על רקע היריבות האישית עם גלילי. במכתב מאוחר של גלילי לאורי ברנר הוא מתייחס לפתקה זו. לאיזכור של בן גוריון כי הרמ"א מעביר הנחיות לצבא רק דרך הרמטכ"ל או סגנו הוא מתייחס בתמהון. לטענתו זה היה נוהל ידוע ומקובל, ולא היה במעשיו משום נסיון לאכיפת סמכות. לטענת גלילי, היה זה חלק מהתהליך שהוביל באפריל לבסוף לביטול תפקיד הרמ"א.²⁵⁸ (וראה בפתיחת הפרק). בן גוריון לוחץ בכל כוחו על ביצוע מידי של הקמת המטה הימי. לדעתו כרוכים כאן מספר דברים: הידיעה כי הנסיגה הבריטית קרבה וכי יש להתכונן לאיום פלישה של צבאות סדירים²⁵⁹ כרוכה כאן עם המאבק הכולל להקמת צבא סדיר ואחיד ועם אופיו הריכוזי וההחלטי של בן גוריון.

למחרת כותב גלילי לדורי החולה כי בעקבות הדין והדברים בינו לבין בן גוריון בדעתו להוציא הנחיה ל"מועצה" (כלומר להגנה) בדבר הקמת החטיבה הימית אשר תוגדר באופן מפורט ברמטכ"ל ואשר תהיה כפופה לו ישירות. על הקמת אגף לענייני ים ברמטכ"ל ועל העברת יחידות הים של הפל"ים לרמטכ"ל.²⁶⁰ באותו יום הוא מוציא את הפקודה להקמת השרות הימי, ממוענת לכל ראשי האגפים ברמטכ"ל ולז"ק.²⁶¹ פקודת ההקמה נדמית כ"הכנעות" של גלילי לרצונו של בן גוריון. גלילי הסביר זאת מאוחר יותר בזכרונותיו, כיוון ש (א) הוא היה מודע גם כן לדחיפות בהקמת וארגון החיל. (ב) כפי שכבר הוזכר, הוא עצמו חשב כי חיל הים לא אמור להישאר תחת מטה הפלמ"ח אלא להתפתח מאוחר יותר לכח עצמאי.²⁶² חשוב לציין כי הגדוד הרביעי, גדוד האם של הפל"ים היה עסוק ברובו בלוחמה יבשתית באותה תקופה (באותו חודש הגדוד עלה לפרוודור ירושלים ורבים מלוחמי הפל"ים, כולל יוחאי בן נון עימו), עובדה המצטרפת להערכות השונות כי על הכח הימי להינתק פיקודית מהפלמ"ח.

²⁵⁷ לישראל (גלילי) מבן גוריון, 16.3.48, ארכיון יד טבנקין, 167/2/14.

²⁵⁸ מכתב גלילי לאורי ברנר, 20.7.71, ארכיון יד טבנקין, 167/2/14.

²⁵⁹ ב 13.3 בן גוריון כותב ביומנו על פגישה עם לונד, מומחה צבאי של ועדת האו"ם בירושלים אשר מדגיש את אי הנייטרליות הבריטית לקראת נסיגתם הצפויה, ומכאן את הצורך היהודי להתחמשות (וראה בפרק ב'). יש תחושה של שעון חול אozל.

²⁶⁰ מ'הלל' ל'דן', 17.3.48, ארכיון יד טבנקין, 167/2/16.

²⁶¹ פקודה להקמת השרות הימי, 17.3.48, ארכיון יד טבנקין, 167/2/17.

²⁶² זכרונות גלילי, ללא תאריך, ארכיון יד טבנקין, 167/2/21.

למעשה בן גוריון השלים בזאת את מטרתו לנתק את השירות הימי החדש מהפלמ"ח הן מקצועית והן פוליטית. אין ספק כי כוונתו היתה בשלב ראשון להישען על הפל"ם מבחינת מקורות הגיוס ולרתום את אנשיו לשירות החדש. אנשי הפל"ם היו אמורים להשתלב יחד עם כוחות ימיים אחרים בישוב בשורות החיל החדש. גם בשרשרת הפיקוד המקצועי נשאר להם מקום חשוב, ואנשים כזכאי, טנקוס ואחר כך בן נון נקראו לשירות. נפקד מקומם מהפיקוד הכללי, שכן כאן רצה בן גוריון להבטיח את הנאמנות למטה הכללי (ולא לפלמ"ח). וב. את הנאמנות הפוליטית אליו.

דוגמא לשאלת מקומם של אנשי הפל"ם ניתן לראות באופן גיוס אנשי הפל"ם לחיל החדש. ב 30.3. הועמדו לרשותו של ז"ק אברהם זכאי (לעניני מנהלה) ונשמואל טנקוס (לעניני הדרכה), וכן יוסי גולנסקי (לעניני רכש וציוד). המינויים הוכרו ע"י גילי כ "זמניים" לצורך עזרה בהקמת השרות הימי²⁶³, אולם זכאי וטנקוס נשארו בשרות הימי והיו לאלופים בחיל הים. ב 1.4. בן גוריון כותב ביומנו כי גילי הבטיח לסדר את העברת אנשי הפל"ם לשירות הימי. בפועל תהליך זה היה בעיתי. אמנם במהלך חודש אפריל הושלמה העברת אנשי הפל"ם לשירות הימי, למעט אלו שהיו מגויסים למפעל ההעפלה, כ 70 במספר, אולם קבוצה של כ 200 איש עלתה עם הגדוד הרביעי להרי ירושלים. (חלקם חזר לכח הימי במהלך ההפוגות, וראה בפרק א'). לשירות הימי הועברו למעשה אנשי פלוגת הנמל (שחלקם הגדול לא היה ימאי בהכשרתו) אנשי הקורס הימי בשדות ים, קבוצת הכשרה בנוה ים וכן מספר ימאים אשר היו על סיפון האניה 'דרום אפריקה' במימי איטליה, ומשחזרו לאחר ה 15.5 לארץ התבשרו שהועברו לחיל הים. מדובר בכ 130 איש, פחות ממחצית אנשי הפל"ם.

בפרק א' הוזכרה הטענה כאילו העליה של רוב אנשי הפל"ם להרי ירושלים היה בה משום מרד בבן גוריון, כיוון שההצטרפות היתה על פי הוראתו של יגאל אלון, שהתנגד נחרצות למהלך של הפקעת השרות הימי מידי הפלמ"ח. על פי אלון, לא היה כאן מרד בבן גוריון. אלון גרס כי אין צורך בעתודה לוחמת גדולה כל כך בים, וכי הלוחמים נדרשים יותר בקרבות בדרך לירושלים. עם סיום הקרבות הם היו אמורים לחזור לשירות הימי. ראיתו של אלון היא קונקרטי, יעודית לצרכי המלחמה העכשוויים²⁶⁴. ההתייחסות ללוחמי השירות הימי, קודם כל כלוחמים, אשר ניתן לנייד אותם לפעילות יבשתית בשעת הצורך תאמה את תפיסת הפלמ"ח שהתבססה על לוחמת גרילה. היא נגדה את תפיסתו של בן גוריון אשר רצה להקים חיל מקצועי, יעודי לתפקידי ים בלבד, בראיה לטווח ארוך יותר. למעשה היא מוכיחה את דעתו של גילי, כי השארת השירות הימי תחת פיקוד הפלמ"ח תקבע אותו ותמנע את התפתחותו. על פי עדויות של לוחמי פל"ם (בעיקר אנשי החוליה הימית, אנשים אקטיביסטיים מטבעם) המעבר ל"הראל" או חטיבות לוחמות אחרות היה טבעי ביותר. הם חיפשו את ה"אקשן"

²⁶³ פתקים מהרמ"א ל'מועצה', לז"ק, 30.3.48, ארכיון יד טבנקין, 167/2/20.

²⁶⁴ יחד עם זאת ניתן להראות כי אלון מסרב לקבל עד הסוף את ההנחיות של השרות הימי מהפלמ"ח והשפעתו. במברק דחוף ששלח לדורי וגילי יום לאחר מתן הפקודה להקמת השרות הימי. אלון "...מבקש להשמיע את דעתי טרם תקבעו את מבנה השרות הימי ותפקידיו" – כלומר למרות שניתנה פקודת ההקמה, הוא מבקש לנסות ולהשפיע על המבנה. סביר להניח שהוא מנסה להשפיע על המבנה הפיקודי שיהיה נוח יותר לפלמ"ח. (וראה מברק מ'סאשה' לרמ"א ורמטכ"ל, מיום 18.3.48, א"צ, 2540/99/50). ב 25.3. אלון מציע למטכ"ל לבחון מחדש את פקודת השרות הימי. הוא מציע ליעד את מחלקת השרות הימי בשלב הקרוב לתכנון הצי, רכש, הכשרת ימאים, פיקוח על ימאות אזרחית ופיקוח על פעילות ימית צבאית נוכחית. את ביצוע המשימות בפועל הוא מבקש להשאיר לפל"ם, אשר יוסיף להתקיים ולקלוט ימאים נוספים במסגרת הפלמ"ח. אלון מציע למעשה להשהות את ניתוק הפל"ם מהפלמ"ח – "מוטב לדון מחדש בהצעה הקודמת לאור התפתחות הענינים כעבור חודשים אחדים". (וראה 'סאשה' למטכ"ל, 25.3.48, א"צ, 2540/99/50). כאמור, הצעתו של אלון לא התקבלה. העובדה כי מיד אחר כך, באפריל, הורה לשלוח את אנשי הפל"ם לירושלים מעידה על הראיה הקונקרטי של אולם יתכן וגם על הצורך להשהות את העברת האנשים מרשות הפלמ"ח למטכ"ל.

המלחמתי. לדוגמא, עדותו של זלמן אברמוב, המספר כי התיצב במפקדת חיל הים בסן - רמו וקיבל הוראה לעלות על אנית 'המוסד'. בשלב זה כבר היתה תנועה חפשית כמעט מאירופה, והאתגר נעלם: "מה שרציתי לעשות שנה ושנתיים קודם לכן כבר לא היה טעם שאני אעשה את זה, חיפשתי את המלחמה כמו שאר החברה..."²⁶⁵. התחושה היתה כי עם השתנות הנסיבות, הגיזרה הימית הפכה חשובה פחות, ולכן היתה "ברירה" של הצעירים לחטיבות היבשתיות.

גם יוספלה טבנקין שולל את הטענה כי היה מרד של הפלמ"ח באמצעות העברת אנשי פלי"ם לחטיבות אחרות. טבנקין מדגיש כי בכל פעם שנדרשו אנשים לעבור ליחידה הימית, במידה והסכימו, הם הועברו ע"י מטה הפלמ"ח. הוא מדגיש כי אנשים עברו מפני שרצו. באופן מיוחד הוא מתייחס למעבר של בן נון ואיזי רהב, שהיו דרג מפקד "הראל": "...יוחאי ואיזי הגיעו כלל לא על דעתי, הם הגיעו אחרי שנכבשה חיפה.. אבל הם הופיעו מפני שרצו.. כולם ידעו שההכרעה נופלת במבצע נחשון בהרי ירושלים, והם לא ויתרו להשתתף בהכרעה".²⁶⁶ עבור בן נון ורהב היה כאן מעשה כמעט מובן מאליו (מה עוד שהם היו למעשה פיקודיו של טבנקין אשר נמצא אז עם גדוד "הפורצים" בהרי ירושלים). מובן שנידות כזו אינה תואמת נהלי צבא סדיר וגדול והיא משוללת את הראיה לטווח רחוק שאפינה את החלטותיו של בן גוריון, אך היא תואמת את האווירה הכמעט בלתי פורמלית שהיתה בפלמ"ח, ותחושת הדחיפות האמיתית של 'כאן ועכשיו'. חודשים רבים אחר כך עוד נמשכו בעיות של העברת ציוד ואנשים לחיל הים, ועל כך בהמשך.

כאמור, הפקודה להקמת השרות הימי פורסמה ע"י גילי ב 17.3.48. על פי הפקודה מונה גרשון ז"ק לעמוד בראש השרות מטעם המטכ"ל. בשבועות הראשונים של אפריל גובשה מסגרת החיל. הבעיה המרכזית של החיל החדש היתה כיצד לשלב את ההתארגנות, התכנון וההקמה יחד עם הצורך הדוחק בהתארגנות לקראת עזיבת הבריטים המיועדת, והצורך לפעולה מידית. ב 26 למרץ שולח ז"ק לבן גוריון תזכיר (עם העתק לסגן הרמטכ"ל) בו הוא מדווח על פגישה מיום אתמול עם "אנשי ים ואנשים ממטה הפלמ"ח" לצורך גיבוש לתכנית פעולה ומבנה לשירות החדש.²⁶⁷ הפורום הנוכח סרב לקחת על עצמו תכנון פעולה לשירות הימי, והומלץ להזמין מומחים (יהודים ולא יהודים) שכבר הגישו תכניות בעבר. לגבי מבנה המטה הועלו מספר הצעות, אולם בשל הדחיפות ז"ק מבקש לא לחכות להקמת המטה ולמנות זמנית שלושה אנשים (טנקוס כקצין הדרכה, גולינסקי כקצין ציוד ורכישה וזכאי כקצין מנהלה, שלושתם אנשי פלי"ם). מעניינת הקביעה של אנשי מטה הפלמ"ח כי אין הם מוסמכים לעסוק בתכנון אופרטיבי של החיל החדש. הרי רק ימים לפני כן הם עדיין ראו את הפלי"ם כבסיס לצי החדש, כלומר יש לשער כי ראו בו (או בעצמם) את היכולות לארגון כח ימי נרחב יותר. טבנקין ואלון אמנם אינם אנשי ים, אולם בפגישה נכחו גם אנשי פלי"ם אחרים. לגבי ארגון המטה, כלומר הפיקוד – כן הועלו הצעות מספר. כפי הנראה ניתן לקשור תגובה זו של הפלמ"ח לתפיסת היעוד השונה שיעדו לפלוגה הימית. אלון ראה את גרעין הכח של הפלי"ם כחלק מכח מחץ

²⁶⁵ עדות זלמן אברמוב, ארכיון יד טבנקין, 45/117-8, (ללא תאריך).

²⁶⁶ עדות טבנקין, ארכיון יד טבנקין.

²⁶⁷ בפגישה נכחו יוסף גולנסקי, ישראל רוזנבאום, משה רבינוביץ, יוסף טבנקין, סמק (שמואל ינאי) ויגאל אלון. מגרשון לד. בן גוריון, א"צ 99/2540/50.

כללי שיהיה פלמ"חי ביסודו. מבחינת צי גדול, המבוסס על צוללות ומשחתות – לא היה לפלי"ם מה להציע מלבד אופי ונחישות אנשיו.

ב 4 לאפריל ז"ק מבקש מבן גוריון כי לתקופה הקרובה יקבע לו תקן של חמישה חברי מטה: אברהם זכאי כקצין מנהלה, אליעזר קלמן כמ"מ קצין תכנון (עד לאיש התקן על ידי מומחה אמריקאי שיוזמן), משה רבינוביץ כקצין מבצעים, שמואל טנקוס כקצין הדרכה. ככח עזר הוא מבקש עוד קציני מטה (אפסנאות, גזברות, מסחר, דלק, ש"י, קשר) וכן שליש ויועץ ימי. זאב הים הוצע להיות היועץ הימי²⁶⁸. (כזכור לבקשה הקודמת של ז"ק למינוי טנקוס, גלינסקי וזכאי התנגד גלילי. גם מינויו של זאב הים ליועץ הימי נדחה כיוון שהוא נשלח לעסוק בפעולות רכש).

ב 8 לאפריל הוגשה לסגן הרמטכ"ל תכנית כללית לארגון האגף הימי²⁶⁹ התכנית הגדירה שלבי התארגנות לפי צרכים ויכולת דחופים, וראיה לשלב רחוק יותר ("תכנית לצי מלחמה"). לטווח הקצר הציעה התכנית לבדוק רכש מבחינה טכנית וכספית, לחמש ולהתאים ציוד קיים מידית, עד שיגיע ציוד אותו הוחלט לרכשו בהתאם לתכנית לטווח רחוק. גיוס מידי של כל הימאים הזמינים בארץ, מספר אנשי מקצוע מחו"ל וחלוקה מבנית של המחלקות. התפקידים הוגדרו כשמירה על החוף (כולל ישובים, כלי שיט ומעגנים), הובלה חופית (כולל הספקת דלק, הספקה לנהריה ולצפון בשעת מצור) תכניות התקפיות (הערכות לאפשרות סגר על יפו ועזה, שמירה מפני הברחות, הפרעות לתחבורה ערבית, חבלה בכלי שיט במעגנים ונחיתות בישובים ערבים). כמו כן הוצע לפעול להקמת מספנה ונמל עזר בקיסריה ועתלית, למסד עבודה משותפת עם ש. אויר (מודיעין, מטאורולוגיה). הוצע להקים שש מחלקות מטה: מחלקה לתכנון ופעולה (לימים מחלקת מבצעים), מחלקת כ"א, מחלקת ציוד החזקה והספקה, מחלקת כספים ומנהל, מחלקת הדרכה מרכזית, שירות ידיעות וקשרי חוץ. על פי המבנה המוצע מתחת לראש השירות יהיו שניים – שליש (כלומר איש מנהלה) ויועץ ימי (כלומר איש מבצעים). החלוקה לארגון וים היתה חלק ממבנה החיל כבר מהתכניות הראשונות.

במקביל להצעות הארגון שהועלו ע"י ז"ק והמטכ"ל פנה בן גוריון לרב החובל חודורוב (12.4.48) ובקש ממנו לגבש הצעה לתקן מפקדה ימית מלחמתית להובלה ימית והגנת חופים. חודורוב עונה ב-14.4 – המפקדה צריכה להיות כלולה מ 3 בעלי מקצוע ימיים להובלה ימית, לכלים חופיים ולהדרכה ימית, ועוד שנים או שלושה אנשי 'הגנה' לארגון ותאום. תפקידי המפקדה יהיו גיוס כל הימאים הנמצאים בארץ או על אניות עבריות או בחו"ל על אניות זרות, מיונם וחלוקתם לתפקידים מתאימים. תאום עם כוחות המגן הימיים. גיוס כוחות מקצועיים לא יהודיים לתפקידים חיוניים. ריכוז ההדרכה הימית והתאמתה לצרכי השעה. אימון צבאי לימאים (מההנחה שקל יותר להכשיר ימאי לקרב מאשר איש צבא לים). בתחום כלי השיט התפקידים יהיו גיוס כל כלי השיט הנמצאים ברשות יהודים בא"י המתאימים להובלה ימית, לשמירה על החופים, לשרות בנמלים, רכש של אניות הובלה ואחרות בחו"ל, שכירת אניות, פיקוח על הובלת מטען, מזון וציוד ליישוב העברי בארץ באמצעות אניות זרות. כמו כן יש לתאם ולפקד על כל הפעולות הימיות הנעשות ע"י ארגונים ומוסדות שונים בארץ ובחו"ל

²⁶⁸ מגרשון ל"אמית' א"צ, 21/50/182.

²⁶⁹ התכנית הופנתה ל"בועז", ללא חתימה. א"צ 121/50/182.

והעמדתן תחת הרשות המרכזית של הישוב.²⁷⁰ חודורוב היה מבכירי רבי החובלים של הצי המסחרי, וראית עולמו התבססה על דגש מקצועי ימי. מאוחר יותר, כאשר הוזמן לפיקוד על אח"י ווג'ווד, הוא לא הצליח להתרגל לרוח השונה שהכתיבו בחיל האנשים והתנאים, ושירותו נמשך יום אחד בלבד (וראה בהמשך)

כל התכניות שהוצעו למבנה החיל התייחסו לשילוב של אנשי פלי"ם בתחום הימי, אנשי מטה נוספים וכן גיוס של עזרה ומומחים חיצוניים. התפקידים אליהם התכוון המבנה כללו תפקידי הובלה, עזרה לנחיתה ושמירה חופית. העובדה כי אין לוחמה ימית והמקום לנחיתה עצמאית הוא קטן ומהוסס, וכן אין התייחסות ליחידת חבלה ימית נובעת מהמצאי של כלים ולוחמים שעמד לרשות הכח המוקם.

בן גוריון היה מוטרד משאלת המקצועיות של החיל. בכתב המינוי של ז"ק הוא מציין כי עליו להתייעץ עם מומחים ימיים בכל הקשור לעניינים מקצועיים. ביום בו הוא פונה לחודורוב ומבקש תכנית למבנה פיקוד לחיל הוא מציין ביומנו: "חודורוב שוחח עם גרשון ז"ק ולא מצא עבודה בשבילו, אם כי הוא 20 שנה רב חובל. מציע עצמו לתיאום פעולות ים"²⁷¹ (ז"ק לא אהב את חודורוב על רקע אישי. חודורוב הוגדר בתזכירים קודמים כאיש קשה שאינו נוח לעבודה משותפת. על פי הערכות ועדויות ז"ק לא נמנע מייעוץ מקצועי בדרך כלל, וראה לדוגמה עדות אברהם זכאי ופול שולמן). עוד קודם לכן פונה בן גוריון במכתב למשה שרת וגולדה מאיר בניו יורק וביקש: "שילחו גם שניים שלושה אנשי צי יהודים, היתכן ופול שולמן יבוא מיד לארץ?... ושוב שלחו לנו כעשרה מרכוסים, קציני צי אחדים, טייסים – והתפללו על בוא הציוד"²⁷² פול שולמן הוצע ע"י זאב שינד עוד בפברואר כאיש שיטפל בנושא זיווד מחדש של נחתות LCT שהיה צורך לציידם במכונות יריה ותותחים קטנים במקום הטורפדו המקוריים בהם הן אמורות היו להיות מחומשות. שולמן הוערך כאיש מקצועי בנושאי לוחמה ימית. בדו"ח על חיל הים אשר ניתן ע"י שיף באוגוסט (על פי הזמנת בן גוריון) צוין כי אין כרגע אף אחד בחיל ובארץ כולה אשר יכול לבנות מקצועית את ענין החימוש העתידי של החיל. שיף ממליץ כי שולמן, (שאמור היה לשוב לארץ במחצית אוגוסט) יקבל על עצמו תפקיד זה עקב מומחיתו בתחום. ואם לא יתאפשר מנוי זה יש להביא בדחיפות יועץ ימי אחר מחו"ל. מומחה נוסף שאמור היה לעזור בשאלת התחמשותו של החיל הוא אש לינקולן.

הקמת השירות הימי מסמנת רק את תחילתה של הדרך לגיבוש מבנהו ומטרותיו של החיל הצעיר. התגבשות המבנה של החיל תיסקר בפרק הבא.

²⁷⁰ מכתב חודורוב לבן גוריון, 14.4.48, א.ת.ה 109/1.

²⁷¹ בן גוריון, יומן המלחמה, עמ. 347. מתאריך 12.4.48.

²⁷² בן גוריון, יומן המלחמה, 3.3.48.

פרק ד': מבנה חיל הים

הפקודה להקמת השרות הימי פורסמה ע"י הרמ"א ישראל גלילי ב 17.3.48. על פי הפקודה מונה גרשון ז"ק לעמוד בראש השרות מטעם המטכ"ל. כפי שנסקר בפרק 3, במהלך שבועות הראשונים אלו גובשה מסגרת החיל.

ב 20 לאפריל הוצא תקן השרות הימי, אשר הגדיר וביסס את מבנה החיל העתידי לקום. תפקידי החיל הוגדרו: הגנה על חופי הארץ ונמליה מפני התקפות ונסיונות חבלה מצד הים. להיות כח נחיתה ימי שיאפשר הגשת עזרה יבשתית או עריכת התקפות על האויב. אבטחת התחבורה הימית. ביצוע מבצעים ימיים ותובלה ימית והעברת יחידות לוחמות למבצעים ביבשה (נחיתה). עוד הוגדר ליווי וסיוע לעליה ב', שמשימתה טרם נשלמה. חבלה ימית לא נכללה כחלק מתפקידי החיל (למרות שבהצעה הקודמת כלולות פעולות חבלה ימית ביכולת ההתקפית כלפי האויב). הבסיסים העיקריים עתידים להיות בתל אביב ובחיפה. בסיס נוסף בקיסריה (שם מוקם בסיס הפל"ים), בסיס קליטה בסדני עלי ובסיסים קטנים לאורך החוף בנהריה, עתלית, גבעת אולגה, מכמורת והרצליה.²⁷³

על פי התקן מבנה החיל עתיד להתחלק למטה, הכולל את ראש השרות הימי, קצין כ"א (כולל תפקידי משמעת, העברת אנשים, העברת יחידות, מינויים ודרגות, גיוס, סעד, חנוך, משפט ותשלומים). קצין מבצעים (כולל פיקוח על ענייני הדרכה, פקוח על בסיסים, קשר, שרות ידיעות ופעולות כלליות שתדרשנה). קצין מנהלה (אחראי על רכוש, אספקה, תחבורה, נשק, ציוד ימי, רכש, תיקונים ותאום). האגף השני היה יחידת הצי הלוחם, כולל כלי השיט, יחידת הובלה ויחידת "מרינס" (מורכבת משתי פלוגות) שתפקידה בעיקר שמירה על נמלים ובסיסים. תקן חיל הים כלל בראשית 68 איש למטה, 637 איש לבסיס תל אביב והיחידות הנשענות עליו, 587 לבסיס חיפה והיחידות הנשענות עליו, וכ 50 קצינים מחולקים בין המטה (20), בסיסי תל אביב, חיפה, קיסריה (7 בכל אחד), עתלית, נהריה, הרצליה ואולגה (2 בכ"א) וקצין אחד למכמורת.²⁷⁴ למחרת כתב ידיו לסגן הרמטכ"ל וציין כי תקן חיל הים אושר כתקן זמני בלבד, והוא מהווה מסגרת בלבד להתפתחות החיל בשלבים מאוחרים יותר.²⁷⁵ הוא מורה כי לחיל הים יש זכות קדימה בדרישה למגויסים בעלי הכשרה ימית, וכן מורה לחיל לעבד תקן מצומצם וזמני על פי צרכי תכנית ד' שישמש כבסיס להקצאת הכוחות לחיל.²⁷⁶ התעודה האופרטיבית לחיל הים במסגרת תכנית ד' כללה תפקידי סיוע ותפקידים עצמאיים. הסיוע לחטיבות התמקד בתפקידי הספקה, הורדת יחידות נחיתה על החוף הערבי ופגיעה בהספקת האויב, ובהגנה חופית בשעת הצורך. הסיוע לגולני התמקד בטבריה ובחופי הכנרת והחולה, לרבות סיוע בכיבוש

²⁷³ תקן חיל הים, 20.4.1948, א"צ. 121/50/182.

²⁷⁴ במסמך נוסף, (גם הוא מא"צ) הנושא את נוסח תקן חיל הים בתוספת תיקונים בכתב יד, נמצאים מספרים מעט שונים, אולם לא בסדר גודל משמעותי. שם גם נמצא הפרוט של הבסיסים הקטנים מבחינת התקן המספרי. נראה לי כי המידע המשמעותי ביותר הוא בדבר שיבוצם של קציני וסמלי הדרכה לבסיסי תל אביב וחיפה. (על פי התקן נראה כי בסיס קיסריה נועד להיות בסיס ההדרכה הראשי). בבסיסים הקטנים שובץ רק קצין הדרכה ימית, ללא סגל.

²⁷⁵ בתרשים מבנה המטה הנמצא אצל אוסטפלד, מוצג בפועל מבנה מטה מעט שונה. בתקופה הראשונה להקמת החיל היה ז"ק עסוק בענייני כ"א. החל ממאי חלה הרחבה במינויים ומונה קצין כ"א (אברהם הירש) בתוספת למינויים אחרים. וראה בהמשך.

²⁷⁶ ממנהל אג"ם לבועז, 21.4.48 א"צ. 99/2540/50.

צמח. הסיוע לכרמלי התמקד סביב חיפה, סיוע בפעולות מצור על עכו מצד הים וסיוע בהגנה על החוף. כמו כן הוגדרו משימות סיוע לאלכסנדרוני (כולל הגנה על דייגים), קריתי (סביב יפו והגנת חוף ונמל תל אביב), גבעתי, סרגיי (בעיקר לצורך קיום קשר עם ישובי הדרום), עציוני (קשר בין צפון ים המלח וסדום). הסיוע לפלמ"ח עתיד להתרכז בעיקר בהובלת יחידות הנחיתה וחיפוי עליהם מצד הים. מניעת הגשת תגבורת אויב מצד הים. היעדים היו כביש ורכבת ראש הנקרה – בירות, צור ונמל בירות, כביש, רכבת וגשרי רפיח – עזה, חן יונס. בסעיף הפעולות העצמאיות שהוגדרו לחיל הים הוגדרו משימות פריצת מצור ימי לשם ייבוא אספקה והבאת עולים, וכן הבטחת התובלה הימית. משימות אלו הותנו "...במידה ולרשות חיל הים יעמדו סירות קרב וציוד ימי אחר..."²⁷⁷

²⁷⁷ תעודה אופרטיבית לחיל הים במסגרת תכנית ד', א"צ 99/2540/50. תכנית ד' הוצאה במרץ. הקמתו של שרות ימי כבר היתה ברורה, אולם מתכונתו וארגונו עדיין לא הוגדרו.

ארגון המטה והפיקוד:

שאלת הפיקוד על חיל הים לא היתה שאלה פשוטה. האינטרסים המנוגדים בין המרכיבים השונים אותם ניסה בן גוריון למזג בחיל היוו גורם מעכב. מינוי של אחד מראשי הפל"ם היה בעייתי מבחינה פוליטית לבן גוריון. גם מבחינה מקצועית הוא לא העריך את היכולת של יוצאי הפל"ם להקים חיל כפי שראה בחזונו. בניגוד ליוצאי RAF (חיל האוויר הבריטי), יוצאי הצי הבריטי לא היו בדרגות קצונה והיו חסרי נסיון אירגוני. רובם שרתו בתפקידים טכניים על האניות. מומחים מחו"ל יתפסו כחסרי אחיזה במשימה הציונית - המורכבות היתה רבה. גם שאלת הכפיפות הפיקודית עמדה על הפרק. מעמד שירותי הים והאוויר עדיין לא הוגדר: האם יתפתחו כזרועות נפרדות, ולא יהיו כפופים למטכ"ל, האם יהיו "שירותים" לחיל היבשה. האם הכפיפות תהיה למטכ"ל, ישירות לשר הביטחון וכו'. הדגם הבריטי בו מופקד אדמירל פוליטי עמד גם הוא על הפרק. יש לזכור שהשירות הימי הוקם בעיצומה של המלחמה, כלומר היתה חשיבות רבה ש "העסק יעבוד" שלא תבוצע אנרגיה מיותרת על בעיות פיקוד וקבלת פיקוד. (בעיות תפקוד וגיוס היו ממילא בגלל הנחישות של בן גוריון להעביר את הפלוגה הימית מרשות הפלמ"ח ולא לבנות את השלד הפיקודי החדש עליה).

כפי שכבר הוראה, מבנה הפיקוד נחלק לפיקוד כללי ולפיקוד מקצועי. גרשון ז"ק מונה ב-3.3.48 כראש השירות. ז"ק, איש חינוך שעסק אותה עת בהקמת בית ברל, היה בעל שני יתרונות ברורים בעיני בן גוריון: הוא היה איש אירגון מעולה, וחבר מפא"י. רקע ימי לא היה לו כלל. תפקידו של ז"ק כפי שהוגדר בפקודת הקמת השירות שניתנה ע"י גלילי ב-17.3.48 היה "המרכז גרשון זק ישמש - עד קביעת האגף - כבא כח המטה (הכללי)". אגף חיל הים במשרד הבטחון לא הוקם עד לאחר המלחמה, וכך נותר ז"ק בקשר ישיר עם בן גוריון, ולא כפוף למטכ"ל. נוספת לכך העובדה כי ז"ק היה אזרח. הוא אמנם עבר תהליכי חיול, אולם מעולם לא ניתנה לו דרגת קצונה, הוא לא לבש מדיום, ויש סתירה בעדויות בעל פה האם היה לו מספר אישי או לא (הוא עצמו טוען שכן, על פי טל וינאי לא..)

מבנה פיקודי זה דומה במידה מסוימת למבנה הצי הבריטי, המהווה זרוע בפני עצמו. הפיקוד העליון של הצי כפוף לגוף הקרוי "המועצה של האדמירליות". ב-1939 כלל גוף זה 11 חברים מהם שבעה קציני צי גבוהים, שלושה אנשים פוליטיים ואחד מההנהלה האזרחית (הוא היחיד שתפקידו אינו מותנה בחילופים פוליטיים ולכן הוא חיוני לשמירת רצף העבודה). גוף אזרחי כזה נרמז במבנה חיל הים הישראלי בדמות היועץ האזרחי העובד מול ראש השירות. הלורד הראשון של האדמירליות, הוא איש הקשר לממשלה, תמיד הינו חבר קבינט. ידיעותיו הטכניות בענייני ים הן מצומצמות ולידו משמש יועץ ימי בדרגת תת אדמירל. תפקיד זה גולם בחיל הים הישראלי בדמות ראש השירות שהוא דמות פוליטית, אם כי אינו חבר קבינט, כלומר עצמאותו הפוליטית קטנה מזו של עמיתו הבריטי. הלורד הימי הראשון הוא ראש המטה הימי, המפקד העליון בנושאי ים מקצועיים. הכפיפות ההיררכית היא לפיקודו של הלורד הראשון של האדמירליות, ולמועצה של האדמירליות. נראה ללא ספק כי השניות של פיקוד מטה, כפוף לדרג הפוליטי (אם כי עצמאי יותר פוליטית מאשר בארץ) ופיקוד ימי מקצועי, נלמדה ממבנה הצי הבריטי.²⁷⁸ העדרותה של מסורת פוליטית ישראלית, וערוב גבולות קודם בין

²⁷⁸ יש לציין כי בצבא הקנדי לדוגמה בתקופה זו, היו ראשי החילות (ים, אוויר ויבשה) כפופים ישירות לשר הבטחון ולא לרמטכ"ל כולל. ישנה כאן בעיה של חלוקת סמכויות בין העצמאות של זרועות הים והאוויר בתוך המטכ"ל, ושאלת כפיפות

הכוחות המבצעיים לכוחות הפוליטיים הוליד חיכוכים רבים על רקע זה בחיל הים המתהווה. מבחינת חלוקת האגפים הרי שבמבנה הבריטי כפופים ללורד הימי הראשון (ראש המטה, מקביל פחות או יותר לראש אג"מ בחיל הישראלי, המחולק לשבעה אגפים בהם: מסחרי, הדרכה, מבצעים, ש"י, הגנה יבשתית, תכנון, שירות אוירי). לורד שני בעיני כ"א, שלישי – מפקח על הצי (אחראי על כלי השיט, נשק, תחמושת, ציוד וכו'), רביעי אחראי אספקה וחמישי אחראי על הזרוע האוירית של הצי. למעט הזרוע האוירית (שכמובן אינה קימת בצה"ל) הרי שהעיקרון בחלוקה למחלקות דומה. ההבדלים העיקריים נובעים מגודל הצי ויעודו. לחיל הים הישראלי אין צורך בהספקה שוטפת למקומות רחוקים מבסיסי האם. לעומת זאת תחומי התכנון, הרכש וההדרכה הם מרכזיים בחיל המכשיר עצמו מראשית²⁷⁹.

ההתלבטות סביב מבנה החיל לא היתה רק בתקנים ובתפקידים, אלא גם באיושם. מאחר והקמת החיל היתה טעונה מבחינה פוליטית, הרי שגם רשימת המינויים נבחרה לא רק על בסיס מקצועי. ז"ק החל בארגון מטה הפיקוד, תוך שהוא נעזר בשני כוחות: אנשי מפא"י, ואנשי פל"ים. החלוקה היתה ברורה: במטה היו אנשי מפא"י בעיקר, ובפיקוד המקצועי הימי – יוצאי פל"ים. בהגדרת מבנה המטה הוכפף לראש השירות שלישי – יועץ ימי והוא עבד בתאום עם איש קשר אזרחי. לובה אליאב מונה כעוזרו האישי, וכן אברהם עופר ויוסף טרס (שהיו גם בעלי נסיון ימי). שורה פישמן מונה כאיש כספים. מקרב הפל"ים מונו אברהם זכאי (גם הוא איש מפא"י) כקצין מנהלה ואחר כך לראש אגף מבצעים במטה. וסמך ינאי כקצין מבצעים. שמואל טנקוס מונה קצין הדרכה וישראל גולניסקי כקצין ציוד ורכישה.²⁸⁰ עוד שימשו כראשי אגפים אליעזר טל – קליין בתכנון (יוצא פל"ים), מ. שושני כקצין הנדסה (יוצא הצי הבריטי). במהלך החודשיים הבאים הורחבו המינויים ונוספו קצין אכסון ושיכון (יעקב ירמוס), קצין כ"א (אברהם הירש), ק. תחבורה (אפרים גלעדי), ק. הסברה (גרשון וינטר), קמ"ן לדרום הארץ (עמנואל סולצינסקי), מהנדס ימי (ישראל מירשטיין)²⁸¹.

על פי עדותו של ז"ק (ועדויות אחרים) ז"ק העריך מאוד את הפל"ים והבין כי בתנאים הנוכחיים לא יוקם חיל ים ללא השלד של הפל"ים. הוא התנה את ראשית פעולות הגיוס בהעברת כל הפל"ים תחת פיקודו. תוך שהוא מקיים סדרת התיעצויות עם סמך ינאי ועם זכאי בדבר הקמת הכח החדש. מלבד אלו חויב ז"ק על ידי בן גוריון גם להתיעצויות עם מומחים מחו"ל. על פי כתב המינוי הטיל עליו בן גוריון "לאחר שימונו המומחים הימיים...תצטרך להתייעץ אתם בכל העניינים המקצועיים".

לדרג הפוליטי והאזרחי. בדגם הישראלי, ככל הנראה כיוון ובן גוריון חשש מעצמאות יתר של המטכ"ל, לפחות בתקופת הקמת הצבא, הרי שהכפיפות הפוליטית לשר הבטחון היתה עבורו חיונית. יחד עם זאת לא נותקה הכפיפות המבצעית למטכ"ל, שניות אשר עוררה מחלוקות כפי שהוראה.

²⁷⁹ תזכיר מבנה הצי הבריטי, א.ת.ה 109/1.

²⁸⁰ מינוי אנשי הפל"ים לפיקוד לא השביע את רצון פיקוד הפלמ"ח. גלילי טען שמינויים אלו צריכים לעבור אישור של חברי הפלמ"ח – וראה בפרק 3. בן גוריון לז"ק, 28.3.1948, ומכתב הרמ"א ל"מועצה", 30.3.1948. א"צ. וכן על המינויים ביומן בן גוריון, 12.4.1948.

²⁸¹ הנתונים מתוך אוסטפלד ז', צבא נולד, הוצ' משהב"ט, 1994. עמ. 937. (להלן: אוסטפלד, צבא נולד).

מטה השרות בראשותו של ז"ק התעסקו בעיקר בעניני ארגון והקמת החיל. ז"ק היה איש ארגון מצוין, ובעיקר בעל קשרים רבים. הוא עסק רבות בהשגת אמצעים לחיל והפנית משאבים אליו (בעיקר דרך בנק מסד עימו היה קשור). פול שולמן מתאר את פעילותו של ז"ק כ "בלעדיו חיל הים היה כיתום ב יום המבוכה" של מלחמת 48²⁸². הן שולמן והן זכאי מעידים כי ז"ק נהג להתעדכן בכל הקשור למבצעים, אולם לא נהג להתערב בענינים אלו, בהם לא היתה לו הכשרה. על פי שולמן זה היה מנהגו של כל המטה – לעסוק בעניני רכש וארגון, ולקבל את מיטב העצות המקצועיות בנושאים טכניים ומבצעיים. ז"ק נעזר באש לינקולן כיועץ ימי, וב 30 למאי 48' אושר מינויו של פול שולמן כיועץ ימי לחיל הים. על מינויו של לינקולן כיועץ ימי כותב בן גוריון ביומנו ביום הרה גורל – ב 15.5.48. במהלך הקיץ חלו שינויים במבנה החיל. כאמור מונה פול שולמן כיועץ ימי. שולמן, יהודי אמריקאי, בן למשפחה בעלת מסורת של פעילות ציונית (אמו כיהנה כראש 'הדסה') שירת כקצין בצי בימי מלחמה"ע השניה. לאחר המלחמה הוא פרש והתנדב לעזרת המוסד לעליה ב'. בסוף מאי הוא התבקש ע"י בן גוריון לשוב ארצה. הוא מונה כיועץ לז"ק, ובמהלך קיץ 48' הפך לאישיות הימית המקצועית הבכירה. אחת הסיבות לעליה במעמדו של שולמן היא העובדה, כי בשלב הזה התרכז השירות הימי בקליטת כלי שיט (הכשרת "צי הצללים" ותכנון רכש), ועיקר המאמץ הלוגיסטי עבר מהחוף אל הים. בתחום הימי – המקצועי לא היה לז"ק הרבה מה לתרום, ולעומתו, בתפעול כלי שיט, בארגון השיטות ובראיה מקצועית ארגונית, נתפס שולמן כבר סמכא.

תפקידי מחלקות המטה הוגדרו ופורטו והוקמו יחידות חדשות. בספטמבר הוקמה יחידת מכ"ם. מחלקת המודיעין החלה להתארגן בזיקה למודיעין הכללי, הופעלו נקודות התצפית וקמו מחלקות נוספות לאגף כ"א (משטרה צבאית, גח"ל, סעד, דת). השינויים המרכזיים חלו במערך הלוחם, בעקבות התקדמות הרכש והמלחמה. הוחלט על חלוקת המערך לשיטות וקמו יחידת החבלה והבטחת החופים (וראה פירוט בהמשך).

²⁸² Paul Shulman, "From my point of view", מתאריך 12.1987, ארכיון יד טבנקין, 45/116/3 (תרגום מאנגלית שלי).

יש לשים לב להתווספות פול שולמן כיועץ.

חלוקת המטה השתכללה והשתנתה ופורטו תפקידי המחלקות השונות

המחלקה הטכנית גדלה.

נוספו שרותי רפואה, קשר ותחבורה.

הוגדרו היחידות המבצעיות: יחדת הנחיתה, קמה יחידת החבלה ויחדת הבטחת החופים.

מספר כלי השיט גדל , חלוקה לשייטות.

במהלך קיץ '48 הזמין בן גוריון את מרכוס יוסף זיו (קולונל בצי הבריטי במהלך מלחמת העולם השנייה) לבדוק את מבנה ותפקוד החיל. בן גוריון לא היה שקט, וכדרכו ביקש יעוץ מקצועי חיצוני. זיו ביקר בבסיסי החיל וראין 39 מקציני החיל ומתנדבי מח"ל.²⁸³ זיו מתיחס בדו"ח למבנה הפיקוד של החיל. הוא מציין כי החיל לא תפס עד כה מקום מרכזי בקרבות הצבא, לא רק בגלל מיעוט הכלים והידע, אלא גם עקב חוסר הנסיון של מפקדיו. זיו מציין כי הפיקוד העליון של החיל מאויש בעיקר ע"י אנשים צעירים, שנסיגונם מגיע בעיקר מפעילות עליה ב'. (ובעיקר אנשי הפלי"ם). אמנם הוא מציין את נחישותם, דבקותם במטרה והלהט להצליח, אולם נסיגונם מוגבל לצרכי העפלה או מבצעי פלי"ם, ואין זה מספק כלל לבנין צי מלחמתי. הוא מציין כי אין אף תפקיד פיקודי במטה המאויש ע"י אנשים בעלי נסיון פיקודי על כלי שיט מסחרי או מלחמתי. חלוקת תפקידים זו נובעת מההנחה כי מי שנתן מזמנו למען משימות לאומיות (פלי"ם וההעפלה) הוא הראוי לפיקוד מבחינת תכונותיו ודבקותו הלאומית, יותר מאנשי צי הסוחר שרכשו נסיגונם למטרות רווח פרטי. כלומר לא היה כאן שיקול מקצועי ימי, ולכן נפגעה גם הסינתזה הראויה בין כל הכוחות האפשריים בישראל. ההערה החריפה ביותר של הדו"ח מתיחסת לכך, שלמרות שיעודו ומבנהו של החיל נקבעו זה כבר עדיין לא נכתבה תכנית גיוס וחימוש אופרטיבית המותאמת למבנה זה. לכן אין רכש אופרטיבי, ולכן גם הגיוס מחו"ל אינו מתוכנן ואינו מתואם. הדו"ח מציג ממצאים קשים. תמציתו מתיחסת לכך שבבנין החיל מושקעים הרבה רצון טוב, מרץ ומאמץ – אולם עקב חוסר הנסיון אין עדיין תוצאות ראויות. ללא שילוב מידי של מומחים מחו"ל לענייני תכנון, רכש, תיאום עם גופים שונים, קישור למתנדבי מח"ל וכו' – חיל הים לא יצליח להתרומם. בעקבות מסקנות הבדיקה, שונה מבנה החיל ובאוקטובר נערכה ההפרדה בין הפיקוד המקצועי לבין המנהל האדמיניסטרטיבי בכפיפות למשרד הבטחון. פול שולמן שהוביל את הפן המקצועי ענה על מבנה מוצע זה.

בעין מקצועית – ימית, אין ספק כי הדו"ח עולה על הליקויים הנובעים עקב חוסר הנסיון והידע המתאימים. אולם יישום מסקנות אלו לא מנע את החיכוכים בין יוצאי הפלי"ם ו'המוסד' לבין אנשי הציים הזרים וצי הסוחר. מאחר והדגש באיוש הפיקוד ניתן לתכונות אחרות: אותן תכונות שיוחסו לפלמ"חניק: דבקות במשימה, להט, יוזמה וכו' ואשר בלעדיהן לא ניתן לנצח בקרב, בעיקר בקרב בו עמדת הפתיחה שלך נחותה (וכזו היתה עמדת הפתיחה של החיל הצעיר חסר הכלים, הנסיון וכ"א). מינויו של שולמן כראש המטה הימי ב 17.10.48, עורר תסיסה בקרב קציני המטה. העובדה כי שולמן לא היה ארצישראלי ולא דיבר עברית היתה לרעתו. סמק ינאי מעיד כי הוא "עשה לשולמן את המוות"²⁸⁴ ורק בדיעבד הוא יכל היה להעריך את תרומתו המקצועית הגדולה לבנין הצי. גם שורה פישמן ואברהם עופר התנגדו למינוי. מי שהוצע על ידם לתפקיד היה יוסי המבורגר – הראל, שאמנם לא היה איש ים מובהק, אבל היה לו נסיון פיקודי על ספינות המעפילים ולכן נתפס כמוכשר יותר לתפקיד. ז"ק התנגד גם הוא לתפקיד. לעומתם תמכו בו לובה אליאב, שלמה הראל ואברהם זכאי.

²⁸³ רשימה מלאה של שמות המרואיינים ניתן למצא אצל

F.Liebreich, *The Israeli Navy during the War of Independence 1948-1949*, (part of the M.A.

נספח א', ללא ציון מקור. 9.1994.

²⁸³ עדות שמואל ינאי, פרויקט תיעוד חיל הים, מכון הרצל, אונב' חיפה. (להלן: פרויקט תיעוד חיל הים).

²⁸⁴ שם.

הגדרת תפקידו של שולמן ע"י דורי היה ל"ממלא תפקיד ראש המטה לחיל הים". את כתב ההצהרה בו הוא מצהיר כי הוא מתגייס לצבא הישראלי על דעת עצמו הוא הפנה ל"מפקד חיל הים", תפקיד שעדיין לא היה קיים. במהלך ההפוגה הראשונה הועבר מטהו של שולמן לחיפה, ואילו בתל אביב נותר ז"ק, ותיפקד כסגן שר הביטחון לענייני ים²⁸⁵. נוצר מצב של אי בהירות פיקודית. חלוקת הסמכויות בין ז"ק ושולמן לא הוגדרה עד סופה, כמו גם הכפיפות לרמטכ"ל²⁸⁶. במחצית דצמבר '48 דרש הרמטכ"ל מבן גוריון כי שולמן יהיה כפוף ישירות אליו (ענין שגם היה מגדיר את מעמד השירות הימי במטכ"ל). לאור העובדה כי כבר יש מטה לחיל הים (יוסי הראל סגנו של שולמן, לובה אליאב כקצין מנהלה, חמישה אגפים: אכ"א, אג"א, הנדסה, נחיתה ומבצעים) לא ראה דורי מקום כי ז"ק ימשיך להעביר הוראות לחיל ודרש כי שולמן יעמוד תחת פיקודו המלא. בן גוריון הותיר בידי ז"ק את הסמכות לקבוע את מבנה החיל והטיפול בעניינים אישיים "בהתייעצות עם הרמטכ"ל". עניינים כספיים היו ממילא בידיו במסגרת תפקידו כעוזר שר הביטחון. במהלך כל התקופה איפשר בן גוריון לשולמן לפנות אליו ישירות בענייני מבצעים של השירות הימי, ובכך לעקוף למעשה את סמכותו הפיקודית של דורי.

חלוקת הסמכויות וריבוי תפקידי הפיקוד היוו לא פעם בעיה. דוגמא לכך הוא מכתבו של ידן לז"ק מיום 17 לדצמבר '48. נראה כי ז"ק עיכב פרסום דרגות ומינויים שפרסם ידן וידן מתרעם על כך. למחרת, ב - 18 לדצמבר '48, הוא נוזף בז"ק על כי אינו מבין את חלוקת הסמכויות בניהם: "...הדגשתי וחזרתי על הנקודה כי הוראות ופקודות לחיל הים בכל העניינים הנוגעים לחיל אינן יכולות להנתן אלא ממקור פיקודי אחד, ובמקרה הנדון ממני...אני מצטער לקבוע כי על אף שיחותינו הרבות בנושאים הנ"ל, לא הצלחתי למצא אצלך הבנה להבדל הקיים בין הסמכות של הרשות המיניסטריאלית והרשות הצבאית בחיל הים...הנני נאלץ להחזיר את הבעיה כולה להכרעתו של שר הבטחון"²⁸⁷. נושא חלוקת הדרגות הוא אכן נושא שנוי במחלוקת בשאלת שייכותו לתחום המבצעי או האדמיניסטרטיבי. ישראל אורבך מציין בעדות כי בחודשים הראשונים לקיום החיל היתה "...אנדרלמוסיה גדולה. פקודות מכל כיוון: במלון "סן רמו" בתל אביב היה מטה אחד ששלח הוראות, בסטלה מריס בבנין המגדלור היה מטה נוסף שהוריד פקודות, ובעיר התחתית היה המטה של המוסד לעליה (אליו קשור מטה הפלוגה הימית) – וגם הוא נתן פקודות"²⁸⁸. התיאור מתייחס לפקודות שניתנו למפקדי האניות הראשונות, שכפיפותן הפיקודית לא הוגדרה עד הסוף. החל מסתיו '48 היו כלי השיט כפופים ישירות לק. מבצעים, ורק לאחר שהוקמו השיטות הוחלה עליהן גם ההיררכיה הפיקודית ממטה המבצעים דרך מפקדי השיטות לספינות.

²⁸⁵ אגף חיל הים במשרד הבטחון הוגדר מחדש לאחר המלחמה. במאי '49 הוחלט ע"י "הועדה המיוחדת שנתמנתה ע"י שר הבטחון לסידור בעיות ארגון חיל הים להטיל על אגף חיל הים במשרד הבטחון תפקידים נוספים אשר היו עד עתה במסגרת סמכותו של מטה חיל הים" (א"צ 782/65/341). לראש שירותי חיל הים מונה שמעון פרס. האגף טיפל בענייני תקציב, רכש, מחקר, מח"ל, עתודות גיוס, השתלמויות בחו"ל ומינויים. בשלהי מאי אותה שנה, העביר פרס לסמכות משרדו גם טיפול בענייני הכספים של החיל. בדצמבר '49 נדרש אפרים דקל, אז מנהל האגף לקביעה מחודשת של מבנה האגף ותפקידיו. המחלקות המוצעות לאגף חיל הים הן: מהנדס ימי, חולית ביקורת, מודיעין ורכש, וכן חלוקה למחלקת מחקר, כ"א והשתלמויות, כספים והספקה בינוי ונמלים. (א"צ 580/56/76) חלוקת סמכויות זו בין משרד הבטחון לבין הצבא השאירה למעשה את כל סמכויות הארגון והתנויות הדרך בידי הדרג הפוליטי, בעוד המטכ"ל מתפקד במישור המבצעי בלבד. דיון מקיף בחלוקה זו ובהמשכה חורג מגבולות הזמן של עבודה זו.

²⁸⁶ מעניין לציין עי בעדותו של ז"ק אין כלל התייחסות לעניין זה. וראה בעדות ז"ק, פרויקט תיעוד חיל הים.

²⁸⁷ מהרמטכ"ל לסגן שר הבטחון לחיל הים, מיום 18.12.48. א"צ 121/50/182.

²⁸⁸ עדות ישראל אורבך, פרויקט תיעוד חיל הים.

גם ללא הגדרת התפקיד, היחסים בין ז"ק לבין ידן לא היו טובים. ב 2.7.48, בעדות לפני "ועדת החמישה" (שרי הממשלה הזמנית) אמר ידן כי: "על צבי איילון ועלי הוטל, לצערי, להוציא לפועל את יצירת חיל הים. אני אומר לצערי, כי הפרוצדורה שהיתה בענין זה, אי הבהירות היו קשים מאוד.. אם היה מינוי שהוא מטעם הפיקוד העליון, שר הביטחון (לוקה) באי בהירות, הרי זה מינוי זה... שתפקיד המפקד של חיל הים זה מינוי תמוה ובלתי מובן עד היום הזה. קבלנו פקודה שכמפקד חיל הים יתמנה החבר גרשון ז"ק.. שעד הרגע ההוא לא ידעתי שיש לנו אדמירל ששמו גרשון ז"ק... שאלנו מאימתי איש זה מוסמך להיות מפקד חיל הים, מה העבר הפיקודי שלו... הצבאי... הימי... והתשובה היחידה שקבלנו הייתה, שהוא מורה טוב, היתה עוד אינפורמציה שאני איני רוצה להזכיר אותה פה..."²⁸⁹ ז"ק עצמו העיד בעדות מאוחרת מ 1985, כי הוא לא התקבל ע"י המטכ"ל: "ביוני '48 היתה השבעת הצבא... לפני ההשבעה היתה ישיבת מטה, בן גוריון דרש שאכנס... אך הוא נכנע ליגאל אלון... הוא יצא לרגע מהחדש ואמר: רציתי, זה לא ילך. אתה תעשה את המלאכה הזאת, קשור ישירות אתי"²⁹⁰.

שאלת הפיקוד על חיל הים נבחנה (יחד עם בחינת המבנה כולו) עם סיום המלחמה, במרץ '49. ועדה בראשות שאול אביגור בחנה את מעמד החיל וזיקתו למטכ"ל וכן את הרכב מטה חיל הים. על פי ממצאי הועדה הוחלט כי מעמד חיל הים יהיה שווה ערך לזרועות האויר והיבשה, במסגרת פיקוד מאוחדת לשלושת הזרועות בדרג של הפיקוד העליון. בראש חיל הים יעמוד מפקד, דוגמת חיל האויר. שולמן הודח מתפקידו, ובעקבותיו התפטר גם ז"ק, על פי בקשתו של בן גוריון. מוניה מרדור הוא שמילא באופן זמני את תפקידו של שולמן, ושמעון פרס את תפקידו של ז"ק במשרד הבטחון. (החל מאפריל '49). במאי מונה שלמה שמיר למפקד החיל. היה זה המינוי הראשון לתואר "מפקד חיל הים", ולמעשה כאן מסתים שלב הפיקוד הכפול ואי הבהירות הפיקודית במטה חיל הים. שמיר אמנם לא היה איש ים, אולם היה יוצא הצבא הבריטי וכבר שירת בצה"ל בתפקידים פיקודיים. החל מאוקטובר '49 נקבע כי הכפיפות הפיקודית של מפקד חיל הים תהיה ישירות לרמטכ"ל ומעמדו המיניסטריאלי של ראש השירות הימי צומצם לכדי ראש אגף חיל הים במשרד הביטחון, שאמור לטפל בענינים משק ותקציב בלבד.

²⁸⁹ ציטוט אצל שפירא אניטה, מפיטורי הרמ"א עד פירוק הפלמ"ח, עמ. 193. (מתוך ישיבת ועדת החמישה מס' 4, 4.7.48).

²⁹⁰ עדות ז"ק, 1985, פרויקט תיעוד חיל הים.

שר הבטחון

הכח הימי:

עם הקמת החיל היה הכח הימי שעמד לרשותו מצומצם ביותר. בראשית אפריל ביקש בן גוריון לראשונה מז"ק ואילון להכין רשימה מפורטת של כל כלי השיט בבעלות יהודית בארץ. לחיל הצעיר לא היו ספינות גדולות. הרכש היעודי הצטמצם עד כה רק בנחתות שהביא זאב הים בסוף מרץ מאיטליה ואשר יועדו ללחימה חופית. כלי שיט יעודיים ללוחמה ימית לא היו. צריך היה למצא פתרונות ביניים עד למיסוד והגעת רכש. כלי השיט הראשון של החיל היתה ספינת הדיג "דרום אפריקה" שנחכרה בראשון לאפריל – ספינה גדולה ואיטית. אחריה הצטרפה למצבת הכלים האניה "חנה סנש" – ספינת מעפילים שנרכשה מהבריטים לאחר תפיסתה ע"י חברת "העוגן" ההסתדרותית, והועברה לרשות חיל הים ב 28.4.48. שתי האניות היו בלתי חמושות, למעט מקלעים שהותקנו עליהן.

מלאי הספינות הנוסף שהיה בנמצא היו אניות המעפילים שנתפסו ע"י הבריטים והוחזקו בנמל חיפה. כל עוד היו הבריטים בנמל, לא אפשר היה לעשות שימוש בכלים אלו, אולם כבר הוחל בשיפוף והתקנה מחדש של הספינות בכדי להכשירן לשירות בחיל (וראה בפירוט בפרק על חימוש ורכש). עם שחרורה של חיפה (22 באפריל '48) נפתחו בכיוון זה אפשרויות חדשות. בשלב זה עדיין נשאר הנמל בשליטה צבאית בריטית, אולם הגנרל סטוקאל (מפקד הדיביזיה השישית המוטסת אשר קיבל את הפיקוד על הנמל) הנהיג מדיניות של התערבות מינימלית בפעילות היהודית בנמל, ככל הנראה כיוון שרצה לצאת את הארץ במהירות האפשרית וללא תקלות מיותרות. ספינות המעפילים התפוסות נותרו ללא שמירה וללא העברת בעלות מסודרת, ומצב זה נוצל ע"י אנשי חיל הים בחיפה (ביחד עם אנשי המספנה ועוד אנשי מקצוע אזרחיים רבים)²⁹¹ לפעולת שיפוף, תיקון והכשרה יעודית של אניות "צי הצללים". במסגרת זו הוכנסו לשימוש 'אח"י אילת' (א-16, שוברת קרח אמריקאית, לשעבר 'מדינת היהודים', נכנסה לשירות ב-21.5.48), 'אח"י ווג'ווד' (ק-18, קורבטה קנדית בת 925 טון, נכנסה לשירות ב-9.6.48), 'אח"י הגנה' (ק-20, קורבטה תאומה ל'ווג'ווד, נכנסה לשירות ב-18.7.48), 'התקווה' (ק-22, אנית משמר P.C אמריקאית, נכנסה לשירות גם היא ב-9.6.48), 'אח"י מעוז' (ק-24, יאכטה מברזל, לשעבר 'בן הכט', נכנסה לשירות בספטמבר '48).²⁹²

תהליך ההתעצמות שעבר החיל בחודשים יוני עד ספטמבר '48 והוספת כלי השיט הגדולים הצריכו שינויים מבניים. צריך היה להגדיל את הצוותים ולשנות את מערך ההכשרה. (המעבר גם הצריך שינויים טקטיים). חלק מתהליך ההתחמשות וההתארגנות של החיל הוביל לכך שבאוקטובר הוחלט על חלוקה לשיטות. אניות "צי הצללים": אח"י "אילת", "ווג'ווד", "הגנה", "מעוז", "נוגה" – אורגנו ב'שיטת הגדולה', היא שייטת אחת. כמו כן הוקמו שייטת ספינות המשמר ושיטת הפולשות.

בנובמבר '48 ציפה חיל הים לבואן של אניות – רכש חדשות: שלוש פריגאטות, נחתות וספינות סיור. היה צורך להגדיל את כח האדם בחיל בכאלף איש.²⁹³ החיל היה צריך להתמודד עם בעיות לוגיסטיות חדשות, דווקא בשלהי המלחמה, כאשר החלו לעלות מחשבות על צמצום בכ"א. על פי

²⁹¹ וראה בפירוט בפרק על חימוש ורכש.

²⁹² וראה פרוט על אניות אלו בהמשך.

²⁹³ גלבר י', גרעין לצבא עברי סדיר, הוצ' יד יצחק בן צבי, תשמ"ו. עמ. 387. (להלן: גלבר, גרעין לצבא עברי).

בקשת ז"ק צורף אז מוניה מרדור כעוזרו במשרד הבטחון²⁹⁴. התכנית היתה לארגן את החיל בשתי שייטות גדולות, בכל אחת שלוש אניות, שייטת אחת למשמר חופים ובה 20 ספינות קטנות מסוגים שונים, שתי אניות אימונים ("נגה" ו"מעוז") וכן משחתת אחת, שתי ספינות סיור ושני מטוסים ימיים קטנים. במטכ"ל מונתה ועדה עליה הוטל לבדוק, בין השאר, את בעיות כ"א של הצי. בן גוריון קרא אליו את אברהם עופר לקבל נתוני כ"א. חיל הים מנה אז כ 3000 איש, מהם כרבע שרתו על הספינות. המטה היה מנופח (כ 700 איש) וכך גם מספר האנשים ששרתו בבסיס חיפה. עופר ביקש מבן גוריון תוספת כ"א לפריגטות, להעביר לחיל הים את כל משוחררי הצי הבריטי שגויסו לצבא ("יש 280 כאלה בצבא, מהם 60 שאכ"א הסכים כבר להעבירם, אבל המפקדים מתנגדים"). עופר ביקש גם תוספת של 60 מאנשי המוסד לעליה ב' ותוספת מבין אנשי הנמלים. הציע לאפשר התנדבות בת חמש שנים לחיל הים (עדיין לא החלו הדיונים בצבא על תנאי ואופי שירות הקבע). יומיים לאחר הפגישה פסק בן גוריון כי יש לאפשר חיל הים את תוספת כ"א המבוקש אולם יש לבטל את יחידת הנחיתה.

בהערכות החיל לימי שלום אורגנו הכוחות מחדש : א. כלי שיט בשרות פעיל. (בפיקוד מפקד השייטת הגדולה) ב. כלי שיט ברזרבה אקטיבית (עליהן צוות אחזקה מצומצם, בכוננות לפעולה בתוך שבוע. פיקוד – מפקד השייטת הגדולה). ג. כלי שיט בהחזקה עליהן צוות תיקונים ושמירה בלבד. פיקוד – מפקד נמל חיפה. 4) כלי שיט שימסרו לגופים מחוץ לחיל הים. פקודת ההתארגנות הגדירה את ה 15.5.49 כתאריך היעד לארגון מחדש.²⁹⁵

שאלה נוספת הקשורה לארגון כלי השיט היא שאלת ארגון הפיקוד. על פי התקן מונו שני מפקדים לאניות. מנהג זה המשיך את הנהוג על אניות המעפילים. מאחר ול"מוסד" ולפלי"ם לא היו מספיק אנשים המיומנים מקצועית בהובלת כלי שיט, פותחה השיטה של מפקד ממונה ולידו רב חובל שאחראי על הצוות והענינים התפעוליים של האניה. בימי ההעפלה היה כאן גם הגיון פוליטי. מאחר ורבי החובלים היו בדרך כלל אנשים שכירים, מצוות האניות המקורי (או אחרים) שלא היו בהכרח מחויבים לרעיון הציוני ולהעפלה, היתה הנחת היסוד שלא ניתן להפקיד בידם את הפיקוד על המעפילים ועל דרכה של האניה. כמו כן הניחו שבמקרה של התקלות עם הבריטים יקח את הפיקוד איש ה'מוסד'. (גם בצבא הסובייטי קימת ההפרדה בין הפיקוד המקצועי לבין הפיקוד והפיקוח הפוליטי).

החלת דגם זה על כלי השיט של החיל הצעיר היתה בעייתית. נראה שגם כאן היתה הנחת המוצא שלכוחות המוכשרים לפיקוד בשעת קרב, לרוח לחימה וכו' – חסרה ההכשרה המקצועית הדרושה. לרשות יוצאי הפלי"ם (ובעיקר הפיקוד) עמדה יכולת הלחימה, האילתור, המוטיווציה ויכולת הפיקוד על האנשים. הם היו משוללים כל ידע מקצועי וטכני על כלי שיט גדולים (וגם על לוחמה עם כלי שיט כאלו). כדי לגשר על חסרים אלו מונה במקביל מפקד מקצועי, בדרך כלל בעל נסיון פיקודי בצי הסוחר או בצי אחר.

²⁹⁴ בן גוריון, יומן המלחמה, עריכת ריבלין ג' ודר. אורן א', הוצ' משהב"ט, 1982. 24.11.48. עמ. 846. (להלן: בן גוריון, יומן המלחמה).
²⁹⁵ פקודת ארגון השייטת, 8.5.49. א"צ 580/51/14.

מערכת היחסים בין רבי החובלים למפקדי האניות היתה לעיתים בעייתית. היו רבי חובלים אשר מונו לאחר שירות בצי הסוחר, ולא התרגלו למנהגי הצוות על האניה, שהוכתבו ע"י הפיקוד הפלי"מניקי מעיקרו. המתח בין הצורך לנהל אניה "כפי שצריך" לבין המציאות בפועל בסוגיות כמו: שירות בנות על הספינות, אכילה בחדרי אוכל נפרדים לקצינים ולמלחים, הפלגה עם תאורת לילה תקנית וסוגיות נוספות גרמו למתחים לא פשוטים. שלושה רבי חובלים ממונים פרשו מהשירות: רב החובל חודורוב עזב את "מדינת היהודים" (היא אח"י אילת) לאחר יום אחד בלבד. ירחמיאל ירחובסקי (רב החובל של "ווג'ווד") וגולדנסקי עזבו גם הם מרצונם. באניות אחרות היו רבי חובלים שהסתדרו טוב יותר עם מפקדי הספינות, והמבנה הזה המשיך.

למעשה, לדעת מפקדים יוצאי הפלי"ם²⁹⁶ הפיקוד לא היה מפוצל. אלו היו תפקידים שונים, מוגדרים על פי מבנה צי הסוחר בתחילה. בפקודת מבנה שהוציא אברהם עופר ל"מדינת היהודים" בשם ז"ק ב 22.5.48, מוגדר כי מפקד האניה מתמנה רב החובל חודורוב. הוא אחראי על האניה בפני מטה חיל הים וביצוע כל הוראות המטה. קצין ראשי נתמנה יוסף אלמוג – הוא סגן מפקד האניה וממונה על הנשק. הוראה זו אינה מצביעה על פיקוד מפוצל אלא על חלוקת תפקידים ברורה. מבחינת בכירות הסמכות הוגדר כי המפקד הצבאי הוא הבכיר על פני הקפטן, (הוא המפקד הימי – המקצועי) מאחר והמפקד הוא האחראי על הפעילות המבצעית מלחמתית של האניה²⁹⁷.

ב 5.6, בעקבות תלונה של ירחובסקי ('ווג'ווד'), ברר בן גוריון את שאלת שניות הפיקוד עם ז"ק. תשובת ז"ק כללה סקירה של כל האניות בשירות ומפקדיהן. הדגש בסקירה של ז"ק היה בהגדרת הכישורים של המפקדים. מהסקירה עולה כי בדרך כלל היתה העדפת מינוי למפקד הצבאי (שכן הקרב הימי הוגדר כמשימה הראשונית) ואילו המפקד המקצועי התמנה על פי חסרי הידע של המפקד הצבאי. לדוגמה התייחסותו ל"ווג'ווד", בה שימש אריה קפלן כמפקד. ז"ק מסר כי מאחר וקפלן היה בעל ידע נרחב הוא יכול לשמש גם מפקד וגם רב חובל, וזאת על פי דעתו של שולמן. התפקיד המקצועי נתפס כצורך עד להשלמת ההכשרה העתידית של מפקדי אניות.

נראה כי החיכוכים לא נבעו משניות בהגדרת התפקיד אלא מהרכב האנשים על האניות. במקרה של "מדינת היהודים" (וכנראה גם בספינות אחרות) הנורמות הוכתבו ע"י המפקדים. צוותי האניות הראשונים הורכבו מאנשים שנאספו ע"י המפקדים הממונים – מכאן שהיתה הכרות אישית קודמת, בדרך כלל משירות משותף בפלי"ם או ב'מוסד', ומשם גם הובאו הנורמות ההתנהגותיות. לגרעין זה צורפו עוד אנשי מקצוע יוצאי צי בריטי או מתנדבי מח"ל (וראה בפרק ה'). העובדה כי לפחות שלושה רבי חובלים ממונים פרשו מהשירות בשלב מוקדם מצביעה כי סמכותם הפיקודית והאירגונית על הספינות היתה מצומצמת, והם לא הסכימו להתרגל למצב הקיים²⁹⁸. אולם הצלחת שיתוף הפעולה היתה תלויה רבות בהרכב האנושי. על פי עדות ינאי, שהיה מפקד השייטת הגדולה, לא היו הרבה חיכוכים בין המפקדים השונים²⁹⁹.

²⁹⁶ ראה לדוגמה עדות יוסף אלמוג ועדות דוד סלומון, כנס מפלי"ם לחיל ים, מפעל תיעוד חיל הים.

²⁹⁷ עדות שמואל ינאי, 19.11.1995, שם.

²⁹⁸ מתבסס על עדויות בעל פה, כנס מפלי"ם לחיל ים, שם.

²⁹⁹ עדות שמואל ינאי, 19.11.1995, שם.

בן גוריון נדרש לשאלה והוא מציין ביומנו ב 18.7.48 כי שוחח עם זאב הים על ענין זה. זאב הים טען, כי אנשי מקצוע (והכוונה לאנשים כמו חודורוב, ירחובסקי רינגר וגולדנסקי – יוצאי צי הסוחר) עוזבים את השירות בחיל הים לטובת שירות בצי המסחרי. הסיבה היא כי "שמו עליהם קומיסרים שאינם יודעים מה זה צי..."³⁰⁰ יש זלזול... "אפשטיין מפקד אניה צפונית (והכוונה לא- 16, אח"י אילת) ...מוכשר להיות מפקד, אבל אצלנו הוא חייב לאכול יחד עם המלחים..." היחיד שצוין ע"י זאב הים כמבין הוא פול שולמן, שחינוכו הימי היה אמריקאי. בהמשך מציין בן גוריון כי הפנה את השאלה לז"ק וזה ענה כי "...חודורוב עצמו עזב כי רצה ללכת לצי המסחרי... ירחובסקי הורד לפי בקשתו באשר היה סגן קפיטן ולא קפיטן, ועבר לצי המסחרי. גולדנסקי הוא מכונאי חשוב אבל איש אצ"ל מובהק. עשה סבוטז'ה באניה, בא למטה והכריז "אני עריק". שלחו אותו לקלט. אליקים אפשטיין הוא עכשיו מפקד ה"אילת", היה שנים בצי מסחרי"³⁰¹

"השיטת הגדולה" – שיטת 1: כאמור כללה שיטת זו את אניות "צי הצללים". מרבית האניות שנתפסו ע"י הבריטים עגנו ללא שימוש בנמל חיפה. במהלך הזמן (ולעיתים שנתיים ימים) פרקו בסתר אנשי הפל"ם מהספינות כל מרכיב שניתן לפרקו והשאירו כמעט ריקות. מצבן החיצוני היה בכי רע עקב אי ההחזקה, צימדת הים וכו'. הכנסת כלי שיט גדולים לשירות היוותה בעיה מקצועית. כמעט ולא היה בנמצא כ"א מקומי מיומן בשירות על אניות מסוג זה. גדולה עוד יותר היתה בעית הפיקוד, שכן הפיקוד הפל"מי הצעיר לא היה בעל נסיון על כלים מסוג זה (וראה התיחסות לסוגיה זו לעיל, בשאלת הפיקוד הכפול). ההעזרות בידע הטכני והמקצועי של יוצאי הצבא הבריטי, וכן של אזרחים תרם רבות להתקדמות מהירה בתחום זה. הצד הטקטי האופרטיבי לקה בחסר עד סיום המלחמה.³⁰² קשה היה לבנות מערך הכשרה הולם תוך כדי תנאי המלחמה, ובחיל לא היה שום מוסד לקורסים מתקדמים או להשתלמות קצינים.

חשיבותן של ספינות המעפילים לפעילות החיל במהלך המלחמה היא רבה, בעיקר על רקע העובדה כי לכל אורך התקופה הגיעו באמצעות הרכש בעיקר אניות שירות ועזר. (למעט ה'נוגה' אשר פעלה מעט עקב מצבה הרעוע). הפריגטות הגיעו רק עם סיום המלחמה, וראה בהמשך.

♦ הראשונה שהוכשרה היתה "מדינת היהודים: היא 'אח"י אילת' (א- 16). היתה זו שוברת קרח אמריקאית בשם "נורטלנד" שהוכנסה לשירות ב 1927. 2050 טון. פעלה בתקופת מלחמת העולם השניה באוקינוס הצפוני. בינואר 47' נרכשה ע"י 'המוסד', ובאוקטובר אותה שנה הפליגה עם 2464 מעפילים ונתפסה מול חופי תל אביב. א – 16 היתה גדולה ובעלת כשר תמרון ירוד ולכן הוכנסה לשיטת אחת בעיקר כאנית שירות ו"לפעילות בהתאם להתרחשויות ולצורך"³⁰³, בעיקר בליווי כלי שיט ובהבטחת חופים. לאחר המלחמה שימשה גם לאימון. היא הוכנסה לשירות בחיל ב 21.5.48. מפקדה התמנה יוסף אלמוג.

³⁰⁰ בן גוריון, יומן המלחמה, 18.7.48 עמ. 599.

³⁰¹ שם, 18.7.48, עמ. 601.

³⁰² טל א', מבצעי חיל הים במלחמת הקוממיות, הוצ' 'מערכות', 1964. עמ. 85. (להלן: טל, מבצעי חיל הים).

³⁰³ רס"ן מרלי צפי, שיטת אחת – השיטת הגדולה, חוברת פנימית בהוצאת ח"י לרגל כנס יוצאי השיטת ב 16.5.96. עמ.

♦ 'אח"י ווג'ווד' (ק-18) – קורבטה קנדית בשם "בוארנאיוס", נבנתה ב 1944 והושקה בתום מלחמת העולם השנייה. טונז' של 970. מהירות מירבית של 16 קשר. לאחר המלחמה הועמדה לרכישה ונקנתה ע"י 'המוסד' בארה"ב. צוותה הראשון גויס ע"י אנשי "החלוץ" בארה"ב. הפלגה ראשונה לאיטליה שם משופצת ומותאמת להעמסת מעפילים. היא מגיעה לחופי הארץ עם מעפילים שהועלו באיטליה ב 20.6.46 ונלכדת ע"י הבריטים. היא מושמשת כאנית קרב ב 9.6.48 ונחשבת (יחד עם תאומתה 'הגנה') לטובות באניות השייטת. השיפוץ הראשוני של האניה נמסר לחברה פרטית "קירשטיין את גרינשפון", שעסקה בשיפוצי אניות בנמל חיפה, ואף עבדה על אניות בריטיות בימי מלחמה"ע השנייה. בתחילה הורכב על סיפונה תותח נפוליאונצ'יק 65 מ"מ. חודש אח"כ, כשהגיעו לארץ תותחי 75 מ"מ, הותקן אחד מהם על סיפונה של האניה. אח"כ הותקנו עליה 4 תותחי 20 מ"מ ו 4 מכונות יריה כבדות. ובדצמבר הותקנו התותחים הימיים הראשונים בארץ, בני 3 ו 4. תקן כ"א היה 140 איש, אולם שרתו עליה 68 איש. מפקד ראשון: אריה קפלן (קיפי).

♦ 'אח"י הגנה' (ק-20). קורבטה קנדית בשם "נורסייד". תאומתה של 'ווג'ווד'. נרכשה ע"י ה'מוסד' בארה"ב והפליגה ליגוסלביה, שם עברה שיפוץ והתאמה להפלגת מעפילים. נתפסה גם היא ע"י הבריטים כשעל סיפונה 2700 איש. במאי 1948 היא נמסרה לחברה ההסתדרותית "עוגן". השיפוץ הראשון נעשה ע"י עובדי החברה, תוך שהם משתמשים באביזרים שפורקו בסתר ע"י אנשי הפל"ים. שיפוץ נוסף נעשה ע"י עובדי מספנת חיל הים. ב 18.7.48 הותקן עליה תותח 75 מ"מ, 2 תותחי 20 מ"מ ו 4 מכונות יריה כבדות. מפקד הספינה היה דוד מימון וצוותה כלל 94 מלחים.

שתי הספינות נשאו בעיקר הנטל של מבצעי החיל במלחמה. סיורים, הבטחת חופים, הפגזת מטרות אסטרטגיות, ניהול קרבות ימיים. ניכרו במיוחד במבצעי "יואב" ו"חורב". הוצאו מהשירות ב פברואר 1955 (נמכרו לסוחר גרוטאות איטלקיים).

♦ 'התקווה' (ק-22). טיפוס מיושן של אנית משמר P.C. אמריקאית. נרכשה בארה"ב, הביאה עולים מאיטליה ונתפסה במאי '47 סמוך לחיפה כשעל סיפונה כ 1400 איש. ב 9.6.48 היא הוכנסה לשירות בחיל הים, אולם השירות ארך חודש וחצי בלבד. היא הוכרזה כאינה כשירה לשירות בחיל (בעיקר עקב העובדה כי לוחות האניה היו דקים מדי) והועברה לידי המוסד לעליה (ב 26.7). חימושה כלל 4 מכונות יריה כבדות וצוותה – 61 איש.

♦ 'אח"י נוגה' (ק-26): אנית משמר אמריקאית P.C. נרכשה בארה"ב ב 8.6.48 ע"י נציגי הרכש שם. היתה בבעלות פרטית והניפה דגל פנמי. לאחר הרכישה הפליגה לשיפוצים במרסייל והגיעה לחיפה בספטמבר '48. הוכנסה לשירות פעיל באוקטובר. השתתפה במבצע "יואב". בראשית דצמבר, בתחילת "מבצע חורב" היא הועלתה לתיקונים ועד לאחר הקרבות לא חזרה לפעילות. הוצאה מהשירות ב 1952.

♦ 'אח"י מעוז' (ק-24). נבנתה ב 1922 בגרמניה כספינת טיולים מברזל "סיתרה". נמכרה לאמריקאי והגיעה לשירות במשמר החופים האמריקאי כספינת תותחים. מהירות 18 קשר. בתום מלחמה"ע השנייה נמכרה לחברת ספנות יהודית בניו יורק והסבה לצרכי מפעל ההעפלה. נחכרה

לרשות האצ"ל ע"י בן הכט. הגיעה במרץ '47 לנמל דבוק בצרפת, משם הפליגה עם 600 איש, נושאת את השם "בן הכט". ב-9.3.47 נתפסה ע"י הבריטים. במהלך שיפוצה הותקנו עליה 4 תותחי 20 מ"מ. מאוחר יותר הוצב עליה תותח ימי "3". היא הצטרפה לשייטת ב ספטמבר 1948. הוכשרה לשאת יחידת סירות הנפץ. מפקד: מילה ברנר. פעלה בעיקר במבצע "יואב" כספינת אם ליחידת החבלה ובמבצע "חורב" שימשה את יחידת הנחיתה. גולת הכותרת של פעולתה היתה השתתפותה בטיבוע ה"אמיר פארוק". הוצאה משירות פעיל לאחר "מבצע סיני" ב-1956.

עם סיום המלחמה, החל מפברואר '49 החלו להגיע ספינות הדור החדש של השייטת: הפריגטות: 'אח"י מבטח (ק-28) הגיע ראשונה, בפברואר, ואחריה הגיעו 'מזנק' (ק-32) ו'משגב' (ק-30) – באפריל ובמאי אותה שנה. שלוש הפריגטות נרכשו בארה"ב באוקטובר. שלושתן קנדיות שלא הספיקו להיכנס לשירות בימי מלחמה"ע השניה ולכן לא הושלם חימושן.

שייטת משמר החופים (השייטת הקטנה): עיקר כלי השיט של השייטת היו ממוקמים בבסיס חיפה, אולם השייטת היתה מחולקת לשייטת הצפונית ולשייטת הדרומית. בספטמבר 48 היו בשייטת הצפונית 8 ספינות משמר (מהן 3 בתיקונים, ארבע כשירות חלקית ואחת כשירה..) עיקר פעולתה של השייטת היה בסיורי משמר חופי וכן במשימות הטרדת חופים ולעיתים במשימות הובלת כוחות (וראה להלן). משימות משמר החוף היו בדרך כלל הפלגות בנות 24 שעות בין ראש הנקרה לנבי רובין. אמנם, שלא כמו בשייטת הגדולה, לא נאלצו להתמודד עם בעיות של לוחמה ימית או הפלגות ארוכות טווח, אולם בעיות לא חסרו: דו"ח אגף מבצעים מה 13.10.48 מציין כי יש לתת לבסיס אופי צבאי יותר וסדיר, כי יש בעיות אפסנאות. בעיה נוספת שהועלתה היא בעית ההדרכה: "חוסר כל אפשרות אמון במקצועות האלמנטרים ביותר לתפקידים החסרים בספינה.³⁰⁴

בשייטת הקטנה נכללו:

- ♦ 'חנה סנש', נכנסה לשירות במאי '48. ספינת משא שנרכשה בארץ השתתפה בסיורים ואימונים.
- ♦ 'פלמ"ח' (מ-19). נכנסה לשירות ביוני '48. נרכשה מהבריטים בנמל חיפה. שימשה בעיקר כספינת הובלה ואיסוף לחבלנים (השתתפה בפעולה נגד היכטה "איגריס" ובמבצע "חורב").
- ♦ 'דרור' (מ-21). נכנסה לשירות ביוני '48. ספינת משמר, נרכשה מהמשטרה הבריטית.
- ♦ 'סער' (מ-23). נכנסה לשירות ביוני '48. נרכשה מהמשטרה הבריטית. שימשה בעיקר להובלת כוחות נחיתה במבצע "חורב".
- ♦ 'הפורצים' (מ-17). נכנסה לשירות ביולי '48. ספינת משמר בריטית, נרכשה מהמשטרה הבריטית.
- ♦ 'גליה' (מ-31). נכנסה לשירות באוגוסט '48. במקורה ספינת משמר גרמנית.
- ♦ 'תרצה' (מ-35). נכנסה לשירות באוגוסט '48. נרכשה בקפריסין.
- ♦ מ-43, 'מלרד' (מ-47), 'ויקינג' (מ-49) – ספינות מנוע, התקבלו במתנה מארה"ב.
- ♦ 'גאולה' – נכנסה לשירות ביוני '48.

³⁰⁴ דו"ח שבועי למחלקת מבצעים ח"י, א"צ 2521/50/40.

שיטת הפולשות: שיטת הפולשות כמעט ולא השתתפה בפעילות מבצעית. עיקר השירות שלהן היה באימונים. על פי העולה מדוחו"ת המבצעים היה המוראל ירוד בשיטת זו, וחוסר הפעילות המבצעית השפיע על המשטר והפעילות של החיילים. דוח מח' מבצעים מיולי – ספטמבר מצביע על בעיות אימון, מגורי חיילים, תיקונים לא מספקים לספינות, חוסר בחימוש. מענין במיוחד לראות את התיחסותו של מפקד השיטת לבעיות כ"א: ב דו"ח 1-7/11/48 מתלונן מפקד השיטת כי על ה פ-33 "מתברר שבתוך חבר העובדים ישנה קבוצה של אנשי אצ"ל ויחד עם זאת אנשי העולם התחתון – שהכרחי להוציאם. משה ממליץ על העברתם לצי הסוחר. זוהי קבוצה של שבעה אנשים.... כמו כן הכרחי להוריד את הקצין הראשון יוליוס שאינו ראוי לתפקידו".³⁰⁵

- ♦ פ-25, פ-33: נכנסו לשירות ביולי 48'. ספינות פלישה מטיפוס גרמני, נרכשו באיטליה, לא השתתפו בפעילות ימית או קרבית.
- ♦ פ-31: נכנסה לשירות באוגוסט 48'. שימשה זמן קצר ביותר. נרכשה באטליה.
- ♦ 'רמת רחל' (פ-51). 'ניצנים' (פ-53). נכנסו לשירות בינואר 49'. התקבלו במתנה מארה"ב. ספינות נחיתה להובלת גייסות. השתתפו באימונים בלבד.
- ♦ 'פראטו' (פ-39). נכנסה לשירות יולי 48'. ספינת פלישה מטיפוס בריטי. נרכשה באטליה. פעלה בעיקר באימונים.

היחידות המבצעיות:

יחידת הנחיתה – נסיונות לארגן יחידת נחיתה היו עוד במסגרת הפל"ם בפברואר 48³⁰⁶, אולם אנשיה פוזרו בסוף מרץ, רובם עלו לירושלים יחד עם שאר חברי הגדוד הרביעי והיה צורך להקימה מחדש. הצורך להקמת יחידה כזו נבע בעיקר מהצורך לניתוק דרכי תחבורה ואספקה של האויב, אולם בחיל הים לא התפנו לארגון יחידה מסוג זה. נסיון נחיתה ראשון התבצע ללא מסגרת מאומנת והיה יוזמה של חטיבת "כרמלי". בליל ה 13-14.5, במסגרת מבצע "בן – עמי" לטיהור הגליל המערבי. מטרת פעולת הנחיתה היתה פיצוץ הגשר מצפון לראש הנקרה, בשטח לבנון. רוב הלוחמים שנבחרו לביצוע הנחיתה היו יוצאי פלוגת הנמל לשעבר, שעברו אימון ימי בסיסי (35 איש). הנחיתה התבצעה ללא אימון מקדים וללא כלים מתאימים (הכח הגיע למקום ע"י גוררת. הנחיתה התבצעה בעזרת ספינת חתירה מעץ וסירת גומי.) זמן הנחיתה הארוך (שעה שלמה) הביא כנראה לגילוי הכח ונפתחה עליהם אש נק"ל וכן מספר פגזים שנורו ממשורנית לבנונית שעברה במקום. הכח נסוג בשחיה ועם סירת הגומי. אחד הלוחמים נעדר (כנראה טבע)³⁰⁷

פעולה שניה שתוכננה ע"י "כרמלי" מיד לאחר כישלון הפעולה בראש הנקרה היתה בפעולת נחיתה מתוכננת שלא בוצעה לנחיתה ימית לצורך פיצוץ גשרים מצפון לצור ("מבצע כתריאל"). מטרת הפעולה היתה לנתק את שתי הדרכים המרכזיות שהובילו מהלבנון אל הגליל העליון המערבי ע"י פיצוץ הגשר העובר על הליטני, מצפון לצור.³⁰⁸ הפעולה בוטלה ברגע האחרון, אולם היא היתה ההכנה המסודרת הראשונה לקראת מבצע נחיתה בסדר גודל של פלוגה בשטח האויב. הכח שהוקם במיוחד לרגל המבצע הורכב מאנשי חיל הים בפיקוד אליעזר טל, ומאנשי "כרמלי" אשר פיקדו על המבצע כולו. הכח הימי עבד בתיאום עם קצין המבצעים של כרמלי, מרדכי מקלף. ההכנות שנעשו לקראת הנחיתה היו משמעותיות מאוחר יותר, עם הקמת היחידה. צריך היה לבחור כלי נחיתה. הברירה היתה בין סירות חתירה מעץ (דורשות טיפול, כבדות, דורשות יותר נסיון חתירה, מספר נוסעים קטן באופן יחסי. מהירות יותר ובנויות טוב יותר למעבר גלי חוף) לבין סירות גומי שהיו במחסני חיל הים, חיל ההנדסה והמוסד לעליה (הסירות הקטנות שהיו, בנויות להוביל 4-6 איש. חסרון ביכולת מועטה לעבור גלי חוף ולהתקדם נגד גלים ורוח, מושפעות מאוד מזרמים רוחות וגלים. מהירותן קטנה יחסית. יתרון גדול הוא תנועה שקטה יחסית. כמו כן היו סירות גדולות – 30 איש, אולם הן שימשו יותר כגשרים צפים, והיו בעלות יכולת תנועה מוגבלת). מתוך ההנחה שהנחיתה תבצע בתנאי ים נוחים, נבחרו סירות הגומי אותן היה צורך לתקן ולהכשיר לפעולה. ההכנות כללו גם בחירה מדוקדקת של מקצועות הלחימה הנדרשים (ימאים מיומנים בלחימה יבשתית וגם בעבודת הסירות מול גלי החוף, חבלנים, אנשי פשיטה מהכח היבשתי), כלי הנשק (מקלעים קלים – הסטן הרגיל היה נתון למעצורים רבים בתנאי רטיבות, חגור מתאים המותאם לשחרור מהיר במקרה של נפילה למים למניעת טביעה, עבודת מודיעין מקדימה לבחירת נקודת הנחיתה.³⁰⁹ למרות ביטול

³⁰⁶ טל, מבצעי חיל הים, עמ. 58

³⁰⁷ טל א', תוספת לספר מבצעי חיל הים במלחמת העצמאות (לא פורסם, מתוך א"צ). (להלן: טל, תוספת למבצעי חיל

הים).³⁰⁸

שתי הדרכים ראשיתן בבירות, יורדות לעבר צור ומשם מתפצלות. האחת יורדת דרך החוף לראש הנקרה. השניה עולה מזרחה ופונה דרומה בבנת – ג'בל, לא רחוק ממלכיה, על גבולה הצפוני שישראל.

³⁰⁹ פרוט הכח כולל חלוקה לחוליות וזיווד לנשק ניתן למצא אצל טל א', תוספת למבצעי חיל הים.

הפעולה, היו המסקנות שהוסקו בחיל הים בדבר חשיבות קיום יחידת נחיתה מאומנת ומזוודת היו משמעותיות מאוד להמשך. הוברר כי אין אפשרות לאלתר פעולות נחיתה אד הוק וכי יחידת נחיתה יעודית היא בעלת חשיבות גדולה.

ב15.6.48, במהלך ההפוגה הראשונה הוחל בהקמת היחידה מחדש. היתה התלבטות באיזו מסגרת להקים את היחידה (כוחות היבשה או חיל הים). על פי מסרים שנשלחו לגרשון ז"ק הן מידן והן מראש אג"ם, המטכ"ל לחץ כי יחידת הנחיתה תקום במסגרת חיל הים. נראה היה כי הקמת כח נחיתה יבשתי היתה האלטרנטיבה המועדפת מבחינה לוגיסטית ותקציבית³¹⁰. בחיל הים עצמו לא היו מספיק כוחות אשר יתפנו למאמץ הלוגיסטי והתקציבי הנדרש מהקמת יחידה כזו. מבחינה רעיונית וטקטית, היתה חשיבות להקמת היחידה כיחידה עצמאית בתוך חיל הים. היכולת של החיל הצעיר להשתלב בפעולות היבשה היתה משמעותית מבחינת מקומו וחשיבותו של חיל הים בצבא העתידי. אליעזר טל - קליין היה האיש שלחץ אולי יותר מכל להקים יחידה כזו. לאחר ביטול פעולת "כתריאל" קליין מתחיל, על פי עדותו, ללחוץ לכיוון של הקמת יחידה נפרדת מתוך חיל הים. קליין מזמן שיחה בענין עם ז"ק ועם זכאי אשר תומכים ברעיון ומבטיחים עזרה. הרעיון נקלט, אולם לא מיושם עקב בעיות לוגיסטיות ואחרות. קליין פונה למטכ"ל ומקבל תמיכה. ניתנת הוראה לאג"ת להקים תקן ליחידה, שתהיה יחידת חשבון עצמאית בענייני אפסנאות וציוד חי"ר. בעית כ"א אמורה היתה להפתר ע"י מילוי תקנים מתוך הפיקודים היבשתיים של פיקוד צפון ופיקוד דרום. (לצרכי פעולות הפשיטה). היחידה הצעירה החלה לקבל ציוד ונשק חי"ר, כולל סירות לנחיתה באגמים ונהרות שנמצאו במחסני חיל ההנדסה ובסיס האימונים נקבע בטנטורה. הבעיה המרכזית היתה כח אדם. למרות הוצאת התקן, גם מקלף ("כרמלי"), גם נחום שריג וגם מאיר דודסון (ק. מבצעים "גבעתי") תמכו ברעיון אולם טענו כי אינם יכולים לשחרר כעת כ"א, והחזירו את הבעיה למטה חיל הים. קליין חוזר לידן, וזה מוציא מכתב לז"ק בו הוא לוחץ כי חיל הים יפעל להקמת יחידת הנחיתה במסגרתו, אחרת לא תקום יחידה כזו (וראה לעיל).³¹¹ נראה כי למרות שכולם רצו והבינו את החשיבות של יחידה כזו, היתה בעיה לוגיסטית ובעיקר בעיה להקצות כח אדם להקמת יחידה כזו.

נסיונות ההקמה של היחידה בשלב הזה של הלחימה, מאפיינים את תהליך ההתארגנות של צה"ל (וחיל הים בפרט) במהלך המלחמה. למעשה, למרות שהיה פיקוד עליון, עם קציני מבצעים, כ"א ותכנון כלליים, הרי שבשטח כוחה של היחידה היה רב והחלטות רבות התנהלו על פי השטח ולא על פי תכנון כולל. למפקדי היחידות לא היתה ברירה, והיה מאבק אמיתי על כ"א ונשק. בין התקנים לבין האיוש בפועל לא תמיד היה קשר, והמצוקה היתה אמיתית. מכאן שלמרות שיוצאת הוראה מאג"ת, מסרבים מפקדי החטיבות להקצות נשק וכ"א. ידן ממליץ לז"ק לפעול להקמת יחידה ואין הוא מורה לו באופן חד משמעי להקצות לה משאבים. התקן מתפרסם ע"י המטכ"ל, אבל היחידה בפועל לא קמה עקב מצוקות והחלטות של המפקדים בשטח. עוד מענין להראות כי, כפי שבתקופת טרם המדינה הקמת יחידות מיוחדות היתה פרי יוזמה של "משוגעים לדבר", (כפי שקם הפל"ים) כך גם עתה. צריך

³¹⁰ לדוגמא: מראש אג"ם לגרשון ז"ק, 8.7.48: "בזמנו, לפני חודשיים, כאשר היה היוכוח על הגדוד הימי של הפלמ"ח והקמת ח. הים – הובעה הדאגה שמא ההעברה לחיל הים, תעמידנו בפני עובדה שלא תהיה לנו יחידת נחיתה ימית. לפי המצב עתה, חוששני שאם לא תחלץ לענין – כך יהיה המצב... א"צ 2380/50/2.
³¹¹ על פי עדות אליעזר טל – קליין, כנס מפל"ם לחיל ים, מפעל תיעוד חיל הים.

היה אדם שיחלום, ידחוף ויאבק על הקמת היחידה, תוך כדי המאמץ המלחמתי. לא היה מקום ולא היה זמן לתכנון כולל של החיל, ולכן הדחף להקמת היחידה לא היה פרי תכנון מקדים אשר ראה צורך בה והכין את שיכותה הפיקודית ואת הקצאת הכוחות לה. גם הגיוס של הגרעין הראשון ליחידה נעשה ע"י פניות אישיות (כך גם בגיוס הגרעינים הראשונים של הצוותים באניות וביחידת החבלה על פלגותיה השונות). קליין מגייס את אפרים פילרסדורף, מפקד הגדנ"ע בתל אביב (שהתפנה עקב סיום הקרבות בתל אביב), בנימין אלחנן – אחד מקציני חטיבת ירושלים ועוד. אלו מהווים מעין שלד פיקודי ועוסקים בהקמת היחידה. (פילרסדורף הוא מפקד היחידה, אלחנן סגנו, קליין המפקד הימי).

קרבות עשרת הימים היוו נקודת מפנה. (8-18/7). המטכ"ל מוציא פקודה כי כל חיל שאינו מחזיק בקו חזית צריך לתת אחוז מסוים מחיליו כרזרבה להחזקת הקווים. קו החזית היה אז בסביבות משטרת עירק סואידן, והכוחות הנוספים שהוקצו התפרסו באזור במספר דרכים ראשיות. בחיל הים הורה ז"ק לקליין כי השלד של יחידת הנחיתה צריך להצטרף לגדוד 54 (חטיבת גבעתי) בצפון הנגב, ככח סיוע. הצטרפו מחיל הים עוד מחלקת הכשרה שישבה בגבעת אולגה, שתי כתות וחצי של המחלקה הדתית שישבה בבסיס חיל הים ביפו וחילים חדשים בחיל, בעיקר אנשי מחלקה של עולים מבולגריה, שעדיין נמצאו בבסיס הקלט של החיל ולא קבלו הכשרה בנשק. השלד הפיקודי היה של יחידת הנחיתה. קליין התנגד, כיוון שחשש לחזון הקמת היחידה, אולם המשימות היו קונקרטיות, והצורך היה מידי לסיע לחיל הרגלים. ישנו כאן מקרה מובהק בו מתנגש התכנון העתידי ו"המסודר" של החיל עם צרכי המלחמה הדחופים. הבעיה היתה מורכבת יותר כיוון ורוב האנשים ששלח חיל הים לסיוע בקרבות לא קיבלו הכשרה בלוחמה יבשתית. הפלוגה עברה שלושה ימי אימון מרוכז (אימן אותם אפרים פילרסדורף, שהיה כאמור מפקד הגדנ"ע והשתתף בקרב על דרום תל אביב ושימש כמפקד יחידת הנחיתה) וביום האחרון לקרבות עשרת הימים השתתפו בקרב לפריצה הדרך לנגב – בסביבות הכפר בית עפה.³¹² למרות הצלחה בראשית הקרב (הפלוגה הצליחה לפרוץ לכפר ולהחזיק בו יעדים), פגיעות רבות ואי יכולת לתגבור הפלוגה ע"י כוחות גבעתי הובילו להחלטת נסיגה. הפלוגה סבלה אבדות רבות. 19 מאנשי היחידה נהרגו. 25 נפצעו. הסגל הפיקודי נפגע אנושות. מהצוות הפיקודי שיצא למשימה חזרו רק קליין, המפקד הימי ומפקד כיתה נוסף – כלומר כמחצית מהכח שהועד לגדוד הנחיתה נפגע בקרבות, והסגל הפיקודי נפגע פגיעה אנושה. (הדרך לנגב נפרצה רק מאוחר יותר, במבצע "יואב").

עקב הפגיעה הקשה בקרבות עשרת הימים, בעיקר בשלד הפיקודי, התעכבה הקמת יחידת הנחיתה. במהלך החודשיים הבאים יש נסיונות נוספים להקים פלוגת נחיתה, אולם הענין אינו יוצא אל הפועל. (קליין מאשים את מטה חיל הים שלא היה מעונין מספיק ולכן לא הושקעו המאמצים הראויים. מצב זה גם יצר לדבריו ריחוק של מפקדי חי"ר שהיו מתחילה מוכנים להצטרף ולבנות מחדש את השלד הפיקודי של היחידה). רק באוקטובר '48, לאחר ההפוגה השניה, כאשר צה"ל נמצא במתקפה כללית במסגרת מבצעים אחרונים, היא הוקמה שוב בפיקודו של אחיה בן עמי, רב סרן ממטה פיקוד צפון וקליין כמפקד הימי. איש מח"ל, יוצא יחידת הנחיתה האמריקאית שימש כיועץ מקצועי.³¹³ בסיס

³¹² וראה תיאור מפורט של הקרב אצל טל, מבצעי חיל הים, עמ. 114-113.
³¹³ וראה אצל טל, תוספת למבצעי חיל הים, עמ. 10, ללא ציון שם.

היחידה נקבע בעתלית. היא כללה על פי התקן פלגת מטה, מנהלה וסיוע, פלוגת נחיתה, מחלקה אמפיבית ומח' רובאית. תפקידה הוגדר לחדור לעורף האויב לפגוע בעמדותיו ולהנחית כוחות בחופיו. למרות הגדרה זו לוה תהליך הקמת היחידה בהתלבטות איזו יחידה תקום והאם תהיה בזיקה לחיל היבשה או לחיל הים. התלבטויות אלו גרמו לאי התבססותה של היחידה. עוד בספטמבר נשלחה יחידה מחטיבת "יפתח" לקיסריה, על מנת לקבל אימון לפעולות נחיתה. (דרישות לפעולות נחיתה מצד הים עלו מצד מפקדי החטיבות, אולם נפלו עקב מחסור בכח מיומן לפעולות מסוג זה, לדוגמא דרישת "גבעתי" לקיים פעולות נחיתה מהים לצורך פגיעה בסוללת תותחים במהלך קרבות עשרת הימים). האימון הוטל על חיל הים. ב 6.10.48 שולח מפקד יחידת הסיפוח מכתב תלונה לקצין המבצעים של חיל הים בו הוא טוען כי למרות שהפלוגה הגיעה בתקן חסר (70 איש) עוד נגרעו ממנה כ 20 איש. לדעתו המשך אימון בתנאים כאלו הינו מיותר והוא מציע כי אם לא יהיו במקום מספר אנשים מלא, יש לפזר את אנשי חיל הים ולבטל את האימון.³¹⁴

האימון לא בוטל, והענין נגנז כיוון ששבוע אחר כך נפתח "מבצע יואב". תפקידי חיל הים בקרבות הוגדרו כסיוע לכיתור הכוח המצרי דרך פעולה כנגד כלי שיט מצריים, הפגזת חופים ושיט בקרבת חופי אויב. פעולות נחיתה מתוכננות לניטרול סוללת תותחים ליד אשדוד תוכננה ע"י "גבעתי" כפעולה שלה, כיוון שיחידת הנחיתה עדיין לא היתה קיימת בפועל. התכנון היה לשלוח פלוגה של "גבעתי" (25 לוחמים) בסיוע של חולית הנחיתה הקטנה של חיל הים (6 לוחמים). הלוחמים יצאו על ספינת המשמר מ – 23, אולם מאחר ורובם לא היו אנשים מיומנים בים, הם הגיעו מול היעד ירוקים ממחלת ים. מצבם הגופני הירוד של הלוחמים, ובנוסף תקלה טכנית בספינת הובילו את מפקד הכח לבטל את הפעולה. כשלון זה שנבע מחוסר אימון וציוד מוכן הצטרף לכשלון הנחיתה בלבנון והגביר את המודעות לצורך בביסוס יחידת נחיתה הולמת.

חודשיים אחר כך התקיים מבצע "חורב". כח הנחיתה של חיל הים היה אז בתהליכי התארגנות. אימון האנשים עדיין לא הושלם וציוד הנחיתה היה דל: ספינות פלישה גדולות (מתוך השלוש היו שתיים במצב לא תקין. הפולשות היו גדולות ולא התאימו למבצעי "פגע וברח"), וסירות גומי. טל ממשיך ומאשים את חיל הים במצבה הירוד של היחידה. היחידה בעתלית היתה יחידת חשבון, אולם כפופה לחיל הים ותלויה בו בציוד ימי ובפקודות מבצע. לפי עדותו אמנם הוגשו בקשות לרכש של ציוד נחיתה הולם, אולם היו אלו בקשות מהשפה ולחוץ. כל יחידות הצבא הציפו את הרכש בבקשות לציוד ונשק. היה ברור כי אין אפשרות לתת מענה לכל הבקשות, ולכן הלחץ שהופעל ע"י היחידות, יחד עם שיקולי מטכ"ל הם שקבעו את סדרי העדיפויות. מאחר וחיל הים לא הפעיל לחץ בנושא ציוד יעודי לנחיתה, בפועל לא היתה כל התחמשות בתחום זה.

הדרישה לפעולות נחיתה יצאה מפיקוד דרום במטרתה לחבל במסילת הברזל בין רפיח לאל עריש בכדי לעכב הספקת ציוד וחימוש למצרים. מבצע "התחלה" התקיים בליל 27.12.48 (לכן גם "מבצע התחלה" – המבצע הראשון של היחידה החדשה³¹⁵) בפעולה השתתפו חבלנים מיחידת החבלה

³¹⁴ ממפקד יחידת הסיפוח "יפתח" אל ק. מבצעים חיל הים, 6.10.48. א"צ 2433/50/8.

³¹⁵ עדות קליין, כנס מפלי"ם לחיל ים, מפעל תיעוד חיל הים.

הימית (וראה בהמשך). הנחתת הכוח עברה בהצלחה אולם פעולת הפיצוץ לא היתה אפקטיבית וצריך היה לחזור על הפיצוץ במבצע נוסף "פעולת עוז"³¹⁶.

לאחר המלחמה עברה היחידה ארגון מחדש. ב 23.3.49 הוצאה פקודת ארגון ליחידה אשר כללה: א. מטה יחידה, מורכב ממפקד, סגן (האחראי גם לחלק הימי), קצין מנהלה ומזכירות. ב. פלוגת מנהלה וסיוע, ג. יחידת נחיתה ימית, הכוללת מטה, יחידת נחיתה, מחלקות רובאיות ומחלקה אמפיבית. תקן היחידה הוצב על 311 איש, מתוכם 9 במטה (כולל הפיקוד), 132 ביחידת הסיוע ו-170 בפלוגת הנחיתה. הוחלט כי בסיס היחידה יהיה בעתלית. עוד הוחלט כ שייטת 11 (היא שייטת הפולשות) תסופח זמנית לגדוד, אך תישאר עצמאית בענייני האדמיניסטרטיביים.³¹⁷

אולם מיד לאחר הוצאת הפקודה עלו הרהורים נוספים בדבר נחיצות קיומה של יחידת הנחיתה. במסמך ארוך שהוגש באפריל ע"י מיכאל יסרי, אחד מקציני החיל למטכ"ל, הוא טוען כי צה"ל אינו בהכרח זקוק ליחידה כזו. הטענה היא כי סכנת הפלישה באמצעות נחיתה מצד המדינות השכנות קטנה, וגם אם היא קימת הרי שכח ימי טוב שימנע נחיתה יספק. הוא יוצא כנגד תפקידים ליחידת הנחיתה בכינרת כיוון שאלו יוכלו להתבצע לדעתו על ידי כוחות יבשתיים בעלי אימון מותאם. מאחר ולטענתו לא תוכל יחידת נחיתה לבצע את כל המשימות הדורשות כוחות אמפיביים, הרי שיש להכניס אימון אמפיבי שגרתי לכוחות יבשתיים ולא לקיים יחידה נפרדת שאינה אפקטיבית. יחד עם זאת, במידה ויוחלט כי יחידת נחיתה קטנה ומאומנת היטב אכן צריכה להתקיים, אין ספק לדעתו כי היא חייבת להיות במסגרת הצי וכפופה לו, ולא במסגרת הצבא היבשתי. (ההתייחסות לסוגי השייכות מצביעה כי הדיון נסב לא רק על עצם קיום היחידה, אלא גם על שיכותה הפיקודית אם תישאר).³¹⁸ במאי נבחנה במטכ"ל האפשרות לחלק את היחידה. הרמטכ"ל דורי קבע, כי בהתאם לתקן חיל הים אין מקום לגדוד נחיתה, ומאחר ולא נראה כי בעתיד הקרוב יהיה תקן כזה, יש להעביר את היחידה במידת האפשר לאחת מחטיבות הצבא, שם יוכלו להמשיך להתאמן גם בתפקידי נחיתה, אך במסגרת כוחות היבשה.³¹⁹ הנתונים שהגיעו מאג"ם הצביעו כי היחידה מורכבת מפלוגת מטה ושתי פלוגות רובאיות, במצבה כוללת של 228 איש. ההמלצה ניתנה להוציא מהיחידה יחידת רובאים שתעבור לחי"ר ותנתק זיקה לחיל הים (כ 200 איש). הנותרים (יודעי עברית ובעלי מקצועות טכניים או מקצועות מטה) היו אמורים להתפזר בין יחידות החילות והשרותים השונים.³²⁰ באותו שבוע ניתנה הוראה להוציא מתוך היחידה גדוד רובאים ולהעבירו לחטיבה 5. ביוני כתב מ. מקלף, אז ראש המחלקה לענייני מטה כי עתיד יחידת הנחיתה עתיד להידון בזמן הקרוב ובינתיים יש להכלילה במצבת החיל (שכללה 1900 איש).³²¹ כלומר פירוק הסופי של היחידה לא בוצע מידית, והיחידה המשיכה להתקיים עד ראשית 1950.

³¹⁶ פרטי הפעולות אצל קליין, מבצעי חיל הים, עמ. 184-190.

³¹⁷ 23.3.49, א"צ, 2521/50/76.

³¹⁸ מכתבו של רב סרן מיכאל יסרי לרמטכ"ל, 26.4.49, א"צ, 73/52/155.

³¹⁹ מי. דורי לאג"ם, 5.5.49, א"צ, 56/51/84.

³²⁰ מאג"ם למטכ"ל אג"א/מבצעים/תכנון, 12.5.49, א"צ, 56/51/84.

³²¹ ממ. מקלף למטכ"ל/אכ"א, 12.2.49. מי. פורת, ראש המחלקה לתפקידי שדה לראשי אגפים במטכ"ל, 17.5.49, א"צ, 56/51/84.

יחידת חבלה: ערב מלחמת העצמאות היתה יחידת החבלה הימית של הפלמ"ח מפוזרת. לאחר החלטת כ"ט בנובמבר הופסקו למעשה פעולות החבלה במטרות בריטיות, ותפקידה המרכזי של ה'חוליה' הסתיים. חלק מחברי ה'חוליה' הקימו בפיקודו של יוחאי בן נון את "פלוגת הנמל"³²². בסוף מרץ עזב בן נון יחד עם לוחמים אחרים את הפלוגה והצטרף לחטיבת הראל בדרך לירושלים. יוסף דרור היה באירופה, טרוד בהקמת חולית חבלה שם. דרור, מאנשי ה'חוליה' שהה באירופה מתוך מטרה לפגוע במשחתות בריטיות (לאחר שהשמירה על המשחתות בנמלי א"י הוגברה). דרור יצא לצרפת במסווה של איש 'מוסד' לחפש ציוד מתאים. מתוך תחושה שאין הוא מקבל תמיכה ציבורית, כי הוא נימצא במעין מסע פרטי משלו.³²³ מאחר ובצרפת לא נמצאו ההזדמנויות המתאימות פנה דרור לאיטליה, והקים שם באישורו של שאול אביגור קבוצת צוללים שהתאמנה לקראת פעילות חבלה.³²⁴ בסופו של דבר נשארו מקבוצה זו רק שלושה צוללים יודעי איטלקית.

כך שעם הקמת חיל הים, לא היתה בארץ יחידת חבלה פעילה. גם התכניות להקמת החיל לא כללו יחידת חבלה ככזו. מוביל. תכנית הפלמ"ח שהוגשה לבן גוריון ראתה את הפל"ים כבסיס ליחידת נחיתה. החבלה נתפסה כחלק מפעילות הנחיתה. יגאל אלון אף הציע כי יחידה זו, המתבססת על הפל"ים וחולית החבלה תהיה נפרדת מחיל הים, ותישאר כפופה לפלמ"ח.³²⁵ הצעה זו כאמור, לא התקבלה ע"י בן גוריון. הצעות המבנה האחרות לא כללו התייחסות מיוחדת לחבלה ימית אלא התייחסו לצי מלחמתי המבוסס על כלים גדולים – וחלקם התבססו על טורפדו וצוללות. (וראה לעיל).

ההתארגנות המחודשת של יחידת החבלה החלה רק בקיץ '48. ביוני תקפו המצרים לראשונה (קורבטה מצרית הפגיזה את המעגן בקיסריה). יומיים אחר כך הגיעה ה'אמירה פאוזיה' קרוב לחופי תל אביב.³²⁶ הצורך בחבלה עלה בכדי להתמודד עם איום הספינות המצריות. התחושה היתה ששליטה בים תושג רק ע"י יצירת מגע עם האויב והשמדת כמה שיותר כלים. הוברר כי ללא חבלה ימית השמדת כלי אויב לא אפשרית, כיוון שהמהירות וכח האש של הכלים שעמדו לרשות החיל היו פחותים מהכלים המצריים. ההתארגנות החלה תוך התבססות על חברי חולית החבלה של הפל"ים. שתי חוליות התארגנו במקביל – במהלך ההפוגה הראשונה. חוליה של יוצאי הפל"ים, וחוליה שניסתה להפעיל את ה"כריש"³²⁷ בראשות אורי ברכמן (שילה).³²⁸ את ה"כריש" ניסו להשיב לחיים בכפר

³²² וראה בפרק א'.

³²³ דרור י', הקומנדו הימי, ממנו ואלין, הוצ' הקיבוץ המאוחד, ת"א, 1981. עמ. 43.

³²⁴ וראה בפרק א'.

³²⁵ וראה אצל אלדר מ', שיטת 13, ספרית מעריב, 1993. עמ. 109. (להלן: אלדר, שיטת 13). עדות סמך ינאי על יעוד הפל"ים בחיל הים, 19.11.95, מפעל תיעוד חיל הים.

³²⁶ מולה יצאו אח"י אילת ושלושה מטוסים קלים. המצרים נסוגו דרומה. וראה תיאור התקרית אצל טל, מבצעי חיל הים, עמ. 91-95.

³²⁷ ה"כריש" הוא נסיון לייצור טורפדו, שיפגע באניות הבריטיות (בכדי למנוע את הצורך שצוללן יסתכן ויתקרב לאניות).

הנסיונות הראשונים נעשו בירושלים, עם אליק סוכצ'בר (אביו של עמוס חורב). סוכצ'ובר כבר עבד על פיתוח מערכת נשימה סגורה (המבוססת על חמצן נקי, כאשר דו תחמוצת הפחמן נספחת ע"י גבישי קלציום - סודה, למניעת פליטת בועות אויר העלולות להסגיר את הצולל. מערכת דומה נמצאת בשימוש הקומנדו עד היום). בנוסף הוא החל לפתח את ה"טורפדו" שהיתה למעשה חסקה שאמורה היתה להיות מונהגת מרחוק. הניסויים על הכלי היו

בברכות הדיג של מעוז חיים. זו היתה תחילתו של ה"כריש". (וראה בהרחבה בפרק א').

³²⁸ עדות זלמן אברמוב, מפל"ים לחיל ים מפעל תיעוד חיל הים. התאריכים אינם ודאיים, נסמך על זכרונו.

הערבי הנטוש שייח' מוניס (היום אונ' תל אביב), אחר כך עברו לנמל ת"א. היחידה קיבלה שומרים, סירת מנוע ('פוזזה'). היו אימוני שחיה, ונסיון להשמיש את ה"כריש" – כול הנסיונות נכשלו. אחרי סוף ההפוגה, ואחרי פרשת אלטלנה³²⁹, יורדים מירושלים יוחאי בן נון ואיזי רהב. יוחאי יוצא לחופשה אחרי פציעה קשה בירושלים. איזי רהב נשאר עם החוליה שהחלה בהתארגנות. על פי עדות זלמן אברמוב, היחידה החלה להתארגן ללא תכנית מסגרת, ללא הגדרת מטרות (וכאמור גם פקודת המבנה לחיל הים לא כללה מקום ומטרות לחבלה הימית). הכח המגויס היה מורכב רובו מיוצאי פלי"ם ומחבר'ה צעירים הקשורים להתיישבות העובדת ולפלמ"ח, משוחררי צבא, בני משקים ומושבים – גיוס על רקע של הכרות אישית. האימונים הראשונים היו בשחיה וחתיירה בסירות, מעין חזרה על הדגם המוכר מימי הפלי"ם. בסיס האימונים הוגדר בקיסריה.

הקבוצה השניה של יוצאי ה'חוליה' החלה להתארגן בפיקודו של אהרון בן יוסף ('אסקימו'), ביעוד לפעילות חבלה במסגרת פעולות נחיתה. 'אסקימו' היה אז מפקד בסיס הגיוס בסדני עלי, והיחידה הוקמה על בסיס הצעתו לגרשון ז"ק. בראשית יולי '48 היחידה מתחילה להתאמן בבית ספר ערבי נטוש בשכונת ג'בליה ביפו ("הבית הירוק"). אחר כך עברו להתאמן בקיסריה. מבין המתנדבים ליחידה זו היו זלמן אברמוב וראובן פנחס "טרק", יוצאי החוליה, ואחר כך נוספו עליהם מתנדבים חדשים, מחפשי הרפתקאות. היחידה זכתה לכינוי "יחידת המתאבדים".

באוגוסט '48 שב יוס'לה דרור לארץ. אחת הרכישות שלו באיטליה היתה מכשירי צלילה ב"פירלי" - בית חרושת ענק לתעשיית גומי, שכלל מחלקה מיוחדת לציוד צלילה. הלימוד והאימון על מכשירי צלילה קיימים באיטליה, תוך נסיון למצא את המתאים ביותר לצרכי חבלה היו אולי הרווח המרכזי מפעולתו של דרור. היתה גם פגישה של דרור עם חבלן איטלקי בשם לואיג'י, בעל נסיון מבצעי רב מימי מלחמת העולם השניה, פגישה אשר הובילה לידידות ולרכישת ידיעות רבות. לואיג'י אף אימן את דרור משך שבוע בדרכי התגנבות בלילה, בצלילה לעומקים גדולים ועוד.³³⁰ ציוד הצלילה החדש, (מערכת חמצן סגורה) נשלח דרך מפקדת חיל הים לחוליה של 'אסקימו' שהתאמנה בקיסריה. הציוד הגיע ללא הוראות הפעלה בעברית. חברי היחידה, שלא הכירו את הציוד, לא ידעו איך להשתמש בו. על פי עדותו של 'אסקימו', הם סיננו מתוך הסודה הנמצאת במכשיר הצלילה את גבישי הסודה במקום את האבקה הלבנה, דבר שגרם לצריבה בקנה הנשימה. נוסף לכך היתה בעיה של התעלפויות בתחילת הצלילה.³³¹ גם יחידה זו התאמנה ללא הגדרת מטרות ברורה, ולכן גם תכנית האימונים לא היתה מוגדרת. פועל יוצא מכך היה גם אי שילובם של הלוחמים בפעולות מבצעיות.

כאשר שב דרור לארץ באוגוסט 1948 הוא מונה להיות מפקד היחידה לחבלה ימית במקום 'אסקימו'. יחידת הצוללים היא שהפכה למרכז הכח המתאמן בקיסריה. לידו הושארה יחידה טכנית קטנה יחסית שעבדה על ה"כריש". על פי עדות אברמוב, דרור הכניס משטר אימונים קשה ליחידת הצוללים והדבר גרם לעזיבה של חבר'ה. עיקר האימונים היה השחיה וצלילה. בעיקר שחיה בתנאים קשים,

³²⁹ בפרשת אלטלנה נשלחה ה'פוזזה' עם מפעילי הכריש כדי לפגוע באניה. בסופו של דבר עסקה ה'פוזזה' בעיקר בחילוץ אנשי אלטלנה הפגועה מהים.

³³⁰ אדר, שייטת 13, עמ' 45.

³³¹ שם, עמ' 123-124. בספרו של אדר מצוינת בעית ההתעלפויות בסמוך לבעית סינון שגוי של אבקת הסודה. מעדותו של אסקימו עולה כי ההתעלפויות היו זמן קצר מתחילת הצלילה. ככל הנראה מדובר בתופעה הידועה ל'אנוקסית מיהול' – חוסר חמצן הנגרם מחנק הנמצא במערכת הסגורה ושאינו מוצא מיד בהתחברות למכשיר. אחוז החמצן במערכת יורד והצולל אינו חש בכך ומאבד את הכרתו.

וגישה שקטה ליעדי חוף (בכדי לנחות ללא גילוי). היו גם אימוני הסוואה יבשתית ושיעורי חבלה. כמו כן נלמדו מבנה אניות, כימיה פיזיקה, צילום ניווט ועוד. ביחידת הצוללים גם היתה נערה אחת בשם פולט קומאר שעלתה מצרפת והיתה בקיבוץ שדות ים. השתיכותה לכח הצולל עוררה בעיתיות רבה, רבים מהצוללים סרבו לצלול כבני זוגה ולא קיבלו אותה כחלק מהם. לבסוף נישאה (לאחד הלוחמים) ועזבה את היחידה.³³²

יחידת הצוללים יצאה לפעילות בלילות 16-17/10/48, לאחר שהתקבלה ידיעה על אניה מצרית הנמצאת מדרום לעזה. חולית החבלנים נשלחה על סיפונה של ספינת המשמר "פלמ"ח", אולם בשתי הפעמים בהם יצאה החוליה בכדי לבצע באניה המצרית פעולת חבלה, לא מצאו את האניה, והחוליה שבה על עקביה. הצוללים השתתפו עוד במבצע "דוד" (29-30/11/48), כאשר אליהו ריקה, מסתערב שהצטרף ליחידה עם הקמתה היה זה שצלל והדביק מוקשי עלוקה ליאכטה הגרמנית להטביעה.³³³ במבצע "התחלה" שהתבצע במסגרת מבצע "חורב", השתתפו הצוללים של דרור תחת הפיקוד של יחידת הנחיתה (וראה לעיל). היריבות בין שתי היחידות עלתה כאשר דרור ביקש להעביר את ביצוע המשימה בלעדית ליחיד הצוללים, בעוד פיקוד חיל הים סרב. נראה כי לא שיקולים מקצועיים גרידא הובילו את הטיעונים של שני הצדדים, אלא הצורך להוכיח את נחיצות היחידות (כל אחד ליחידה "שלו"), וכן הצורך לשתף את האנשים בפעילות מבצעית בכדי לשמור על מורל, רוח לחימה ורצון השתיכות ליחידה.

היחידה השלישית שהשתיכה לחבלה ימית היתה יחידת "סירות ההצלה" (או "סירות הנפץ של יוחאי"). סירות הנפץ נרכשו באיטליה ע"י זאב הים (בסיוע לובה אליאב). הן היו למעשה סירות מנוע מעץ, בעלות תחתית שטוחה שיכלו להגיע למהירות של 32 קשר. ברך המנוע שלהן ניתן היה להרמה, כך שהסירה יכלה לעבור מעל רשתות מגן. בחרטום היה מקום לשלוש מאות ק"ג חומר נפץ שהופעלו בעזרת מוט שבלט מהחרטום. הסירה הופעלה ע"י מפעיל אחד שהיה צריך להתקרב למטרה, לכוון לעברה את הסירה ולקפוץ למים. לסירות היו הצלחות במרס 41', כאשר האיטלקים הצליחו לחדור עם 6 סירות למפרץ סודה בכרתים וטיבעו את הסיירת יורק ושלוש מיכליות בריטיות. זאב הים רכש שש סירות כאלו, ואפרים איילין, איש הרכש של המוסד שעזר לו, הצליח לגייס את לוחם השיטת העשירית האיטלקית פיורנצו קפריוטי שהסכים לבוא לארץ להדריך את האנשים על הסירות.³³⁴

כאשר שב בן נון מאירופה, הוא בחר מתוך החבורה בקיסריה 12 איש, רובם מותיקי חולית החבלה, אנשים טכניים ואנשים שעבדו על ה"כריש" (זלמן אברמוב, יעקב שבית, יעקב ורדי ואחרים). נוספו עליהם צעירים ששרתו כנהגים בצבא הבריטים ואנשים טכניים נוספים, יחד כ 20 איש. היחידה התאמנה בטבריה בהדרכתו של קפריוטי. אחד הנושאים השנויים במחלוקת אותם הנהיג בן נון היה ענין הסודיות. יוחאי, האמון על נהלי העבודה העצמאיים בפל"ם – הטיל מסך סודיות כבד על היחידה, ואפילו פול שולמן, אז עדיין יועצו של ז"ק לא הורשה להיכנס לבסיס. מובן שענין זה גרם למתחים

³³² שם, עמ. 136-137.

³³³ על מבצע דוד ראה אצל טל: מבצעי חיל הים, עמ. 171-176.

³³⁴ קפריוטי היה פאשיסט, ועובדה זו עוררה התלבטות מוסרית רבה. לבסוף הוחלט להעסיקו לזמן מוגבל בתנאי שילווה ע"י איש חיל הים חזרה לאיטליה בתום התקופה. (וראה אצל אלדר, שיטת 13, עמ. 139).

רבים בין היחידה לבין פיקוד חיל הים. הניכור ותחושת ההבדלות מחיל הים ליוו את השייטת עוד שנים רבות אחר כך.

לקראת "מבצע יואב" הועברו חברי היחידה ליפו. ה"מעוז" הוכשרה כאנית אם לנשיאת 6 הסירות. האימונים הותאמו לתנאי צלילה בים התיכון. בליל ה'22.10.48' השתתפו סירות הנפץ בטיבוע ה"אמיר פארוק", אנית הדגל המצרית.³³⁵ ההצלחה בטיבוע ה"אמיר פארוק" האפילה על אי הצלחות נוספות של סירות הנפץ. עם תום המלחמה רכש חיל הים עוד 12 סירות איטלקיות דומות, ואלו ליוו את תורת הלחימה של השייטת עוד שנים רבות. אולם מרגע שאבד לחיל הים יתרון ההפתעה (עם טיבוע ה"אמיר פארוק") שוב היה קשה להגיע להצלחות מבצעיות כדוגמת זו.

שלושת היחידות עבדו בשיתוף ובמקביל, האנשים הכירו אחד את השני עוד מימי הפלמ"ח, אולם מבחינה מנהלתית היה מדובר בשלוש יחידות שונות, ולא היה קשר פיקודי בניהן. האנשים שעבדו על "הכריש" עברו גם הם בסתיו '48 להתאמן בכינרת, ובקיסריה נותרה רק יחידת הצוללים בפיקודו של דרור. כאשר התקדמו האימונים בסירות הנפץ, הוחלט להפסיק את הניסויים ב"כריש" והיחידה התפרקה.

עם סיום המלחמה הורגש הצורך לאחד את הכוחות הפועלים בתחום החבלה הימית. הצורך היה בעיקר אירגוני ותקציבי, אולם היתה גם סוגית התחרותיות בין היחידות, אותה רצו לתעל לכח לוחם אחד. הצעת הארגון היתה של בן נון ושל דרור, אולם מפקדת חיל הים סרבה.³³⁶ דרור ובן נון המשיכו להפעיל לחץ על המפקדה לאחד את היחידות, ולבסוף, עם החלפת הפיקוד ומינויו של שלמה שמיר למפקד החיל, הוחלט על האיחוד. לאחר התלבטויות מונה יוחאי בן נון כמפקד היחידה המאוחדת ויוסל"ה דרור כסגנו.

שייטת 13 מוקמת למעשה רק בינואר 1950. היחידה המשיכה להיות חריגה בנוף הצה"לי. ההרכב המיוחד של אנשיה (רובם עוד ראו עצמם כחברי פלמ"ח) הולידה מנהגים שונים: סרוב ענידת דרגות. כאשר תקן חיל הים נקבע והיה צורך למנות קצינים מבין הותיקים – נערכה הצבעה דמוקרטית מי ימונה כקצין. הוחלט כי השכר יהיה שווה, ללא קשר לדרגות והונהגה קופה משותפת למימון צרכים אישיים של לוחמים כגון חתונות וכו'. לעיתים יצאו לעבודה אזרחית כדי למלא את הקופה, כמו בימי הפלמ"ח. היו גם עימותים עם אנשי המשטרה הצבאית על עניי לבוש והופעה. חריגות זו לא החזיקה מעמד זמן רב, והשייטת החלה להתארגן ככל יחידות חיל הים. בראשית 1950, לאחר מתחים קשים בין דרור ובן נון לבין שמיר וידין (בעיקר על רקע העובדה כי בן נון ודרור רצו להמשיך את רוח הפלמ"ח ביחידה, ולהיות חלק מזרוע קומנדו צה"לית שתהיה תחת פיקודו של יגאל אלון) הודחו השניים מהפיקוד על השייטת. דרור קרא למרד ביחידה, אולם מרבית הלוחמים שראו את הצורך הלאומי ביחידת חבלה ימית סרבו. איזי רהב מונה למפקד החדש ויחידת הקומנדו הימי צורפה רשמית ומעשית לחיל הים, אולם עניין זה כבר חורג מתחום הזמן של עבודה זו.

³³⁵ וראה על הפעולה אצל אלדר, שייטת 13, עמ' 145-148, טל, מבצעי חיל הים, עמ' 161-167.

³³⁶ הנימוק היה כי למעשה שתי היחידות הן שונות במשימות היעד שלהן, ולכן אין צורך לאחדן. אלדר טוען בספרו כי הסרוב נבע מחשש של הפיקוד מריכוז הכח. שתי היחידות היו דומות באופיין, ושתייהן היו חריגות במסגרת הכללית, תוך גילויי עצמאות וסרוב לקבלת מרות החיל.

תשתית החיל:

יחידת הבטחת החופים – יחידת נוטרי החוף: יחידה זו היתה מעין יחידת המשך ליחידת משמרות החופים אשר הוקמה באביב 1942 ביזמה בריטית, כחלק מההתארגנות הארצישראלית לקראת סכנת הפלישה³³⁷. כאשר פורקה יחידת הנוטרים, לא הצטרפו אנשיה לפלי"ם ולכן לא היה לה המשך ישיר לחיל הים. בקיץ '48 החל חיל הים להקים את יחידת הבטחת החופים החדשה. הוקם מערך נקודות תצפית לאורך החופים. בדו"ח מיולי '48 מצוין כי עד עתה הוקמו יחידות תצפית בחיפה (בסטלה מריס וליד שובר הגלים), בגבעת אולגה, סידני עלי ותל אביב. באוגוסט דווח על נקודות תצפית נוספות בבני רובין, נתניה, טנטורה, עכו ונהריה³³⁸.

אחת הבעיות המרכזיות של היחידה הצעירה היתה השלמת תקני כ"א. הגרעין הפלמח"י של היחידה הקודמת פורק, כאמור, ולא היה לו המשך ביחידה החדשה. (רוב יוצאי הפלי"ם השתלבו בשירות הימי בתפקידי – ים). כיוון וזו היתה בבסיסה יחידת הבטחה ולא יחידה ימית, היא לא נחשבה כאטרקטיבית למתגייסים. גם מבחינת מחלקת כ"א הועברו האנשים הכשירים והמיומנים יותר ליחידות הימיות. באוקטובר '48 מתלונן מפקד היחידה כי: "...זה חודש ימים שלפחות שלוש פעמים בשבוע אני פונה לעופר ומבקש השלמת התקן כפי שאושר...נחוצים לנו עוד 60 איש...נתבשרתי סוף סוף כי הועברו לסידני עלי להבטחת חופים שלושים איש. לאחר בדיקה במקום הובררו הפרטים המאלפים הבאים: הגיעו לבסיס ונמצאו מתאימים 10 איש. נחשבו כעריקים 5. נפקדים: 5. נגועים במחלות מין. 2 בבתי חולים 5, הועברו ליחידות אחרות 3. ...מתבקשת מאליה המסקנה הפשוטה והיא: יחידת אבטחת החופים משמשת לאכ"א חיל הים מקום מקלט של אנשים שלא נקלטו בחיל מסיבות שונות ואין עבורם תעסוקה כלשהי..."³³⁹.

יחידת הבטחת החופים לא הצליחה למעשה להתבסס, והוראה לפירוקה ניתנה ביום 23.3.49. האחריות על נקודת התצפית בסטלה מאריס הועברה לנמל חיפה. ביפו הועברה תחנת התצפית לפיקוד נמל יפו.³⁴⁰ בהצעה לארגון מחדש לימי שלום הציע מטה חיל הים כי לחיל יוותרו שלוש נקודות תצפית (חיפה ויפו) ומסירת שאר תחנות התצפית למשמר הגבול. צו חיסול היחידה ניתן ל 15.5.49, הוא תאריך היעד של הארגון מחדש בחיל לעת שלום.

מחלקת מודיעין ימי: בסוף יוני '48, במסגרת ראוורגניזציה כוללת במערך המינויים, הכניס בן גוריון שינויים גם במערך המודיעין הכללי. הש"י פורק ובין הגופים שהוקמו היה "שירות מודיעין" שתפקידיו כללו: "מודיעין קרבי, ביטחון מבצעים (שדה) וריגול נגדי, צנזורה והאזנה"³⁴¹. ב-2.7.1948 הושלמה מלאכת פירוק הש"י למרות התנגדותו הנחרצת של ידן ראש אג"ם, שלא רצה בביטול מח' המודיעין של אג"ם. כפשרה הועמד בראש שירות המודיעין איסר בארי, אולם סגנו מונה הרצוג, שהיה מיומן בנושאי המודיעין משרותו בצבא הבריטי. הרצוג גם מונה להיות המקשר בין שירות המודיעין למטה, כלומר האיש שיעמוד בקשר ישיר עם בן גוריון. ידן עוד המשיך שבועות אחר כך להדגיש את זיקתו

³³⁷ וראה בפרק א'.

³³⁸ תכתובת בין חזית הצפון לפיקוד מחוז חיפה, מיולי/אוגוסט '48. א"צ 1408/52/63.

³³⁹ א"צ 2521/50/40.

³⁴⁰ תכתובת בין אגף מבצעים חיל הים למטכ"ל, 3.48, א"צ 580/51/14.

³⁴¹ גלבר, גרעין לצבא עברי, עמ' 419.

של שירות המודיעין לאג'ם, לציין את היותו של איסר בארי ראש השירות ולהתעלם כמעט לחלוטין מהרצוג, שלא היה איש ה'הגנה'.

שירות המודיעין הכללי, שהלך ונבנה תחת שרביטו של הרצוג, היה מודיעין יבשתי בעיקרו. הרצוג קרא סביבו אנשי מודיעין מקצועיים יוצאי הצבא הבריטי, ושילבם יחד עם יוצאי הש"י והמסתערים. הוא הכפיף את מערך האיסוף לכללים צבאיים, גיוון את מקורות האיסוף והקים ענף למחקר שטח³⁴². מודיעין חיל הים התפתח באופן איטי יותר, תחילה כמחלקה באגף המבצעים של החיל החל ממאי 48'. קצין המודיעין הראשי של החיל מונה שמעון הורן ולצידו קמנים מחוזיים בדרום (איש הש"י לשעבר עמנואל טולצ'נסקי ואחריו יוסף ורטהיים) ובצפון (איש הפל"ם לשעבר זלמן פרח)³⁴³.

עיקר הפעולה של הקמנים המחוזיים היה באיסוף מידע מתצפיות החוף של החטיבות שהוצבו בהוראת המטכ"ל מבת - ים ועד נהריה. מטרת התצפיות היתה לדווח על תנועת כלי שיט בקרבת החופים, כולל תיאור הכלי, כיוונו, מרחק מהחוף, מהירות, חימוש והדגל שהניף. המודיעין הימי באותה תקופה היה מוגבל למודיעין חופי בלבד. מאחר ועדיין לא נקבע יעודו של החיל באופן סופי, גם אי אפשר היה לכוון את איסוף ידיעות למטרה מוגדרת יותר. מודיעין חיל האויר תרם ידיעות על תנועת כלי שיט מול חופי הארץ ושכנותיה, וכן הושגו ידיעות מקצין הקישור הימי לאו"ם (זאב הים)³⁴⁴. באוקטובר 48' מוגדרת כפיפותו של מודיעין חיל הים למודיעין הכללי בנושאי בטחון, צנזורה וריגול נגדי. נקבע כי תכנון פעולת מודיעין חיל הים תהיה אוטונומית לחיל הים. דרישות לצילומי אויר ידורגו ע"י מודיעין כללי, וקצין מודיעין חיל הים יהיה שותף לישיבות בדבר דרוג משימות המודיעין הכללי³⁴⁵. בשלהי נובמבר 48' מתכנסת ישיבה של אגף החקר של משרד החוץ עם נציגי חיל הים. חיל הים נזקק (כמו חיל האויר) למודיעין בחו"ל, ולכן עבד בשת"פ עם אגף החקר של משרד החוץ. ידיעות חו"ל אמורות היו לתת מענה בכל הקשור לנושאי רכש אפשרי, וכן לרכש והכשרה של הציים הזרים. בפגישה של הורן עם דוד מגן (קצין שירות המודיעין שטיפל במחלקות המודיעין של החטיבות) התלונן הורן כי אגף החקר מגביל את צעדי אנשיו שנשלחו לנמלי הים התיכון לצרכי איסוף נתונים. מטרת הורן היתה אז להשתמש באניות נושאות דגל ניטרלי לשם חדירה לנמלים ערביים למטרות סיור וחבלה. הוא ביקש להציב סוכנים בחלק מהנמלים לשם איסוף ידיעות וביצוע חבלות. בסוף נובמבר סיכם הורן עם 'אגף החקר' את סדרי העבודה בניהם, ועיקרו צירוף אנשי ים לתחנות "דעת" בחו"ל בנושאים ימיים³⁴⁶. הצעתו של הורן התבססה על בנימין כהן, יוצא הצי הבריטי, שהציע להקים רשת כזו לאור קשריו הרבים עם אנשי ימיה בחו"ל (הוא אינו איש מודיעין). הוצע כי הרשת תנוהל ע"י רשת המודיעין המרכזית, כי ימונה קצין מחיל הים אשר יהיה ממונה על העניינים הימיים והוא יעמוד תחת

³⁴² בראש ענף המחקר הועמד פרופ' אברהם רייפנברג, מומחה לתורת הקרקע יוצא הצבא הבריטי שנקרא מהאוניברסיטה העברית. גרשון דרור, ששירת במלחמה בצנזורה הבריטית הועמד בראש ענף צנזורה והמתמטיקאי פרופ' גיליס ששירת במערך ההאזנה הבריטי הועמד בראש ענף המודיעין האלחוטי שפעל עד כה באורח מאולתר. גם בראש המחלקות המקצועיות האחרות הועמדו בעיקר יוצאי הצבא הבריטי, שעסקו בתחומי המודיעין בעת מלחמת העולם הכישורים של יוצאי הש"י נוצלו בעיקר בתחום האיסוף בשטח.

³⁴³ גלבר י', ניצני החבצלת, עתיד לצאת בהוצ' משהב"ט. (להלן: גלבר, ניצני החבצלת).
³⁴⁴ שם, וראה למשל מכתב מודיעין חיל האויר אל מודיעין חיל הים מ-15.7.48, א"צ, תיק 6/1137/51/340 דו"ח של זאב הים לברוך מ-27.7.48 ג"מ, תיק 2426/6.

³⁴⁵ מיגאל ידן למטה שירות המודיעין הכללי ולמטה חיל הים, 20.10.48, א"צ, 1408/52/63.
³⁴⁶ תזכיר של הורן לראש אגף מבצעים של חיל הים מ-27 בנובמבר 1948 על הצעת הסכם לשתוף פעולה בין בחוץ לארץ בין אגף החקר של משרד החוץ לבין מודיעין חיל הים (א"צ תיק 2540/50/199).

פקודת המחלקה המדינית. אינפורמציה ימית שתאסף ע"י הרשת תועבר לחיל הים, ואינפורמציה אחרת הנושאת אופי פוליטי למשרד החוץ.³⁴⁷

אפיק אחר של מודיעין הוצע ע"י רב החובל יעקב איפלנד בספטמבר 48'. הוא הציע להסב חלק מספינות המעפילים המושבות לספינות סוחר, שיפליגו בקווי מזרח הים התיכון והים השחור. הוא הציע להקים בקרב צוותי הספינות רשת מודיעין שתתבסס על קשרים עם ספנים ערביים איתם יפגשו בנמלים נייטרליים.³⁴⁸ הצעה זו לא מומשה.

ערב "מבצע חורב" (22/12-8/1/49) בו יועד לחיל הים תפקיד משולב עם כוחות האויר והיבשה, סוכם על הידוק שתוף הפעולה בין מחלקות המודיעין של חיל הים לזו של חיל האויר ושל חזית ד'. חיל הים ביקש צילומי אויר של נמלים וספינות. סוכם שמודיעין חיל הים יתקשר עם מודיעין חיל האויר ויעבירו את סיכום הידיעות למטה חיל הים וחיל האויר.³⁴⁹ החל מה20 בדצמבר סוכמה עבודת המודיעין של חיל הים בפירסום יומי - כנראה כחלק מההתארגנות לקראת מבצע "חורב". עיקר הידיעות היה על הנעשה בנמלי אויב, ההגנה על הנמלים ועל החופים, ספינות, חימוש, סדרי הפלגות וביקורת אניות הנכנסות לנמלים. מידעיות סוכני "דעת" הגיעה אינפורמציה על רכש ערבי ואימוני כוחות. עיקר הידיעות התרכז בצי המצרי. כמו כן פורסמו ידיעות בדבר הצי הבריטי, וציים אחרים.

שירות הידיעות הצעיר של הצי עדיין לא היה מגובש מבחינת הגדרת יעדים ומטרות. הורן עסק גם בהעברת ידיעות על רכש אפשרי, וגם בידיעות מהעיתונות הערבית על ארועים "הסטוריים", כגון טיבוע "המלך פארוק", (22/10/48) על המורל הירוד של מלחי האויב (בעיקר המצרים) ועל התעמולה האנטי יהודית המופצת בארצות ערב. מלבד זאת היתה בחיל הים מחלקה לתנועת אניות אזרחיות שהתחקה אחר תנועת אניות הנושאות מטענים המיועדים לארצות ערב. מנגנון הקישור לאו"ם נוצל דרך זאב הים, מתוך מטרה לדלות אינפורמציה על ציי האויב באמצעות המשקיפים הזרים המוצבים בהם. מחלקה נוספת שהחלה להתפתח בראשית 49' היא המחלקה ההידרוגרפית, שעסקה בחקר הימים והחופים בהם צפוי היה החיל לפעול. העובדה כי לא גובשו מטרות ואי היכולת להגדיר יעדים ברורים לטווח ארוך השפיעו על הרכש בחיל, שלא היה סדיר ושיטתי עד לאחר המלחמה. הידיעות על היכולות הימיות של ציי האויב לא הובאו לידי ביטוי בתכניות הרכש במהלך המלחמה, אלא רק לאחריה.

חשוב לציין כי הידיעות על חימוש הכלים הן בדרך כלל בגדר השערה. הן נשענות על הסד"כ המופיע בפירסומי ה Janes לפי התקן האורגנילי, אולם לא תמיד יש אימות כי אכן הן מצוידות בציד המלא. אין כמעט ידיעות על כ"א, ידוע רק התקן, שוב לפי ה Janes. מצב זה הינו בעייתי מאוד מבחינת הערכת כוחו הראלי של צי האויב. ההערכה בהכרח חיבת להתייחס לכח פוטנציאלי, אולם אין אימות בדרך כלל ליכולת האמיתית מבחינת חימוש, כ"א, ויכולת מקצועית. אימות כזה ניתן היה ללמוד רק על פי היכולת אותה הפגין צי האויב (ובד"כ הצי המצרי) בשטח.

ב 31.10.1949 פורסם דו"ח על מבנה מחלקת מודיעין ימי. בעקבות הדו"ח הועבר הפיקוד מצבי קונובסקי ליעקב פיש. חיים רפאלי פיקד על המחלקה הטקטית שכללה מח' מחקר, מח' ציים זרים

³⁴⁷ סיכום דברים משיבה עם באי כח חיל הים, מיום 26.11.48, א"צ 73/52/195.

³⁴⁸ גלבר, ניצני החבצלת.

³⁴⁹ שם, סיכום ישיבה מה8 דצמבר 1948 על שיתוף הפעולה בין חילות הים והאויר (א"צ תיק 6/137/51/284).

וארכיון. בארכיון נשמרו, תועדו ומיונו מסמכים שהגיעו, כולל צילומי אויר. במקביל הוציאה המחלקה עדכוני מודיעין תקופתיים. מח' ציים זרים עסקה בתיעוד כל תנועת האניות בים התיכון אשר הינם מענינה של מדינת ישראל. יש מח' נמלים, מחלת צילום, מח' הדורגות, מח' מטאורולוגית. אחת השאלות שנותרה בעיתית היתה שאלת שיתוף הפעולה בין מודיעין חיל הים למשרד החוץ בענינים ימיים. בנובמבר 49' הוחלט על הקמת משרד משותף בחיפה, בו ישרתו קצינים ממודיעין חיל הים וגם ממשרד החוץ. מודיעין חיל הים יתן גישה חופשית לחומר רלוונטי הנמצא ברשותו. מנוסח הדיווח על ההחלטה נראה, כי ההסכמה בין שתי הזרועות לא היתה קלה, וצריך היה להסדיר את הפעילות המשותפת בניהן.³⁵⁰

שרות קשר בחיל הים היה תחת פיקודו, אימונו ופיקוחו של חיל הקשר, על פי הגדרת תפקידי שרות הקשר מיום 27.4.48,³⁵¹ ב 23.11.48' הוטד מפקד חיל הקשר בענין הדרגות אשר ניתנו לאנשיו אשר סופחו לחיל הים, והותאמו לדרגות החובלים. התברר כי הדרגות אשר ניתנו לאנשי הקשר בחיל הים היו גבוהות מאלו של אנשי קשר בעלי אותה הכשרה אשר נשאו לשרת בחיל הרגלים, ומפקד חיל הקשר אינו מוכן למהלך זה.

מספנה: הגרעין הראשון של מספנת חיל הים היה מורכב מיוצאי הצבא הבריטי בעיקר וכן אנשי מח"ל, אנשים בעלי הכשרה טכנית אשר רוכזו כדי לטפל ולהכשיר את אניות "צי הצללים". פעולת שיפוץ הכלים נעשתה החל ממאי, כאשר הבריטים עדיין בנמל. גרישה שנקמן (יוצא הצבא הבריטי) היה אחראי על צוות אנשים טכניים לשיפוץ האניות.³⁵²

קבוצה ראשונית זו טיפלה בהכשרת 'אח"י אילת' – האניה הראשונה שהוכשרה לתפקיד קרבי בחיל הים. בית המלאכה הראשון של המספנה היה בית המלאכה של המחלקה לעבודות ציבוריות של ממשלת המנדט, אשר נמצא סמוך מאוד לנמל חיפה. מאחר ולא היו למספנה מספיק אמצעים לטיפול ביותר מאשר ספינה אחת, נמסר הטיפול ב'ווג'וד' לחברה אזרחית: "קירשטיין את גרינשפון" אשר פעלה בתיקוני אניות בנמל חיפה, ואף הועסקה בתיקון אניות בריטיות בזמן מלחה"ע השניה. האניה השלישית: 'הגנה' תוקנה תיקון ראשונה ע"י חברת "עוגן" (שהיתה הבעלים שלה) ואחר כך תיקון נוסף ע"י המספנה. לאחר הכנסת האניות לשירות, הועבר כל הטיפול בתקלות והכשרה יעודית נוספת לצוות המספנה.

היכולת להשמיש מחדש את הספינות נבעה מהעובדה, כי עוד בטרם עזבו הבריטים את הנמל פורקו בגניבה מהספינות מכשירים וכלים אחרים. לאחר עזיבת הבריטים החזירו את המכשירים המשופצים לספינות בזמן קצר יחסית. ציוד ראשוני של המספנה בא מאיסוף שלל ציוד מבתי המלאכה הערבים הנטושים בחיפה ועכו.³⁵³ המספנה התפתחה למעשה משלוש יחידות נפרדות: מחלקת תיקוני אניות, שנקראה "מספנה", מחלקת חשמל, מחלקת מכשירים, ומאוחר יותר הוקמה מחלקת אלקטרוניקה.

³⁵⁰ ממודיעין למפקד חיל הים, 2.11.49 א"צ 844/52/231.

³⁵¹ מיום 27.4.48 א"צ 179/14/1950.

³⁵² עדות ד"ב באום, פרויקט תיעוד חיל הים.

³⁵³ עדות יעקב שפי, מיום 12.9.93 פרויקט תיעוד חיל הים.

היחידות הללו התנהלו בנפרד עד 49'. רק כאשר העבירו את המספנה לתוך הנמל (לנמל המזרחי, ליד נמל המכולות החדש) ריכזו גם את המחלקות האחרות תחת הכפיפות הפיקודית והארגונית של המספנה.

אחת הבעיות הראשונות עימן נאלצה המספנה להתמודד (מלבד המחסור הכרוני בכ"א מיומן, ציוד וחומרים) היה העדר מבדוק. תיקונים בגוף האניה נעשו ע"י אמודאים, ולכן ניתן היה לבצע תיקונים חלקיים בלבד. עד שלהי שנות החמישים עוד נשלחו ספינות חיל הים להספנות ארוכות בחו"ל בגלל מחסור זה.

מספנת חיל הים היתה כפופה פיקודית לבסיס חיפה. מפקד בסיס חיפה היה האחראי לביצוע התיקונים בספינות, ריכוז חיילי המספנה, אזרחים שעבדו בה וצוותי האניות עליהם היתה מוטלת עבודת ההחזקה השוטפת של הספינות.

מחלקת העליה: אחת הבעיות בחיל היה מעמדה של מחלקת העליה. כפי שכבר נכתב, בין תפקידיו של החיל הצעיר הוגדרו גם תפקידי ליווי לעליה ב'. מאחר והמוסד לעליה ב' היה הגוף אשר באופן מסורתי טיפל בנושאים אלו כולל רכש, נוצרה בעיה של כפיפות. ה'מוסד' היה למעשה גוף כמעט אוטונומי ב'הגנה'. שאלת חיול אנשיו לצבא היתה בעייתית. למרות שפקודת הגיוס לחיל הים חלה על כל הימאים ברי הגיוס בארץ, היה קושי לגייס את עובדי ה'מוסד'. ב 15.7.48 מתלונן ז"ק לבן גוריון כי: "פיקודת העברת הימאים לחיל הים לא יצאה את הפועל". בן גוריון אינו מציין כל תגובה או דרך טיפול בענין זה.³⁵⁴ הוא נדרש לסוגיה זו שוב בסוף אוגוסט 48'. ביומנו הוא מציין כי העובדה שב'מוסד' נמצאים עדיין חייבי גיוס שלא חיילו, הנהנים ממשכורות גבוהות יותר ומ"נסיעות לאירופה" מכניסה דמורליזציה בקרב החיילים ולתופעת עריקות. לדעתו יש לחייל את כל עובדי ה'מוסד' ולהפכו לסניף של חיל הים.³⁵⁵ למחרת הוא מתייעץ עם שאול אביגור, ראש ה'מוסד'. אביגור מסכים כי ההפליה בתנאי השירות אינה רצויה, אולם הוא מתנגד להכפפת ה'מוסד' לחיל הים. בשאלה זו, למרות שדעתו של בן גוריון היתה נחרצת שטיפול בעניני עליה צריך להיות במסגרת הצי, הוא לא כפה את דעתו. בניגוד לנחישות שבה הוא סרב לקיום כח ימי כפוף לפלמ"ח, בן גוריון אינו נכנס לעימות על שאלת עצמאותו של המוסד לעליה ב'. לדעתו, שני גורמים הנחו את מעשיו של בן גוריון. האחד הוא העובדה כי נושא הטיפול בעליה ב' הוא משימה ברת חלוף. אין בה משום ראייה עתידית של מבנה צי, אלא סיום טיפול במשימה לאומית חשובה, הרלוונטית לזמן זה בלבד. הרי מרגע שמדינת ישראל תהיה ריבונית, לא יהיו שערי העליה סגורים בפני יהודים. גם שאלת שארית הפליטה היא מטבע הדברים שאלה לטווח מוגדר. לכן לא היה טעם רב בפגיעה בגוף המיומן שנשא שנטל ביצוע המשימה עד כה. למעשה ההחלטה על פירוק ה'מוסד' התקבלה כבר במאי. בן גוריון מציין ביומנו (26.5.48) כי זאב שינד הודיע על הכוונה לחסל את ה'מוסד'.³⁵⁶ השאלה שנדונה אז היתה שאלת הכלים שברשות ה'מוסד', שחלקם יועד לעבור לשירות חיל הים. בן גוריון העדיף את ריכוז הסמכויות גם כיוון והרכש שנשען עד כה על צרכי ה'מוסד' וקשריו, צריך להיות מעכשיו תחת פיקוד

³⁵⁴ בן גוריון, יומן המלחמה 15.7.48, עמ. 588.

³⁵⁵ שם, 31.8.48, עמ. 669.

³⁵⁶ שם, 26.5.48, עמ. 458.

וביצוע חיל הים. הגורם השני הוא הגורם הפוליטי. שאול אביגור היה מקורב לבן גוריון, איש מפא"י. בן גוריון לא ראה ב'מוסד' גורם מאיים על אחדות הפיקוד על הצבא, כפי שראה במפ"ם.

באוקטובר 48' התקימה ועדת תיאום בין חיל הים למוסד לעליה. בפרוטוקול הועדה מיום 10.10.48 נכתב כי: "...יש לגייס לצבא ההגנה לישראל את כל חייבי הגיוס (עובדי אניות) המועסקים ע"י המוסד לעליה. מגויסים אלו ממשיכים לעבוד במוסד. דרגת המשכורת של המגויסים לפי המקובל בחיל הים (תוספת מסוימת למפליגים)..."³⁵⁷ כמו כן הוחלט כי תתאפשר נידות בין עובדי ה'מוסד' לעובדי חיל הים לפי צרכים יחודיים. בעיקר יש לאפשר לאנשי חיל הים להצטרף להפלגות ארוכות לצורך השלמת אימונים. הוחלט שהועדה תמשיך להיפגש אחת לשבוע. שאלת נידות אנשי חיל הים ואי הבהירות בדבר חלוקת העבודה בין המוסד לבין חיל הים עלתה גם בהקשר של המטה הכללי. בסוף ינואר שלח הרמטכ"ל דורי מכתב חריף מאוד המופנה לראש מטה חיל הים, ובו הוא מתריע בשפה קשה כי נמסר לו על העברת 120 חיילים מחיל הים ל'מוסד' ללא אישור מטכ"ל/אכ"א. דורי דורש הסבר מפורט בכתב, ומתריע כי כל העברת אנשים ליחידות אחרות, כולל משלוח אנשים מחיל הים לחו"ל לא תבוצע לפני אישור אישי של הרמטכ"ל או ראש אגף כ"א במטכ"ל. המכתב מנוסח בצורה קשה מאוד, והיא מעידה כי דורי לא היה מיוזע לפרטי ההסכם והנהלים בין חיל הים למוסד לעליה. תשובת מטה חיל הים היתה מעניינת. דורי פנה ישירות לראש המטה אולם התשובה ניתנה ע"י ראש אגף כ"א, סגן קברניט עופר. עופר מסביר את הקמת הועדה וסמכותה לקבוע על מעבר אנשים בין חיל הים למוסד על פי הצורך, ומציין כי כל השינויים היו בידיעת מטכ"ל/אכ"א, ללא תגובה שלילית. עופר עוד מוסיף כי השינויים נבעו מחוסר בהירות בנוגע לתפקידי חיל הים בענין העלאת עולים וכן לגבי מעמדו של המוסד לעליה כגוף עצמאי או חלק מחיל הים. עופר חותם את המכתב בהערה צוננת: "...במצב זה כשהיו אניות מוכנות להפלגות ולא היה להן כח אדם ראינו כחובתנו להפעיל את האניות ולהעלות יהודים מבלי לחכות להכרעה אם אנו עוסקים בזה באופן ישיר או לא..."³⁵⁸

שרות בנות בחיל הים – בזמן המלחמה היו בנות ששרתו על הספינות, בעיקר אלחוטאיות וחובשות. אלחוטאיות היו גדעוניות לשעבר, שיכלו למלא את החסרים באלחוטאים בנים על הספינות. (על פי דו"ח כ"א מ16.6.48 שירתו על אח"י 'אילת' קצינת קשר אחת, מזכירה וחובשת, אח"י 'ווג'ווד' חובשת אחת, 'התקווה' – חובשת אחת). עדויות של יוצאי פלי"ם ששירתו על הספינות בענין זה מראות כי שירות הבנות התקבל בטבעיות רבה. עדויות של יוצאי צי הסוחר או הצי הבריטי קיבלו את שירות הבנות באור אחר. ידוע, לדוגמא, שחודורוב התנגד מאוד לשירות בנות על הים.

דו"ח מח' הרישום של חיל הים מדצמבר 48' מציין כי בחיל משרתות 242 בנות, מהן 10 על הספינות. 6 מהן בקשר, 2 אפסנאות ו21 פקידות. מבין שאר תפקידי הבנות מצוינים תפקידי פקידות (76 בנות), נהגות, טבחיות, אפסנאות, שרותי מחנה, הדרכה (2), קשר, שרות רפואי.³⁵⁹ באותו חודש נשלחה דרישת תגבורת בנות ע"י מטה החיל, ובה דרישה לתגבורת בנות כפקידות כתבניות (נדרשה ידיעת אנגלית), טלפניות, רדאר וקשר אלחוט (כ – 100 בחורות). עוד כ 70 בנות נדרשו כדי להחליף בנים

³⁵⁷ פרוטוקול ישיבת ועדת התיאום מיום 10.10.48, א.ת.ה 14/364.
³⁵⁸ וראה תכתובת בענין זה, ינואר - פברואר 49, א"צ, 7335/49/557.
³⁵⁹ דו"ח מח' רישום, 15.12.48, א"צ, 1308/50/472.

בתפקידי טבחות ושמירה. לספינות נדרשו בנות לתפקידי ניווט, שמירה בתותחים קלים ומכ"ם, וכן לתפקידי פקידות, תרבות, טבחות, קשר ושרות רפואי. לא צוין מס' בנות נדרש, אולם הודגש כי מדובר בחוליות של 10 בנות לכל ספינה, כך שניכר כאן שינוי תפיסה לגבי שירות הבנות בספינות וההכרה כי יש לשבץ בחוליות גדולות מספיק ולא כבודדות.³⁶⁰ השינוי הורגש עוד בהצעה קודמת כי לא תעלינה בנות בודדות לספינות אלא רק בקבוצות של שבע – שמונה בנות לפחות. במכתב של ראש שירותי חיל הים לאגף הח"ן הוצע עוד כי בנות יעברו הכשרה בניוווט ו"חתרנות קלה" ובכך יעבו את תפקידיהן על הספינות.³⁶¹

שירות הבנות בחיל היה בעיקר בתפקידי מטה ותרבות, וכן בעזרה לראשי החיל. מלבד הבנות ששרתו על הים, היו בנות מרוכזות בבסיסי יפו, סטלה מריס ובבת גלים. בדו"ח כ"א מ 16.6.48 מצוין כי בחיל הים מגויסות 116 בנות, מהן עובדות 35 במטה הארצי ו 14 בבסיס חיפה.³⁶² לדו"ח המספרי מצורפת רשימה שמית של הבנות. בבסיסי נוה – ים, גן שמואל, יפו וגבעת אולגה אין ציון מקצועי. אולם בבסיסים האחרים תפקידי הבנות היו בעיקר תפקידי פקידות, טבחיות, חובשות, קשר. כמו כן היו 31 בנות בשני קורסי קשר.

ארגון הח"ן ככח נפרד החל רק ביולי '48, כאשר שושנה זנדבנק מונתה ע"י שושנה ורנר (מפקדת גדוד 201 של הח"ן) להקים את הח"ן בחיל הים. היא היתה הקצינה היחידה בחיל בעלת סמכות שיפוטית כלפי בנות. ניתן לראות כקוריוז את אחד המאבקים הגדולים של הח"ן בחיל שהבנות ילבשו מדים כחולים, ומדי חג לבנים – בדומה לבנים. (נהוג היה שהבנות לבושות בחאקי)³⁶³.

יחידה ימית בכינרת: ב 11.6.48, בראשית ההפוגה הראשונה, קמה דרישה להקמת יחידה ימית בכינרת. היחידה היתה מבוססת על סירות דיג שנשארו לאחר כיבוש טבריה.³⁶⁴ תפקידי היחידה הוגדרו לפי התפתחות הלחימה באזור. ב 15.9. הגדיר קצין מבצעים של פיקוד הצפון כי היחידה הימית תשמש לתפקידי נחיתה בכורסי וקווי אויב אחרים, לסיוורים לאורך הכינרת והחולה.³⁶⁵ בשלהי ספטמבר, לאור התקדמות המלחמה והגעת ידיעות על תכונה של הצבא הסורי לכיוון מזרח החולה, הוחלט להעביר 15 איש מהיחידה בכינרת לחולה, כדי להוות גרעין לכח ימי שם.³⁶⁶ שתי היחידות היו כפופות מבצעית למטה חטיבה 1 ו 2, ולא לפיקוד חיל הים. בפועל לא קיימה יחידה זו מבצעי נחיתה כלשהם. ב 19.11.48 כתב ראש מטה חיל הים לפיקוד חזית הצפון, כי לאחר קיום נסיוני של בסיס ימי בכינרת "הגיע מטה חיל הים למסקנה ברורה כי הדרך היעילה ביותר להגנת ים כנרת מבחינה ימית תהיה ע"י יצירת פלוגה ימית בתוך גדוד 103"³⁶⁷. חיל הים התחייב לספק הן מדריכים והן ציוד ימי, אולם עקב מחסור חמור בכ"א הוא לא יוכל להמשיך להחזיק בסיס בכינרת. היחידה אמנם נסגרה, ובפועל היתה חסרת השפעה במהלך המלחמה.

³⁶⁰ דרישה לתגבורת בנות, 12.48, א"צ, 1308/50/472.

³⁶¹ וראה תכתובת בענין זה בין ראש שירותי חיל הים למפקדת ח"ן, 12.48, א"צ 852/51/406.

³⁶² א"צ 1327/49/10 (מיום 16.6.48)

³⁶³ עדות שושנה זנדבנק, פרויקט תיעוד חיל הים.

³⁶⁴ אל מטה חיל הים ממפקד חטיבת גולני, מיום 11.6.48, א"צ 5205/49/5.

³⁶⁵ מקצין מבצעים פיקוד צפון לחיל הים, 15.9.48, א"צ 1408/52/63.

³⁶⁶ ממפקד חטיבה 2 אל היחידה הימית בטבריה, 22.9.48, א"צ 1408/52/63.

³⁶⁷ מראש מטה חיל הים לחזית הצפון, 19.11.48, א"צ 1408/52/63.

יחידת חיל הים באילת: לאחר מבצע "עובדה" וכיבוש אילת, הוחלט להקים בה יחידה ימית. חשיבות הירידה לאילת היתה רבה לא רק בהיבט המבצעי, אלא גם בהיבט ההתיישבותי. למעשה היתה פעולת ההתיישבות כמו גם פעולת הקמת הבסיס לאחר סיום המלחמה. במרץ 1949 אגף מבצעים חיל הים שלח תכתובת בענין זה למטכ"ל אג"ם.³⁶⁸ במאי הוחלט להוריד למקום יחידה לצורך סיורים, מדידות מטאורולוגיות, מודיעין והכנת בסיס חבלנים למקרה צורך. מי שנבחר לפקד על מבצע הורדת בכוחות היה איזי רהב ואיתו 19 אנשים (נציג או שניים ממחלקות החיל השונות וכח שרות. המשלחת אורגנה על שייטת סירות ההצלה מס. 13.³⁶⁹

הירידה לאילת שולבה למעשה עם תכנית ההתיישבות של קואופרטיב הדייג של ים סוף, אשר התארגן להתיישבות ימית באילת. היחידה ירדה לאילת ב 11.7.49, עם שלוש סירות דיג, סירת מוטור אחת, ציוד לסירות ורשתות דיג (דייגי "קואופרטיב ים סוף" עברו חיול לצורך הענין³⁷⁰). באוגוסט הורדה גם תחנת אלחוט, ומאוחר יותר עוד 2 ספינות מוטור, 2 ספינות קטנות, תחנת חשמל ומתקן לעשית קרח לשימוש הדייגים. בסיס ראשוני זה התפתח בעתיד לבסיס המרכזי של זירת ים סוף.

³⁶⁸ לדוגמא: מאברהם זכאי למטכ"ל אג"ם, 17.3.49, א"צ 580/51/14.

³⁶⁹ מבצע 39 – פקודת התרעה, 2.5.49. א"צ 580/51/14.

³⁷⁰ "קואופרטיב ים סוף" היה קבוצה של 36 (אחר כך המספר עוד גדל) חיילים משוחררים, רובם דייגים במקצועם, אשר רצו להתישב באילת ולהקים בה ישוב דייגים. הם ביקשו לרדת כקבוצה מחוילת על מנת לקבל את המסגרת הצבאית הלוגיסטית, והתחיבו לשירות צבאי באילת בתפקידי משמר וכו'. תנאי החיים באילת בראשיתה והעובדה כי היתה מנותקת כל כך משאר אזורי הארץ לא איפשרו התיישבות אזורית.

יחידת חיל הים בסדום: בחורף '48 עלתה הבקשה לקיים יחידה של חיל הים בסדום. הדרך היבשתית לסדום היתה מנותקת למעשה עד "מבצע לוט" (22.11.48). מיד לאחר המבצע השיבה מפקדת חיל הים בשלילה עקב מחסור חמור בכ"א (בחדש זה היו חסרים 1500 איש לתקן). החיל הציע לשלוח מדריכים ומפקדים אם ימצא "חומר אנושי למלוי תפקידים אחרים"³⁷¹

ב 27.6.49 נקבע כ בסדום תהיה חוליה קבועה של 10 אנשי חיל הים, שתפקידם – אחריות לתעבורה בין סדום לעין גדי.³⁷² סבב השירות בעין גדי היה של חודש, במקביל ליחידות צבאיות נוספות אשר תפסו את המקום. הפלגות קשר והספקה לעין גדי התבצעו פעמיים בשבוע.³⁷³

נמל חיפה: נמל חיפה היה הנמל המרכזי בארץ, הן מבחינה צבאית והן מבחינה אזרחית. נמל יפו היה קרוב מדי ליפו הערבית והיה ברור כי אם ישראל תזדקק להספקה בדרך הים של נשק, תחמושת וסחורות אחרות, זה יעשה דרך נמל חיפה. נמל חיפה נמסר לידי ערית חיפה ע"י הבריטים עם הפינוי. הבריטים לא מסרו את הנמל לצבא או לממשלת ישראל כיוון ולא הכירו עדיין רשמית במדינה היהודית. אולם מאחר וחיפה היתה חלק מהמדינה היהודית על פי תכנית החלוקה, ומאחר ושחרור חיפה התבצע למעשה עוד באפריל '48 היה ברור כי הנמל על נשקו ורכושו עוברים לידי הישוב. פעילות ימית בנמל חיפה החלה למעשה עוד טרם הקמת המדינה, באמצעות "פלוגת הנמל" (וראה בפרק א'). פלוגה זו היתה מבוססת בתחילה על יוצאי חולית החבלה בפיקוד יוחאי בן נון וניסן לויתן (ואליה נוספו גם מגויסים חדשים) ריכזה את פעולות ההגנה על העובדים היהודים בנמל, פעולות מחוץ לנמל (כגון פשיטה על הכפר חוואסה, וראה בפרק על הפלי"ם), פעולות הצטידות ורכש. במרץ '48 עזבו בן נון, איזי רהב ועימם רבים מיוצאי חולית החבלה כדי להצטרף לחטיבת הראל בקרבות על הדרך לירושלים.³⁷⁴ הפיקוד על פלוגת הנמל נשאר לניסן לויתן וסגנו עמוס בן צבי. בתקופה זו כבר עסקה הפלוגה בין היתר בהכנת אניות "צי הצללים" לחיל הים העתידי, בשיתוף עם אנשי המקצוע של המספנות.

עם עזיבת הבריטים, השתנה כאמור מצבו של נמל חיפה. תפיסתו כנמל המרכזי העתידי של המדינה, הן ברמה הצבאית והן ברמה האזרחית חייב התארגנות נרחבת יותר. מיד לאחר הפלישה פנה אבא חושי לז"ק ולבן גוריון והצביע על צורך בפעולה דחופה לארגון ותגבור הגנת הנמל, וכי על חיל הים לקחת על עצמו אחריות זו.³⁷⁵ חושי הצביע על הצורך בהגנה על הפונקציות האזרחיות שמילא הנמל, הן במסחר והן בהעלאת עולים. עבור חיל הים נוסף גם הצורך בבסיס ימי. ב 26.5. ממונה קיפי קפלן להיות מפקד בסיס חיפה, אשר מוקם בתוך הנמל האזרחי. גם בנמל יפו וגם בנמל חיפה, היתה חלוקת פיקוד בין הפיקוד האזרחי לבין הפיקוד הצבאי, אולם לא הוגדרו עד הסוף חלוקת האחריות וחלוקת השטחים. לעיתים נגרמו חיכוכים עקב כך בין הגופים השונים. כבר ביולי '48 נערכה הפרדה

³⁷¹ ממבצעים חיל ים למטכ"ל/אג"ם, 29.11.48, א"צ. 2433/50/80.

³⁷² א"צ 72/52/242.

³⁷³ עדות שמשון עדן מיום 22.2.95, פרויקט תיעוד חיל הים.

³⁷⁴ על מהלך זה של בן נון ואחרים ראה דיון בפרק על הקמת חיל הים. הדיון מתייחס לשאלה האם מהלך זה היה משום מרידה בבן גוריון על המהלך לפירוק הפלי"ם, או שמא היה מהלך "טבעי" לאופים של לוחמי הפלי"ם אשר היו מחויבים לפלמ"ח בכללו וחיפשו את נקודות ההכרעה המרכזיות במלחמה ולכן עלו לירושלים, שם התנהלו הקרבות המכריעים באותו הזמן.

³⁷⁵ מאבא חושי לז"ק, 6.6.48, א"צ. 1327/49/10.

גיאוגרפית בין השטח הצבאי והאזרחי. ב-30.7.48 נקבע כי "אניות המלחמה" תקשרנה לבדן לחצי המערבי של מזח הפריקה ונאסרה תנועה אזרחית באזור זה.³⁷⁶ גם שאלת האחריות לשמירה לא נפתרה בקלות. בתחילת יולי '48 הגדיר בר כוכבא מאירוביץ' (אז במשרד התחבורה) כי נמל חיפה חייב להישאר תחת הנהלה אזרחית מטעם משרד התחבורה. חיל הים יהיה אחראי על הגנת הנמל, ועל הנהלת הנמל הצבאי, תוך תיאום בין שני הפיקודים.³⁷⁷ הוצאת הוראה זו אל הפועל היתה כרוכה אף היא בקשיים. ניתן ללמוד זאת ממכתבו של מפקד בסיס חיפה לז"ק, בו הוא דורש להגדיר במדויק את תחומי אחריותו בארגון ההגנה. (ההוראה של מאירוביץ' הותירה את ההגנה על האניות עצמן למשרד התחבורה, ואת הדאגה לבטחון אניות מעפילים ומעפיליהן על משרד הבטחון. יחד עם זאת לחיל הים היה את כח האדם היחיד בשטח המיומן בעיני הגנה, או להורדת אנשים מהירה במקרה של התקפה אווירית על הנמל).³⁷⁸

נראה, כי שאלת האחריות בנמל לא נפתרה. ב-30.9.48 שולח פול שולמן לז"ק המלצה להקים מפקדה ימית לנמל "שתקרא מפקדת נמל חיפה". שולמן מגדיר את תפקידי יחידה זו כ: "שמירה ובטחון השערים, אניות המסחר, מתקני ומחסני חיל הים בנמל ושובר הגלים. מודיעין ימי, כולל בדיקת סוחרות לפני כניסתן לנמל, יצוג ח"י בפני מנהלת הנמל, סיפוק שירותים לאניות חיל הים בנמל, לקבל אחריות על תחנת הקשר בנמל ולפקח ולתאם את ההגנה האווירית בנמל". שולמן מגדיר תקן רצוי ליחידה של 80 איש.³⁷⁹ המלצותיו של שולמן יושמו, ואת הפיקוד על נמל חיפה מקבל צבי שינקמן. ב-11.11.48 שולח שינקמן לראש אגף מבצעים דו"ח על קבלת הפיקוד לידי חודש לפני כן. הוא מציין מערכת יחסים קשה בין חיל הים לבין הפיקוד האזרחי של הנמל, שנבע בין היתר מאי תקשורת מתאימה, אי קיום מנגנון מתאם, וחוסר סדרים מפקחים בנמל כגון סדר עגינת אניות, חלוקה בין הצרכים הצבאיים לצרכים האזרחיים, אי פיקוח הולם על רשיונות כניסה לנמל וכו'.³⁸⁰

מערכת היחסים הקשה בין חיל הים לבין הנמל האזרחי באה לידי בטוי גם במישור האנושי. על פי דו"ח משטרת הנמל מאוקטובר '48 עסקו חלק מאנשי הספינות בגנבות מהנמל האזרחי. הגניבות הסתכמו בדרך כלל במוצרי מזון ודברים הנחוצים לשימוש אישי לאנשי הספינות (ולא גניבה למטרות רווח) - הדו"ח מציין גניבת סגריות, בירה, חבית זיתים, בשר קפוא מסחורות הנמל. בשטח גניבת הסחורות מציין הדו"ח גניבת סכיני מחרטה, מכנסי חאקי ארוכים, מעילי ברדלס, 2 קערות רחצה, לוחות עצים וזוג אופניים. נראה כי בחיל הים עשו "השלמות ציוד". במקרה אחד לפחות "השלמת הציוד" כללה סירה שנגנבה מחברת הנפט ב-23.7.48. הסירה נמצאה על סיפון ה"אילת" והקצין התורן הודה שנתן הוראה לקחת את הסירה. לאחר החזרת הסירה לבעליה היא נגנבה שוב, והפעם נמצאה על סיפון "חנה סנש".... אין ספק כי יוזמות אלו היו יוזמות מקומיות, אולם הדו"ח המשטרת זועם על כי הטיפול של חיל הים היה סלחני מאוד. מצוין כי בדרך כלל הסתפקו בחיל בנזיפות,

³⁷⁶ מאת בסיס חיפה, 30.7.48, א"צ 2540/50/58.

³⁷⁷ מבר כוכבא מאירוביץ' אל מטה חיל הים, 19.7.48, א"צ 2540/50/58.

³⁷⁸ ממפקד בסיס חיפה לז"ק, 7.48. המכתב מזכיר עוד מספר סעיפי מחלוקת בענין התיאום בין הנהלת הנמל האזרחית לבסיס חיל הים. א"צ 2540/50/58.

³⁷⁹ משאול בן צבי אל ראש שירותי חיל הים, 30.9.48, א"צ 1327/49/3.

³⁸⁰ ממפקד נמל חיפה למבצעים ח"י, 11.11.48, א"צ 72/52/248.

ופעמים רבות הסחורות הגנובות אף לא הוחזרו.³⁸¹ אחת הבעיות עימה התמודדו בחיל הים היתה בעיית איכות. לנמל הגיעו בין היתר אנשים בעלי עבר פלילי או נורמות התנהגות שלא היו מקובלות. הדו"ח המשטרתי כולל דיווחים על אנשים בעלי עבר פלילי מתוך החיל שנתפסו בנסיון לביצוע שוד בנמל – אחד האנשים שאף ישב בכלא האזרחי על שוד וגניבות משרת בחיל כאפסנאי. דיווח אחר הוא על נסיון לביצוע מעשה מגונה בעולה מהאניה "פאן יורק" ומקרים נוספים. ריבוי מקרים כאלו ודומים היוו אחד הטיעונים המרכזיים בידי יוצאי הפל"ם על ירידת רמתו הערכית והאנושית של החיל כתוצאה מפירוק הפל"ם.

בנמל יפו היו בעיות דומות של חלוקת הפיקוד, ושל מערכת היחסים בין הנמל האזרחי לצבאי, אלא שביפו היקפי הפעילות היו קטנים יותר.

11.6.48 שולח מטה חטיבת קרית למטכ"ל אג"ם, כי לדעתו הפיקוד על נמל תל אביב צריך להיות כפוף לחיל הים (בהיותו בסיס ימי). יחד עם זאת בשעת חרום לתל אביב יקויים פקוד אחיד של מפקד החטיבה על כל החיילות במרחב. בהתאם לכך יצאה הוראת אג"ם כי מפקד הנמל יהיה כפוף לחיל הים, אולם כפוף למח"ט קרית בכל הנוגע להגנת המקום.³⁸² תגובת ז"ק היתה כי מאחר ונמל תל אביב הינו מצומצם בשטחו, ומאחר ועיקר הכח הימי מרוכז ממילא מבסיס סדני עלי ולדרום, ואם יש חשיבות שמפקד הנמל יעמוד לפקודת קרית בכל הנוגע להגנת המקום, הרי שחיל הים אינו מעונין בהעברת הפיקוד אליו מבחינה פורמאלית.

שלמה יעקבסון, אשר הועבר לבסיס יפו מסידיני עלי במהלך קיץ '48' כותב בזכרונותיו כי "... אפילו שבוע ימים לאחר בואי ליפו, עוד לא השכלתי לדעת לשם מה קובצו חיילים אלה שם, וממילא למה טרחו והביאו גם אותי לפקד עליהם. בנסותי להיזכר היום, כחמישים שנה לאחר מכן... מה מסר לי המפקד היוצא, אם מסר בכלל, על יעדיו של המחנה אשר איש כשש מאות (!) נפש.. לא עסקו שם בהדרכה כלל, לא צבאית ולא ימית, למעט תרגילי סדר, לצורך המסדרים. חוץ מאשר בעבודות מזדמנות, פה ושם, לא היה במה להעסיק את אנשי המחנה. להערכתני ניתן היה בקושי להעסיק פחות מחציתם... להגנתו של פיקוד יפו נאמר כאן, שהיה זה נוהג מקובל על מפקדי היחידות בחיל הים לדרוש ממטה החיל להעביר אליהם חיילים רבים ככל האפשר מבלי להתייחס לתקנים הרשמיים שלא היו קיימים אז בכלל, ואף מבלי להתחשב בשכל הישר..³⁸³

בפברואר '49 על עזיבת חיל הים את הנמל.

³⁸¹ דו"ח משטרת ישראל בדבר התנהגות חיל הים בנמל חיפה. 20.10.48, א"צ 2540/50/60.

³⁸² ממח"ט קרית למטכ"ל אג"ם, 11.6.48, א"צ 2384/50/2.

³⁸³ יעקבסון ש', בטלטה, הוצ' משהב"ט, 1997. עמ. 118.

סיכום:

בעיות הגדרת המבנה, ובעיקר החלוקה בין תפקידי המטה לתפקידי הים, פיקוד חיל הים ומטה החיל במשרד הבטחון – כל אלו נמשכו כמובן גם לאחר סיום המלחמה. מאמר שפורסם בדצמבר '49 ע"י אגף מבצעים, ואשר הופץ לכל מפקדי חיל הים, מביא דגם לארגון ימי, כפי שפרסם קומנדר רסל, בוגר האקדמיה הימית האמריקאית וחבר מטה הכוחות הימיים במערב האוקינוס השקט בעת מלחמת העולם. תוכן המאמר חורג מתחום ענינה של עבודה זו, אולם בהקדמה לו נאמר: "לנוכח העובדה כי הספרות הימית העוסקת בבעיות ארגון מטה ימי, הנה דלה ביותר ולנוכח חוסר הבהירות בהגדרת תפקידיהם של קציני המטה בחיל מובאים בזאת קטעים מהמאמר...".³⁸⁴

במכתב ביקורת ששלח המהנדס הראשי של החיל למפקד החיל ב 8.12.49³⁸⁵ הוא מציין כי עד עתה ישנן מחלקות בחיל אשר מסגרת תפקידן ואחריותן אינן ברורות ומוגדרות כל צרכן. זוהי בעיה מרכזית לדעתו לפיקוד נכון של החיל. הוא מצביע על כך שלמחלקת כ"א אין רישומים מדויקים על כל אנשי החיל. לא על כל חייל קימים הנתונים הבסיסיים הכוללים מצב גופני, השכלה, אימון מיוחד והערות חריגות נחוצות, הצבה ומשימה מעודכנות. הוא מציין כי חייבת להיות תכנית אימונים מאורגנת. התכנית הנוכחית לדעתו היא ברמה נמוכה מדי, וחסרים המדריכים והמורים הנחוצים לחלק מההכשרה. הוא מציע ללמוד מתכנית האימונים האמריקאית, ובכל מקרה להאריך ולטייב את ההדרכה, אפילו על חשבון הפעלת כלים אופרטיבית. טענה נוספת שהוא מעלה מתיחסת לפיקוד ולקשרים אישיים אשר, לטענתו, מכתיבים לעיתים את דרכי ניהול החיל. דבר זה בא בהכרח על חשבון מקצועיות. סעיפים נוספים במכתב מתייחסים למצב הכלים, ודורשים הכשרה טכנית נוספת לאנשים לצורך תפעול נכון יותר של הכלים, ולמצב הצפוף של בסיס חיפה (מציע לבנות ענף של המספנה בעתלית, שיהיה יעודי למטרות הנחיתה והחבלה). בסיסי עתלית, יפו ואילת נמצאים לדעתו במצב טוב מבחינת המבנה ותנאי השירות.

בפברואר '49 חובר ע"י קומנדר סלומון דו"ח על מצב הצי הישראלי (על פי בקשת בן גוריון)³⁸⁶. עיקרי הדו"ח מובאים בסיכום העבודה, אולם חשוב לציין כי הדו"ח כולל התייחסות גם למבנה החיל, ובעיקר ליחס בין המטה לבין היחידות הימיות. על פי סלומון, יש לשנות לחלוטין את היחס שבו המטה גדול פי שלושה מהיחידות הימיות, ואת מירב המשאבים הכספיים והאנושיים של החיל יש להשקיע ביחידות הימיות. יחד עם זאת הוא מציע לבטל את יחידת הנחיתה. (סלומון מתייחס לא רק למבנה אלא גם לאיוש פיקוד, להכשרה ולמערכות יחסים אישיות, וראה בסיכום).

פול שולמן סיים את תפקידו ב 4.49. את ז"ק החליף כראש מטה חיל הים במשרד הבטחון מוניה מרדור כמפקד זמני. עם סיום המלחמה, החלה חשיבה תכנונית על ארגון החיל בימי שלום. בישיבת מטה החיל מיום 17.4.49, כבר בהשתתפות מוניה מרדור כממלא תפקיד מפקד חיל הים, ראשי האגפים ומפקדי השיטות³⁸⁷ התקיים דיון על המבנה הרצוי. מרדור הגדיר כי תוקם ועדת תכנון שתבדוק תקני כ"א ואת הרכב הכלים, מתוך מגמת יצירת צוותים רזרביים. בראש ועדת התכנון עמד

³⁸⁴ מאמר על ארגון מטה ימי, מטה חיל הים, א"צ 3/52/2.

³⁸⁵ א"צ 73/52/2.

³⁸⁶ דו"ח קומנדר סלומון, 2/49. א"צ 73/52/2.

³⁸⁷ רשימה שמית מלאה בדו"ח ישיבת מטה מיום 17.4.49, א"צ 2540/50/119.

בנימין קסל, ראש אגף הנדסה. הוא נדרש לשאלת מבנה בסיס חיפה. קסל הציע כי בסיס חיפה יוגדר כבסיס הראשי של החיל ומפקד הבסיס הזה יהיה המפקד הגבוה ביותר וירכז ויפקד על שאר הבסיסים. הדיון נסב גם על מבנה יחידת הנחיתה, מבנה אגף הדרכה, תכנון ארגוני של המטה עצמו, מבנה שירות הקבע. ועדת התכנון אמורה היתה להיפגש עם כל ראשי האגפים בכדי לגבש הצעה תכנונית למבנה כולל של החיל. כיועץ לוועדה מונה אלן ברק, איש מח"ל, מפקד ק.28. השינוי המרכזי יתבצע בחיל הים רק לאחר שימונה שלמה שמיר כמפקד החיל. שמיר היה הראשון שקיבל את התואר "מפקד חיל הים" ותקופת כהונתו החל ממאי 1949 נחשבת לתקופת גיבוש החיל ובניתו כחלק בלתי נפרד מצה"ל.

פרק ה': מערך כ"א, גיוס והכשרה

מקורות גיוס לחיל הים

עם הקמת השרות הימי, עמד גרשון ז"ק בפני בעית הרכב החיל ומבנהו. מקורות הגיוס הטבעיים לחיל היו מצד אחד אנשי הפלי"ם אשר עברו הכשרה ימית מסוימת, כולל אלו ששירתו בשורות המוסד לעליה ב', ומצד שני משוחררי הצי הבריטי, אנשי צי הסוחר ואנשים בעלי נסיון ימי מציים אחרים. מקרב הנוער היה יעד הגיוס בעיקר מקרב בוגרי האגודות הימיות ובית הספר הימי של הטכניון. כפי שהוברר בפרק על מבנה החיל, שאלת מקורות הגיוס היתה משמעותית גם בקביעת אופיו של החיל הצעיר. מקומם ותפקידיהם של יוצאי הקבוצות השונות היו לא רק שאלה מקצועית, אלא גם שאלה בעלת אופי פוליטי במידה רבה.

הגוף המאורגן היחיד שעמד לרשותו של ז"ק היה הפלי"ם, וגם גוף זה היה מפורד ומפוזר. הוא נפגש עם אברהם זכאי ועם סמך ינאי בכדי ללמוד על הכח הימי, אולם הם שיתפו איתו פעולה רק באורח "לא רשמי". משך חמש פגישות למד ז"ק על הכח הימי של הפלמ"ח ועל היכולות שלו. זכאי וינאי שיתפו פעולה, אולם סרבו לקבל מז"ק פיקוד. הם ראו עצמם כפופים ליגאל אלון. למעשה, היחיד אשר הסכים לקבל את סמכותו הפיקודית של ז"ק היה לובה אליאב, שהיה אמנם איש פוליטי אולם עם רקע ימי מועט מימי ליווי אניות ההעפלה. מעדויות של ז"ק, זכאי וינאי עולה כי ז"ק, בניגוד לבן גוריון, לא ראה כל דרך לבסס את השירות הימי אלא על הפלי"ם. המבנה שהציע בן גוריון נתפס כנכון, אולם לא ישים לזמן זה.

ז"ק איתר את יכולת הלחימה והאיתור של אנשי הפלי"ם וראה בהם את גרעין הכח הלוחם. הארגון, התרומה הטכנית והימית – מקצועית יוכלו לבוא אחר כך, בימים של רגיעה. כך, סרב ז"ק למלא פעולת גיוס לחיל הים עד אשר תעבור הפלוגה הימית לפיקודו באופן רשמי.³⁸⁸ רק אחרי שהפלוגה הימית עברה על פי פקודתו של יגאל אלון, הוחל בגיוס רשמי לשירות הימי. על פי פקודת השירות הימי חוילו לחיל הים צעירים שלא היה להם נסיון ימי או קשר קודם לים. מלבדם חוילו כוחות בעלי נסיון ימי שלא היו קשורים עם מטה הפלמ"ח: יוצאי הצי הבריטי, יוצאי ציים אחרים, אנשי צי הסוחר. חברי בית"ר בוגרי הקורס הימי בצ'יווטווקיה (דוגמת שלמה הראל) – כך שהפלורליזם היה לא רק בתפיסה מקצועית של מבנה חיל ותרבות ארגונית לגבי נורמות התנהגות ופיקוד, אלא גם מבחינת התפיסה הפוליטית. ענין זה התאים לתפיסת הצבא של בן גוריון, אולם היווה בעיה פנימית לאנשים אשר תהליך ההסתגלות לתנאים החדשים, בהם הכח הלוחם הוא כוחה של המדינה ולא של המפלגה, בהם השלטון אינו בריטי אלא ישראלי דמוקרטי – היה תהליך הסתגלות קשה ובעייתי. דוגמא לקושי להשתחרר מענין השייכות המפלגתית ניתן לראות בשאילתא שנשלחה לז"ק מהמטכ"ל

³⁸⁸ עדויות גרשון ז"ק, אברהם זכאי, שמואל ינאי, 19.11.95, "כנס מפלי"ם לחיל ים", מפעל תיעוד חיל הים, מוסד הרצל, אוניברסיטת חיפה.

ביוני 48 בדבר העובדה כי באחד משאלוני גיוס אותם חייבים למלא המתגייסים לשורות החיל ישנו סעיף מפורש: לאיזו מפלגה משתייך? השאילתא התייחסה מפורשות לאיסור שאילת שאלה זו³⁸⁹.

הקליטה הראשונית לחיל היתה על בסיס הכרות אישית, למעשה לא היתה קימת שיטת גיוס מאורגנת. כך לדוגמא, מספר אריה קפלן, המפקד הראשון של בסיס חיפה, כי הגיוס היה "פרטיזני למדי": אנשים שהוא הכיר, או שהמליצו לו עליהם, נסע אליהם ושכנע אותם להצטרף לא לחיל – כי אם ליחידת בסיס חיפה³⁹⁰. בבסיס הוקמה לשכת גיוס לא רשמית. הגיעו אנשי פלי"ם, יוצאי הצי הבריטי קציני צי הסוחר, כמחצית מהאנשים היו ללא הכשרה ימית כלל אלא התנדבו לשרת בחיל הים – קבוצה מאוד מעורבת מבחינת הרקע וההכשרה הימית שלה.

בסיס הקליטה הרשמי של חיל הים הוקם בבסיס המכ"ם הבריטי לשעבר בסידני עלי. לשם הגיעו חיילים אשר אותרו ע"י נציגי חיל הים בבסיסי הקלט של אכ"א: משוחררי הצי הבריטי, בוגרי אגודות ימיות, בעלי נסיון ימי קודם. דגש ניתן לקליטת אנשים בעלי ידע טכני, אשר הופנו לבתי המלאכה בחיפה והיוו את השלד של המספנה. מפקד בסיס הקלט בסדני עלי היה שלמה יעקובסון (אחר כך מפקד בסיס יפו ולימים ראש מחלקת השלישות של החיל). יעקובסון היה משוחרר הצי הבריטי, ולכן יחס חשיבות רבה לקליטת אנשים ממקור זה.

על פי תכנון תפקידי מח' הגיוס של החיל (עד ההפוגה הראשונה) צריכה היתה המחלקה לעסוק בחמישה תחומים:

א. הגדנ"ע הימי, המיועד לנוער בגילאי 17-13, שהוא חלק מהגדנ"ע היבשתי. טיפול עתידי בגוף זה יעבור למח' הדרכה לצורך בנית מסגרת יעודית לחיל הים.

ב. גיוס מידי של ימאי ארגוני הים השונים, אנשי הצי המלכותי, צי הסוחר וציים אחרים (רשימה מפברואר מנתה 160 איש)

ג. העברת ימאים שהצטרפו ליחידות לוחמות אחרות מהפלי"ם (שיועד כולו לגיוס לחיל), כולל כאלו שיצאו ללימודים או נמצאים בהכשרות (רשימה מפברואר מונה 130 איש).

ד. גיוס לכח "רזרבה" ימי, מקרב בוגרי ארגוני הים ובעלי מקצועות ימיים שמעל גיל גיוס מלא. אלו אמורים לקבל אימון בסיסי בלבד.

ה. מחלקת ידיעות, שתפקידה רישום מדויק של כל בעלי המקצוע, עובדי האניות האזרחיים, עובדי הדיג וכו'. מידע זה אמור להיות בידי חיל הים לשעת חרום.³⁹¹

ניתן לראות בתכנון גיוס זה את מצוקת המלחמה. מצד אחד הגיוס המידי של כל הכח המיומן ובר הגיוס, לפעילות מיידית. מצד שני הידיעה כי המלחמה עלולה להעמיד את החיל בפני דרישות כ"א קשות, ואל מול החסרים הרבים בכ"א מיומן (ובכ"א בכלל) לא היה מנוס אלא להכין רשימות רזרביות, ואימון כח מילואים שיוכל לפעול בשעת צורך. אולם גם הראיה העתידית אינה נפקדת מתכנית הגיוס, ועוד בטרם הוקם מערך הכשרה מסודר, כבר דובר על הצורך וההשקעה בגדנ"ע ימי.

גיוס אנשי הפלי"ם: למרות פקודת הגיוס אשר חייבה חיול של אנשי הפלי"ם לשירות הימי - חברי הפלי"ם לא התגייסו כגוף אחד. למעשה הם החלו לחזור מ"הראל" לחיל הים רק בשלהי ההפוגה

³⁸⁹ מישראל ג. לגרשון ז"ק, מטכ"ל, יוני 48, א"צ, 6127/49/108.

³⁹⁰ ראיון עם אריה קפלן מיום 20.7.94, פרויקט תיעוד חיל הים, מוסד הרצל, אוניברסיטת חיפה.

³⁹¹ א"צ 2540/50/99.

הראשונה. (ביוני) כפי שנכתב בפרק על מבנה החיל, הואשמו יצחק טבנקין ויגאל אלון בהמרדת חברי הפלי"ם ושליחתם לקרבות על ירושלים במסגרת חטיבת הראל (כלומר במסגרת פיקודית של הפלמ"ח). אין ברצוני לשוב לדיון זה בשאלת נכונות הטענות הללו (כפי שכבר נכתב, הן הוכחו לחלוטין ע"י טבנקין ואלון) – אבל ברור לחלוטין כי העובדה שהמבנה העתידי של החיל לא היווה הרחבה של הפלי"ם, ולמעשה לא השאיר לו מקום עצמאי – עובדה זו היתה בעיתית מאוד ליוצאי הפלי"ם. הצורך להתמודד על מקומם ותפיסת עולמם עם יוצאי הצי הבריטי, צי הסוחר ויוצאי ציים אחרים הוליד תחושות מרמור קשות. תחושה קשה זו מבטאת מאוחר יותר בדבריו של טבנקין לבן גוריון בפגישת מפקדי הפלמ"ח עימו בנען, 14.9.48: "...הימיה עכשיו אינה הימיה הקודמת. מבחינת החלצותה למפעלים ימיים, מבחינת הכנת אנשים לוחמים. אני צריך לומר לך, שיש מבין אלה שאני שלחתי לחיל הים לכל הפחות חמישים, אם לא יותר, עריקים הרוצים עכשיו לחזור אלי, כי הם אינם רואים את מקומם בחיל הים.. הקבוצה ששלחתי לחיל הים היא קבוצה מלוכדת, אך כנראה בהיותה בחיל הים היא לא מצאה את מקומה הנכון, והיא מתחילה להתפורר. הכל כנראה הולך שם בכיוון אחד, ואותו הדבר עם הטייסים".³⁹²

התחושה הקשה של יוצאי הפלי"ם נובעת מכמה סיבות. בראש ובראשונה הידיעה כי הפלי"ם אינו מהווה תשתית לחיל הים, וכי מבנהו ויכולותיו אינם מספיקים להקמת צי מסודר. אין להפריד ענין זה מסוגית כפיפותו הפיקודית של הפלמ"ח כולו. הליכוד ותחושת הנאמנות עליה מדבר טבנקין לא עמדה לבדה. חברו אליה התחושה כי הם אשר נשאו בחוד החנית של המשימות הלאומיות עד כה. הם אשר הובילו את המאבק, ובהצלחה רבה יחסית לכוחם ונשקם הדל. ההרכב האנושי, ההתגייסות למשימות הלאומיות, הדבקות במשימה, יכולת האלתור וההמצאה – כל אלו הם הדברים המרכזיים אשר הופכים את אנשי הפלי"ם לטובים יותר ומנוסים יותר לקראת המשימות הבאות. היחס אל יוצאי הצי הבריטי גורר כנראה את שרידי הויכוח הקודם בין הפלמ"ח לבין מחיבי הגיוס לצבא (ואחר כך לבריגדה) עם פרוץ מלחמת העולם. ההתנגדות של הפלמ"ח לגיוס לצבא הבריטי נבע משיקולים טקטיים (השארית הבחורים בארץ ישראל) וגם משיקולי יוקרה ומאגרי גיוס: דווקא בתקופת ראשית המלחמה, כאשר לפלמ"ח לא היו הרבה משימות, נראה היה כי המשימה החשובה היא להתגייס לעזרת הבריטים בכדי לצאת לעזרת יהדות אירופה, וגם בכדי לזכות ברווחים פוליטיים עם סיום המלחמה. התגייסות לצבא הקטינה בהכרח את מאגרי הגיוס לשורות הפלמ"ח, אשר הושם מעט בצל בתקופה זו. כאשר חודש מאמץ ההעפלה היה זה הפלי"ם שריכז את הפעילות האקטיבית ביותר כנגד הבריטים (ואני מוציאה מכלל אמירה זו את חודשי פעילות "תנועת המרי העברי", 7.46-10.45).

המבנה אותו ראו בעיני רוחם יוצאי הפלי"ם היה שונה בתכלית מהמבנה אותו יעד בן גוריון עבור הצי החדש. סוגית המבנה השונה של החיל ויכולתו לקום על בסיס הפלי"ם או על בסיס ידע ואנשים מציים "מסודרים" נדונה כבר בפרק ד'. המבנה השונה הכתיב יצירת מטה, המורכב ברובו מאנשים שאינם יוצאי פלי"ם. בתחום הארגוני, הטכני, רכש, וכ"א – לא היה לנסיין הפלי"מניקי הרבה מה לתרום. למרות זאת מקומם לא נפקד: זכאי (קצין מנהלה ואחר כך ראש אגף מבצעים), טנקוס (הדרכה), גולינסקי (קצין ציוד ורכישה). הויכוח נמצא מעבר להגדרת מטרות החיל, מבנהו ההיררכי והיכולות

³⁹² גלבר י', גרעין לצבא עברי סדיר, הוצ' יד יצחק בן צבי, תשמ"ו, עמ. 378. (להלן: גלבר, גרעין לצבא עברי)

הטכניות הנגזרות מכך, שהרי מדובר למעשה באירגונים בעלי אופי שונה בתכלית השינוי. הפלי"ם היה ארגון מחתרתי - התנדבותי. אמנם מדובר בארגון צבאי, אבל ההיררכיה הפיקודית לא היתה מודגשת, לא היו מהלכים פורמליים הנובעים ממשמעת, דרגות וכללי התנהגות נוקשים. תחושת השיכות נבעה מאמונה משותפת בצדקת המטרה, נכונות לביצוע המשימות והכרות אישית. תחושת השותפות חרגה מעבר לתחומי היחידה גם לסביבה הביתית והפוליטית. מבנה ארגוני כזה אינו מתאים לארגון גדול, אשר מרבית אנשיו מגויסים מכח צו גיוס (ולא התנדבות). יוצאי הציים האחרים (כולל צי הסוחר) כיוונו לארגון פורמלי יותר, בעל כללי התנהגות ברורים ומוגדרים, בעל היררכיה, דרגות ופקודות.

הויכוח ותחושת הניכור בין יוצאי הפלי"ם לקבוצות האחרות לא היה נקי גם משיקולים פוליטיים. היריבות הפוליטית בין הקבוצות השונות בתקופה שבטרם מדינה לא הסתיימה עם פלישת צבאות ערב. למרות שהפלמ"ח (והפלי"ם בתוכו) ראו עצמם כגרעינים לצבא שבדרך, הוא צבא העם, היתה בכל זאת תחושת הזדהות פוליטית עם המחנה הפועלי (ובתוכו עם מפ"ם, לפחות בכל הקשור לשכבת המפקדים). אמנם היה שיתוף פעולה עם יוצאי בית"ר הרוזוניסטית אולם שיתוף פעולה זה לא היה מובן מאליו בכל הדרגים.

כפי שצוין, גורמים אלו חברו לקליטה קשה של אנשי הפלי"ם בחיל. יחד עם זאת כאשר בודקים לאשורו את מקומם בחיל, מתברר כי מקומם לא נפקד מתפקידי המפתח כלל וכלל. כבר צוין כי ז"ק ראה בפלי"ם את הגרעין המתבקש לשורות הלוחמים. הפיקוד הימי והמבצעי של המטה, הורכב כולו מאנשי פלי"ם. החיילים התרכזו בספינות (והפיקוד עליהן היה ברובו של אנשי פלי"ם (ינאי, מיימון, קפלן, ישראל אורבך ואחרים), יחידת החבלה התבססה באופן בלעדי עליהם. ב 2.6.48 הוגשה לאכ"א רשימת קציני חיל הים, על פי חלוקה לדרגה מקצועית (כולל רבי חובלים, חובלים וקציני מכונה), תפקיד ובסיס שירות. מבין 107 קצינים הכלולים ברשימה היו 41 יוצאי פלי"ם³⁹³. 6 היו בתפקידי מטה (א. זכאי כקצין מנהלה, ש. טנקוס כק. הדרכה, סמק ינאי כק. מבצעים, אלי זהר כק. קשר, א. קליין כק. תכנון ודוד רוזנפלד ב "תפקיד מיוחד") - כולם בדרגת חובל ולמעשה הם ממלאים את כל התפקידים ה"קרביים" במטה. בבסיס חיפה שירת זלמן פרח (יוצא יחידת החבלה) כק. מודיעין, גם הוא בדרגת חובל. 17 נוספים שירתו כקצינים על הספינות, מהם שניים כמפקדי ספינות (ישראל אורבך על ה"חנה סנש" ואריה קפלן על ה"ווגווד". יוסף אלמוג (שלא נזכר ברשימה זאת) שירת כמפקד ה"אילת". שניים נוספים שרתו בבסיס הקליטה בסידיני עלי בתפקידי הדרכה ומפקד בסיס קיסריה הערבית היה גם הוא יוצא פלי"ם (אליעזר נטל). מענין לציין כי כל הקצינים היו בדרגת חובל (או מ"מ חובל) למעט מכונאי ראשון אחד - אלכסנדר שכט, אשר שירת על ה"דרום אפריקה". (בדו"ח כלולים 16 מכונאים בסה"כ). הקצינים הנותרים, 14 במספר, נמצאו ביוני '48 בשירות ה'מוסד'. מהדו"ח ניתן לראות בברור כי אנשי הפלי"ם התברגו בתפקידי קצונה בעיקר על הספינות. מטבע הדברים נפקד מקומם מהתפקידים הטכניים, מספנה וכו'. מענין לציין עוד כי ברשימת יוצאי הפלי"ם

³⁹³ רשימת הקצינים מיום 2.6.48, א"צ 1327/49/10. בציון אנשי הפלי"ם מתוך רשימה זאת עלולים לחול אי דיוקים. הציון נעשה תוך השוואה לרשימת יוצאי הפלי"ם, כפי שחברה ע"י יוסף אלמוג ונשלחה לאורי ברנר ביום 10.9.1986, מתוך ארכיון יד טבנקין, 15/33/6.

אשר שרתו בחיל הים (על פי דו"ח אלמוג) מצוינים 129 קצינים בחיל הים בשירות קבע שהם יוצאי הפלי"ם, כלומר כשליש מחברי הפלי"ם שמשו בתפקידי קצונה על הספינות ובמטה³⁹⁴.

ב 21.5.48 הוגש דו"ח מחיל הים לאכ"א ובו מצוין כי מס' אנשי הפלי"ם שעברו בינתיים לחיל הים הוא 387 איש, וכי מספר זה עוד עתיד לגדול.³⁹⁵ למעשה, לאחר סיום הקרבות בירושלים, עם חזרתם של חברי הפלי"ם שעברו לחטיבת "הראל", הושלם חיול הפלי"ם לחיל הים באופן כמעט מלא.

במסגרת הגיוס לחיל הים גויס גם גרעין נח"ל ימי, אשר 65 חבריו גויסו לחיל, אולם אלון רצה שישולבו בפלמ"ח. בן גוריון מזכיר קבוצה זו ביומנו, אולם לא צוין כי דרישת אלון אכן נענתה.³⁹⁶

יוצאי הצבא הבריטי נקלטו בעיקר בתפקידים טכניים. רבים מהם הגיעו למספנה למחלקת תיקון אניות (בראשה עמדו שטויר, נוביק ואחרים), לאגף ההנדסה (קסל, שניידר, לותר, מסינגר) ולבסיס ההדרכה של החיל, בעיקר במגמת מכונות (איגרא, מוריס, בראון ואחרים).³⁹⁷ היו גם ששירתו על הספינות, בעיקר כקציני מכונה.³⁹⁸

המחסור הכללי בארץ באנשים מקצועיים הוביל למאבקים על גיוסם של חלק מהאנשים המקצועיים יותר. לדוגמא, תכתובת בענין המהנדס ישראל קירשטיין ששירת בצי הבריטי. קירשטיין היה קבלן אזרחי שעבד רבות בתיקון אניות בריטיות בנמל חיפה ונחשב לגדול ביותר בתחום זה בארץ. הוא מונה ע"י ז"ק ב 24.5.48 כקצין אחראי לתיקון האניות כיוון ש "הוא היחיד בארץ המכיר אניות מלחמה, הצבת כלי נשק עליהן וכל צרכיהן".³⁹⁹ אולם אותן מהנדס מונה ע"י בן גוריון לעניני תע"ש, וז"ק מבקש להשאירו בחיל הים.

לגבי אנשי צי הסוחר ואנשי 'המוסד' המצב לא היה ברור. על פי הנחיות הגיוס היו הימאים חייבי הגיוס נדרשים לשירות בחיל, אולם השירות ב'מוסד' וכן בצי הסוחר נתפס גם הוא כשירות בעל מטרות לאומיות, ולכן אי אפשר היה לרוקן שירותים אלו מימאים בגיל הגיוס. הדיון על ימאי ה'מוסד' היה בעיתי (וראה בהרחבה בפרק על מבנה חיל הים). כפי שכבר נכתב, היה ויכוח מבני האם מח' העליה תהיה כפופה לחיל הים ואנשיה מחוילים אליו, או שתישאר עצמאית. גם סוגית מעמדם ודרוג המשכורת של מלחי 'המוסד' מול דרוגם של מלחי החיל היתה בעיתית ונידונה לא אחת עם בן גוריון. בשלהי ספטמבר 48 שולח ז"ק מכתב לבן גוריון בו הוא כותב: "בלא קשר עם הברורים על מקומו של צי העליה וקשריו עם חיל הים יש הכרח דוחק ביותר שיוכרז על גיוס חובה של כל חייבי הגיוס שבין הימאים..."⁴⁰⁰ ז"ק אינו מבקש להוציא את האנשים מתפקידיהם, אולם הוא מבקש את האחריות הפיקוחית עליהם, וכן השוואת תנאים ומשכורות עם המשרתים בחיל. הניידות בין ימאי חיל הים לבין צרכי 'המוסד' שעוגנה בהסכם בין ראשי שני הארגונים, הובטחה על פי ז"ק גם ביחס לצי הסוחר. היה כאן אנטרס ברור של חיל הים: הסמכות הפיקודית היא של החיל (ומכאן גם קביעת סדרי עדיפויות

³⁹⁴ נתון זה אינו מדויק בהכרח, כיוון והוא מבוסס על זכרונות אלמוג וחבריו. אלמוג עצמו מציין בדו"ח כי "יתכן ויש מספר אנשי פלי"ם – מהצעירים בעיקר – שאמנם שרתו בחיל ולא אותרו על ידינו...". שם.

³⁹⁵ מקצין כ"א ח"י לאכ"א, 21.5.48. א"צ 1327/49/8.

³⁹⁶ יומני בן גוריון מיום 22.11.48, ארכיון למורשת בן גוריון.

³⁹⁷ על פי רשימת קצינים משלישי ביוני 49, א"צ 1327/49/10.

³⁹⁸ לא הצלחתי למצא נתונים מספריים לגבי חלקם של יוצאי הצי הבריטי בחיל. המידע על שיבוצם בחיל שאוב בעיקר מעדויות בכתב (בפרויקט תיעוד חיל הים) ומבדיקת שמות הפיקוד בתחומים אלו. נתונים על חיילים שאינם בדרג פיקודי לא נמצאו.

³⁹⁹ מז"ק לבן גוריון, בענין המהנדס קירשטיין. 31.5.48. א"צ 1327/49/8.

⁴⁰⁰ מאת ראש שירותי חיל הים אל ראש הממשלה ושר הבטחון, 23.9.48. א"צ 1327/49/5.

וסדרי שירות), והנידות בין המחלקות השונות יכולה בימי רגיעה לאמן אנשים בשירות על אניות גדולות שצי הסוחר ומחלקת העליה יכלו לספק (בניגוד לחיל הים). התביעה החוזרת להשוואת תנאי השירות נבעה מבעיה מוראלית בחיל. אנשי ה'מוסד' ראו עצמם עוד טרם המדינה כגוף נפרד (ולא תמיד היו בתחושת שיתוף עם הפל"ם). הם לא נטו לוותר על עצמאותם ועל התנאים בהם פעלו. היו גם בקשות של חייבי גיוס בחיל הים לעבור לשירות במוסד לעליה, בקשות שנענו בשלילה עקרונית במהלך החודשים אוגוסט – אוקטובר 48⁴⁰¹. גם התנאים בצי הסוחר קרצו לרבים. היו רבים מחייבי הגיוס שהגישו בקשות לשחרור לצורך התגייסות לצי הסוחר (בדרך כלל מנימוקים משפחתיים – כלכליים). חיל הים היה מעונין בשירות כזה רק לצורך אימון. הוא כמובן לא היה מעונין לאבד את האנשים לטובת שירות בצי הסוחר. כפי שצוין בפרק על מבנה חיל הים באוקטובר 48' התקימה ועדת תיאום בין חיל הים למוסד לעליה, והתקבלה החלטה לגייס את כל חייבי הגיוס על אניות ה'מוסד' אולם להשאיר אותם בתפקידיהם הנוכחיים, תוך השוואת תנאי השירות והמשכורת לנהוג בחיל הים. כמו כן הוחלט כי תתאפשר ניידות בין עובדי ה'מוסד' לעובדי חיל הים לפי צרכים יחודיים. בעיקר יש לאפשר לאנשי חיל הים להצטרף להפלגות ארוכות לצורך השלמת אימונים.

יש לציין כי לפחות לגבי אנשי צי הסוחר, היתה קליטתם בחיל הים בדרך כלל קשה. התחושה של חוסר מקצועיות ימית ליוותה את קציני צי הסוחר ביחסם אל החיל. ההתנגשות עם הפיקוד הימי, הפל"מי היתה בחלק מהמקרים בלתי נמנעת. לא כל אנשי צי הסוחר השכילו להשתחרר מהסדר והנהלים המקצועיים שמאפיינים את הצי המסחרי. גם תחושת העליונות בוותק ונסיון ימי היו חלק מגורמי ההתנגשות. אמנם הנסיון הימי לא היה מלחמתי מעיקרו, אבל למעשה נסיון כזה היה רק ליוצאי הצי הבריטי או האמריקאי, בחלק מהמקרים. כפי שנכתב בפרק ד', גם שיטת הפיקוד הכפול על כלי השיט הולידה לא מעט התנגשויות: היו רבי חובלים אשר מונו לאחר שירות בצי הסוחר, ולא התרגלו למנהגי הצוות על האניה, שהוכתבו ע"י הפיקוד הפל"מי מניקי מעיקרו. המתח בין הצורך לנהל אניה "כפי שצריך" לבין המציאות בפועל בסוגיות כמו: שירות בנות על הספינות, אכילה בחדרי אוכל נפרדים לקצינים ולמלחים, הפלגה עם תאורת לילה תקנית וסוגיות נוספות גרמו למתחים לא פשוטים. שלושה רבי חובלים ממונים פרשו מהשירות: רב החובל חודורוב עזב את "מדינת היהודים" (היא אח"י אילת) לאחר יום אחד בלבד. ירחמיאל ירחובסקי (רב החובל של "ווג'וד") וגולדנסקי עזבו גם הם מרצונם. כפי שצוין בפרק ד', בן גוריון נדרש לשאלה והוא מציין ביומנו ב 18.7.48 כי שוחח עם זאב הים על ענין זה. זאב הים טען, כי אנשי מקצוע (והכוונה לאנשים כמו חודורוב, ירחובסקי רינגר וגולדנסקי – יוצאי צי הסוחר) עוזבים את השירות בחיל הים לטובת שירות בצי המסחרי. הסיבה היא כי "שמו עליהם קומיסרים שאינם יודעים מה זה צי..."⁴⁰² יש זלזול... "אפשטיין מפקד אניה צפונית (והכוונה לא- 16, אח"י אילת) ...מוכשר להיות מפקד, אבל אצלנו הוא חייב לאכול יחד עם המלחים...". היחיד שצוין ע"י זאב הים כמבין הוא פול שולמן, שחינוכו הימי היה אמריקאי. בהמשך מציין בן גוריון כי הפנה את השאלה לז"ק וזה ענה כי "...חודורוב עצמו עזב כי רצה ללכת לצי המסחרי... ירחובסקי

⁴⁰¹ לדוגמא: התיחסות לבקשת העברה של אברהם פשיסקובר למוסד לעליה, מיום 2.9.48. הבקשה נענתה בשלילה עקרונית, תוך ציון שתישקל מחדש בשעה שתהיה אפשרות להעברת אנשים מחיל הים. בקשות דומות נשלחו לכל אורך התקופה, וראה תיקי כ"א, א"צ 1327/49/1.

⁴⁰² בן גוריון, יומן המלחמה, (עורכים ריבלין ג' ודר. אורן א') 18.7.48 עמ. 599. (להלן: בן גוריון, יומן המלחמה).

הורד לפי בקשתו באשר היה סגן קפיטן ולא קפיטן, ועבר לצי המסחרי. גולדנסקי הוא מכונאי חשוב אבל איש אצ"ל מובהק. עשה סבוטז'ה באניה, בא למטה והכריז "אני עריק". שלחו אותו לקלט. אליקים אפשטיין הוא עכשיו מפקד ה"אילת", היה שנים בצי מסחרי.⁴⁰³

מקור גיוס נוסף היה מקרב אנשי **האגודות הימיות**: חלק מאנשי 'הפועל' התגייסו דרך הפלי"ם. גם אנשי 'זבולון' נדרשו לגיוס. במכתב ששלח ז"ק לבן גוריון כבר ב 8.5.48 הוא מציין כי בפגישה מוקדמת בינו לבין נציגי 'זבולון' (טובים וליסבונה) התברר לו כי למעלה ממאה אנשי 'זבולון' כבר מגויסים לשירות הימי. ליסבונה יועד להיות אחד מצוות המדריכים של החיל (ואף פיקד על קורס חובלים, וראה בהמשך). הבעיה המרכזית שהתבררה בקשר לגיוס יוצאי האגודות הימיות היתה, כי רובם כבר היו מגויסים לחיל הרגלים. במהלך החודשים הקרובים יצאו פקודות דרישה רבות לחילות היבשה מטעם חיל הים לגבי צעירים יוצאי האגודות הימיות, כבעלי הכשרה ימית. כאמור, לא כל הדרישות נענו. בהמשך יתיחס חיל הים לאגודות הימיות כאל עתודת גיוס, וידרוש כפיפות מקצועית בכל הנוגע להכשרה הימית של הצעירים, בתמורה לעזרה בצידוד והדרכה.

⁴⁰³ שם, 18.7.48, עמ' 601.

תקן חיל הים

המצבה המספרית של חיל הים היא מטבע הדברים נתון שקשה להביאו בערך מוחלט. מסמכים שונים המביאים מצבה מספרים, נכונים ליום הוצאתם, ולכן ישנה שונות בין המסמכים השונים. יחד עם זאת ניתן לקבל מוסג על סדרי הגודל ועל הבעייתיות שאפינה את החיל בראשית דרכו. באופן כללי ניתן להצביע על מגמה של שינוי תקן בהתאם לגידול במצבת כלי השיט, אולם נראה היה כי תמיד קיים מצב של מחסור כרוני באנשים (ובעיקר הכוונה לאנשים מיומנים).

עם הפלישה ב 15.5.48 מנתה מצבת חיל הים 683 איש, מהם 488 בבסיסים השונים, 62 במטה הראשי, ו 133 בספינות. 388 מתוכם טוראים (מהם 97 בספינות), 23 חובלים ו 13 מפקדי סירות.⁴⁰⁴ הספינות הכלולות במצבה זו הם:

- חנה סנש (11 טוראים, 2 חובלים, 1 מ. סירה, סה"כ 14)
- סמר (8 טוראים, 2 חובלים, סה"כ 10).
- ד. אפריקה (13 טוראים, 8 חובלים, 2 מפקדי ספינה, סה"כ 23).
- ארמנית (5 טוראים, 1 מ. סירה, סה"כ 6).
- קדמה (1 טוראי, 3 חובלים, 2 מ. סירה, סה"כ 6).
- מוזה (6 טוראים,).
- אילת (53 טוראים, 8 חובלים, 7 מ. סירה סה"כ 86).

כאש חל גידול במצבת הספינות של החיל, חל בהכרח גידול במצבת כ"א. תקן החיל, מס' 14/48 כולל 2115 איש, מהם 1520 ביחידות הימיות למניה. התקן ליחידות המטה והבסיסים נשאר דומה למצבה ממאי: 68 במטה (לעומת 62 בפועל במאי), 527 בבסיסים (לעומת 488 בפועל במאי). הגידול המשמעותי היה באופן טבעי במצבת הספינות שגדלה.⁴⁰⁵

עד ספטמבר גדלה מצבת כלי השיט של החיל. ('ווג'וד', 'התקווה' – 9.6.48, 'הגנה' – 18.7.48, 'מעוז' – 9.48). הגידול השפיע כמובן על מצבת כ"א: על פי נתוני יומן בן גוריון מצבת כ"א עלתה ל 2440 מול תקן של 2500 (כלומר 97.6% איוש)⁴⁰⁶. למרות הגידול מהווה חיל הים בספטמבר 48 2% מתקן כ"א של צה"ל⁴⁰⁷.

בנובמבר 48' ציפה חיל הים לבואן של אניות – רכש חדשות: שלוש פריגאטות, נחתות וספינות סיור. היה צורך להגדיל את כח האדם בחיל בכאלף איש.⁴⁰⁸ החיל היה צריך להתמודד עם בעיות לוגיסטיות חדשות, דווקא בשלהי המלחמה, כאשר החלו לעלות מחשבות על צמצום בכ"א. על פי בקשת ז"ק צורף אז מוניה מרדור כעוזרו במשרד הבטחון⁴⁰⁹. התכנית היתה לארגן את החיל בשתי שייטות גדולות, בכל אחת שלוש אניות, שייטת אחת למשמר חופים ובה 20 ספינות קטנות מסוגים שונים, שתי אניות אימונים ("נגה" ו"מעוז") וכן משחתת אחת, שתי ספינות סיור ושני מטוסים ימיים

⁴⁰⁴ מבנה מצבה מספרי של חיל הים, 15.5.48, א"צ 2384/50/20.

⁴⁰⁵ תקן חיל הים 14/48, א"צ, 6127/99/108.

⁴⁰⁶ הנתונים מובאים אצל בן גוריון, יומן המלחמה, 15.9.48, עמ. 690-691. ישנו פער בין נתוני התקן המובאים אצל בן גוריון לנתוני התקן כפי שפורסמו בתקן ח"י 14/48.

⁴⁰⁷ על פי אוסטפלד ז', צבא נולד, הוצ' משהב"ט, 1994, עמ. 824. (להלן: אוסטפלד, צבא נולד).

⁴⁰⁸ גלבר, גרעין לצבא עברי, עמ. 387.

⁴⁰⁹ בן גוריון, יומן המלחמה, 25.11.48.

קטנים. במטכ"ל מונתה ועדה עליה הוטל לבדוק, בין השאר, את בעיות כ"א של הצי. בן גוריון קרא אליו את אברהם עופר לקבל נתוני כ"א. חיל הים מנה אז כ 3000 איש, מהם כרבע שרתו על הספינות. (לשם המחשה יש לציין כי בעוד ב 15.5 48 היו אנשי הספינות 16% מאנשי החיל, ומס' הספינות קטן, הרי שבדצמבר, לאחר הגידול בכלי השיט, גדל אחוז המשרתים על הספינות לכדי 23% בלבד מתוך כ 3000 חייל⁴¹⁰). המטה היה מנופח וכך גם מספר האנשים ששרתו בבסיס חיפה.⁴¹¹

נתוני כ"א מה 15.12.48⁴¹² מראים כי המטה כלל 623 איש, (מהם 16 במשרד ראש המטה, 74 אכ"א, 196 מבצעים, 157 אפסנאות, 43 הנדסה, 7 הדרכה, 130 בית המטה). לשם ההשוואה:

נמל יפו	נמל חיפה	מחנה חיפה	הבטחת חופים	בה"ד	כינרת	ציוד ט.	חולים
275	122	631	138	144	26	33	49

ביחידות המבצעיות היו ביחידת נחיתה 247, חבלה 70, באניות היו אז 695 חיילים (א - 16: 95, ק - 18: 92, ק - 20: 76, ק - 24: 85, ק - 26: 62, ש - 29: 26, ש - 45: 48, פולשות: 58, שיטת סירות המנוע: 117, סירות יוחאי: 48)

מרבית הימאים על האניות היו בעלי ותק נמוך (1/2 חד': 86, 1 חד': 121, 1.5 חד': 90, חודשיים: 131). עד ותק של 4 חודשים היו בין 79-88, והמספר יורד עד ותק של 6.5 חודשים - 24 איש בלבד).

מבחינת ההשכלה נמנו 255 איש בעלי השכלה גבוהה, 1615 בעלי השכלה תיכונית ו 1230 בעלי השכלה עממית. נתון מענין מתיחס לכך כי מרבית החיילים היו ילידי הארץ (872), אולם אחוז העולים החדשים היה גבוה במיוחד: 588 חיילים הגיעו לארץ במהלך 47-48 לבדה. הנתונים של מח' הרישום היו מדאיגים הן מבחינת תקני כ"א, ויותר מזה מבחינת רמת הימאות ש האנשים והנסיון האופרטיבי שלהם. בהמשך לבדיקה שנערכה, ביקש אברהם עופר מבן גוריון תוספת כ"א לפריגטות.

⁴¹⁰ מתוך א"צ, 1308/50/472.

⁴¹¹ בסיס חיפה כולל מספנה, תחבורה, מחסני ציוד מרכזיים, מחסני חימוש מרכזיים, מח' בינוי, שמירה, מדריכים באגודות ימיות, קשר, שירותי מחנה, אנשים במעבר, כלא ולהקת ח"י.

⁴¹² כל הנתונים שיובאו להלן: מתוך א"צ, 1308/50/472.

עופר לא מבקש רק תוספת מספרית, אלא בעיקר תוספת איכותית: להעביר לחיל הים את כל משוחררי הצי הבריטי שגויסו לצבא ("יש 280 כאלה בצבא, מהם 60 שאכ"א הסכים כבר להעבירם, אבל המפקדים מתנגדים")⁴¹³ עופר ביקש גם תוספת של 60 מאנשי המוסד לעליה ב' ותוספת מבין אנשי הנמלים. הציע לאפשר התנדבות בת חמש שנים לחיל הים (עדיין לא החלו הדיונים בצבא על תנאי ואופי שירות הקבע). יומיים לאחר הפגישה פסק בן גוריון כי יש לאפשר חיל הים את תוספת כ"א המבוקש אולם יש לבטל את יחידת הנחיתה. (דרישות כ"א לגדוד הנחיתה המשיכו להגיע עד פברואר 49', כפי שנכתב בפרק על מבנה החיל, המשיכה למעשה היחידה להתקיים עד מאי 49'.

בעית התקן של חיל הים המשיכה להיות מרכזית. ב13.1.49 יוצאת דרישה מאת מטה חיל הים לתוספת כ"א "לתקופה הקרובה", דרישה שהסתכמה ב 1720 איש: 750 לפריגטות, 200 חיילים לגדוד הנחיתה ועוד 100 לפלוגה הימית של הנחיתה, 150 איש להבטחת החופים, 120 לתפקידי שמירה, 150 איש תוספת למטה מבצעים, מודיעין ואחרים, ועוד 250 איש במקום משתחררים. הדרישה מצביעה על 150 איש אותם דרש החיל מהחילות האחרים ונענה בשלילה או לא נענה כלל (בהתאם להנחיה להעביר לחיל הים כל כ"א בעל אימון ימי), וכן ימאים שסופחו למוסד לעליה. שאר כ"א נדרש מהקלט תוך ההדגשה כי: "יש לדאוג שאנשים אלו יהיו צעירים ובעלי רמה גבוהה".⁴¹⁴ מעבר למחסור בתקנים, מצביע המסמך על שתי בעיות נוספות אותם מנסה החיל לפתור: בעית איכות כ"א (כפי שעולה מהנתונים שהובאו לעיל, היה עיקר כ"א בחיל בעל נסיון ימי קצר יחסית, רבים היו עולים חדשים, ולא מעטים גם היו נשואים ובעלי ילדים, דבר המקשה מטבע הדברים על אופי השירות בים⁴¹⁵), ובעית העברת חיילים בעלי נסיון ימי קודם. למרות שהדרישה עוד באפריל היתה להעביר כל בעלי הכשרה ימית לחיל הים, דרישה זו לא מולאה למעשה כל ימי המלחמה, בחלקה עקב צרכי היחידות היבשתיות, וחלקה עקב רצון האנשים. אי הסדר שליווה את ימי הקרבות איפשר את המצב של סירובי פקודות סוג זה.

ב 25.1.49 התקימה פגישה בין ראש אכ"א למטה חיל הים. נתוני התגבורת כ"א שדרש מטה חיל הים הסתכם ב 1300 איש, ובנוסף 500 לגדוד הנחיתה ו 150 להבטחת חופים, שהיו יחידות חשבון נפרדות. (סה"כ 1950 איש, מעט יותר מהדרישה שיצאה בכתב כשבוע לפני כן). יומיים אחר כך יוצאת דרישת כ"א ממטה החיל, המצביעה על מחסור של 2247 איש: חסרים 483 בפריגטות, 114 בפולשות, 30 לאניות קימות, 350 לגדוד נחיתה, 120 קשר, 100 מכ"ם, 40 מבצעים, 150 הבטחת חופים, 60 משטרה ימית, 500 לבתי הספר, 100 פקידי ושרותים, 200 במקום משתחררים⁴¹⁶.

⁴¹³ בן גוריון, יומן המלחמה, 15.12.48-28.2.49

⁴¹⁴ מאת מטה חיל הים, 13.1.49, א"צ, 1308/50/472.

⁴¹⁵ בדצמבר נמסר כי 388 היו נשואים, 318 נשואים עם ילד 1, 145 עם שני ילדים ועשרה עם שלושה. א"צ, 1380/50/472.

⁴¹⁶ בחלק מהתפקידים הנדרשים הפערים בדרישות היו גדולים: כך לדוגמה נדרשו ב25.1 30 איש

למכ"ם, יומיים אחר כך נדרשו 100. לגדוד הנחיתה נדרשו 350 איש מול 500, חדר מבצעים 120 מול 40 ועוד. נראה כי במהלך חודש ינואר הוגשו דרישות סותרות מאת מטה החיל לאכ"א, כאשר מגמת הדרישה נמצאת בעליה תמידית. א"צ 825/51/406, 1308/50/472.

הגידול בדרישה אינו מעיד על גידול התקן בהתאם, אולם מגמת הגידול של החיל נמשכה למעשה לאורך כל תקופת המלחמה.

במרץ '49 החלו להערך בחיל לקראת ימי השלום. תכנון כ"א לחיל הים המוצע ע"י שולמן הגיע ל 4500 איש, מהם 3400 איש בתפקידי חוף (כולל 675 אזרחים), 1100 בתפקידי שיט. (בתקופת מלחמה עתיד התקן לכלי השיט לגדול לכ 2200 איש.⁴¹⁷ כמו כן נקבעה ה"רזרבה": רזרבה פסיבית ממשוחררי הצי אשר לא תתאמן בימי שלום ותקרא רק בשעת מלחמה, רזרבה מאורגנת ממשוחררי הצי אשר תתאמן בימי שלום ורזרבה של הצי המסחרי, סה"כ 6000 איש. בסיכום גם נקבע סוג כ"א נדרש (גיל גיוס מקסימלי), תקופת שירות בהתאם לתפקיד וההכשרה. ב 17.4.49 נקבע תקן חיל הים "לתקופה הקרובה" – וההתייחסות היא לתקן החיל לשעת שלום. התקן כלל 1900 איש לכלי שיט בסיסים ומטה, 600 ליחידת הנחיתה, מתוך הסתייגות כי קיום יחידת הנחיתה עדיין לא סוכם. הפקודה של דורי היתה להעביר מחיל הים כל מה שעולה על תקן של 1900 איש.⁴¹⁸ תקן זה מהווה צמצום משמעותי לעומת דרישות כ"א של החיל חודש קודם לכן, ואולם אין לראותו כתקן מכסימלי, אלא מתוך התחשבות במצב העובדתי, בעוד שדרישות החיל בוודאי מדברות על דרישה אופטימלית.

בבדיקת המצבה השבועית של החיל בין ה 28.3.49 ועד ה 27.6.49 נראה בברור תהליך של צמצום. ממצבה של 3764 איש ב 28.3 למצבה של 2461 איש ב 27.6. מעקב שבועי מראה כי הקיצוץ בכ"א החל בשלהי אפריל, לאחר פקודתו של דורי (עד ה 17.4 עוד נרשמו עליות מתונות במספרי כ"א, 34 איש בסה"כ) והתגבר במהלך החודשים מאי – יוני. שיא הקיצוץ נרשם ב 305.49 – קיצוץ שבועי של 247 איש. מטה החיל צומצם מ 790 איש ל 412. מצבת כלי השיט ירדה מ 872 ל 698 ובבסיסים צמצמו מ 2102 איש ל 1351.⁴¹⁹ גודלו של המטה בתוך החיל הוא אשר צומצם משמעותית, בעוד אחוזי הצמצום בכלי השיט היו הנמוכים ביותר. ניתן לראות כי למרות הצמצום עדיין היתה חריגה מהתקן של 1900 איש, כפי שנקבע ע"י הרמטכ"ל.

המאבק האין סופי במטכ"ל/אכ"א לא היה רק על מספרי אנשים ומקצועות יעודיים אלא גם על הגדרת מצב המגויסים. נראה כי חיל הים לא נתפס ככח לוחם, והיתה נטיה באכ"א לשלוח אליו אנשים בעלי יכולת לחימה נמוכה: ליקויים בריאותיים ומצב משפחתי מגביל. (וראה בנתונים שהובאו מרישומי דצמבר). כבר במאי נשלחה תכתובת קשה בין חיל הים לאכ"א בדבר גיוס דרג פיקודי לחיל. מאופן הדברים נראה, כי חיל הים נאבק על הגדרתו כחיל לוחם, רלוונטי למאבק הצבאי. אל מול הצרכים הגדלים והולכים בכ"א בכל החזיתות – היה חיל הים צריך להאבק קשה על כל תוספת כ"א. נראה כי באכ"א נטו להמעיט בחשיבות הדרג הפיקודי וההכשרה הנדרשת מאנשי ים. דבר זה עולה מדברי התלונה של ק. המנהלה של חיל הים: "...אין לראות כל איש הנקרא סמל כראוי להיות סמל בפועל".⁴²⁰ כפי שצויין, גם אנשים שיועדו לעבור לחיל מיחידות אחרות לא שוחררו ע"י מפקדיהם: "עד כה לא סודר דבר בענין הורדת אנשי הים מהקו ומיחידות אחרות...". מענינת במיוחד ההערה כי: "חומר הגיוס מאנשי הצי יש בו אחוזים רבים של פורשים..." (והכוונה כנראה לאנשי אצ"ל לשעבר).

⁴¹⁷ סיכום פגישה במטה חיל הים מה 22.3.49, א"צ 852/51/406.

⁴¹⁸ מרב אלוף דורי לאלוף משה צדוק, 17.4.49, א"צ 852/51/406.

⁴¹⁹ דו"ח על מצבת חיל הים מיום 28.3.48 עד יום 27.6.49, א"צ 73/52/90.

⁴²⁰ דרישה לתגבורת מפקדים, 27.5.48, א"צ 1327/49/8.

כלומר הפיקפוק אינו רק ביכולת הפקודית של האנשים מבחינת רמתם המקצועית, אלא גם מבחינת מחויבותם הפוליטית, ואולי אפילו הלאומית. קשה להתעלם מכך שדפוסי מחשבה שאפיינו את ה'הגנה' באים כאן לידי ביטוי באופן אמביוולנטי. מחד, ההתייחסות אל חיל הים לא כאל חיל מאוד מקצועי, שאינו דורש הכשרה יחודית ארוכה ושאינו רלוונטי למלחמה היבשתית הנוכחית השפיעה על הקצאת משאבי כ"א אליו. גם ההתייחסות של הפיקוד היבשתי (רובו אנשי פלמ"ח) שהתייחסו ללוחמים ככ ניד, ולכן לא שחררו אנשים בעלי הכשרה ימית כיוון שהיו נחוצים להם למאמץ הלחימה. חיל הים הצעיר מנסה לשנות תפיסה זו ולהציג עצמו כחיל מקצועי ורלוונטי. מאידך ההתייחסות ל "פורשים" גם היא אופינית לראית ה'הגנה' והפלמ"ח את הדברים. קצין המנהלה שכתב את הדברים, אברהם זכאי, הוא איש פל"ם. מתוקף תפקידו הוא רואה את השינוי בחיל לעומת הפל"ם ומנסה להעביר הלאה את הדברים, אולם אין הוא משוחרר מהיחס הבעיתי מאוד הנובע מחילוקי הדעות הפוליטיים (שלא הסתימו בגלל מאמץ המלחמה). מסקנתו של זכאי מפני הדברים ברורה: "בזאת אנו מודיעים שהננו מפסיקים קליטת אנשים לחיל הים בגלל חוסר בסף פיקודי ..איננו רואים את חיל הים כחיל שאינו קשור בצרכים אופרטיביים.."

ביולי שלח ק. כ"א ח"י הנחיה לאכ"א 2, כי חיל הים מפסיק קליטת אנשים למעט בעלי מקצוע ימיים ומלחים מנוסים. נראה כי לא היה יותר צורך באנשים בלתי מיומנים לעבודות שירות ומטה, מה עוד שהחיל התלונן תדיר על איכות האנשים שהקלט המרכזי שלח אליו. מכאן והלאה אמור היה הגיוס להיות רק דרך קלט חיל הים (כלומר מתוך מיון חיילי) ולא דרך הקלט הכללי.⁴²¹ הגיוס לחיל הים היה בדרך כלל יעודי. חיל הים שלח נציג לקפריסין לנסות ולאתר כבר שם מיועדי גיוס בעלי כישורים נדרשים. בינואר 49' יצא חוזר ליחידות בו התבקשו להציע שמות חיילים המוכנים להתנדב לביה"ס לקצינים של החיל. גם העברת חיילים מכוחות היבשה לחיל הים נעשתה על פי רוב לפי דרישה מקצועית של החיל. הדרישה היתה בדרך כלל שמית, על פי נתונים שהתקבלו בחיל הים, או דרישה מקצועית. דוגמא: דרישת חיל הים לאכ"א לקבל באופן דחוף 6 קציני תותחנים לאימון המלחים על האניות, ולארגן קורס קציני תותחנים יעודי לחיל הים (15.9.48), וכן דרישות שמיות מהיחידות השונות על פי נתוני כישורים ונסיון ימי של אנשים. בספטמבר 48' נוספו בקשות שמיות רבות לשחרור שחינים וחבלנים לטובת יחידת החבלה המוקמת⁴²² 0כפי שצויין, לא תמיד נענו דרישות אלו בחיוב אם בכלל).

אולם לפי המשך התכתובת נראה כי נושא זה לא נסגר באופן סופי, וחיל הים המשיך להאבק על תדמיתו. באוגוסט 48' שלח עופר (ק. כח אדם) מכתב למטכ"ל/אכ"א בזו הלשון: "נדמה לי שמוקדם עדיין לקבוע שחיל הים יהיה מורכב רובו מסוג בריאות ב' ו ג' ובעלי משפחות עם שני ילדים ומעלה מזה..". נראה כי המאבק היה על ההכרה בחיל הים כחיל קרבי. אולם גם עופר אינו מנמק את הבקשה לשינוי סיווג האנשים המגויסים לחיל בצורך קרבי כולל, אלא רק ביחס למשטרה הימית, יחידת

⁴²¹ מקצין כ"א לאכ"א 2, 22.7.48. א"צ 1327/49/7.

⁴²² בתיקי אכ"א ח"י מצויות דרישות העברה רבות מאת חיל הים ליחידות הצבא השונות. הדרישה כללה נתונים אישיים של האיש, כולל נתוני הכשרה מקצועית נדרשת לחיל הים. בדרך כלל צוין נסיון ימי בפלוגות הים של הפועל או זבולון, נסיון בצי הבריטי או ידע מקצועי טכני. מספטמבר נוספו בקשות יעודיות לשחינים וחבלנים. נראה כי בקשות אלו בעיקר הגיעו על סמך הכרות אישית של אנשי יחידת החבלה ולא על סמך איסוף הנתונים המסודר שנעשה באכ"א, וזאת לאור העובדה כי בקשות אלו מאופיינות בכך שהמספר האישי של המבוקשים אינו ידוע (בניגוד לבקשות אחרות) א"צ 1327/49/2.

החבלנים והיצור הימי (מספנה). יחד עם זאת מדגיש עופר כי השירות על הים דורש הכשרה ארוכה "... הכשרת מלח אורכת שנים ולא נקים את הצי העברי מבעלי משפחות ותשושים שיהיו הראשונים לשחרור עם גמר המלחמה..."⁴²³

חיל הים לא רצה לבסס את עצמו על "תשושים", אולם "קשישים" נדרשו לתפקידים מסוימים: במקביל לדרישה להעלאת סיווג המגויסים לחיל, יצאה הדרישה של עופר לתוספת "קשישים" לשורות החיל: "...פנינו אליכם לפני חודש וחצי בענין העברת 150 חיילים קשישים לחיל הים לתפקידי שמירה ושרותים היכולים לשחרר מיד אותו מספר של צעירים לתפקידים לוחמים בחיל הים..."⁴²⁴

הפקודה להעברת כל הימאים מיחידות הצבא השונות לחיל הים ניתנה כבר ב-7 ליוני 48⁴²⁵. אולם על פי רשימות הדרישה של חיל הים להעברת בעלי תפקידים מיוחדים נראה כי לקח עוד זמן רב עד שכל בעלי המקצוע הנדרשים אכן הועברו לחיל. הפקודה פרטה כי "ימאים...הם א) אנשים שהפליגו כבר על אניות בתפקידים שונים כגון: עבודות ספון, מכונאים, תותחנים, קשרים, אפסנאים, טבחים. ב) נגרים, מסגרים ומכונאים שעבדו במספנות החוף". אולם בחינה של כל בקשות ההעברה (עד אפריל 49') מראה כי דרישות ההעברה כללו גם בעלי הכשרה דומה: ימאים, מדריכים ימיים, בוגרי תנועות הנוער הימיות, אנשים מיומנים בתיקוני אניות, מהנדסי אניות, מכונאים, חשמלאים, נגרים ועוד⁴²⁶.

נראה כי בין המטכ"ל לאכ"א חיל הים התנהלה מערכת יחסים צוננת לעיתים בעיני הגיוס. המאבק על תוספת כ"א ומילוי תקנים, וכן על איכות מגויסים לא היה רק נחלת חיל הים (אם כי הודגש ביחס לחיל זה כפי שכבר נאמר). אולם לעיתים עלו טונים צורמים בתכתובת בין הגופים. דוגמא אחת היא מכתב תלונה ששלח א. עופר (קצין כ"א) ראש מטכ"ל/אכ"א בעקבות שיחה שניהל האחרון עם אברהם זכאי (קצין המבצעים של ח"י). התלונה שהופנתה לחיל הים היא בדבר קבלת עריקים מיחידות אחרות לחיל הים, תלונה חריפה ביותר. עופר מכחיש האשמות אלו מכל וכל ומציין כי כל חיול לחיל הים נעשה רק דרך מטכ"ל/אכ"א⁴²⁷.

דוגמא נוספת היא דוגמת שאלת נידות האנשים בין חיל הים לבין ה'מוסד' (כפי שפורט בפרק ד'). דורי שלח מכתב חריף לחיל הים בסוף ינואר 49' ובו הוא מתריע בשפה קשה כי נמסר לו על העברת 120 חיילים מחיל הים ל'מוסד' ללא אישור מטכ"ל/אכ"א. דורי דורש הסבר מפורט בכתב, ומתריע כי כל העברת אנשים ליחידות אחרות, כולל משלוח אנשים מחיל הים לחו"ל לא תבוצע לפני אישור אישי של הרמטכ"ל או ראש אגף כ"א במטכ"ל. כפי שצוין, המכתב מנוסח בצורה קשה מאוד, והוא מעיד כי דורי לא היה מיועד לפרטי ההסכם והנהלים בין חיל הים למוסד לעליה. תשובת מטה חיל הים הצוננת שהסבירה את העניין, הפנתה אצבע מאשימה למטכ"ל על הזנחת עניני חיל הים.

אמנם ניתן לראות בדוגמאות אלו ואחרות את קשיי הלידה של צבא מסודר ומאורגן בעיצומה של מלחמה. החלת מערכת ממוסדת שבה אין ניידות עצמאית של אנשים, שבה המסגרת הארגונית והפיקודית הכוללת (מטכ"ל על אגפיו) חייבת להיות מוחלטת כלפי כל היחידות והזרועות. ניידות

⁴²³ מקצין כ"א ח"י למטכ"ל/אכ"א, 17.8.48. א"צ 7335/49/557.

⁴²⁴ מקצין כ"א ח"י למטכ"ל/אכ"א, 26.9.48. א"צ 7335/49/557.

⁴²⁵ א"צ 49/52/93.

⁴²⁶ ריכוז בקשות העברה לחיל הים, וטפסי דרישת העברה או גיוס בודדים נמצאים לרוב בתיקי אכ"א בא"צ. לדוגמא, א"צ

49/52/93, 580/56/109.

⁴²⁷ מעופר לראש אגף מטכ"ל/אכ"א, 3.9.48. א"צ 1327/49/1.

אנשים שאפינה במידה מסוימת את הפלמ"ח (ונתפסה כאחריות לאומית ומגויסות ללחימה – ראה דוגמא את ההתייחסות למעבר אנשי הפל"ם לחטיבת "הראל" במסגרת הגדוד הרביעי של הפלמ"ח). יחד עם זאת נראה לי כי הטונים הצורמים והאשמות הקשות (קליטת עריקים הינה האשמה לא פשוטה) מעידים על מתיחות נוספת הנובעת משאלת מעמדו ותפקידיו של החיל הצעיר, ואולי גם מיחסיו עם צמרת הפיקוד הפלמ"ח'ניקית לשעבר במטכ"ל.

משאבי אנוש

המעבר מיחידות מתנדבים לגיוס כללי חייב גם עיסוק במשאבי אנוש. מצד אחד הושקע מאמץ בקביעת מסגרת חיצונית – דגל, סמל, דרגות, שהם מאפיינים ארגון צבאי מסודר וגם יוצרים תחושת שייכות והזדהות. מצד שני צריך היה להתפנות גם לטיפול במוראל החיילים. חיל הים נאבק על תדמיתו ועל חייליו. חיל מקצועי וחזק מבוסס על חיילים הרואים בו בית ומרגישים בו נוח. ראייה ארגונית בסיסית זו, המנחה כיום כל ארגון כלכלי ביחס לעובדים, היתה קשה מאוד לישום בראשית המדינה. התנאים – תנאי מלחמה. האינטגרציה בין קבוצות המגויסים השונות לא היתה פשוטה כלל וכלל ועם מתן פקודת הגיוס הכללי, גם המוטיבציה ללחימה לא היתה מובנת מאליה, כפי שניתן היה לצפות מארגונים התנדבותיים שאפיינו את ימי טרום המדינה. צריך גם לציין שחיל הים לא היה עסוק בפעילות תמידית ולכן אולי היה מעט יותר פנאי לעיסוקים אלו.

במאי, ערב הפלישה, בעוד הכל מתוחים לקראת מועד הפינוי, התפנו בחיל הים לקיים תחרות בהצעה על סמל לחיל, דגל ימי ותלבושת. בקשו הצעות לתלבושת כולל תלבושת קיץ וחורף, תלבושת עבודה וכובע. יש לפרט כיסים, חגורה וכו'...⁴²⁸ ענין הלבוש, כמו גם ענין הדרגות לא היה בגדר קוריוז. זה היה חלק מהמאבק על אופיו של החיל, ולמעשה של הצבא כולו. תלבושת, דגל, דרגות – כל אלו היו סממנים של הצבא הסדיר, כמו גם כללי משמעת נוקשים יותר. הם חלק ממסגרת שנועדה לחול על מגוון של חיילים מגויסים – חלקם מכח פקודת גיוס ולא דווקא מוטיבציה אישית כפי שהיה בימי ההתנדבות. בקרב יוצאי הפלי"ם היתה התנגדות לענידת הדרגות ולבישת המדים. זכאי מגדיר זאת כ"חלק מתהליך ההסתגלות" לתנאים החדשים שנוצרו עם קום המדינה.⁴²⁹ רס"ן אריה קוטיק, מי שהיה ממונה על כללי הטקס בחיל שנים רבות סיפר כי בימים הראשונים של החיל היתה "זהות של חוסר זהות" – יוצאי הפלי"ם התלבשו ברישול באופן מופגן "... מה יותר מרושל, מה יותר חברמני, מה יותר זקנים מגודלים פרא..." וכך גם מתנדבי מח"ל. לעומתם ניסו יוצאי הצבא הבריטי למסד משטר ומשמעת: "... לדוגמא, סגן אלוף יעקובסון, ראש מחלקת כ"א אז, שהיה רב מלחים בצי הבריטי והנהיג בחיל הים גיונים של הצי הבריטי, כמו הנפת דגל בשמונה בבוקר. הוא הכניס לשירות את משרוקית רב המלחים וההצדעה בשעת ירידה ועליה לכלי שיט"⁴³⁰. כך או כך, ההחלטה על דגלי הצי נפלה רק ב16.9.49.

רק בשלהי יולי 48' התפנו לקבוע דרוג משכורות בחיל. נקבע כי המשרתים על החוף יקבלו 20% פחות מהמשרתים על הים (לקצינים – רק 10% פחות). נקבעו תוספות יחודיות לאנשי המכונות והדוודים על הספינות, תוספת צלילה (נקבע כי התוספת תיקבע לפי "העומקים אליהם ירד האמודאי")⁴³¹ בדו"ח של זיו (מאוגוסט 48', וראה להלן) נקבע כי עקב משכורות נמוכות, אשר לעיתים אינן משולמות בזמן, חיל הים לא יהיה אטרקטיבי לימאים אשר יוכלו להרוויח הרבה יותר בצי הסוחר. החשש מפני "בריחת" כוחות נבע הן מהמחסור המידי בכ"א מיומן, והן ממחסור עתידי, מחסור במתנדבים לקורסי החובלים. דוגמא לצורך בהסברה ותעמולה כבר בשלב כה מוקדם ניתן לראות

⁴²⁸ א"צ, 1327/49/8.

⁴²⁹ עדות אברהם זכאי, 3.11.84, א.ת.ה 3/106.

⁴³⁰ אנטיאן רמי, "ראיון עם רס"ן (מיל.) אריה קוטיק", בין גלים, חוברת 161. מרץ 1984. עמ. 11-12.

⁴³¹ הפקודה גם מצרפת טבלת שכר עדכנית. הצעת דרוג משכורת בחיל ים, 26.7.48, א"צ, 1327/49/7.

בבקשה שנשלחה לברכה חבס מחיפה, ביום 25.9.48, לכתוב "ספרון על חיל הים בשימת הדגש על האדם בחיל, בסמיכות לרשת ההעפלה והמציאות המלחמתית".⁴³² כבר צוינה בהקשר זה התייחסותם של אנשי יחידת החבלה לענין המשכורות. כפי שהתנגדו לחלוקת דרגות הקצונה, כך גם התנגדו לאי שיויון במשכורות. מאחר ואי אפשר לשנות את ההחלטה המטכ"לית, הם הקימו קופה משותפת ושיויונית ממנה חילקו לחברי היחידה לפי צרכים מיוחדים. אורה מיוחדת זו שנשמרה עד ראשית שנות החמישים מאפינת ארגון התנדבותי שחבריו באים מרקע חברתי, סוציו אקונומי ופוליטי דומה, כפי שהיה בפלמ"ח. המעבר לצבא עם כולל, המקיף את כל שדירות הציבור מתוקף צו גיוס ממשלתי חייב התמודדות עם סטנדרטים אחרים. סטנדרטים אלו היוו את אחד מעיקרי הביקורת שהטיחו אנשי הפלמ"ח (והפלי"ם בעיקר) בבן גוריון, בהתייחסות לטענה כי ויתור על מסגרת הפלי"ם משמעו היה גם ויתור על הערכים והמוטיבציה שאפיינו מסגרת זו, ונשמרו למעשה רק ביחידת החבלה הימית. (לפחות עד החלפתם של בן נון ודרור, צעד שמסמל את תחילת ההשתלבות של היחידה במסגרת הכללית).

הדאגה לצרכי המגויסים היתה מגוונת. כבר צוין שבמסגרות יחודיות, כגון מסגרת גח"ל ומח"ל ניתנה תשומת לב לפעילות חינוכית שכללה לימוד עברית, ידיעת הארץ ועוד. אורגנו גם מסגרות הדרכה מקצועיות בקרב מגויסים שאינם דוברי עברית.⁴³³ מטרת פעילות זו היתה לרכך את קליטתם של האנשים מחד, אולם גם ליעל את תרומתם לצבא מאידך. סמינריונים בנושאי בעיות השעה בארץ ניתנו בכל החיל, כחלק ממערך האימונים. ביוני '48 יצאה דרישה מקצין ההסברה החיילי לקצין הסעד הארצי, להגדלת הקצאת מכשירי ספורט לבסיסים המבודדים.⁴³⁴ הדרישה היתה לכדורים, רשתות, מכשירי אתלטיקה משחקי קופסא וחוברות הדרכה לענפי הספורט. יש משהו מוזר לכאורה בדרישה כזו בעיצומה של מלחמה (למרות שהימים ימי ההפוגה הראשונה). יחד עם זאת אני מדגישה שוב את האינטנסיביות הפחותה יחסית של פעילות בחיל הים, ואת הצורך האנושי לפעילות הפגתית. קצין התרבות וההסברה לא דאג רק לפעילות ספורטיבית אלא גם לציוד חדרי תרבות, שכללו חדר קריאה, משחקי קופסא, רדיו ועיתונות. בספטמבר ביקש מפקד בית המטה מקצין ההסברה לארגן לחיילי בסיס המטה בסטלה מאריס מסיבות מידי ליל שבת.

באוגוסט '48, הוקמה במחנה בת גלים להקה אומנותית (אליה התגייסו במיוחד אנשי תאטרון),⁴³⁵ וכן הוקצו אנשים בעלי כשרון אמנותי מהיחידות השונות בחיל. בספטמבר '48, כבר דובר על הקמת תזמורת לחיל. החיל עסק לא רק בהפקת תרבות, אלא גם בשיפור צריכת התרבות של חייליו, לפחות בבסיסי חיפה ותל אביב, שהיו צמודים לריכוזים עירוניים גדולים. בספטמבר '48 פנה קצין תרבות והסברה של החיל להנהלת התזמורת הפילהרמונית בתל אביב, וביקש מינויים מוזלים לחיילים, ועריכת קונצרטים מיוחדים לחיילים בחיפה.⁴³⁶

⁴³² מקצין תרבות חיילי לברכה חבס, 25.9.48. א"צ 1327/49/5. לא מצאתי העתק מחוברת זו אם אכן יצאה בתאריך קרוב.

⁴³³ א"צ 1327/49/2.

⁴³⁴ מטה חיל הים לקצין הסעד הארצי, 15.6.48. א"צ 1327/49/10.

⁴³⁵ דוגמא: גיוס בתיה רבינוביץ, חברת הסטודיו של "הבימה" שהתגייסה יעודי לצורך הקמת הלהקה. וראה א"צ 1327/49/1, מאוגוסט '48.

⁴³⁶ א"צ 1327/49/1.

עד כמה עמוקה היתה הדאגה לרווחת החיילים ניתן לראות בדרישה הבאה, שיצאה בספטמבר '48 למפקד הש.ק.ם מחוז צפון: "לפי התקן של חיל הים לאנשי אניות מגיע בקבוק בירה אחד לשבוע וכמות מסוימת של קוניאק לרשות האניה. התצרוכת שלי החדשית היא כ 5000 בקבוקי בירה וכ 75 בקבוקי קוניאק.. האם באפשרותכם לספק לי את הכמות הנדרשת נוסף רזרבה של חודש ימים...?"⁴³⁷ דרישה נוספת היתה ל "טהר" בית זונות מסוים במלון ליד מחנה בת גלים, כיוון ו "מספר אנשים שלנו הגיעו ממקום זה בצורה קשה" והוא "מסכן את חייהם של האנשים"⁴³⁸...

⁴³⁷ למפקד ש.ק.ם מחוז צפון, 17.9.48, א"צ 1327/49/3.
⁴³⁸ מקצין שירות רפואי למשטרה הימית, 1.9.48, א"צ 1327/49/1..

גיוס חו"ל

גיוס חו"ל נחלק לאנשי גח"ל (גיוס חוץ לארץ) ולמח"ל (מתנדבי חוץ לארץ). גח"ל מתייחס לעולים יהודים שהתנדבו למלחמה, באו משארית הפליטה, ממחנות העקורים באירופה וממחנות העצורים בקפריסין. אנשי גח"ל אורגנו, גויסו ואומנו בחו"ל ע"י שליחי ה'הגנה'. פעולות הגיוס החלו במרץ '48 בשני בסיסים ראשיים: באיטליה ובצרפת. עם קום המדינה עברה פעולת גח"ל למשלחת צה"ל, בסה"כ גויסו כך כ 20000 עולים⁴³⁹. מח"ל – מתנדבי חוץ לארץ התנדבו לסיוע במאמץ המלחמתי. מדובר על כ 3000 איש, אשר תרומתם היתה משמעותית ואיכותית בעיקר עקב נסיון צבאי קודם. השפעתם היתה ניכרת בחיל הים, התותחנים ובעיקר בחיל האוויר⁴⁴⁰.

גח"ל: בחודשים הראשונים לקיומו קלט השירות הימי מס' לא מבוטל של אנשי גח"ל⁴⁴¹. גיוס גח"ל היה בעייתי בחיל הים הצעיר. ניתן ללמוד זאת ממכתב שיצא ב 13.9.48 מקצין כ"א ח"י לכל המחנות, הבסיסים והאניות: המכתב מתאר כי ח"י קלט מס' רב של אנשי גח"ל, חלקם בעלי מקצוע וימאים מנוסים. על פי המכתב יש התמרמרות רבה בקרב אנשים אלו על כי הינם מועסקים בתפקידים שוליים ואין מנצלים את הכשרתם המקצועית, יש דמורליזציה וחלק מהאנשים ביקש בקשות שחרור מהצבא. לאור מצב זה יש נסיון התארגנות של מח' כ"א בחיל בכדי לדאוג לשיבוץ מחדש של האנשים. כל מפקדי הבסיסים והאניות התבקשו להמציא רשימת אנשי גח"ל כולל הכשרה מקצועית ותפקיד נכחי, בנסיון לשנות את המצב⁴⁴².

ב19.9.48 נפתח משרד לטיפול בענייני גח"ל ועולים חדשים בתוך מטה חיל הים בחיפה. מטרת המשרד היתה לדאוג לכל העניינים האישיים והחברתיים של אנשי גח"ל והעולים החדשים, דרך ארגון ארועים חברתיים וחינוכיים (טיולים, הרצאות, לימוד עברית, מציאת משפחות קולטות מקרב הציבור הישראלי וכו'). המטרה המוצהרת היתה לקלוט את מתנדבי חו"ל כחלוצים ולשלבם בחיי הארץ. אורגנו סמינרים ללימוד "בעיות הארץ", הטיולים שאורגנו מטרתם היתה הכרת הארץ וצורות ההתיישבות בה (על פי דו"ח ישיבת אנשי גח"ל דוברי אנגלית יצאו סיורים כאלה כל שבוע. אין הגדרת תאריכים וכמה זמן ניתן היה להמשיך במפעל זה⁴⁴³), מלבד זאת מונה קצין גח"ל ליד כל קצין עיר והוצא עיתון בשפה האנגלית. (הפגישה התקימה רק עם נציגי גח"ל ח"י בהשתתפות 27 אנשי גח"ל. אין לדעת האם מס' זה קרוב למס' אנשי הגח"ל שהיו מחוילים לח"י).

המאמץ החינוכי תרבותי נתפס לא רק כמאמץ לשיפור היכולת הצבאית של העולים (עקב הפחתת רמת המירמור) אלא גם כחלק ממפעל חלוצי של קליטת עליה.

מח"ל: חשיבותם של מתנדבי חו"ל לבנין חיל הים היתה רבה. החיל הצעיר, החסר כל כך בידע ובנסיון ימיים – קרביים היה חייב להישען על מומחים מבחוץ. כך נקרא כיועץ אש לינקולן (וראה לעיל), כך גם פול שולמן שהיה למעשה איש מח"ל. אחת השאלות המרכזיות היתה שאלת קליטתם של

⁴³⁹ תלמי א' ומ' (עורכים), לקסיקון ציוני, ספרית מעריב, 1997, עמ' 83.

⁴⁴⁰ שם, עמ' 218.

⁴⁴¹ לא הצלחתי למצא נתונים מספריים מדויקים על קליטת אנשי גח"ל או מח"ל בחיל. מנתוני כ"א נכונים ל 13.12.48 עולה, כי החיל קלט עד אז 588 עולי שנת 47-48, 296 עולי 45-46, סביר להניח כי רובם המוחלט עולי גח"ל, וראה לעיל. א"צ, 1308/50/472.

⁴⁴² מסמך בדבר קליטת אנשי גח"ל בח"י, א"צ, 1327/49/2.

⁴⁴³ פרוטוקול של פגישה עם דוברי אנגלית, 26.9.48, א"צ, 1327/49/4.

אנשים אלו בחיל. האם לקלוט אותם כקבוצה מרוכזת כ"משלחת ימית", או כיחידים. על פי המלצתו של שולמן לז"ק הוחלט על קליטתם כיחידים⁴⁴⁴ לדוגמא הופקד ג'ונתן לב על התותחנות הימית, פיליפ שטראוס על בדיקת מחלקות המכונה של הספינות בים ואגף ההנדסה בחוף, גרשוני התמנה למפקח על פעולות המספנה ושולמן עסק עם שמואל טנקוס בהדרכה וקורסים עד למינויו כראש מטה השירות באוקטובר 48'.

קליטת האנשים בחיל היתה קשה. התחושה שהם "חצוניים" ושאינם מנוצלים כראוי גרמה מרמור ואכזבה. בן גוריון מציין ביומנו בראשית אוגוסט 48': "לצי היו פחות מאומנים, מומחים והכשרה מאשר לכל שירות אחר, אבל באים לארץ אנשים עם נסיון ימי מלחמתי. לא מטפלים בהם כדבעי, והם מתאכזבים... לפני ימים אחדים הגיעו 15 אנשי צי מדרום אפריקה... (אריה) אליאב המטפל בזאת עכשיו טוען כי זה למעלה מכוחו... מציע להכניס אנשים כשינד לצי, לעזור לגרשון..."⁴⁴⁵

שאלת קליטתם של אנשי מח"ל לא נפתרה. בשלהי דצמבר 48' מינה דורי ועדה מיוחדת לענייני מח"ל. הועדה אמורה היתה לטפל בענייני הגיוס בחו"ל, חיול וקליטה בארץ, העברות בצבא, שחרור וחזרה לארץ המוצא, פעילות חינוך ותרבות בקרב המתגייסים, שיקום וקליטה בארץ של אנשי מח"ל המעוניינים להישאר, קשר עם בני משפחה בחו"ל. הועדה מורכבת מנציג הרמטכ"ל, נציג משהב"ט (יוסף ישראלי), נציג מטכ"ל/אכ"א (סא"ל קלמן קיט), נציג חיל אויר (פיליפ צוקרמן) ונציג חיל הים (פול שולמן), וכן נציג או נציגי ארצות המוצא של המתנדבים. האלוף מונטי גרין התמנה כיו"ר הועדה, נציג מח"ל עקיבא סקידל, אליעזר האריס היה יועץ אזרחי. רק ב 29.12.48, הוחלט על הגדרת מח"ל בצבא. הגדרת אנשי מח"ל היא כדלקמן⁴⁴⁶:

- כל יוצאי הארצות הרשומות אשר גרו בארץ מוצאם לפחות חמש שנים לפני התנדבותם לצה"ל: מארה"ב, קנדה, אנגליה, דרום אפריקה וארצות אמריקה הלטינית אשר הגיעו עד ה 1.1.49. מצרפת, הולנד, בלגיה, שווייץ והסקנדינביות אשר הגיעו עד ה 1.9.49.
 - יוצאי ארצות אחרות אשר הוזמנו לשרת בצה"ל לשעת חרום.
 - סטודנטים אמריקאים מהאוניברסיטה העברית בירושלים ובטכניון בחיפה שהגיעו ללימודים בארץ כחילים משוחררים ועזבו את לימודיהם עד ה 29.11.47 על מנת להתנדב לצה"ל.
 - כל יוצאי הארצות בסעיף 1 אשר הגיעו לאחר התאריך הנקוב על פי הזמנת צה"ל.
- עד סיום המלחמה התגבשה בקרב אנשי מח"ל בחיל תחושה של אפליה. כבר בדצמבר 48' שלח האריס, יועץ משרד הבטחון לענייני מח"ל, מכתב חריף לשולמן בו הוא מתריע כי תחושת הקיפוח בחלוקת התפקידים המלווה את אנשי מח"ל בצי עושה שירות רע לעניין הציוני. האריס מציין כי למדינת ישראל עניין מיוחד לעודד עליה מארצות המערב, אנשי מח"ל ממורמרים שיחזרו לארצות מוצאם לא יעשו שירות טוב לעניין הציוני⁴⁴⁷. עם הקמת הועדה לענייני מח"ל התנקזו אליה מכתבי תלונה ממשרתי הצי, בעיקר על רקע מינויים. אנשי מח"ל חשו בחלקם לא מוערכים ולא מנוצלים

⁴⁴⁴ גלבר, גרעין לצבא עברי, עמ. 384.

⁴⁴⁵ בן גוריון, יומן המלחמה, 6.8.48.

⁴⁴⁶ א"צ 2540/50/118.

⁴⁴⁷ נשלח ב 12.12.48, א"צ 2540/50/118.

כיאות.⁴⁴⁸ אליעזר האריס שלח לרמטכ"ל דורי תזכיר (18.3.49) בו הוא מתלונן על הפלית אנשי מח"ל לרעה בקביעת תקן חיל הים. האריס מדגיש כי לעת עתה אין להשוות את רמתם של הארצישראלים לזו של אנשי המח"ל אשר שרתו בציים האמריקאי, בריטי וקנדי... "אילו בא מנוי אנשים לדרגה ופקוד על יסוד היכולת ההגיון מחייב כי הדרגות הגבוהות בסולם הפקוד היו עתה בידי אנשי מח"ל".⁴⁴⁹ האריס מציין כי תפקיד ראש אגף מבצעים מחייב אדם בעל הכשרה ימית רחבה יותר מאשר בעליה ב'. כך הוא מונה גם את תפקיד מפקד השייטת הגדולה ומפקדי הספינות. הנושא המקצועי הימי הוא המועלה על נס, מתוך אמירה כי בעתיד, לאחר הכשרה מתאימה, יוכל גם הארצישראלים לשאת בתפקידים אלו. האריס יוצא גם כנגד העדפת ארצישראלים יוצאי הצבא הבריטי (או הבריגדה), שכן רובם לא היו בתפקידי פיקוד. הוא מוצא זאת כבלתי אפשרי ש: "מפקד שייטת ספינות מוטור בצי הבריטי מוצא עצמו בפקודו של מי שהיה רב טוראי בחיל האוויר המלכותי...". מובן ששוב חוזרת כאן למעשה השאלה בדבר המקצועיות הטכנית (ובמקרה של אנשי מח"ל גם של נסיון קרבי בחלק מהמקרים) למול שאלת המחויבות הלאומית למטרה והדבקות במשימה. האריס טוען כי בגלל סיבה זו בדיוק עזבו גם כוחות מקצועיים מצי הסוחר האזרחי את החיל המתהווה. העדפת מפקדי המוסד לעליה ב', או כפי הגדרתו: "אלה אשר נסיונם בשטח הפוליטי עמד להם..".

באותו חודש התכנסה ועדת חיל הים לענייני מח"ל.⁴⁵⁰ מטרת הפגישה היתה להגדיר את דרגת השכר של אנשי מח"ל. החלוקה היתה לארבע דרגות. (סה"כ צוינו 5 אנשים בדרגה א', 8 אנשים בדרגה ב', 7 בדרגה ג' ו-30 איש בדרגה ד', סה"כ – 49 איש).⁴⁵¹ החלוקה לדרגות התבססה על ההכשרה המקצועית של האנשים (הכשרה מוכרת אמריקאית, צרפתית או בריטית) בתחומים ימיים והנדסיים מתאימים, שרות פיקודי או אחר על כלי שיט וותק בשירות, כולל וותק שירות על כלי שיט מחוץ לחיל הים. הדירוג הוא דירוג מקצועי וההתקדמות בדרגות שכר תהיה פועל יוצא של וותק גדל והכשרה מקצועית מוכחת.

יש לראות את התכנסותה של ועדה זו על רקע סוגית המשך גיוסם של אנשי מח"ל בימים שלאחר המלחמה. עם סיום המלחמה הודגש הצורך לגייס מומחים⁴⁵² יחודיים, בעלי הכשרה ונסיון נדרשים. צה"ל לא רצה להמשיך ולגייס כ"א מקצועי פחות. הדגש הוסט מגיוס כל מי שמוכן לתרום למאמץ ההשרדות הציוני, לכיוון המקצועי יותר, אשר יעזור לבנין צבא נכון יותר. גיוס מח"ל עורר בעיות חברתיות וכלכליות לא פשוטות ולכן היה צורך לצמצמו ככל האפשר. ביוני '49 היו עתידים לפקוע 25% מהחוזים עם אנשי מח"ל. היה צורך להתארגן לקראת גיוס חדש, מקצועי יותר שיכסה על הפערים שעתידים היו להיווצר. בחיל הים הפנו פניה לראש אגף מבצעים לגיוס כ"א מקצועי מחו"ל: "על מנת לפתור כמה מן הבעיות הנראות לנו דחופות יש צורך במומחים מקצועיים, בעלי נסיון, אשר

⁴⁴⁸ בפברואר שלח עקיבא סקידל, מזכיר הוועדה לענייני מח"ל תזכיר לרמטכ"ל בו הוא ממליץ לחקור את תלונות אנשי מח"ל המשרתים בחיל הים בקשר להפלייתם לרעה בחלוקת התפקידים. א"צ 1000/827/58/65.

⁴⁴⁹ מאת אליעזר האריס, יועץ אזרחי, לרב אלוף דורי. 18.3.49. א"צ 1000827/58/65.

⁴⁵⁰ הוועדה התכנסה ביום 11.3.49. נוכחים פול שולמן (יו"ר), אברהם זכאי, בקסל, אברהם עופר, א. שמשוני. א"צ 1000/827/58/143.

⁴⁵¹ הנתונים על מס' אנשי מח"ל בחיל הים אינם רשמיים, ולא מצאתי סיכום מוסמך של מספרי משרתים. מס' זה נכון רק לזמן הוצאתו – מרץ '49. יש לציין כי גם בדיקה בספר Heckelman, A. *American Volunteers* לא נמצאה התייחסות כלשהי לאנשי מח"ל בחיל הים (מלבד איזכור כוללני לתרומתם למפעל ההעפלה), ועיקר הספר מתייחס לתרומתם בחיל האוויר. כך גם נעדרים מהספר רשימות שמיות או מספריות המיוחסות לחיל הים.

⁴⁵² "מומחים" הכוונה לבעלי תפקידים צבאיים נדרשים הדורשים הכשרה יחודית כגון טיסים, אנשי רדאר, קשר וכו'.

עד כמה שידוע לנו אינם בנמצא בארץ. בעיקר אנו מתעניינים בנושאים הבאים: מכשירים לגלוי צוללות, פצצות עומק ואמצעים אחרים לפעולה נגד צוללות, מקוש ושליית מוקשים.⁴⁵³ ארצות היעד שהוזכרו היו בעיקר אנגליה ודרום אפריקה, (עיקר המומחים בגיוס זה הופנו לח"א). הבעיה התעוררה ככל הנראה כיוון שבין היתר מצאו את דרכם לצבא הצעיר גם כוחות שאינם מקצועיים מספיק אשר ראו הזדמנות לעבודה הרפתקנית משהו (בתשלום..) וצריך היה למנוע הגעה של אנשים כאלו במסגרת גיוס זו. באפריל הוחלט כי יש לשחרר מהר ככל האפשר את כל אנשי מח"ל למעט "מח"ל בעלי מקצוע" והכוונה למומחים. השאלה הגדולה היתה שאלת התשלומים, בין היתר מימון חזרתם של האנשים לארצות מוצאם.⁴⁵⁴ גיוס מח"ל בעלי מקצוע היה ככל הנראה מעניינים של חיל הים וחיל האוויר בלבד. אין ספק כי הצרכים המקצועיים היחודיים של חיילות אלו, וההתפנות לבניה מסודרת של החיילות לאחר המלחמה הכתיבו צורך במומחים חיצוניים, עד להכשרת שיכבת מומחים מקומית. בנובמבר '49 נותרו בחיל הים 18 אנשי מח"ל, מהם שלושה בחוזים מיוחדים, כולם מוגדרים כבעלי מקצוע.

בעיה נוספת שנדונה עם סיום המלחמה היא מציאת פתרון לאנשי מח"ל משתחררים. בישיבת הנהלת מח"ל מה - 25.2.49 היה זה הנושא הנדון. נראה מרוח הדברים כי המגמה היא לנסות ולהשאירם בארץ. סוגית ישובם מחדש בארץ נדונה בהרחבה. השאלות היו ברובן בירוקרטיות ולא מהותיות. לא היו חילוקי דעות בדבר הצורך לעזור לאנשי מח"ל ולרכך את דרכם להיקלט בארץ. השאלה היתה האם משרד מח"ל יעשה זאת או האם הם יטופלו במסגרות הקיימות הכלליות בארץ, האם להפריד את הטיפול בהם מהטיפול בשאר החילים המשוחררים. מובן שהאריס העדיף כי הטיפול ישאר במסגרת משרד מח"ל תוך מתן קדימות במשאבים. הצורך לא היה רק צורך של הכרת תודה לאומית, אלא גם צורך בהשאת המומחים לצבא שעדיין רק מתחיל להיבנות. הדו"ח מביא פרטים על מומחי מח"ל המיועדים להישאר בארץ. הצי עתיד לכלול 50 איש (מול 250 לח"א ו-30-40 לצבא היבשתי). למעשה רק 5% ממתנדבי מח"ל ביקשו להשתחרר עם סיום המלחמה.⁴⁵⁵ השאר הביאו נכונות להישאר, והצורך לטיפול הולם בהם היה דחוף.

שאלת השארות האנשים בארץ היתה מסובכת. מצבה הכלכלי ש המדינה היה בכי רע ולא היה אינטרס לאפשר קליטה ללא תנאי לכל אדם. ההחלטה בעניין זה אמרה כי אנשי מח"ל משוחררים יוכלו להישאר בארץ אם: "יביאו תעודה מתאימה ממעסיק... או מגוף התישבותי או קואופרטיב אשר אליהם הם מצטרפים".⁴⁵⁶ כלומר המדיניות היתה כי עצם השירות במח"ל אינו מחייב את המדינה לקלוט את האדם. מובן שהדברים אמורים רק לגבי מי שאינו יהודי ולא חל עליו חוק השבות.

תרומתם של אנשי מח"ל לחיל הים היתה רבה. היכולת ללמוד מציים מסודרים נהלי קבע, שיטות מנהליות ואפילו תעודות אישיות כגון פנקסי תשלומים ופנקסים אישיים. היכולת להינתק מהדפוס שאפיין את הפלי"ם והמוסד לעליה, לכיוון המקובל בציים הסדירים – כל אלו מהווים את תרומת מומחי מח"ל (כמובן מעבר לתרומה המקצועית הימית והטכנית, איש איש בתחומו). בניגוד ליוצאי הבריגדה

⁴⁵³ מאת אליעזר קליין, ראש אגף תכנון לראש אגף מבצעים, 19.2.49. א"צ 2521/50/79.

⁴⁵⁴ לדוגמה החלטת ישיבת הוועדה לענייני מח"ל מיום 18.4.49 לאפשר חזרה לחו"ל על חשבון הצבא רק עד שישה חודשים מיום השחרור, ולא יאוחר מ 1.12.49. א"צ 1000/827/58/65.

⁴⁵⁵ הנתונים על סמך פרוטוקול ישיבת מטה מח"ל במשרד הבטחון, 25.2.49. א"צ 1000827/58/65.

⁴⁵⁶ ישיבת הוועדה לענייני מח"ל מיום 18.4.49. א"צ 1000/827/58/65.

או חילים ארצישראלים אשר שירתו בצי הבריטי, היו אנשי מח"ל בדרך כלל נושאי דרגות או תפקידים בכירים יותר בארצות מוצאם, ולכן תרומתם היתה בעלת פרספקטיבה רחבה יותר.

הדרכה והכשרה:

הצלחתו של חיל הים היתה מותנית בין היתר ביכולתו להכשיר את אנשיו לשירות. בעוד בעיה זו אפינה את המערך הלוחם כולו, בחילות המקצועיים היא קיבלה משנה תוקף, כיון שההכשרה כללה לא רק תו"ל אלא גם הרבה ידע טכני. גרעיני הגיוס השונים מהם הורכב החיל היו בעלי הכשרות צבאיות שונות. יוצאי הצי הבריטי היו בעיקר בעלי ההכשרה הטכנית והכשרה בסדרי צבא. אנשי הפלי"ם היו בעלי הכשרה מסוימת בימאות, בעיקר חופית. היה גם מעט נסיון בחבלה ימית. אלו אשר עבדו בליווי אניות במוסד לעליה ב' הכירו אניות יותר מקרוב, אבל עדיין ללא יכולת אמיתית להוביל כלי שיט גדול לטווחים ארוכים.

מערך ההדרכה אמור היה לתת את התשובות לבעית הכשרת האנשים למסגרת של צבא סדיר, להכרות עם הכלים, העזרים הטכניים, הכרות עם תנאי הים (יכולת ניווט ועוד) וכמובן – ללוחמה ימית. מערך ההכשרה שהותיר הפלי"ם, אשר התאים לדרישות ותנאי המחתרת, היה רחוק מלהיות מספק בתנאים החדשים. מאחר וההכשרה בפלי"ם נועדה להכשיר אנשים בעיקר לליווי אניות מעפילים ולפעילות חופית (למעט פעולות החבלה), לא היה בה מספיק בכדי להתאים אותה לצרכים של חיל ים סדיר. מצד שני היו כמובן יוצאי ציים אחרים (הצי הבריטי, אנשי מח"ל) אשר יכלו לתרום מנסיונם גם בתחום זה.

בשלהי '47, עוד לפני שהוכרז על גיוס חובה, הטיל בן גוריון על לסקוב ובן חור להקים מערך הדרכה כללי לצה"ל. לא לחינם בחר בן גוריון את אנשי מערך ההדרכה מקרב יוצאי הצבאות הסדירים, בעיקר יוצאי הבריגדה והצבא הבריטי. זה היה חלק משינוי התפיסה הבטחונית שהוביל מלחמת גרילה כנגד כנופיות ערביות (ובמקרה של חיל הים גם מטרות בריטיות צמודות מטרות העפלה) למערך לוחם סדיר כנגד צבאות סדירים⁴⁵⁷. ה"ירוש"ה שקיבל לסקוב היתה של גרעין אנושי בעל יכולת אישיות גבוהות, אולם לוקה ביכולתו המקצועית. המעבר לגיוס חובה הרחיב עוד את הבעיות עימם היה אמור מערך ההדרכה להתמודד.

תהליך ההתפתחות של אה"ד (אגף ההדרכה) כלל מלבד בנית תכנית ההכשרה השנתית גם התייחסות לארבעה רבדי עבודה: אימון דרג פיקודי, אימון טירונים, אימון יעודי לזרועות ולחילות ואימון לשת"פ בין זרועי ובין חיילי. מערך קורסים ארציים הוקם למקצועות כלליים כגון חובשים, נהגים, אלחוט, חבלה, צלפות וכו'. מערך ארצי זה שירת גם את החיילות המקצועיים, אולם החלק הארי של ההדרכה היה צריך להתקיים בתוך החיל.

חיל הים הקים מסגרת הדרכה כבר משלב מוקדם. עם הקמת השירות הימי מונה שמואל טנקוס כקצין הדרכה שפעל במסגרת אגף המבצעים במטה. קצין ההדרכה היה ממונה הן על האימון הימי והן על האימון היבשתי בחיל. יחד עם זאת, מבנה מסודר לאגף הדרכה לא הוגדר, ובאוסף פקודות המטה שפירסם פול שולמן בנובמבר '48 עוד צוין כי "מבנה האגף (הדרכה) יפורסם בפקודות הבאות"⁴⁵⁸. במאי, עם הפלישה, נפתחו מספר קורסים בסיסיים. על פי דו"ח מצבת מבנה מספרית חיל ים מיום 27.5.48: "קורס מ"כ ימי, 30 איש נפתח. קורס חובלים 30 איש, עומד להפתח תוך שבוע. קורס קשר

⁴⁵⁷ על הקמת מערך ההדרכה הצה"ל ראה אצל אוסטפלד, צבא נולד, פרק שביעי, עמ' 137-196.
⁴⁵⁸ פקודות מטה חיל הים מס' א', 17.11.48. א"צ, 782/65/362.

דיבור 30 איש, עומד להפתח תוך שבוע. קורס קשר מורס, 30 איש, עומד להיפתח תוך שבוע. קורס ימאים, 50 איש, עומד להיפתח תוך שבועיים".⁴⁵⁹ היו אלו קורסים ראשוניים, שרמתם המקצועית היתה לוקה בחסר. עדיין לא היה מבנה מסודר למחלקת הדרכה, לא היו חומרי הדרכה ולא חוברות, אולם היה צורך להכשרה מיידית של כ"א, ובעיקר להכשרה ימית, שכאמור כמעט לא היתה קיימת. כח ההדרכה נלקח הן מכוחות מקומיים (טנקוס, ינאי ואחרים) הן מאנשים שאומנו בציים אחרים. אלן ברק, שהיה איש מח"ל, היה למעשה המדריך הראשי בקורס החובלים הראשון. חוברות ההדרכה היו מועטות. היה שימוש בחומר הלימוד של בית הספר הימי בחיפה, תירגום של חוברות שהיו ברשות יוצאי הציים הזרים וניתן היה להתאימם לצרכי החיל ולעשות בהן שימוש. מלבד זאת נעשתה פעולת איסוף מידע וחוברות הדרכה בחו"ל, במקביל לפעולת הרכש (אלו לא הספיקו לשמש את הקורסים הראשונים).

כאמור, מצב ההכשרה בחיל היה רחוק מלספק רצון. באוגוסט '48 כתלב בן גוריון כי מתוך מצבה של 1850 איש בחיל הים היו 230 בקורסים השונים: 70 בקורס אלמנטרי, 50 בקצינים, 50 מכונות ו-50 קשר⁴⁶⁰. באותו חודש פורסם דו"ח זיו ובו ביקורת נוקבת על מערך ההדרכה החיילי. זיו טען, כי עקב מחסור חמור הן באנשים מיומנים והן באמצעים רמתו של מערך ההכשרה בחיל הים נמוכה מאשר בחיילות אחרים. הוא טען עוד כי עיקר ההכשרה שניתנה לא היתה מספיקה מבחינת תכניה: ניתן היה לראות אימון בנשק קל, אולם לא אימון ללוחמה ימית "אמיתית", כלומר שימוש בטקטיקות ימיות או נשק ימי. טנקוס עצמו היה בעל נסיון ימי מוגבל (היה איש עליה ב' ובעל הכשרה בבית הספר הימי, אולם חסר הכשרה של קצין ימי). זיו מציין עוד, כי שלושת הקורסים הפועלים בחיל – קורס חובלים ביפו, קורס ימאים בקיסריה וקורסי הקשר הם ברמה אלמנטרית בלבד. הוצע קורס נוסף בטנטורה לטובת יחידת הנחיתה, לפעולות משולבות עם כוחות היבשה, אולם קורס זה עדיין לא נפתח.⁴⁶¹ המלצותיו של זיו הן חד משמעיות. הוא ממליץ כי כח אדם מיומן ובעל הכשרה לקצונה ימית יגויס (מחו"ל מן הסתם), כפעולה ראשונית ומיידית להעלאת הרמה. מרגע שהקורבטות (ווג'ווד והגנה) תיכנסנה לשירות פעיל יש להקצות את ה'אילת' כאנית אימונים ולצוות עליה את מיטב הימאים המוכשרים הקיימים בחיל. זיו עוד ממליץ לשלוח מספר קצינים להכשרה צבאית ימית מלאה בחו"ל, אולם זוהי המלצה לטווח רחוק יותר. קצינים אלו עתידים להוות את הגרעין למערך ההכשרה החיילי בעתיד. הביקורת של זיו תואמת את מצבו של החיל בשלב זה של המלחמה. למעשה כמעט ואין כלים גדולים לחיל למעט ספינת הדיג החכורה "דרום אפריקה", ושלושת ספינות "צי הצללים" שכבר הושמשו לשירות: 'אילת', 'ווג'ווד', 'הגנה'. מלבדן היו עוד בשימוש ספינות השיטת הקטנה, כלומר סירות משמר ברובן. תותחים ימיים נכנסו רק בדצמבר. עיקר הרכש הימי התחיל בשלהי הקיץ. גם מבחינת הפעילות הימית של החיל הרי שהיא היתה מוגבלת בשלב זה של הלחימה. למעט התנגשות בין אח"י 'אילת' לשלוש אניות מצריות ליד חופי תל אביב, ופגישה נוספת של השיטת עם ה'אמירה פאזיה' המצרית, ביוני – לא היתה פעילות ימית רבה (ואיני מונה כאן פעולות נחיתה והפגזת חופים).

⁴⁵⁹ דו"ח התקדמות מספר 1, 27.5.48. א"צ 2521/50/79.

⁴⁶⁰ יומני בן גוריון, מיום 6.8.48, ארכיון למורשת בן גוריון.

⁴⁶¹ דו"ח זיו לשר הבטחון, 4.8.48. א"צ 121/50/182.

ב 22.9.48 נשלח לז"ק מכתב תלונה של ועדת מהנדסים⁴⁶² שמונתה עם ההפוגה השניה להעלאת רמתו המקצועית של החיל. מטרת הועדה היתה לקבוע דרוג דרגות והדרכה מקצועית, בעיקר למח' סיפון ומח' מכונה. אמנם הועדה לא עסקה בעיקר בעניני הדרכה, ועבודתה נתקלה בקשיים רבים של שיתוף פעולה מצד מטה חיל הים (וראה פירוט בהערת שוליים), אבל עצם הקמתה מלמד כי בחיל היו מודעים לבעית ההכשרה ורמתם המקצועית של האנשים, וכי נעשה ניסיון להתמודד עם הסוגיה. ימי ההפוגה נתנו את האפשרות לשינוי.

החל מספטמבר 48' חל שיפור מה במערך ההכשרה. את קורס החובלים הראשון ריכז טנקוס. הקורס ריכז אנשים שנחשבו מתאימים מבחינת הרקע הימי: יוצאי הצי הבריטי, צי הסוחר ועוד. שלב ראשון של הקורס נמשך שנה, ביפו. ניהל אותו אלן ברק. למדו מתמטיקה, אסטרונומיה, לימודים כלליים, הסטוריה. אלן ברק לימד ארגון אנית מלחמה, נהלי עבודת משמרות, תפקידי הקצין, תפקידי קצין משמרת וכו'. קצין תותחנים אמריקאי (מח"ל) בשם ג'ונתן לב לימד תותחנות, לימדו גם כיבוי אש, בקרת נזקים וכו'. אחד הקשיים היה מתן ההרצאות באנגלית, שפה שלא היתה שגורה בפי כל. תכנית הלימודים נלקחה מהבריטים ומהאמריקאים, המסורת היתה בריטית⁴⁶³. (ענין הכנסת המסורת הבריטית היה נקודה מאוד שנויה במחלוקת בחיל כולו. מצד אחד יוצאי הצי הבריטי אשר ראו במסורת הבריטית הימית מסורת נכבדה וראויה לחיקוי. מצד שני היו אנשי הפלי"ם אשר עבורם הבריטים עדיין סימלו את האויב, וחיקוי שלהם גרם לתחושות תיסכול מסוימות). כעבור שנה עלו להכשרה מעשית – הפלגה על א – 16 (אח"י 'אילת') ואחריה המשיך הקורס בסנט לוקאס. בן גוריון: מציין ב 18.7.48 כי: "אתמול נפתח קורס לקציני צי (50 אנשים) ביפו. ילמדו חודש, יחזרו לחודש לאניה, וימשיכו שוב 2 חודשים. מנהל הקורס שמואל טנקוס – מפקד הקורס (שלמה) ליסבונה... איש "זבולון". על פי דו"ח מח' הדרכה מנה הקורס 46 איש⁴⁶⁴. הקורס הסתיים בפברואר 1949, אולם סבל מליקויים – היו מקצועות אשר ההכשרה בהם לא הושלמה בגלל מחסור במדריכים מתאימים: תותחנות, טקטיקה, אדמיניסטרציה ותקנות ימיות.

בקורס האלמנטרי בקיסריה נפתח המחזור השני עם 78 איש. המתכונת דומה מאוד למתכונת הקורס הראשון עם שינויים קלים. באולגה הסתיים קורס קשר, וסימו 20 איש. במקביל נבנתה תכנית אימונים לספינות אשר נתפסה כחלק ממערך ההכשרה. תכנית זאת היתה בעיתית (ככל הנראה עקב מחסור בכ"א וגם עקב הצרכים המבצעיים). בנובמבר דיווח קצין תכנון כי: "תכניתנו בעתיד היא להעלות מדריכים על האניות בזמן היותן בנמל לשם הדרכה בכל המקצועות: תותחנות, קשר, אורגניזציה וכו', אך כרגע אין זה אפשרי כי ישנו חסר במדריכים מאומנים".⁴⁶⁵ המפקדים התבקשו לאור זאת לשחרר

⁴⁶² הועדה הורכבה משבעה אנשים, בהם קצין מח' סיפון אכ"א, גולנסקי - ק. מח בינוי אכ"א, א. אפשטיין, קצין ימי, מפקד א – 16, ד. פוריה, מהנדס ימי, ו. איצוק, מהנדס ימי, א. הולדן ות. אקדום, רבי חובלים. הועדה מונתה עם ההפוגה הראשונה, לאור הצורך שעלה להעלות את רמתו המקצועית של החיל, בעיקר לאור העובדה כי חלה התרחקות של בעלי מקצועות ותיקים (בעיקר מצי הסוחר). חלק מהאנשים בועדה היו חיצוניים לחיל, כולם נמצאים בועדת הבחינות הממשלתית לקצינים ומהנדסי אניות ב "ימיה המסחרית", שמונתה ע"י שר התחבורה. מכתב אנשי הועדה היה למעשה הגשת תלונה על אי שיתוף פעולה מצד אנשי המטה והתנגדות בעיקר על "נקודות עקרוניות הנוגעות לרמה המקצועית בים". יש להניח, כי ההתנגדות לא היתה רק מקצועית, אלא נכללים כאן גם הויכוחים על אופיו של החיל, על הפערים העמוקים בין יוצאי הפלי"ם לאנשי צי הסוחר ועוד. וראה א"צ, מיום 22.9.48, 6127/49/108.

⁴⁶³ עדות אריה ברוש, 1.3.96 פרויקט תיעוד חיל הים, מוסד הרצל, אוניברסיטת חיפה.

⁴⁶⁴ דו"ח הדרכה מיום 13.9.48, א"צ, 1327/49/2.

⁴⁶⁵ מקצין תכנון למפקדי כל האניות, 25.11.48, א"צ, 2521/50/117.

מספר קצינים גדול ביותר להשתתפות בשיעורים והרצאות בסנט לוקס, על פי היכולת המבצעית. נראה כי מסמך זה מדגים לאין שיעור את הקושי הכמעט אבסורדי של הקמת מערך הכשרה בתוך להט המלחמה. אותם אנשים אשר לומדים ומוכשרים אינם יכולים להשתתף במלחמה, והם יוכשרו עתידית. לעומתם אלו הנושאים בעול הקרב הינם חסרי הכשרה בסיסית ברובם והלמידה צריכה להעשות תוך כדי עשיית הדברים. הנסיון והידע שנצבר אצל יוצאי הצי הבריטי, יחד עם הידע שהביאו אנשי מח"ל הוא שאיפשר את הפלגת הספינות. גם ידע זה היה מוגבל בסופו של דבר. כיוון שהיו בודדים שעברו הכשרה מלאה של קצונה ימית והיו בעלי נסיון פיקודי (דוגמת פול שולמן, או אלן ברק, אנשי מח"ל)

בספטמבר 48' נפתחו מספר קורסים נוספים. אורגן קורס חבלה ונחיתה שהתקיים בשפיה והיה מיועד לכ 60 איש. מפקד הקורס היה אריה שוורצמן. אימוני הנחיתה התקיימו בכנרת עם ספינות מוטור ועם ה'תרצה'. יחידת החבלה התאמנה יעודית בקיסריה בחבלה, שחיה ואימונים ימיים על סירות חתירה. מערך ההכשרה פנה גם לנוער, ובמסגרת הגדנ"ע התקיימו החל מספטמבר 48' קורסי הכנה. קורס גדנ"ע התקיים בטנטורה, וסבל מליקויי הדרכה כיוון שהופנו אליו מדריכים צעירים שהיו צריכים לעבור הכשרה בעצמם. נפתח קורס הכנה לקצינים ביפו, אשר תכנונו כלל גם הפלגה ארוכה על אנית סוחר (ביכולת לשלוח אנשים להפלגות ארוכות בעיצומה של המלחמה מעידה אולי יותר מכל על אי האינטנסיביות של פעילות החיל בתקופה זו). קורס סמלי תצפיות היה אמור להיפתח גם כן אולם הוחלט להעביר את הקורס למכמורת שם עדיין לא הוקם בסיס ולכן הקורס נדחה.

מלבד הקורסים הללו נערכו השתלמויות יחודיות. לדוגמא: השתלמות ב"שחיה צבאית" (להשתלמות בשחיה פונקציונלית והתגוננות במים), שהתקיים בשלהי ספטמבר ויועד ל: "מדריכי שחיה ושחינים מעולים"⁴⁶⁶.

פונקציה נוספת שנתפסה כחלק ממערך ההכשרה היו "שיחות החברה" – ל"אימון היבש" שניתן לאנשי האניות צורף יום עיון "... על הבעיות החברתיות באניה... יום העיון יכול גם הרצאות פוליטיות, צבאיות, בעיות חיל הים."⁴⁶⁷ שיחות פוליטיות נחשבו לגיטימיות לחלוטין, וגופים התישבותיים ומפלגות יכלו לקיים סמנריונים ופעילות חינוכית תעמולתית במסגרת היחידות הצבאיות. יחד עם זאת התיחסות לשיחות פוליטיות בעת הגיוס הפסיקה להיות לגיטימית עם המעבר ל "צבא העם". לדוגמא, נשלחה שאילתא לז"ק מהמטכ"ל ביוני 48 בדבר העובדה כי באחד משאלוני גיוס אותם חייבים למלא המתגייסים לשורות החיל ישנו סעיף מפורש: לאיזו מפלגה משתייך? השאילתא התיחסה מפורשות לאיסור שאילתא שאלה זו⁴⁶⁸.

עם סיום המלחמה פורסם ע"י מטה החיל דו"ח הסוקר את מצב החיל עם סיום המלחמה, ומפרט תכנון עתידי. הדו"ח מציע הקמה של מרכז אימונים לצי, כיוון ו: "האמון האקדמאי והמקצועי עומדים בחיל הים על רמה נמוכה."⁴⁶⁹ על מרכז האימונים להיות מחולק לפי יחידות אימונים שונות לקבוצות אימון שונות: קצינים, קדטים, בעלי מקצועות (נמנו 21 מקצועות), טירונים, מלחי וקציני צי הסוחר,

⁴⁶⁶ 16.9.48, א"צ 1327/49/2.

⁴⁶⁷ לדוגמא: מקצין תרבות חיילי למפקד שייטת הגדולה ומפקדי האניות, 20.9.48, א"צ 1327/49/5.

⁴⁶⁸ מ"שאל ג. לגרשון ז"ק, מטכ"ל, יוני 48, א"צ 6127/49/108.

⁴⁶⁹ דו"ח ראש מטה חיל הים, 7.4.49, א"צ 2521/50/152.

אנשי מילואים וגדודי נוער. מתקן האימונים המרכזי יהיה משותף במתקניו לכל הקורסים. הדו"ח כולל מצבה מספרית של כל קבוצת אימון, ובסה"כ מיועד המתקן ל 800 מתאמנים. להדרכה מיועדים "אזרחים בעלי יכולת לימודית גבוהה וכן קציני צי מקצועיים בעלי נסיון וגישה מעשיים. האזרחים יעסקו בעיקר בלימודים התאורטיים ואקדמיים וכן בארגון הצד הלימודי של המרכז. אנשי הצי שידריכו במרכז האימונים יעסקו בלימודיים מעשיים ומקצועיים. סה"כ מצבת כח הדרכה מיועדת (כולל אזרחים וקציני חיל, כולל כח עזר אקדמי: ספרנים וכו') – 100 איש.

לגבי דירוג האימונים מציין הדו"ח כי גם בשטח זה ישנה בעיה רמה ירודה, וכי במרבית המקרים אין מתאם בין דרגה לרמה מקצועית אמיתית. לכן על התכנון העתידי של הצי להתרכז בהקמת מערך אימונים ורף דרגה ריאליים. הדו"ח מציין קרטיונים לבחירה (ובעיקר בנוגע לשליחה להכשרה בחו"ל): יש להתרכז בבחירת אנשים בעלי יכולת אקדמאית לתפקידי קצונה, וקצינים בעלי יכולת ימית מעשית. סדר הקורסים המיועד לשנת 49' הוא כדלקמן:

א. קורס אלמנטרי, שינתן לאלף ושמונה מאות איש לפחות וימשך חודשיים. הקורס יכלול אימון גופני, הנדסה ובקרת נזקים, קשר, חימוש ותותחנות, ימאות וניווט (ברמה אלמנטרית).

ב. קורס כללי לקציני פיקוד, שימשך כשנתיים. דרישות קדם כוללות ידע במטמטיקה, הנדסה מדע וימאות. הקורס יכלול העמקה בניווט חופי ואסטרונומי, ימאות מתקדמת, חמוש ותותחנות, בקרת אש, קשר, אלקטרוניקה, הנדסה, בקרת נזקים, הסטוריה ימית, טקטיקה ימית וניהול ימי. כולל לימודים גבוהים במדעים רלוונטיים (פיסיקה, מתמטיקה, מכניקה, שרטוט טכני, חשמל ורדיו, אנגלית, הסטוריה מודרנית).

ג. קורסים מקצועיים, מיועדים ל 150 מבוגרי הקורסים האלמנטריים מדי חודש. החלטה על העדפת מקצוע אחד על פני השני תהיה נתונה לשיקול דעת מספן כ"א, על פי הצורך בשטח.

ד. לימוד בחו"ל. הנחת המוצא היא כי 30 קצינים וימאים ישלחו בשנה הקרובה לחו"ל. בבתי ספר הפתוחים לקהל הרחב מיועדים ללמוד: בנית אניות מלחמה, מכשירים אלקטרוניים, הנדסת רדיו, הנדסה ימית, אדמיניסטרציה, מצפני ג'ירו. בבתי ספר ימיים ילמדו (אם יתאפשר) תפקידי מטה, תותחנות גבוהה, בקרת אש, טקטיקה ימית וכו'. המטרה היא לנסות ולרכז את האימונים הימיים בארה"ב. (בפועל היו רבים יותר שלמדו באירופה בשלב הראשון).

ה. אמון יחידתי: לקבוצות כגון צוותי תותח, קבוצות לבקרת נזקים וכו'. יגיע רק לאחר שהושלם אימון הפרט.

ו. אמון מלחי צי הסוחר: לא תינתן עדיפות לאימון מלחי הצי המסחרי שכן צרכי הצי באנשים מאומנים יכולים להתמלא ע"י אנשים זרים ומשוחררי הצי. רק לאחר שיושלמו מתקני האימונים ויושגו החומרים וחומרי ההדרכה יתפנה חיל הים לעזרת הצי המסחרי. בכל מקרה אין החיל מתכוון להקים מסגרת יחודית למלחי צי הסוחר, אלא לשלבם במספר מועט בתוך מערך האימונים החילי.

ז. אימון נוער יעשה באמצעות ארגוני הנוער העוסקים בחינוך ימי, שידרשו לעמוד תחת פיקוח של החיל. הצי יתן לארגוני הנוער מדריכים, ציוד ורשות שימוש במתקני אימונים.

עם החלפת הפיקוד בחיל, ובמסגרת ההערכות מחדש לימי שלום, החליט שלמה שמיר על מבצע "ימי לימוד". (7.49). המטרה היתה להכשיר הכשרה בסיסית את כל אנשי החיל, כיוון וכח האדם הגיע במהלך המלחמה ממקורות שונים, ולא היתה אחידות ברמה ובהכשרה. שמואל טנקוס התמנה לראש מחלקת הדרכה. מבצע "ימי לימוד" כלל הפסקת פעילות של כל החיל לצורך אימון בסיסי והשוואת רמה. הקצינים הראשיים הושאלו להדרכה ולימודים בבת גלים, והושם דגש על איכות ורמת ההדרכה. פעולה נוספת שנעשתה לבחינת צרכי ההדרכה של החיל היתה מינוי ועדה שכללה את אברהם עופר (יו"ר) - נציג משרד הבטחון, שמואל ינאי ואלן ברק. ועדה זו התמנתה כדי לברר את צרכי ההשתלמות של קציני חיל הים בחו"ל ולהציע מועמדים ללימודים בחו"ל. מס' קצינים נשלחו באותה תקופה לאקדמיה הצרפתית Scolle Naval. הקורסים שהוצעו היו לקצין מהנדס: מכונאות ימית, בנין סירות, תיאוריה אלקטרונית. לימאים: קצין תותחנות, נגרות ובנין סירות, מכונאות ימית, החזקה אלקטרונית, טורפדו ופצצות עומק. משלב זה ואילך, נבנה מערך ההכשרה של החיל באופן מסודר ואחיד יותר.

פרק ו': רכש וחיימוש

עם הקמת השרות הימי היה מערך הכלים הימי שעמד לרשותו מצומצם ביותר. בראשית אפריל ביקש בן גוריון לראשונה מז"ק ואילון להכין רשימה מפורטת של כל כלי השיט בבעלות יהודית בארץ. לחיל הצעיר לא היו ספינות גדולות. הרכש היעודי הצטמצם עד כה רק בנחתות שהביא זאב הים בסוף מרץ מאיטליה ואשר יועדו ללחימה חופית. כלי שיט יעודיים ללוחמה ימית לא היו. צריך היה למצא פתרונות ביניים עד למיסוד והגעת רכש.

כלי השיט הראשון של החיל היתה ספינת הדיג "דרום אפריקה" שנחכרה בראשון לאפריל – ספינה גדולה ואיטית. על הספינה הושארו חמישה מאנשי צוותה המקוריים, והתקן הוגדל בסופו של דבר ל-23 איש (אם כי תמיד היו בעיות להשלים את התקן). אחריה הצטרפה למצבת הכלים האניה "חנה סנש" – ספינת מעפילים שנרכשה מהבריטים לאחר תפיסתה ע"י חברת "העוגן" ההסתדרותית, והועברה לרשות חיל הים ב-28.4.48. שתי האניות היו בלתי חמושות, למעט מקלעים שהותקנו עליהן.⁴⁷⁰ ספינה נוספת שנקנתה עבור החיל (מהממשלה הבריטית במקרה זה) היתה הספינה "ארמנית" ששמשה כספינת דיג ממשלתית. סירה בעלת טונז' של 10 טון, מהירות של 8-9 קשר. יועדה לשמש לשרות קשר וכספינת שרות לספינות העוגנות מחוץ לנמל תל אביב. על האניה שרתו מעט אנשים (מפקד, מכונאי ושני מלחים בלבד) והזיוד שלה היה מינימלי גם כן: מכונת יריה, מקלע, 2 רובי סטן ושני אקדחים. בפועל לא שימשה האניה זמן רב בחיל והיא נחשבה כחלק מכח העזר של הנמל.⁴⁷¹

לאחר שחרור חיפה ונמלה ניתן היה להגיע גם אל חמש אניות המעפילים אשר הוחרמו ע"י הבריטים ועגנו בנמל ללא טיפול וללא שמירה. למרות מצבן הרעוע היו לספינות אלו שני יתרונות חשובים: (א) הן היו קימות, וניתן היה להכניסן לשירות לאחר שיפוץ. (ב) חלקן היו בעלות עבר קרבי וניתן היה להשמישן שוב לצורך זה. אין עדות מסודרת של מי היה הרעיון להציב אניות מעפילים כאניות קרב. אחד השמות שעולה מעדויות בעל פה הוא גרישה שיינקמן, אחד מעוזריו של דוידקה נמרי, נציג המוסד לעליה.

כפי שצוין בפרק על הפלי"ם, כבר אנשי פלוגת הנמל נטלו חלק בפעולת הוצאת ושיפוץ חלקים מאניות "צי הצללים" אשר עגנו בנמל. כל עוד היו הבריטים בנמל, לא היה אפשר לעשות שימוש בכלים אלו, אולם כבר הוחל בשיפוץ והתקנה מחדש של הספינות בכדי להכשירן לשירות בחיל (וראה בפירוט בפרק על שיטת 1). עם שחרורה של חיפה (22 באפריל '48) נפתחו בכיוון זה אפשרויות חדשות. בשלב זה עדיין נשאר הנמל בשליטה צבאית בריטית, אולם הגנרל סטוקואל (מפקד הדיביזיה השישית המוטסת אשר קיבל את הפיקוד על הנמל) הנהיג מדיניות של התערבות מינימלית בפעילות היהודית בנמל, ככל הנראה כיוון שרצה לצאת את הארץ במהירות האפשרית וללא תקלות מיותרות. הנמל על צידו עתיד היה לפי סטוקואל להימסר ליהודים (כיוון והם שלטו בפועל בחיפה, וכיוון שהעיר

⁴⁷⁰ וראה בפרק ד' על מבנה חיל הים.

⁴⁷¹ על פרטי הרכישה ראה מכתב מקצין המבצעים למטה החיל, מאי 48. א"צ 2384/50/20.

היתה אמורה להיות יהודית על פי תכנית החלוקה ממילא). ב15.5. נמסר הנמל על ציודו לעירית חיפה (כדי שהבריטים לא יאלצו להכיר בצבא הרשמי של המדינה היהודית בה עדיין לא הכירו), וב 30 ליוני, עם סיום עזיבת הבריטים את הארץ עבר השלטון בנמל לידי צה"ל ומנהלת הנמל האזרחית. כאמור, חלק מהציוד שהושאר בנמל היו ספינות המעפילים התפוסות, אשר הושארו על מקומן ללא שמירה. כבר באפריל, מיד לאחר שחרור העיר, התחילו בחיל הים להכשיר את הספינות הללו לצרכי חיל הים. מאחר והספינות עמדו בנמל תקופה ממושכת והיו במצב תחזוקה רעוע, נדרשה עבודה רבה בשיפוץ והתקנה מחדש.

במסגרת זו הוכנסו לשימוש 'אח"י אילת' (א-16, שוברת קרח אמריקאית, לשעבר 'מדינת היהודים', נכנסה לשירות ב21.5.48), 'אח"י ווג'וד' (ק-18, קורבטה קנדית בת 925 טון, נכנסה לשירות ב9.6.48), 'אח"י הגנה' (ק-20, קורבטה תאומה ל'ווג'וד, נכנסה לשירות ב18.7.48), 'התקווה' (ק-22, אנית משמר P.C אמריקאית, נכנסה לשירות גם היא ב9.6.48), 'אח"י מעוז' (ק-24, יאכטה מברזל, לשעבר 'בן הכט', נכנסה לשירות בספטמבר 48)⁴⁷²

עם הכנסתן של ספינות המעפילים לשימוש, הוסבו שתי הספינות הוותיקות והאיטיות לתפקידי שירות. "דרום אפריקה" הפכה ספינת אימונים, ו"חנה סנש" הפכה לספינת עזר.

רכש מחו"ל:

מובן מאליו כי רכש והתחמשות הינם גורמי מפתח בבנית כח צבאי. יש לעשות הבחנה בין שימוש (ואפילו זמני) בכלים קיימים שעברו התאמה, לבין רכישת כלים על פי תכנית מסודרת, המתאימה לתכנית בנית הכח הימי. כפי שהוראה, מאחר והתכניות לבנין הצי לא היו מגובשות, מאגרי הרכש היו מצומצמים וגם המשאבים לא היו אין סופיים, גם מהלך הרכש וההתחמשות סבל מלבד קשיים אלו, היו גם קשיים שנבעו מהאמברגו האנגלי – אמריקאי, שאסר מכירת כלי מלחמה. לא ניתן היה לרכוש כלי שיט מלחמתיים אלא רק כלי שיט מלחמתיים לשעבר, להם צריך היה לעשות התאמה. רוב הרכש הצה"לי נעשה ע"י מרכז הרכש שליד משרד הבטחון. הרכש היעודי של חיל הים נעשה ללא קשר ישיר עם מרכז זה, אבל לעיתים עם השענות על צינורות הקשרים וידע שהיו למוסד זה (למעט כלי נשק כגון תותחים ימיים ותחמושת מסוגים שונים. גם רכישת כלי הקשר והמכ"ם לא היתה בידי חיל הים אלא חיל הקשר)⁴⁷³. בדו"ח של שאול אביגור, ראש משלחת משרד הבטחון בפאריז לבן גוריון, מצוין חלקו של חיל הים ברכש הכללי. בשלושת החודשים המסימים את 1948 כלל התקציב של חיל הים 2 מליון דולר (מתוך תקציב כולל של 12 מליון). פירוט התקציב המיועד לחיל הים כולל תקציב למבדוק, תותחים ותחמושת, מיכשור לאניות, מספנות ומעבדות, כימיקלים, חומרי צילום ומעבדה, מכשירי קשר ומכ"ם, ציוד הדרכה וציוד משרדי. כמו כן מצוין תיקצוב לרכש אניות בגובה של שניים ורבע מליון דולר. לפי פירוט הצעת התקציב מתיחס הפירוט לרכש יעודי גם באירופה וגם בארה"ב, שכן המפרט כולל צוללות ננס (שלא נרכשו בסופו של דבר), ספינות פטרול, פריגטות,

⁴⁷² וראה פרוט על אניות אלו בפרק ד', שייטת אחת.

⁴⁷³ טל א', מבצעי חיל הים במלחמת הקוממיות, הוצ' מערכות, 1964. עמ. 217 (להלן: טל, מבצעי חיל הים).

"סירות יוחאי", סירות טורפדו, רודפות צוללות ופולשות.⁴⁷⁴ כפי שיוראה בהמשך חלק מכלים אלו אכן נרכש בארה"ב ובאטליה בחודשים שלאחר מכן.

הצעות לרכש ניתנו כבר בפברואר, עוד לפני שקם השירות הימי ולפני שהיתה תכנית יעודית לו. (למעשה גם לפני שהובן הצורך הראלי בכלים, שכן ערב הפלישה עדיין לא היו התקלויות עם הצי המצרי ועדיין לא הוערכו היכולות והצרכים של השרות העתידי). ב 18.2.48 מציין בן גוריון כי "בר כוכבא (מאירוביץ) וזאב הים הביאו תכנית ציוד ימי: הם הציעו לרכוש מיד 2 L.C.T. (נחתות טנקים), 3 M.L. (ספינות משמר) ... סה"כ 69000 ל"י".⁴⁷⁵ לטווח של חודש חודשיים הוצע לרכוש עוד סירות סיור, טורפדות וסירות משטרה. התכנית מתאימה לראית הצרך הימי בשמירה חופית ובתפקידי קשר והובלה. היועץ הימי אש לינקולן הוא שהוסיף לאותה רשימה גם משחתות וקורבטות לצרכי התמודדות עם הצי המצרי, התמודדות שאפיה עדיין היה הגדר הערכה בלבד. הוסכם כי זאב הים יצא מידיית לאטליה בכדי לבדוק את אפשרויות הרכש, ובמקביל תעשה פעולת בירור גם בארה"ב.

בענין יעדי הרכש, אמנם היו הצעות לרכש כלי שיט מארצות שונות, אולם רובן נפסלו עקב אי התאמה לצרכים או עקב קשיים רבים מדי בהוצאת הכלים מארץ המוצא. לבסוף הצטמצמה פעולת הרכש הימי בעיקר לשתי ארצות: אטליה וארה"ב. באטליה נעשתה פעולת רכש של כלי שיט בעיקר בין החודשים מרץ – אוגוסט 48' (ורכש של ציוד ימי נמשך לאורך כל המלחמה) ואילו בארה"ב הוחל ברכש ביוני 48'. מדי פעם היו מגיעות ידיעות על כלים המוצאים למכירה בעיתונות הציבורית. לדוגמא ב31.10.48 שולח ראש שירותי המודיעין מכתב בהול לז"ק בדבר סירות טורפדו שהוצאו משימוש הצי האמריקאי והן מוצאות למכירה בעיתונות הניו – יורקית. בשלהי דצמבר התפרסמה בעיתונות הקפריסאית מודעה שהציעה למכירה סירות נחיתה אמריקאיות (רכש שנפסל בסופו של דבר) ועוד.⁴⁷⁶ הצעות לרכישות הגיעו גם ממקורות פרטיים שפנו ישירות לאנשי קשר ישראליים והציעו מרכולתם. ללא תכנית אב, קשה היה להחליט אילו כלים יש לרכוש ואילו הצעות לדחות. בכל הנוגע לרכש מארה"ב (וגם קצת מאירופה) היה זה פול שולמן שנחשב כבר הסמכא. מומחיותו בעניני הרכש והיכולת שלו להשפיע על התווית הדרך ברכש (ומכאן על היכולת המבצעית של החיל) הם שסללו בסופו של דבר את הדרך למינויו כראש השירות הימי.

אחת הבעיות המרכזיות של החיל היתה של זיווד כלי השיט. כלי השיט שנרכשו בחו"ל (ואניות "צי הצללים" גם כן) הגיעו ללא זיווד. צריך היה להוסיף מקלעים, תותחים וכו'. חיל הים נאלץ להתחלק עם הצבא כולו במאגרי המקלעים והתותחים ולכן עמד במצב של מחסור תמידי. לובה אליאב מספר כקוריוז, כי באמצע מאי היתה אמורה להגיע לחופי הארץ אנית רכש איטלקית ועליה נשק לצה"ל. כאשר רב החובל האיטלקי שמע כי המצרים מכריזים מצור על חופי הארץ, הוא דרש ליווי ימי מזוין, ולא הוא לא יגיע לחופי הארץ. ה"אילת", עדיין ללא נשק התחזתה לאניה מזוינת. הוטען עליה תותח דמה וכך הסכים רב החובל האיטלקי להביא ולפרוק את הנשק החיוני כל כך לצה"ל. תותח דמה מעץ הוצב גם על סיפון "התקווה" כאשר יצאו לקרב הראשון מול "אמירה פאוזיה" מול חופי תל אביב

⁴⁷⁴ תיק משלחת מ'ב בפאריז, מיום 22.11.48. א"צ 632/56/286.

⁴⁷⁵ בן גוריון ד', יומן המלחמה, (עריכת ריבלין ג' ואורן א'), הוצ' משהב"ט, 1982. 18.2.49. עמ. 251. (להלן: בן גוריון, יומן

המלחמה)

⁴⁷⁶ לדוגמא: א"צ 782/65/1030.

(בקרב השתתפו "ווג'ווד", "אילת", "התקווה" - ה"אמירה פאזיה" חשבה שמולה שייטת של שלוש אניות קרב מחומשות ונכנעה ללא קרב, "כיבדה את הפסקת האש")⁴⁷⁷

התותחים הראשונים שהגיעו לאניות היו נאפוליאוניקים, שהם תותחים יבשתיים. לובה אליאב מזכיר כי קיבלו 2-4 תותחים כאלו. התותחים נקשרו לאניות ותפקדו כתותחים ימיים. אחר כך ניתנו גם תותחי 20 מ"מ, גם הם יבשתיים בעיקרם.⁴⁷⁸ דרישה לתותחים ימיים עולה כל הזמן מצד חיל הים. ב 27.5.48 ז"ק מציב לבן גוריון דרישה לרכישת 20 תותחים ימיים 5" – 3", 30 תותחים אנטי אוויריים 20 מ"מ ובנוסף תותחים יבשתיים.⁴⁷⁹ דרישות של ז"ק לנשק ימי לאניות עולות תדיר⁴⁸⁰ ונראה כי זו היתה אחת מנקודות התורפה של ההתחמשות הימית. (אם כי בסופו של דבר חיל הים כאמור לא התנסה בהרבה התקלויות ימיות, ולמעשה לא נכנס לאף קרב ימי במהלך המלחמה). ב 8.6.48 נעשה רכש בדנמרק ע"י לובה אליאב של 15 תותחים בעלי בסיס ימי 20 מ"מ.

הרכש באטליה: לאחר מלחמת העולם נותרו באטליה מחסני אמצעי לחימה של צבאות אטליה, גרמניה, ארה"ב ואנגליה. חלק מהציוד הצבאי שנשאר לאחר המלחמה במחסנים אלו, ניתן היה לרכישה ע"י גורמים פרטיים. (חלקו האחר של ציוד גדול זה נמצא בידי מוסדות ה"חיסול" של צבאות בעלות הברית או בידי הממשלה האיטלקית). מבחינת הציוד הימי ניתן היה למצא באטליה של אותם ימים גוררות, ספינות וסירות פלישה ממינים שונים, טנקים קטנים, מנופים צפים, ספינות משמר ועוד. ניתן היה לרכוש גם צוללות ננס וציוד צלילה. הציוד ניתן לרכישה ללא זיון. לא ניתן היה להשיג משחתות, פריגטות, קורבטות או כלי שיט דומים⁴⁸¹. ציוד חבלה ימית, אמצעי קשר וציוד טכני אחר ניתן היה לרכוש מהתעשייה המקומית.

אטליה שלאחר המלחמה היתה בעלת שלטון דמוקרטי, אולם הפיקוח של השלטון המרכזי על המחוזות הרבים היה חלש. מאחר והאוכלוסיה היתה נתונה במצוקה כלכלית, קל היה בדרך כלל לשכנע את האוכלוסיה המקומית לסחור עם ישראל (לעיתים למרות איסורים חוקיים). צריך להוסיף לכך את העובדה כי סחר זה לא פגע באינטרסים מקומיים ולכן קל היה להשיג את שיתוף הפעולה של המקומיים. עובדה נוספת מתיחסת לכך, כי באטליה פעלו אנשי המוסד לעליה ב' ולכן היו קימות כבר רשתות קשרים. ראשית הפעולה לעליה ורכש היתה ע"י היחידות היהודיות בצבא הבריטי, ומאז 1945 פעל באטליה מנגנון הרכש וההעפלה של 'המוסד'. אנשי המנגנון הכירו את הארץ וכבר יצאו קשרים עם האוכלוסיה המקומית ועם גורמי שלטון.

הרכש הראשון נעשה עוד במרץ '48 ע"י זאב הים (וראה לעיל). הנחתות שנרכשו על ידו בזמן זה נועדו לביצוע משימות חופיות, כפי שנתפס תפקידו של השירות הימי בסוף פברואר. נחתות אלו לא יכלו להוות פתרון ללוחמה בכלי שיט אחרים בלב ים (כפי שנדרש לאור תפיסת האיום הימי מכיוון הצי המצרי). כך או כך, זאב הים קיבל אישור ב 5.4.48 לרכישת שתי סירות פלישה, שש ספינות פלישה,

⁴⁷⁷ עדות דוד מימון, "כנס מפלי"ם לחיל הים", מפעל תיעוד חיל הים, מוסד הרצל, אוניברסיטת חיפה.

⁴⁷⁸ עדות לובה אליאב, 1994, מפעל תיעוד חיל הים, מוסד הרצל, אוניברסיטת חיפה.

⁴⁷⁹ בן גוריון, יומן המלחמה, 27.5.48. עמ' 462.

⁴⁸⁰ וראה לדוגמא: שם, 29.5.48, עמ' 467, שם, 4.6.48, עמ' 485. החל מה 10.6. מתחיל ז"ק לדווח לבן גוריון כי יש זיון ימי על הכלים. הוא מציין כי ה"אילת" "חנה סנש" ועוד שתי אניות מצוידות בתותחים אנטי אוויריים, מקלעים ותותחים. שם עמ' 501.

⁴⁸¹ טל, מבצעי חיל הים, עמ' 219.

שתי סירות מנוע מהירות וטנקר לבנזין. פעולת הרכש של זאב הים נמשכו זמן רב, והספינה הראשונה יצאה מוונציה רק ב 12.6.48. (ספינת המוטור 'מרי', היא 'הפורצים' מ – 17). ב 22.6.48 יצאה פולשת נוספת (פ – 25) כשהיא גוררת את טנקר הבנזין. בדרך, עקב סערה ניתק ממנה הטנקר ואבד. הפולשת הגיעה לבדה ארצה. פולשת נוספת נשלחה ב 12.7.48 (פ – 33) ועימה סירת המנוע השניה (גליה, מ – 31). שתי סירות המנוע נכנסו לשירות פעיל מיד. הפולשות שהגיעו היו במצב גרוע ולבסוף הוחלט לא להשקיע בשיפוצן והן לא טופלו. שאר שש הפולשות לא יצאו כלל מאיטליה אלא לאחר המלחמה, וגם בהן לא השתמשו בסופו של דבר. הפולשת היחידה שנכנסה לשירות פעיל היא פ – 39 "פרטו", שאמנם לא השתתפה בפעולות נחיתה, אולם שימשה ללימוד ואימון.

פעולת הרכש הזו של זאב הים נתפסה כבעייתית גם מצד אנשי ה'מוסד'. זאב הים לא פעל ביחד עימם. אנשי ה'מוסד' שלא ידעו על הגעתו, הבריקו לארץ לשאול לפשר האיש ה "מסתובב באיטליה ורוכש כלים שונים ללא תיאום עימם". הכעס גם נבע מכך שלזאב הים היה תקציב שנתן לו בן גוריון, בעוד ה'מוסד' משווע לכספים.⁴⁸² ביוני נדרש בן גוריון לסוגיה זו והוא כותב כי: "בעיני המוסד, רכש, זאב הים וכו' יש באטליה מהומה וכאוס. כל אחד שם מכשולים בדרך של השני..."⁴⁸³ בסופו של דבר, ביוני 48' אנשי המוסד התגיסו לעזרת זאב הים בהנחית שאול אביגור ובהתערבות לובה אליאב. וכך קיבלה פעולת הרכש הזו "זריקת מרץ" והגיעה לידי גמר.

בראשית יוני 48' נמצאו ע"י זאב הים באחד מבתי החרושת באטליה שש סירות חבלה. זאב הים חיפש סירות אלו במיוחד, לאחר שידע על הצלחתן במרס 41', כאשר 6 סירות של הקומנדו הימי האיטלקי חדרו למפרץ סודה בכרתים וטיבעו את הסיירת יורק, שלוש מיכליות ואנית סוחר. ששת המפעילים נפלו בשבי הבריטי. סירה אחת מצא זאב הים בליוורנו, בשטח שהיה "בית קברות לסירות". הסירות היו מעץ, בעלות תחתית שטוחה, מהירות של עד 32 קשר, ויכולת תנועה של עד חמש שעות ללא תדלוק. היתרון הגדול של הסירות היה כי "ברך" המנוע ניתן היה להרמה מעל המים, וכך יכלה הסירה לעבור מעל רשתות מגן ומכשולים. בחרטום הסירה היו 300 ק"ג חומרי נפץ שהופעלו באמצעות מוט ארוך שבלט לאורך החרטום. שאר הסירות אותרו בעזרת אפרים איילין, סוחר שפעל גם הוא בעיני רכש באיטליה, ובאמצעותו נרכשו 6 סירות, וגם נוצר קשר עם סמל פיורנצו קפריוטי, לוחם השייטת העשירית לשעבר, שהסכים לבוא ארצה ולהדריך את האנשים בתפעול הסירות.⁴⁸⁴ הסירות הראשונות הגיעו באוגוסט 48', ונקראו "סירות יוחאי". הסירות שימשו את "יחידת סירות ההצלה" שהקים יוחאי בן נון בכינרת, לימים חלק מיחידת החבלה (וראה בפרק ד'). במקביל לפעולת זאב הים נעשתה באטליה פעולת רכש של ה'מוסד' עבור חיל הים. פעולה זו החלה ממאי 48', כאשר נציג ה'מוסד' הציע לרכוש שני כלי שיט להבטחת חופים אשר ישלחו לארץ עוד לפני ה 15.5.48. הכלי הראשון הפליג לארץ רק ב 16.6, היא גוררת גדולה מעץ אשר שימשה את בנות הברית בפלישה לאטליה. הגוררת (שכונתה "הטאג האפור") נקנתה במגמה לשמש את משמר

⁴⁸² עדות לובה אליאב, 1994, מפעל תיעוד חיל הים, מוסד הרצל, אוניברסיטת חיפה.

⁴⁸³ בן גוריון, יומן המלחמה, 16.6.48 עמ. 522.

⁴⁸⁴ אלדר, מ', שיטת 13, סיפורו של הקומנדו הימי, ספרית מעריב, 1993. עמ. 137-138.

החופים אולם היא לא הביאה כל תועלת משך כל ימי המלחמה עקב מצבה הרעוע מהירותה המוגבלת ומכונותיה המוסקות בפחם.⁴⁸⁵

סה"כ נרכשו באטליה:

- 3 פולשות (פ - 39, פ - 33, פ - 25).
- 6 סירות פלישה (הגיעו רק לאחר המלחמה).
- 2 ספינות משמר (מ - 17 "הפורצים", מ - 31 "גליה")
- 2 סירות מנוע (מ - 41 "אלבאטרוס", מ - 37 "ויטוריה")
- 2 ספינות עזר (ש - 45 "הטאג האפור", טנקר - אבד בדרך)
- 30 סירות חבלה
- מכשירי קשר וציוד ימי.

רוב הרכש מאטליה הגיע מאוחר יחסית ולא תרם רבות למאמץ המלחמתי. הרכש לא התאים לפעולה קרבית ולעמידה בפני כלי שיט גדולים ולא תאם את צרכי חיל הים. התרומה הגדולה לחיל מאטליה היתה בנושאי החבלה הימית בלבד.

הרכש בארה"ב: עם סיום מלחמת העולם נמצאו בארה"ב מאות כלי שיט מלחמתיים ומלוויים שהוצאו מכלל פעולה. בניהם סוגים שהתישנו ולא היו נחוצים עוד. חיל הים האמריקני פרק מהכלים את זיונם והציוד הסודי ומכרם לגופים אזרחיים. ב'48 ניתן היה לרכוש מהממשלה פריגטות, קורבטות, ספינות משמר P.C., פולשות למיניהן, טורפדות ועוד. רכש ע"י אזרחי ארה"ב היה אפשרי, אולם הוצאתם מגבולות המדינה והעברת דגל דרשו אישור מיוחד ממשרד החוץ. כלים אלו, למרות שללא זיונם לא נחשבו ככלים לוחמניים היו אסורים בממכר לצדדים הלוחמים בישראל עקב האמברגו האמריקאי. לכן פותח רכש עקיף, באמצעות יהודים אמריקאיים שנרתמו לעזרה. למעשה הוחל בנסיון לרכש בארה"ב כבר במרץ '48. באותו חודש נתן בן גוריון הנחיה לויקטור אברונין, (שליח ה'מוסד', מהנדס ראשי ב"כור" מומחה לרכב ומכונאות, היה מייג'ור בחיל החימוש הבריטי.) לקנות שתי אניות משמר (P.C) 3 "צייד צוללות" (S.C), שתי ספינות גרר ו4 ספינות פלישה. הסכום שהוקצב - 175000 דולר. "היתה לנו שיחה בנוכחות דוד הכהן ואמרתי לו כי הוא משלה את הארץ. הם נתנו הוראה לקנות ולשלם, אבל העיקר הוא כיצד לשלוח, והם בארגון ("ההגנה") בארץ חיים באשליות שהדבר בידם. אבקש להסביר לחברינו ששאלת המשלוח היא העיקרית, ואיני רואה דרך להתגבר על זה. יש רק אפשרות אחת והיא: לקנות כלים מאלו שפשר להשיגם עם סמרטוטים, ולשלם עבורם את הסכום המבוקש ולהעבירם לארגון (לצרפת), שהוא המוצא היחיד".⁴⁸⁶ ההזמנה של אברונין נעשתה בהתאם לתכנית שגובשה עם בר כוכבא מאירוביץ וזאב הים עוד בפברואר (וראה לעיל).

עם הכרזת המדינה במאי, נדמה היה כאילו ניתן יהיה לרכוש ספינות בדגל אמריקאי. ב 21.5.48 ניתנה הוראה להעביר את האחריות לרכש בארה"ב לדודקה נמרי, נציג המוסד לעליה, שנמצא אז

⁴⁸⁵ טל, מבצעי חיל הים, עמ. 223.

⁴⁸⁶ מאת דוד בן גוריון ל'מוסד' בארץ, 6.4.48, א"צ 2521/50/51.

בארה"ב. נמרי קיבל את המינוי מאברונין בתוספת תקציב של \$275000⁴⁸⁷. מיד עם כניסתו לתפקיד רכש נמרי שלוש ספינות קטנות S.C תחת דגל אמריקאי (כנראה אותן ספינות אליהן התכוון בן גוריון במרץ), אולם למרות הטיפול של משרד החוץ האמריקאים סרבו לאשר את העסקה והספינות נמכרו בהפסד של \$ 3700, והפסד נוסף של \$ 75000 שהושקעו בשיפוץ הספינות לפני שנמכרו⁴⁸⁸. היה ברור כי ללא פתרון עקיף לא ניתן יהיה להוציא את הכלים מתחומי ארה"ב.

בדרך כלל השיטה לעקיפת השלטון האמריקאי היתה איתור ורכישת כלי השיט בצינורות המסחריים הרגילים. הרכישה היתה נעשית ע"י אזרחים אמריקאים, ולצורך הוצאת הכלים מארה"ב היו מתקשרים עם חברות פנמיות, הונדורסיות ואחרות. התיקונים הראשוניים נעשו בארה"ב, ומשם נשלחו הכלים לאירופה (דרך מכסיקו או הונדורס), שם התבצעו התיקונים הרציניים (בכדי לא לעורר בארה"ב תשומת לב בלתי רצויה). גם כאן היו תקלות ואם הממשל האמריקאי היה מגלה שהעסקה מיועדת לישראל היו מונעים אותה.⁴⁸⁹

כאשר הוכנסו לשירות אניות המעפילים מ"צי הצללים", פחתה הדרישה לרכש קורבטות בלתי מזוינות (ה'ווג'וד' וה'הגנה' היו קורבטות). התגברות החשש מפני פעילות הצי המצרי, הולידה דרישה לרכש כלים מהירים, שניתן יהיה לציידם בנשק במהירות יחסית. הנחיה שהגיעה ב 31.5 היתה: "... לנו דרושים כלים מהירים, 8-16 קשר, כי בינתיים השגנו כלים אחרים חזקים. את הטגס איננו צריכים עוד"⁴⁹⁰ נמרי קיבל הנחיה לרכוש שש ספינות משמר P.C, אולם נרכשה רק אחת, תחת דגל פנמי (ראשית יוני 48'). הספינה שופצה שיפוץ ראשוני בניו אורלינס, ומשם הועברה למרסיל תוך תקווה להעברה מהירה לארץ. ספינה זו, ה"נוגה" – הגיעה לארץ ב 30.9.48, השתתפה במבצע "יואב" וראשית מבצע "חורב". יצאה לתיקונים ב 27.12.48 ומאז לא שבה לשירות מבצעי.

משלחת הרכש בארה"ב היתה קבועה, והקשר עם הארץ היה על בסיס מכתבים ומברקים. יחד עם זאת היתה תחושה בחיל הים כי יש לחזק את הקשר עם החיל, והחל מיוני 48' נשלח בשעת צורך שליח מהארץ (פול שולמן ואחר כך יוסי הראל) כדי למנוע אי הבנות. בסוף יולי נערכה יחד עם שולמן רשימת קניות רצויה לחיל: 2-3 אניות ליווי גדולות מסוג קורבטות, פריגטות או משחתות במהירות של מעל 28 קשר.

3 שולות מוקשים.

6-8 סירות טורפדו.

2 פולשות מסוג L.C.I במהירות מעל 14 קשר.

3 אניות משמר P.C

ציוד נחיתה: 4 כלי רכב אמפיביים, 10-26 ספינות מוטור לנחיתה ו 3 נחתות בגודל בינוני.⁴⁹¹

תכנון הרכש מראה כי היעוד הוא לכלים מהירים וקלים (לאור התגברות החשש מפני הצי המצרי, והצורך לזווד מהיר של הספינות כנגד התקפות מצריות, ביחוד לאחר התקליויות עם הצי המצרי לא

⁴⁸⁷ דין וחשבון על הפעילות באמריקה בעניני הצי. נרשם ע"י דוד נמרי, ללא ציון תאריך. א"צ 903/71/16

⁴⁸⁸ שם. רשימת הרכש בארה"ב והעלויות המפורטות: א"צ 782/65/556.

⁴⁸⁹ לדוגמא, רכישת שתי ספינות S.C תחת דגל הונדורסי ע"י נמרי במאי 48'. השיפוצים נעשו בארה"ב ובמהלכם נודע לשלטונות כי העסקה מיועדת לישראל, הופעל לחץ אמריקאי על ממשלת הונדורס ומהספינות נשלל הדגל ההונדורסי.

⁴⁹⁰ הנזק הכלכלי כולל השקעה בשיפוצים והתשלום על הספינות שלא הושלם היה כ \$ 100000. ראה דו"ח נמרי, שם.

⁴⁹¹ מכתב ז"ק לנמרי, א"צ 2841/50/64.
⁴⁹¹ וראה אצל טל, מבצעי חיל הים, עמ. 227.

רחוק מחופי תל אביב במהלך יוני) ולציוד נחיתה (יחידת הנחיתה החלה לרקום עור וגידים ביוני אותה שנה). לצידי הצוללות שנרכשו לא היתה דרישה.

הרכש של נמרי המשיך בעקבות הדרישה של חיל הים, אולם מתוך מגבלות השוק. נרכשו שתי פולשות L.C.I אשר התעכבו בארה"ב לצרכי שיפוצים והסדרת הרשימות. הפולשות הפליגו למרסיל רק בנובמבר, והגיעו לארץ ב 30.12.48, שתיהן (פ – 51 'רמת רחל' ו מ – 53 'ניצנים') השתתפו בסופו של דבר באימונים בלבד.⁴⁹²

רכש סירות טורפדו היה מסובך יותר. לאחר מאמץ ממושך נרכשו 2 ספינות טורפדו מסוג גרמני (אשר נלקחו כשלל ע"י האמריקאים), כלים מברזל ומהירות של 60 קשר. הכלים נרכשו מסוחרים פרטיים וקיבלו דגל זר. כל התהליך היה מסובך, והיו כל הזמן חקירות מצד האמריקאים (דבר שהיווה גורם מרתיע עבור הסוחרים והמספנות). בסופו של דבר יצאה לקובה רק ספינה אחת. מאחר ולא ניתן היה לתקנה באמריקה היא יצאה ב 12.12.48 לכיוון הארץ, כשהיא נגזרת אחרי סוחרת. ב 5.1.49 הספינה טבעה עקב סערה ואבדה. הנזק הכלכלי נאמד ב \$ 30000.

חוזה לרכש נוסף של שלוש פריגטות נחתם ב 12.10.48. שלושת הפריגטות (ק-28 'מבטח', ק – 30 'משגב', ק – 32 'מזנק') הגיעו לארץ בין פברואר לאפריל 49 ונכנסו לשירות פעיל.

3 סירות מנוע מעץ (דו"ח נמרי מציין שתיים בתואר "יאכטות") ניתנו לצי במתנה מאת אנשים פרטיים. הספירות הגיעו לארץ במהלך אוגוסט – נובמבר 48. שלושתן שימשו לסיורי חוף והבטחת נמל חיפה. רכש נוסף לטובת חיל הים התרכז במפות ימיות, ספרי הדרכה, מנועים ימיים, חלקי חילוף שונים, חמרי חשמל, מכשירי קשר ומכ"ם ואפילו מזון משומר. (ע"פ נמרי בסכום כולל של \$ 140000). היה גם ניסיון לרכוש מבדוק צף ("דריידוק") – מבדוק כזה נבדק ונרכש במחיר של \$ 55000. הכנתו לגרירה והכשרתו לצרכי חיל הים היתה אמורה לעלות עוד \$ 200000 אולם אז: "אנשי הצי נרתעו אחור והודיעו שהכסף אינו ברשותם"⁴⁹³.

בניגוד לרכש מאטליה, היה הרכש מארה"ב ממוסד ויעיל יותר. ענין אחד היה המבחר הגדול יותר ועימו אפשרויות הרכישה. הקשיים הדיפלומטיים שהפיל הממשל האמריקאי חיבלו רבות באפשרות הוצאת הכלים מתחומי ארה"ב והכשילו חלק מהעסקות, כפי שהוראה לעיל. יחד עם זאת, העובדה כי רוב הרכש נעשה לאחר הפלישה, כאשר החלו להתגבש הצרכים של החיל, תרמה לעובדת היות הרכש ממוסד ויעיל יותר. הבעיה המרכזית היתה העיכובים הרבים שנבעו הן מהקשיים הפוליטיים שהערים הממשל, והן מהצורך בהספנה ארוכה בדרום אמריקה ובצרפת. מרבית הכלים שיצאו מארה"ב הגיעו לארץ רק לאחר הקרבות, ולמעשה לא תרמו למאמץ המלחמתי (למעט אח"י 'נגה' ששרתה גם היא שרות קצר בלבד, וראה לעיל). יחד עם זאת, בניגוד לרכש מאטליה, ברוב הכלים שנרכשו בארה"ב כן נעשה שימוש בחיל ואפילו לאחר המלחמה, והם תרמו לבנין הכח הימי. (והכוונה בעיקר לשלושת הפריגטות).

⁴⁹² בספרו של טל (עמ. 228) מציין כאילו הפולשות ניתנו במתנה בסאן פרנסיסקו, ללא ציון מי נותן המתנה. בדו"ח נמרי מציין כי הפולשות ניקנו בסאן דיגו מסוחר אשר עימו נעשו גם עסקים אחרים: "קנינו אותם מאדם שנאלצנו לעשות זאת עקב רכישות אחרות שנעשו ממנו." על פי נמרי הפולשות יצאו מסאן דיגו למקסיקו ב 5.9.48 לצרכי תיקונים ומשם דרך קובה למרסיל בנובמבר. דו"ח נמרי א"צ 903/71/16.
⁴⁹³ שם.

סיכום

כפי שנאמר בפתיחת הפרק, הרכש הימי סבל מאוד מכך שלא היתה מדיניות אסטרטגית מוגדרת לחיל. ללא מדיניות מוגדרת, גם לא יכולה להיות קימת מדיניות רכש מוגדרת ועקבית. מרכוס זיו, היועץ שהוזמן לבדוק את הצבא ע"י בן גוריון באוגוסט '48 מתאר זאת כך: "לצי יש משלחת קניות בארצות הברית ובכמה ארצות אירופה, אבל עבודת השליחים אינה מתואמת והם אינם עובדים לפי תכנית מוגדרת. לאחר שיוחלט על אופי הצי וגודלו, יועלו על הכתב צרכיו והאחראים על הקניות יובאו לישראל וילמדו את התכנית כך שתאורגן מערכת מתואמת של ההזמנות וכל השליחים יעבדו באותן הידיעות ולשם אותן המטרות. תכנון כזה יאפשר עיבוד תכנית לרכישת חלקי חילוף, מכשירי עבודה וכו', אשר בסופו של דבר תביא לחיסכון בכסף ולהגדלת היעילות של הצי"⁴⁹⁴

כאשר החל חיל הים לשלוח שליחים קבועים מטעמו לחו"ל⁴⁹⁵, בכדי לזרז, להבהיר ולפקח על פעולת הרכש – חל שיפור בענין זה, אולם תכנית אב לרכישת כלי שיט חוברה למעשה רק לאחר המלחמה (פורסמה ב 7.4.49).

מענין לציין כי לא הצי הישראלי ולא הצי המצרי עשו שימוש באניות הסוחר שעמדו לרשותם. האפשרות של חימוש אניות סוחר לא יושמה במהלך המלחמה, לא לצורך הגדלת המערך הימי ולא לצורך ליווי אניות.⁴⁹⁶

⁴⁹⁴ דו"ח זיו לשר הבטחון, 4.8.48. א"צ 121/50/182.

⁴⁹⁵ פול שולמן (לאירופה וארה"ב, 7-8/48), יוסף הראל (ארה"ב ואירופה, 7-9/48, 2-3/49), אריה אליאב (איטליה, יוני '48), ישראל רותם (איטליה וצרפת, 9/48).

⁴⁹⁶ וראה טל, מבצעי חיל הים, עמ. 73.

פרק ז': הקמתו של חיל האוויר – השוואה⁴⁹⁷.

התשתית האווירית בארץ.

ראשיתה של התעופה הצבאית בארץ – עוד בימי הפלמ"ח. תחילתה ב"שיגעון" של מספר מצומצם של אנשים שראו בטיס יעוד אישי. בניגוד לפעילות הימית, אשר היתה מוגדרת ומיועדת לטובת מפעל ההעפלה, חשיבותה של פעילות אווירית לא היתה ברורה. לענף הטיס לא היה יעוד ברור, ספק היה אם היה בו צורך בטחוני לשוב באותה תקופה, והקמתו ותפעולו היו כרוכים במשאבים רבים.

כמו הפעולה הימית הצבאית, גם הפעולה האווירית נשענה על גרעין אזרחי. כבר ישראל שוחט חלם כי אנשי "השומר" יקימו אוויריה יהודית להבטחת עדיפות טכנית על הערבים. שוחט רצה בהקמת כח אווירי בטחוני, אולם נסיונותיו להקים חברת תעופה עם כינון המנדט הבריטי נתקלה בקשיים רבים. גם "חברת העובדים" שקמה ב 1923 קבעה בחוקתה כי ההסתדרות מקבלת על עצמה לרכוש אמצעי תובלה במים, ביבשה ובאוויר, ולבנות "תחנות לאוירונים". בפועל נתברר כי שאיפה זו הינה בעייתית ביותר. הבריטים לא ששו לתת רשיונות תעופה, רשיונות לכלי הטיס או לתחנות תעופה. גם הקושי במימון פעילות מסוג זה היה ברור. הנסיונות להקמת תשתית אווירית בישוב נמשכו. צבי נדב, איש ה"שומר" לשעבר יצא לאחר מאמצים רבים ללימוד דאיה בצרפת. שוחט אף יצר קשרים עם המשטר הסוביטי בברית המועצות (שראה בארגונו של שוחט סוכנים קומוניסטיים אפשריים בארץ) וצעיר בשם אייזיק אלטשולר נשלח לקורס תעופה ברוסיה ואף סימו בהצטינות, אלא שלא חזר ארצה.⁴⁹⁸

חלום התעופה, אשר נאלץ להתפשר עם קשיי המציאות, קיבל תפנית לכיוון של ספורט הדאיה. ספורט זה, שמימונו נוח יחסית וגם האישור לו מצד הבריטים ניתן כספורט בלבד, נתפס כבעל יכולת להכשיר טייסים לעתיד, וככזה אומץ. מועדון בשם "הגמל המעופף" שהוקם ע"י שוחט וצבי נדב בפברואר 1933 היה הראשון לעסוק בספורט זה.

קצרה היריעה בעבודה זו מלציין את כל אלו שעסקו וניסו לעסוק בטיס באותם ימים ראשונים. היו שהכשירו עצמם לטיס בחו"ל (כמו יצחק צ'יזיק ופנחס רוטנברג), פעילות לבנית והפעלת טיסנים החלה בסוף 1933, מהנדסים ואנשי תעופה שעלו לארץ מאירופה וביססו כאן פעילות דאיה וטיסנים, ובסופו של דבר הקמת "קלוב התעופה הארץישראל (1935) ולידו נח"ת – נשים חובבות תעופה.

ביוני 1936, בעיצומם של המאורעות, הקימו הסוכנות היהודית, הוועד הלאומי והסתדרות העובדים את חברת "אורון", חברה מסחרית שמטרתה גם הקמת בית ספר לטיס מנועי, וגם קיום קו אווירי לנוסעים בין תל אביב, חיפה וטבריה. החברה ראתה עצמה גם בראיה בטחונית ובבניתה הושקעה

⁴⁹⁷ מאחר והסקירה על הקמת חיל האוויר ניתנת כאן לצורך השוואה בלבד, לא נעשתה בנושא זה עבודת חיפוש ארכיונית, ועיקר החומר מתבסס על פרסומים קיימים, בעיקר על ספרו של גלבר י', גרעין לצבא עברי סדיר, הוצ' יד בן צבי, ירושלים תשמ"ו. אמבר ע', אייל א', כהן א', שורשי חיל האוויר, הוצ' משהב"ט, תשנ"ח. אוסטפלד ז', צבא נולד, הוצ' משהב"ט, 1994.

⁴⁹⁸ אלטשולר זה קיבל לימים את עיטור "גיבור ברית המועצות", כטייס הסוביטי שהפיל את מספר המטוסים הנאצים הגבוה ביותר בעת מלחמת העולם השנייה.

מחשבה צבאית עתידית. מנהל החברה היה יצחק בן יעקוב, אולם לצידו שימש דב הז כנציגה הלא רשמי של 'ההגנה'.⁴⁹⁹ נסיונות ליסד חברות תעופה פרטיות נכשלו.

האצ"ל הקים זרוע אווירית בדצמבר 1938, בעזרת אדווין ליבוביץ', טייס יהודי ששימש כמפקד להק בכוחות הרפובליקנים בספרד בעת מלחמת האזרחים, ולאחר תבוסתם ברח עם מטוסו ונחת בשדה התעופה לוד. ליבוביץ' ומטוסו היו את הבסיס לבית הספר של האצ"ל, אשר הכשיר במחזור הראשון 13 חניכים. הקורס היה בעל חזות אזרחית, כדי להטעות את הבריטים, ולכן צורפו לשורותיו שתי נשים ושני לא יהודים.

מלחמת העולם השנייה זימנה הזדמנות לרכישת נסיון אווירי צבאי בישוב. ארץ ישראל היוותה בסיס מרכזי לבסיסי RAF, מעצם מיקומה על פרשת נתיבי האוויר בין מצרים, סוריה ועירק. תשתית התעופה בארץ הורחבה ונבנו עוד בסיסים (עם פרוץ המלחמה היו בארץ רק שלושה שדות תעופה קבועים בלוד, רמלה ועזה, ומתוכם רק לוד היה מתאים לשימוש מטוסי יירוט והפצצה מודרניים. במהלך המלחמה שופרו שדות אלו והוכשרו מסלולים חדשים ומתקני תעופה במקומות נוספים: מלכיה, בצת, מחניים, חיפה, סן – ג'ון, עתלית, חדרה, רמת דוד, עפולה, ג'נין, עין שמר, כפר סירקין, כפר ויתקין, ירושלים, עקיר, קסטינה, פלוג'ה, עזה ובאר שבע.

במסגרת התנדבות הישוב לצבא הבריטי, היתה גם ההתנדבות לRAF. בחיל האוויר הבריטי התגבש המספר הגדול ביותר של מתנדבים במסגרת יחידות בריטיות – 1,863 מתנדבים ארץ ישראלים ששרתו במגוון תפקידים ופוזרו ברחבי העולם. (טיסים ישראלים לא גויסו לשירות טיס עד ראשית ספטמבר 42, אז אופשר לארצישראלים להתגייס גם לצוות אויר. 20 בחורים התנדבו אז לקורס טיס, שישה סימו בהם עזר ויצמן, מאוחר יותר סימו בחורים נוספים קורסי טיס ושולבו לשירות פעיל במסגרת ה RAF).⁵⁰⁰ כפי שארע בצי הבריטי, הועסקו רוב המתנדבים בשירותי הקרקע, בתפקידים טכניים, מחסנאים, חשמל, מכונאות, נגרות, מכשירים שונים. הרוב שרתו בתפקידי שירותים כגון נהגות ופקידות. ארצישראלים אשר שהו עם פרוץ המלחמה מחוץ לארץ והתנדבו כיחידים לא הוגבלו לשירות בתחומים מסוימים. 5 סטודנטים להנדסה שהתגייסו בבריטניה שרתו כקצינים טכניים והוכשרו בבית הספר הטכני הגבוה של ה RAF בהנלו. מבין הארצישראלים שהתנדבו בבריטניה היו גם שהתנדבו לקורס טיס ושרתו כטייסים. הראשון, לוי הארשר, התנדב לקורס טיס ביולי 1942 ועם סיום הקורס נשלח לחזית בורמה. הוא הגיע עד דרגת מפקד טייסת ומצא את מותו בשמי מלאיה. עם כניסת ארה"ב למלחמה, יכלו גם צעירים ששהו בארה"ב להתגייס לRAF. (צעירים יהודים אמריקניים התנדבו לחיל האוויר האמריקאי ובניהם גם חמישים בוגרי בית הספר לטיסה ע"ש זאב ז'בוטינסקי שהקימה התנועה הרוזיוניסטית בארה"ב וסימו במאי 1941). סה"כ שירתו 2600 מתנדבים ארצישראלים בחיל האוויר הבריטי (כולל כאלו שהתגייסו בבריטניה, וכן 800 בנות ששרתו במסגרת חיל העזר לנשים WAAF).

ראשית הפעולה האווירית בפלמ"ח היתה במאי 1943. שישה מאנשי הפלמ"ח השתתפו בקורס דאיה אזרחי. בשלב זה התקבלה ההחלטה העקרונית לשלב את הפלמ"ח בפעילות התעופה בארץ, אולם

⁴⁹⁹ על חברה זו ופעילותה ניתן לקרוא בהרחבה אצל: אייל א, אמבר ע, כהן א, שורשי חיל האוויר, התפתחות התעופה הבטחונית בארץ ישראל עד הקמת המדינה, הוצ' משרד הבטחון, 1997, פרק ג'. (להלן: אייל, שורשי ח"א).

ללא כל עזרה כספית מצד ההגנה.⁵⁰¹ מה שאיפשר פעילות זאת באביב 1943 היתה העובדה שהמתח הבטחוני בעקבות התקרבותו של גנרל רומל לעיל עלמין פג, שורות הפלמ"ח התרחבו ונוצר הפנאי לתכנון לטווח ארוך, לכניסה לתחומים שיתנו פריים רק לטווח ארוך כגון פעילות אווירית. ביוני 1943 ארגן מטה הפלמ"ח, באישור המטה הארצי את קורס הדאיה הראשון באחריותו. לקורס נקראו 26 אנשי פלמ"ח מהפלוגות השונות, והוא נערך במחנה אוהלים בחורשת כפר – ילדים למרגלות גבעת המורה. מפקד הקורס היה ששון נוביק, מדריך הדאיה הראשי היה ארנסט רפפורט, ומדריך עזר דוד אברמוביץ. הקורס נרשם כ"סניף בגליל התחתון של הקלוב הארצישראלי לתעופה" על מנת להטעות את הבריטים. כפי שהיה נהוג בקורסים הראשונים של הפלי"ם, שבו מסיימי הקורס איש לפלוגתו. הדאיה נתפסה כשלב מכין לתעופה מנועית.

ההכשרה לתעופה מנועית היתה תוך השתלבות בקורסי הטיס שקימה חברת 'אווירון'. בדצמבר '43 החלו את הקורס 4 מבוגרי קורס הדאיה. בקורס השני בו הוכשרו 6 מאנשי הפלמ"ח הוסמכה גם דיתה בן יעקוב – הטייסת היחידה מבין אנשי הפלמ"ח, בתו של יצחק בן אהרון מנהלה של 'אווירון' שנהרג עם דב הוז בתאונת דרכים. כמו הפלוגה הימית, גם מחלקת הטיס השתיכה לפלוגת המטה (פלוגה ז'). המפקד הראשון של מחלקת הטיס היה שלמה מילר. הטייסים המשיכו בנען באימוני טיס, אולם גם שותפו בפעולות מבצעיות כחבלנים, סיירים ומאבטחים. הפעילות האווירית התרכזת בטיסות צילום וסיור, קשר עם פלוגות פלמ"ח במסעות למדבר יהודה ולנגב, קישור לשובים רחוקים והטלת הספקה מהאוויר.

בהשוואת התשתית האווירית בישוב לתשתית הימית עולה, כי אמנם נפח הפעילות האווירית המסחרית והפרטית היה נמוך מהמקבילה הימית לו. אולם מאידך הוקם מערך הכשרה לשלבים טרום טיסתיים (דאונים וטיסנים) ולהטסת מטוסים קלים. רמת ההכשרה המבצעית, הפיקודית והטכנית שנצברה בשירות בחיל האוויר הבריטי היתה גבוהה בהרבה מזו שנצברה ע"י הבחורים הארץ ישראלים בצי. כמו כן ניתן לומר כי למרות הקשיים הגדולים בכינונה של מחלקת הטיס בפלמ"ח, נדמה שדווקא העובדה שמתחילה לא היה לה יעוד ברור איפשרה את השתלבותה טוב יותר בצרכי המלחמה. הפלי"ם אשר הוקם לשירות מוסד ההעפלה, יועד והוכשר למטרות אחרות, והמעבר להכרה בשינוי בהכשרה, בכלים ובתכניות היה בעיתי ביותר.

תכניות להקמת חיל האוויר:

כפי שכבר צוין, הכח האווירי ב'הגנה' היה מצומצם, אולם כבר ב 1943, עם הקמת מחלקת הטיס בפלמ"ח היו מחשבות על הקמה עתידית של חיל אוויר מסודר. באותה שנה נקרא יהושע גילויץ, מהנדס בדרגת רב סרן ב-RAF, אשר שירת בהודו, לשיחה עם יהושע אייזיק ועם משה סנה (אז הרמ"א). הוא התבקש להקים מפעלי תעופה אזרחיים וגם תכניות להקמת חיל אוויר במחתרת ואף הוצע לו לפקד עליו. גילויץ סרב וטען כי לתפקיד זה יש לקחת טייס, אולם הוא הציג תכנית ובה הדגיש בעיקר שאלות של ארגון ומנהלה.

באמצע 1946 נפגשו בלונדון משה שרת ובר כוכבא מאירוביץ עם זאב סגל, אשר שירת אז כקצין טכני בדרגת רב סרן במנסטריין האוויר הבריטי (המשרד הממשלתי האחראי ל-RAF). סגל הציע להתחיל באיסוף חומר גלוי טכנולוגי וניהולי לצורך הקמת תשתית לחיל אוויר עברי לכשתקום המדינה. תגובת שרתוק לתכנית היתה מסויגת ונראה כי לא האמין בפוטנציאל אווירי של הישוב. סגל עסק בכל שאת במלאכת איסוף חומרים, דבר שתגלה כבעל ערך כאשר הוקם חיל האוויר בסופו של דבר.

בראשית 1947 חלה תפנית בגישה של ההנהגה לסוגיות הבטחון. בהתייחסותו של בן גוריון למצב הכח האווירי בארץ בעקבות ה'סמינר' המפורסם הוא מצא כי 'להגנה' יש רק מס' מטוסים קלים, ואף נשק אנטי מטוסי. בתזכיר שהוגש לו ע"י יוחנן רטנר וזאב פיינשטיין ב 2.6.47 (וראה פירוט בפרק על הקמת חיל הים) הם ממליצים כי 'ההגנה' תנקוט טקטיקה של לוחמת גרילה במקרה של התקפה על הישוב. בתחום האווירי הם צינו כי: "נראה מעשי לעת עתה רק ניצול אוירונים קלים לצרכי סיור והספקה לכוחות מתרחקים מבסיסהם"⁵⁰²

התזכיר השני הוגש ע"י חיים לסקוב ופריץ עשת (איזנשטט) ב 30.5.47. בתור יוצאי הצבא הבריטי הם ראו בעיני רוחם צבא עברי סדיר ולא לוחמת גרילה. בהצעת השלד לחיל האוויר הם מציעים טייסת ממונעת אחת, טייסת דאונים אחת ויחידת שירותי קרקע שבהן ישרתו בני הישוב היהודי משוחררי חיל האוויר המלכותי. הם המליצו על התייעצות עם קצינים מקצועיים בכל תחום, ובתחום האווירי עם יהושע גילויץ ואהרון רמז.⁵⁰³

בן גוריון הזמין וקיבל תכניות להקמת חיל אוויר עברי מאנשים שונים. דרך זו דומה מאוד לדרך בה נקט בעמדו בפני סוגית השירות הימי. הוא בדק בראש ובראשונה את היכולת הקיימת בפלמ"ח. אחר כך ביקש תכניות מגופים שונים כאשר הוא מקפיד על המגוון: פיקוד 'ההגנה' לשעבר, יוצאי הצבא הבריטי, גורמים המעורבים בתעופה האזרחית.

השינויים שחלו החל מ 1947, ההתכוננות לקראת המלחמה הצפויה ושפע התכניות להקמת הצבא הולידו גם פעילות 'בהגנה' לתכנון עתידי של ח"א (כפי שארע גם בשאלת הכח הימי). באוגוסט '47 פנו היימן שכטמן ואהרון רמז ליוסף יזרעאלי (מחברי המטה הארצי של 'ההגנה' ומיוזמי בית הספר לטיסה של "החלוץ" בארה"ב) כדי לקדם רעיונות על הקמת כח אוירי לוחם. יזרעאלי יצר קשר בינם לבין גלילי, ולבקשתו הם כתבו תכנית מקיפה שהתבססה על ההנחה המפורשת כי הכח האווירי של

⁵⁰² גלבר י', גרעין לצבא עברי סדיר, הוצ' יד בן צבי, ירושלים תשמ"ו, עמ. 40. (להלן: גלבר, גרעין לצבא עברי).

⁵⁰³ שם, עמ. 39.

הישוב היהודי יהיה בעל משקל מכריע במלחמה הצפויה עם מדינות ערב⁵⁰⁴. רמז ושכטמן הכירו את מבנה ח"א האמריקני והבריטי מתקופת שירותם בימי מלחמת העולם השנייה. הם לא חיברו תכנית לשילוב הכח האווירי במערך האירגוני של ההגנה, אלא תיכננו חיל אוויר סדיר. התכנית, שנכתבה על רקע החרפת החששות הן מפלישה צבאית סדירה והן מהתגברות הכח הערבי המקומי, גרסה כי בשלב ראשון יש לארגן את הכח הקיים בארץ מבחינת כלים ואנשים. משימות כח זה יהיו משימות סיור, שימוש במטוסים קלים להטלת פצצות קלות, שת"פ אוויר קרקע והספקת ציוד לנקודות מרוחקות. בשלבים הבאים על הכח האווירי להיות מסוגל להגן על המרחב האווירי מפני מטוסי אויב, וביצוע הפצצות בחזית ובעורף האויב. מבחינה ארגונית הם הניחו אוטונומיה כזרוע בתוך כוחות ההגנה. לצורך השינוי הבסיסי בתפיסת מקומה של התעופה הבטחונית דרשו השניים הקצאת משאבים מוגברת, שינוי סדרי העדיפויות עד כדי רבע מכלל התקציב הבטחוני באותם ימים.

תכנית רמז – שכטמן (אשר בסופו של דבר היוותה את התשתית לחיל האוויר) גרסה כי לצורך ביצוע השלב הראשון יש לכוון גוף מרכזי, "המחלקה לארגון ותאום". גוף זה יהיה בעל שישה תפקידים: א. ראש המחלקה, ב. אחראי לטיפול בכ"א ומטוסים, ג. אחראי לשדות תעופה ושירותי קרקע, ד. אחראי לאספקה, תחמושת ונשק, ה. אחראי לטיפול בתחבורה וקשר, ו. אחראי לתכנון מבצעי מתואם עם מח' התכנון הכללית של ההגנה. על המחלקה לקיים מיפקד של כל כ"א וכלים אותם ניתן לאסוף בארץ ובחו"ל, לאסוף נתונים על שדות תעופה ומנחתים בריטים עליהם ניתן יהיה להשתלט עם עזיבתם ולתכנן תכנית להקמת בסיסים נוספים במידת הצורך, להכין מלאי דלק אווירי, לרכוש ציוד קשר, נשק מתאים למטוסים הקיימים והיערכות לקראת יצור מקומי. מטלה נוספת היתה להכין "תכנית מגרה" מבצעית לח"א. הנחת היסוד היתה כי עיקר המימון יושג בארה"ב. שם גם יתרחש עיקר הרכש וגיוס אנשים מקצועיים, לכן יש לשגר משלחת מקצועית לשם למילוי כל הפונקציות הנדרשות. מלאי עודפי המלחמה הקיים בארה"ב אמור היה להוות את הבסיס לרכש. התכנית היתה אמורה להתבצע בשלושה שלבים, בהתאם לשלבי הפינוי הבריטים, מתוך הנחה כי הבריטים לא יאפשרו לאחד הצדדים הקמת חיל אוויר סדיר.

תכנית שכטמן – רמז הועברה ב 23.10.47 לעיונו של בן גוריון והתקבלה על ידו בחיוב. לאחר דיון במטכ"ל שנערך ב 2.11 התקבלה ההחלטה העקרונית על הקמת שירותי האוויר במסגרת ה'הגנה'. יהושע אייזיק התמנה כמנהל השירות ואלכסנדר זילוני כראש המטה. הוחלט על הקמת גוף מיעץ שיכלול שני מהנדסי תעופה (גילוף, זילוני), שלושה טייסים (רמז, שכטמן, קופרמן) ואחד מארגן (אייזיק). הוחלט עוד להטיל על יהודה ארזי, איש הרכש בארה"ב את משימת הרכש האווירי, אולם יש להצמיד אליו טייס ליעוץ מקצועי. איש מקצוע כזה לא יצא לבסוף, וארזי הסתפק בתדריך כתוב שקיבל מידי זילוני ב 8.11⁵⁰⁵

הפקודה להקמת שירות האוויר התפרסמה ב 10.11.47. המטה שהתגבש לשירות האוויר כלל את זילוני כראש המטה. רמז בנושאי מבצעים ותכנון. עמי קופרמן כאחראי על הטייסים. יהודה הלבץ אחראי על הציוד, יהושע גילוף עסק בענייני מודיעין ואחר כך עבר לטפל בנושאי הקמת שדות תעופה

⁵⁰⁴ אייל, שורשי ח"א, עמ. 101

⁵⁰⁵ שם, עמ. 109

ומסלולי נחיתה. יצחק הלוי היה איש הרכש ומהנדס האווירונאוטיקה יהודה רבין היה לאחראי על ההנדסה. אורי ברייר, טייס משוחרר RAF ומדריך בחברת 'אווירון' היה לאחראי על בית הספר לטיסה. מאוחר יותר התווספו תפקידים נוספים במטאורולוגיה, ניסויים, חימוש, מכל'ם ועוד.

כאשר בודקים את השלב הזה בחיל הים רואים קווי התפתחות דומים. בשתי הזרועות היה לחץ של "משוגעים לדבר". לשתי הזרועות היתה הכרה בחשיבות פיתוח העצמה הצבאית (לפחות החל מ-1947 ואילך). בשני המקרים היה זה בן גוריון אשר ריכז (ואף יזם בחלק מהמקרים) תכניות והצעות לתשתית חיילית ממקורות מגוונים. היה נסיון לראות את קשת הדעות של המקורות המקצועיים בארץ, מתוך התלבטות אמיתית כיצד ניתן לשלב ולפתח את הכח הקיים כבר לישוב. יחד עם זאת נראה, כאילו הקמת חיל האוויר היתה פשוטה יותר, פחות "כואבת" ומלווה בסכסוכים. נראה כי בסה"כ היו התכניות שהוגשו די דומות במבן, למעט תכניתם של רטנר ופינשטיין אשר לא איפשרה כלל מעבר לחיל סדיר.

הסיבה נעוצה לדעתי בכמה גורמים. בראש ובראשונה באופי הזרוע. התשתית הימית שהיתה בארץ ערב מלחמת העצמאות כוונה ברובה למטרות ההעפלה. אופי ההכשרה והגדרת היעדים היו מתועלים לטובת מפעל חשוב זה. מאחר וספינות ההעפלה הובלו בדרך כלל בעזרת צוות מקצועי זר, היה הידע הנצבר בתיפעול עצמאי של כלי שיט גדולים מצומצם למדי. זרוע המחץ של ההגנה – יחידת החבלה, רק היא התאמנה והוכשרה לביצוע משימות בעלות אופי צבאי, אולם גם היא פעלה כיחידת גרילה לכל דבר. הכח האווירי שהתפתח בארץ כלל בראש ובראשונה מערך הכשרה אזרחי, שאיפשר ידע בהפעלת המטוסים. נסיון התיפעול התאים למערך כלי הטיס שהיה ברשות הישוב, כך שלא היה תהליך ראשוני ואנטנסיבי כל כך של הכשרת כח אדם לא מיומן לכלים חדשים לו.

סיבה נוספת נעוצה במישקלם של המתנדבים הארצישראליים ב-RAF. כפי שכבר נכתב, קלט RAF את המספר הגדול ביותר של מתנדבים ישראלים. העצמה הכמותית היה לה תפקיד חשוב בהכרה המידית של הכוחות כאן בארץ בדבר הצורך לבסס על יוצאי חיל האוויר המלכותי את השירות האווירי העברי. פיזורם הגדול בשדרות החיל איפשר בראיה כוללת צבירת נסיון וידע מגוונים. אמנם מרבית המתגייסים שירתו במערך השירותים ובמערך הטכני – בכך אין הם שונים ממתנדבי הצי, אשר גם הם צברו את עיקר הידע וההכשרה במערך הטכני, ושם היתה גם תרומתם הגדולה לבנין החיל. אולם בחיל האוויר המלכותי היו גם כאלו שהגיעו לדרגות קצונה בכירות, וחשוב מכך – לתפקידי טיס פיקודיים. צעירים ארצישראליים אשר סימו קורסי טיס ב-RAF שירתו במהלך מלחמת העולם השנייה במקומות שונים בעולם וצברו ידע מבצעי רב. ערכו של ידע זה לא יסולא בפז לחיל המתחיל. לחיל הים לא היה יתרון זה. מתנדבים ארצישראליים לא הגיעו לתפקידי קצונה ימית, ונסיון קרבי ימי הובא בעיקר ע"י אנשי מח"ל (עובדה שהיה בה בכדי לעודד את הניכור ואי הקבלה, על רקע היותם "זרים" במידה רבה).

היוכוח המרכזי היה למעשה על תפקידו של השירות האווירי במסגרת הצבא. כל עוד שלטה המחשבה כי הצבא העברי יהיה צבא גרילה ביסודו (כדוגמת תפיסת ה'הגנה' וכבסיס להצעת רטנר ופינשטיין) לא היה לחיל אוויר מקום של כבוד בו. כח אווירי אינו יכול להיות חלק אמיתי מלוחמת גרילה. קשה להסתיר את כלי הטיס, קשה לניידם בצורה מוסווית, קשה להתאמן בצורה מוסווית.

לשירות הימי היו את תפקידי החבלה להישען עליהם כחלק מתפיסה זו, ואמנם הראתי כבר כי התפקיד המרכזי שיועד לכח המחץ הימי שישאר תחת פיקוד הפלמ"ח על פי אלון היה פעילות חבלה ופלישה.⁵⁰⁶ אולם מרגע שהיה ברור כי הכיוון הינו להקמה של צבא סדיר, שיוכל לעמוד מול פלישה של צבאות ערב הסדירים – מרגע זה היתה תמימות דעים כי יש להישען על הכח והנסיון של יוצאי RAF. לראיה יש להראות כי התכנית המרכזית עליה הושתת השירות האווירי בסופו של דבר נולדה בתוך שורות ה'הגנה', ע"י שניים שעשו את שירותם באויריות זרות, ואשר השתיתו את תכניתם על פי עקרונות של צבא סדיר. העובדה כי גם ב'הגנה' נטו להבנה הבלתי נמנעת כי יוצאי ה RAF וחיל האוויר האמריקני הם שיהוו את התשתית המרכזית של השירות האווירית צמצמה את כמות החיכוכים האישיים שאפינה את הקמת השירות הימי, דוגמת היריבות בין בן גוריון לגלילי.

לכל אלו יש להוסיף עוד את העובדה כי, מרגע שהוברר כי היריב האמיתי יהיה צבאות ערב, היה ברור כי האיום האווירי על שמי הארץ הינו גדול. לערביי א"י לא היה כח אווירי לחלוטין וכאן היה היתרון היהודי משמעותי ביותר. אולם לשניים מבין צבאות ערב היו חיילות אוויר וותיקים יחסית ומצוידים במטוסי קרב מדגמי מלחמת העולם השנייה – לכח העירקי ולכח המצרי. הכח הסורי החל בהקמת חיל אוויר ורכישת מטוסים כאלו.⁵⁰⁷ על מקומו של כח אווירי לא היה ערעור בקרב הפיקוד העליון, בעוד חיל הים היה צריך להוכיח את חיוניותו ולעצב את מטרותיו.

ענין אחר שאולי הוביל להבדל בגישה בהקמת שתי הזרועות הוא "מעמדן" של המחלקות בפלמ"ח. הפלי"ם היה בחוד הפעולה הלאומית. הן בשורות ההעפלה, והן במאבק נגד הבריטים היו אנשי הפלי"ם זמן רב בחוד החנית של פעילות הפלמ"ח. תחושת העשייה והסיפוק היתה רבה. ההגנה על שמי הארץ בימי מלחמת העולם היתה נתונה כמובן ל RAF ולא למחלקה האווירית של הפלמ"ח. בסה"כ היה הנסיון המבצעי מצומצם ומנגד עמדו טייסים יוצאי אויריות זרות אשר "זכו" לשירות מבצעי במלחמת העולם ואשר יתרונם לא עמד בסימן שאלה, כפי שהועמד לדין היתרון הקרבי של יוצאי הצי הבריטי, או היתרון הלאומי של אנשי מח"ל.

למרות כל שנכתב עד כה בדבר הקלות היחסית של קבלת העיקרון לפיו תושחת הזרוע האווירית על עקרונות של צבא סדיר ועל כוחות יוצאי הצבאות הסדירים, הרי שבפלמ"ח עצמו כן התעוררה התנגדות. הפלמ"ח שאף להשאיר את השירות האווירי בשורותיו ואת טייסי מחלקת הטיס שלו כפופים לו פיקודית. למעשה התפתח הכח האווירי ככח עצמאי בו השתלבו טייסי הפלמ"ח.⁵⁰⁸ אולם מרירות הפלמ"ח בסוגיה זו לא עברה. ב-15.3.48, בעת דיון עם ראשי הפלמ"ח והפלי"ם על דרישתם להשארת בכח הימי במסגרת הפלמ"ח בגלל יתרונות הנובעים מאופיה החלוצי של המסגרת אמר טבנקין לבן גוריון כי: "אילו הם (הפלמ"ח) סדרו אוויריה, היו עושים הרבה יותר משרות האוויר הקיים".⁵⁰⁹ אלון כתב לימים על העברת מחלקת הטיס לשירות האוויר כי: "היה זה האיבר הראשון שנותק מגוף הפלמ"ח וגדול היה צערה של החטיבה ושל הטייסים כאחד. אולם את מעונם פקדה גם

⁵⁰⁶ וראה בפירוט בפרק על הקמת חיל הים.

⁵⁰⁷ גלבר, גרעין לצבא עברי, עמ. 334.

⁵⁰⁸ שם, עמ. 337.

⁵⁰⁹ בן גוריון ד', יומן המלחמה, הוצ' משהב"ט, 1982. כרך א, 15.3.48, עמ. 300. (להלן: בן גוריון, יומן המלחמה).

השימחה שיוזמת הפלמ"ח בפיתוח התעופה לא היה לריק. ואמנם לא ארכו הימים וטייסים אלו קנו להם של בשח טיסותיהם הנועזות במטוסים זעירים שנתפרסמו בכינוי פרימוסים..⁵¹⁰

ארגון החיל והפיקוד עליו.

ההצעה הראשונית לארגון החיל הוגשה ע"י ידן לרמטכ"ל דורי ב-13.11.47. הוא מציע כי בראש החיל יעמוד מפקד לאו דווקא מקצועי ומציע את אייזיק. יהיו כפופים לו 6 איש כמומחים מענפים שונים אשר יהוו את מטה התעופה. מפקד החיל יהיה אחראי לכל עניני החיל, כולל עניני תקציב, מנהלה ורכוש. המפקד מתאם את כל מוסדות התעופה היהודיים ומכוונם לפי צרכי חיל התעופה. אנשי מח' הטיס של הפלמ"ח ישארו כפופים לאלון בכל עניני המנהלה אולם יעמדו לרשות מפקד התעופה בענינים מבצעיים.⁵¹¹ נראה בברור הנסיון של ידן לפשר בין רצונות הפלמ"ח לבין הצורך הברור לארגון חיל תעופה עצמאי. הדגם של ראש שירות שאינו בהכרח איש מקצוע אלא יותר איש מנהלה, ותחתיו פועל צוות מומחים כמטה מזכיר את הדגם אשר יושם אחר כך בשירות הימי, עם מינויו של ז"ק. בסוגיה זו נראה כי הכרעותיו של בן גוריון הן אחרות. עוד טרם הצעת ידן, ב-13.10.47 הוא מורה לשלמה רבינוביץ (שמיר) שעמד אז בראש משלחת ה'הגנה' לארה"ב: "למצא מומחה בעל דרגה גבוה של השכלה ונסיון לבא ארצה".⁵¹² שמיר הציע יהודי דרום אפריקני בשם ססיל מרגו, סא"ל בחיל האוויר המלכותי. ובנוסף הציע לגייס את יהושע גילוף (וראה לעיל). בסופו של דבר, כנראה עקב מצוקת הזמן, מונה יהושע אייזיק (אשל). למרות שהוא היה חסר את הנסיון הצבאי אותו חיפש בן גוריון הוא היה בקיא בעניני התעופה בארץ ומעורב בפעילות השוטפת של המוסדות השונים שעסקו בנושא התעופה.

שאלת כפיפותו של שירות האוויר היתה מרכזית, שכן מתחילה הוגדר כי השירות האווירי יוקם ע"י המטה הכללי של ה'הגנה'. ב-1.12 הוצאה פקודה של הרמטכ"ל המגדירה את כפיפותו של השירות האווירי. הוגדר כי השירות יוקם על יד המטכ"ל, ראש השירות (אייזיק) יהיה אחראי בפני הפיקוד העליון. יתמנה קצין לשמש ממלא מקום ראש השירות במטכ"ל (אלכס זילוני), והוא יהיה כפוף בכל עניני המנהלה של השירות האווירי לקצין המנהל של השירות (אייזיק), ובעניני תכנון ומבצעים יהיה כפוף לראש אגף מבצעים של המטכ"ל (ידן).

סוגיה זו היא מענינת במיוחד לאור העובדה כי השירות הימי הוקם רק באפריל 48' – כלומר ניתן היה לנצל את הזמן החולף להסקת המסקנות וחיפוש אדם מקצועי שיעמוד בעתיד בראש השירות. דבר זה לא נעשה. בין אם הסיבה היא מחסור בזמן עקב מצוקת המלחמה, ובין אם היא נעוצה באופן השונה בו הגיעו להקמת ומבנה השירות הימי. בן גוריון רצה בראש השירות איש ארגון טוב, ונאמן לו פוליטית. שאלת הנאמנות הפוליטית של ראש מטה חיל האוויר לא הוזכרה בשום מקום. כך היה ראש השירות הימי הראשון ז"ק, ורק כאשר גבר הצורך באדם מקצועי, נעשה אותו תהליך של חיפוש אחר אדם בעל הכשרה צבאית גבוהה מחו"ל שיגויס ו"וצנח" על המערכת, החסרה כל כך כוחות פיקוד מקצועיים קרביים. גם ז"ק וגם אייזיק פעלו בעיקר בתחום גיבוש התשתית הלוגיסטית. (אייזיק התמקד בעיקר בפעולות בינוי, כספים ואגירת מלאי דלק וציוד אחר). היתרון שהיה לאייזיק עקב היותו איש תעופה וקשריו הנכונים היה רב. אולם גם לז"ק, שלא היה איש ים אבל היה איש ארגון ובעיקר בעל קשרים פיננסיים משלו היה יתרון רב שהתגלה כברכה להתהוות הראשונית של החיל.

⁵¹¹ שם. עמ. 123

⁵¹² בן גוריון, יומן המלחמה, 3.10.47.

גם בשאלת הכפיפות הפיקודית ישנו הבדל בין שירות האוויר לשירות הימי. כפי שצוין, היתה מחלוקת בדבר כפיפותו של ז"ק, שכן הוא ראה עצמו ככפוף ישירות לבן גוריון, ואילו ידין ראה צורך שיהיה כפוף למטכ"ל. אי הכפיפות למטכ"ל מיסדת למעשה זרוע אוטונומית הכפופה ישירות למערכת הפוליטית, כפי שנהוג בצבא הבריטי ובצבא האמריקני. במקרה של חיל הים נראה כי חברו לרעיון האוטונומיה הצבאית גם הצורך של בן גוריון להישאר בפיקוח רב על השירות הצעיר, שההתנגדות להקמתו והוצאתו מהפלמ"ח היתה רבה כל כך. יחד עם זאת הרעיון של זרועות ים ואוויר נפרדות ושוות לזרוע היבשה, שהובל ע"י אנשי חיל האוויר (ונרמז גם בחיל הים) לא התקבל על דעת המטכ"ל, ובסופו של דבר גם חיל הים לא הוגדר כזרוע נפרדת. ידין במיוחד היה זה שדחף לכיוון מטכ"ל אחד, וגם בן גוריון נטה לריכוזיות בפיקוד.⁵¹³ כאשר נשלחו שני היועצים מרכוס זיו וססיל מרגו⁵¹⁴ לקיים ועדת חקירה בתוך החיל, הם נדרשו גם לשאלת הכפיפות הפיקודית. הצעתו של מרגו היתה לקיים את צה"ל כתלת זרועי, ומכאן מתן מעמד עצמאי לחיל האוויר במסגרת כוחות הבטחון. ליישום התוכנית הוא הציע למנות סגן שר לענייני אוויריה שאליו יוכפף החיל מבחינה פוליטית. יחד עם זאת מרגו לא המליץ על פיצול מושלם, שכן בענייני מבצעים, החיל חייב להיות נתון למרות המטכ"ל, כגוף המתאם וכפיקוד עליון. בן גוריון, לאחר קריאת הדוחו"ת של מרגו וזיו קבע כי: "חיל האוויר יהיה ענף מיוחד בכוחות הבטחון של ישראל, ויעמוד תחת פקודת ראש המטה הכללי של צבא ההגנה לישראל. במשרד הבטחון יהיה סגן מיוחד לחיל האוויר, ומפקד חיל האוויר יוכל..לפנות לסגן שר הבטחון לחיל האוויר בכל העניינים הנוגעים לחיל האוויר ושכלולו. סגן שר הבטחון לחיל האוויר יהיה גם המפקח הכללי של חיל האוויר. מפקד ח"א ישתתף בישיבות המטה הכללי שבהן יקבעו הפעולות המלחמתיות. קצין המבצעים של חיל האוויר ישתתף באגם מבצעים של המטה הכללי" עוד נקבע שת"פ עם חילות היבשה והים, ותיאום של אגפי המודיעין והמבצעים של החיילות השונים. לגבי הקשר בין החילות קבע בן גוריון כי: "מפקד חיל האוויר חייב להיות בקשר אמיץ עם חיל היבשה וחיל הים ולמסור להם לעיתים תכופות אינפורמציה מלאה על פעולות ח"א וכשרו ויכולתו לעזור לפעולות חילות היבשה והים"⁵¹⁵. בן גוריון מורה למעשה כי החיל ישאר תחת פיקוד אחד, ומדגיש את סמכותו של אג"ם מטכ"ל לגבי כל האגפים. יחד עם זאת הוא משאיר די אוטונומיה למפקד חיל האוויר בקשריו עם החיילות האחרים, ואין הוא מדגיש צנור תקשורת רשמי (דרך המטכ"ל למשל), אלא מעודד קשר ישיר בין פיקודי הזרועות השונים. סוגית מעמדו של החיל לא נפתרה אלא לאחר המלחמה, וראה בהמשך. קשריו וכישוריו של אייזיק הוכחו כמועילים מאוד לבנין השירות. העובדה כי היה מצוי היטב בכל הגופים התעופתיים בארץ, איפשרה לו לנהל מו"מ עם גופים אלו, כולל אנשים פרטיים על העברה מסודרת של מטוסים ושל עובדים בעלי רשיון טיס לרשות השירות האווירי. בעת הקמת השירות עמדו לרשות הישוב היהודי 12 מטוסים בסה"כ (3 בבעלות 'אוריון', 3 בבעלות 'קלוב התעופה הישראלי', ו 6 בידיים פרטיות). 7 ממטוסים אלו ניתנו או הוחכרו לשירות האווירי. כאמור מחלקת הטייסים של הפלמ"ח הועברה לשירות בשלמותה.

⁵¹³ אוסטפלד ז', צבא נולד, הוצ' משהב"ט, 1994. עמ. 554. (להלן: אוסטפלד, צבא נולד).

⁵¹⁴ קולונל מרכוס זיו אשר חקר גם בחיל הים, היה קצין לוגיסטי בצבא הבריטי בימי מלחמת העולם השנייה. מונה לבחון את המצב הלוגיסטי בח"א. הקולונל ססיל מרגו, טייס קרבי ומפקד כנף במלחמת העולם השנייה, מונה לסייע בארגון החיל כדי להעלות את רמתו המבצעית.

⁵¹⁵ בן גוריון, יומן המלחמה 26.7.48 עמ 622, וכן אצל אוסטפלד, צבא נולד, עמ. 554-555.

סוגית הפיקוד על החיל הינה סוגיה מעניינת. כפי שכבר הראתי, למרות ההבדלים המהותיים בין שני ראשי השירות הראשונים הרי ששניהם היו בעיקר אנשים לוגיסטיים, ולא היו אנשי קרב מקצועיים בתחומם. כאשר גברה היכולת המבצעית של שני השירותים, וגבר גם הצורך המבצעי, התעורר בשניהם הצורך במפקד אחר, בעל תכונות אחרות. בשני השירותים הפתרון שנראה רצוי לבן גוריון היה "הצנחת" איש מקצוע, בעל הכשרה ונסיון קרבי, ששירת במלחמת העולם בדרגה פיקודית גבוהה. אדם כזה היה צורך למצא בחו"ל. לחיל הים נמצא פול שולמן אשר ענה לציפיות המקצועיות, אולם קליטתו עוררה בעיות רבות על רקע התנגדות לפיקוד של איש "שאינו משלנו". בחיל האוויר החיפוש אחר אדם מתאים לא עלו יפה עד סוף המלחמה. המענין הוא כי בשתי הזרועות היה צורך של האנשים לקיים פיקוד שהוא מוכר ליוצאי ה'הגנה'. בחיל הים עיקר הדרישה לפיקוד פלמ"ח, מקומי באה מקרב אנשי הים שם היה אחוז ניכר ליוצאי הפלמ"ח. בחיל האוויר לעומת זאת, הזרוע המבצעית היתה מורכבת ברובה ע"י טייסים יוצאי ה RAF או חיילות סדירים אחרים, ורק מיעוטם היו יוצאי מחלקת הפלמ"ח. גם לא היה ערעור על העדיפות הקרבית של הטייסים משוחררי ה RAF – אולם כאן עלה ערעור על היכול הארגונית של אנשים אלו. התפיסה שהותוותה בפיקוד העליון היתה כי חיל האוויר צריך פתרונות לוגיסטיים ומשקיים הכרוכים בהשקעת כספים רבים. אחריות כזו אין לתת בידי טייסים יוצאי ה RAF שלא הכירו את המשק הישראלי על בוריו. כאן צריך לתת אחריות לוותיקי ה'הגנה' שהינם גם מוכרים וגם מכירים טוב יותר את המערכת. מובן כי המתח הכללי בין יוצאי הצבאות הסדירים (ובעיקר יוצאי הצבא הבריטי) לבין ה'הגנה' בא כאן לידי ביטוי רב, ולא פסח על חיל האוויר. העובדה כי השירות עבר שינוי מבני והוצא מהפלמ"ח לא הוציאה אותו בתחילה מידי ה'הגנה' (מטבע המציאות טרם הקמת המדינה). המתח המחודד בין יוצאי הפלמ"ח למשוחררי הצבא הבריטי אומנם מקבל אופי אחר וכיוונים אחרים כאשר מדובר בהנהגת ה'הגנה' – אולם אין להתעלם ממנו כלל וכלל. בן גוריון תמך במינוי אחד הטייסים. המורשת הארגונית של צבא סדיר, עם יכולת מבצעית מוכחת היו לנגד עיניו. אייזיק (אשל) הועבר מתפקידו בראשית אפריל '48 ומשך יותר מחודש פעל השירות האווירי ללא ראש שירות. זילוני הוא שפעל כממלא מקום עד ה 17.5. המתח בין הפיקוד העליון - יוצא ה'הגנה' ברובו, לבין הטייסים בחיל היה רב, והיה ברור כי יש למנות במהרה מפקד לחיל. הדפוס שהוצע ע"י הפיקוד העליון הוא דפוס של "פיקוד כפול": על התחום הלוגיסטי יופקד חי' יששכרוב שיושאל מחברת החשמל, ועל התחום המבצעי יופקד ישראל עמיר, מפקד ה'הגנה' בירושלים לשעבר. משוחררי ה RAF היו אמורים על פי הדגם הזה לשמש כמטה מקצועי מתחת לעמיר. למבנה זה היתה התנגדות רבה מצד קציני מטה החיל, ששבו ודרשו אדם בעל נסיון קרבי אווירי ולא דווקא בעל וותק ב'הגנה'. אהרון רמז ראש אגף מבצעים במטה הציע לבן גוריון להקים מטה מקצועי בלבד, ומעליו להעמיד פונקציה פוליטית, שר לענייני אוויריה לעניינים לוגיסטיים ומשקיים. הצעה זו עוררה התנגדות במטכ"ל, שכן היא היתה מנציחה את הניתוק של החיל מהמטכ"ל לידי זרוע אוטונומית (מבנה זה היה המבנה שנוצר לחיל הים כאשר ז"ק עבר למעשה למשרד הבטחון ונוצר אגף חיל הים במשרד, שעסק בענייני לוגיסטיקה בעוד הפיקוד על החיל נותר פיקוד מקצועי). בסופו של דבר⁵¹⁶ מונה ישראל עמיר כמפקד החיל, בעוד אהרון רמז ממונה כראש המטה ולמעשה המפקד המבצעי.

⁵¹⁶ על פרטי ההצעות והשתלשלות הארועים עד מינוי עמיר ראה אצל גלבר, גרעין לצבא עברי, עמ. 353.

עמיר כיהן כמפקד החיל משך חודשיים אולם בחיל התעוררה אי נחת רבה. למעשה בפועל פיקד רמז על כל עניני המבצעים (ולידו דן טולקובסקי) ועל עניני הלוגיסטיקה היה ממונה חי יששכרוב (שאחר כך מונה כסגן שר הבטחון לעניני חיל האוויר כתפקיד הדומה למעשה לתפקידו של ז"ק). בעקבות המלצות דו"ח זיו (וראה לעיל) הוחלף עמיר בסוף יולי ואהרון רמז מונה כמפקד הרשמי של החיל.

החיפוש אחר פיקוד הולם לחיל, ואי הנחת הקרב החיילים דומה בשתי הזרועות. למעשה אין כאן רק חיפוש אישי אחר המפקד הטוב ביותר. באים כאן לידי ביטוי מחד החפוש אחר הדגש הנכון בהגדרת תפקיד הפיקוד, המעבר מפיקוד אירגוני לוגיסטי לפיקוד מבצעי והנחת היסוד להגדרת מקומו של השירות במטכ"ל ובמשרד הבטחון. מאידך באה לידי ביטוי היריבות והחשדנות ההדדית בין יוצאי ה'הגנה' ליוצאי הצבא הבריטי, יריבות על יוקרה ועל כפיפות מקצועית. אמנם, כפי שכבר הודגש הדפוס שונה בין שני השירותים, אולם במהות קימת כאן אותה הבעיה ממש. בן גוריון לא רצה להביא לידי משבר נוסף עם המטכ"ל בענין חיל האוויר. המאבק בענין חטיבת הנגב והשירות הימי היה עמוק דיו. בחיל האוויר היה לגבי בן גוריון הכיוון המקצועי ברור יותר בעיקר בגלל המינוריות היחסית של יוצאי הפלמ"ח בו ולכן מינוי עמיר התקבל על דעתו. יחד עם זאת, לאחר דו"ח זיו, ועם התגברות אי שביעות הרצון של הדרג המבצעי, השינוי חייב היה להעשות.

התבססות וארגון החיל באה לידי ביטוי גם במאמץ הרכש. עיקר מאמץ הרכש התבצע בחו"ל. אין זה המקום לפרט את כל הרכש שנעשה, אולם יש לציין כי פעולת הרכש נתקלה בבעיות דומות מאוד לרכש של השירות הימי. הבעיה המרכזית הראשונה היתה אי הסכמה על סוג המטוסים אותם יש לרכוש: לדוגמא, רכש ארזי שלוש מטוסי 'קונסטליישן' גדולים ועשרה מטוסי 'קומאנדו' דו מנועיים. הראשונים נועדו להוביל משלוחי רכש וארזי דיווח כי יעמדו לרשותו כבר בינואר. התכנון היה להנחיתם לפריקה במסלולים מאולתרים קודם לנחיתה "תמימה" בלוד. הרכישה התעכבה בסופו של דבר עקב קשיי העברת תקציב וגם עקב חילוקי דעות בין אנשי המקצוע בדבר נחיצותם של מטוסים אלו לארץ. בעית הקשר עם ארזי מעלה בעיה נוספת והיא סמכות הרכש: בן גוריון הוביל מהלך לריכוז כל פעולות הרכש בארה"ב ובאירופה, לפי תפיסתו צריך היה הרכש להיות מתועל למערכת אחת, וליד איש הרכש המרכזי צריכים להיות יועצים מקצועיים מטעם השירותים השונים (בחיל הים ביצע ארזי את הרכש עבור החיל עד שנשלח לארה"ב על בסיס קבוע פול שולמן, ואחר כך יוסי הראל). איש הרכש הראשון שנשלח במישרים ע"י ח"א היה פרדי פרדקינס, טייס ה RAF לשעבר, שהשתקע לאחר מלחמת העולם בקונגו הבלגית. הוא הגיע לארץ בראשית 47' ושוגר לאירופה בתקווה שקשריו יפתחו ערוצי רכש חדשים. פעולותיו של פרדקינס באירופה החלו עוד לפני פינוי המנדט, ולכן נתקלו בלא מעט קשיי יבוא. חלק מהרכש לא הגיע למעשה לארץ אלא לאחר הפינוי.⁵¹⁷

בעיות רכש נוספות היו קשורות בהוצאת המטוסים מארה"ב או מאירופה, תחת אותן הגבלות שהעיבו על הרכש הימי. כמו ברכש הימי, גם לצורך רכש אווירי הוקמו "חברות קש" שיתווכו ברכש עודפי מלחמה אמריקאים ואחרים.

⁵¹⁷ לדוגמא הצעת אייזיק ורמז לבן גוריון מיום 1.2.48, כי יש להקים באיטליה בסיס שירכז את הרכש האווירי עד יום הפינוי הבריטי. וראה אייל, שורשי חיל האוויר, עמ. 198-199.

ערוץ רכש נוסף, שלא היה קיים עבור חיל הים היה רכש מעודפי הצבא הבריטי כאן בארץ. עסקה זו כללה רכישה של 21 "פרימוסים" כאן בארץ מעודפי ה-RAF. המטוסים נרכשו מפורקים בתל נוף והועברו במהירות לתל אביב. היה כאן ניצול של חוסר תיאום בין הרשויות הבריטיות השונות, שכן עסקת נשק זו הביכה מאוד את הבריטים מול הערבים, ומיניסטר המלחמה במפקדת הצבא הבריטי בארץ ננזף בשל כך. הצלחת העסקה הובילה לקשיים חדשים בביצוע עסקאות נוספות לרכישת מטוסים או ציוד בריטי בתהליך פינויו של RAF.

נסיונות רכש אווירי נעשו לא רק בארה"ב או במערב אירופה, אלא גם בדרום אפריקה (בעקבות הגעתם של אנשי מח"ל דרום אפריקאים כגון אדי כהן ובוריס סניור, שנשלחו למשימות רכש בארצם בשלהי פברואר '48. הרכש בדרום אפריקה לא היה גדול בהיקפו⁵¹⁸ אולם פעילות השליחים עוררה גל התנדבות בקרב הקהילה היהודית (שאמנם החלה עוד בדצמבר '47) ומעגל הגיוס סייע רבות לביסוסו של ח"א (וגם לחיל הים הגיעו מעט מתנדבים מדרום אפריקה).

⁵¹⁸ נרכשו ממקורות אזרחיים שני מטוסי DH-89 ראפיד, מטוס אנסון אחד, שלושה מטוסי פיירצ'ילד ארגוס, שני מטוסי בונאנזה וחמישה מטוסי דקוטה, כל המטוסים הגיעו ארצה בראשית מאי. שם, עמ' 252-252.

גיוס והכשרה:

כמו בגיוס לשירות הימי, כך גם הגיוס לשירות האוויר צריך היה להתמודד עם מחסור כרוני בכח אדם מיומן. אחת הפעולות הראשונות היתה לאכן את רשימת בוגרי קורסי הטיס של חברת 'אווירון', 135 איש על פי הרישומים. התברר אז כי רבים מבעלי רישומות הטיס לא צברו שעות טיסה לאחר קבלת הרשיון מסוג א' ובשל כך פקע תוקף רישונם. נסיונם המועט בטיסה מנע את שילובם בפעילות מבצעית בכלל.

הנסיון לאתר טייסים משוחררי ה RAF או חילות אוויר זרים אחרים היה בעייתי מאוד. 'להגנה' לא היו נתונים והיה קושי לאתרם. נעשה נסיון להפיץ שאלונים ובעיקר באמצעות הרשימות של "אגודה לחיילים משוחררים" ומוסדות שגיסו את בני היישוב לצבא הבריטי, אולם הוא נכשל עקב הענות דלה. רוב המשיבים היו אנשי מנהלה או שירותים ורק מיעוטם שירת במקצועות התעופה. הטייסים לא היו מקושרים בקשרים חברתיים ולא תמיד הכירו איש את רעהו בתקופת השירות או לאחריה. בתחילת 1947 נעשה נסיון ע"י נחמן המאירי להפגיש ולרכז את כל משוחררי חילות האוויר הזרים אולם נסיון זה כשל מחוסר הענות. בתחילת דצמבר '47 נשלחה לטייסים שאותרו הזמנה מטעם 'המועצה הכללית לתעופה עברית בארץ ישראל', להתייצב לראיונות בבית הספר לפעילי ההסתדרות בתל אביב, או במשרדי קלוב התעופה בעיר "לשם שיחה דחופה בעניני תעופה".⁵¹⁹ העירפול נבע מהצורך להישמר מעינם הבוחנת של הבריטים. גם להזמנות אלו ההענות היתה דלה. קיבוץ כפר גלעדי מנע מחברו הטייס להגיע כיוון שהפניה נעשתה ישירות אליו ולא דרך הקיבוץ, היו טייסים שביקשו להשלים לימודיהם קודם שיצטרפו לשירות. והיו שלא הגיעו עקב קשיי תחבורה. בסופו של תהליך, הורכבה רשימה של 35 אנשי צוות אוויר בעלי נסיון צבאי, רובם יוצאי ה RAF: 28 טייסים, 6 נווטים ומטילן אחד. שמונה מהם נמצאו בחו"ל: בבריטניה, צרפת ודרום אפריקה. לא כל הכתובות ומקום המצאם של הטייסים נאספו.

ב28.12.47 התקיים טקס חגיגי ובו הוכרז על הקמת השירות האווירי ועל פתיחת קורס הטיס הראשון. בקורס זה השתתפו טייסים חסרי נסיון צבאי ונסיון בטיסה, אשר הוכשרו בקורסים אזוריים למטוסים קלים בארץ (רובם של 'אווירון'). הקורס התנהל תחת המסווה של: "המועצה לתעופה עברית". באימוני טיסה של ממש לא ניתן היה לעסוק ולכן עסקו באימון עיוני בלבד. רק לאחר ששדה התעופה מצפון לתל אביב עבר לרשות העיריה ניתן היה להשתמש בו לצורך אימון ממשי. הדיווח לבן גוריון מאותו יום סיכם כי "... יש 18 טייסים ששירתו בצבא (בתוכם שישה שיש להם נסיון מלחמתי). לחמישה יש נסיון (טיסה) ציבילי טוב. יש עוד כ 120 בחורים שהיו להם 20 שעות טיסה. ל 30 מהם מסדרים אימונים.... יש להחזיק 12 טייסים, 40 אנשי קרקע. סודר מפקד של אלו שהיה ב RAF במלחמה".⁵²⁰ לשאר הטייסים שאותרו נאמר להמתין ליום פקודה. המאמצים להמשך חיפוש טייסים מנוסים לא פסקו ומדי פעם אותרו טייסים בודדים.

⁵¹⁹ גלבר, גרעין לצבא עברי, עמ. 339.

⁵²⁰ בן גוריון, יומן המלחמה, 28.12.47 עמ. 80.

לבד מצוותי אוויר צריך היה לגייס צוותי קרקע. ב29.2.48 רשם בן גוריון: "לכל טייס..דרושים עשרה עובדים מומחים על הארץ, ואילו אין לנו.⁵²¹ מאמצי איתור אנשים לתפקידים אלו כללו את אנשי 'אווירן' שהיו צוות קטן ולא מספק, איתור יוצאי ה RAF, וגם גיוס אנשי מקצוע במסגרת מח"ל, שכן היה ברור כי משוחררי ה RAF לא מלאו את מגוון המקצועות הנדרש להקמת חיל אוויר. כך או כך היו משוחררי ה RAF את עיקר הכח הטכני של החיל.

בחודשים ינואר – מרץ '48 נעשה ניסיון להגדיל את מאגר אנשי צוות הקרקע של השירות. בסוף פברואר גויסו כל אנשי 'קלוב התעופה' – מי לקורס טיס, מי להכשרת צוותי קרע ומי לעבודות שוטפות בהחזקת מטוסים. בראשית מרץ נפתח קורס להכשרת עובדי קרקע ליד בית הספר המקצועי של הטכניון בחיפה, הוכשרו בו 30 איש. בתל אביב נפתח קורס דומה למכונאי גוף. עיקר המדריכים בקורסים אלו היו יוצאי ה RAF.

אם נחלק את מקורות הגיוס של השירות נראה כי ליוצאי ה RAF מקום נכבד בהקמתו. כפי שצוין, הם היוו את עיקר התשתית הטכנית. גם אגף האפסנאות, החשמל והקשר הוקמו ע"י אנשים יוצאי מסגרת זו.

אנשי מחלקת הטיס של הפלמ"ח, גויסו כאמור לשירות החדש כגוף אחד. רוב חברי המחלקה היו בעלי רשיון טיסה א' והיו צריכים לעבור קורס מרוכז להעלאת כשירותם. הקורס בן שלושת החודשים יצר בעיות תיאום ואירגון שכן כפי שסוכם נשארו אנשי הפלמ"ח כפופים בעיני מנהלה למטה הפלמ"ח. ב2.12 כתב אלון לידין, כי סוכם שחניכי הקורס יתקיימו ברמה כלכלית וחברתית שווה הנהוגה בחטיבה המגויסת לבל יוצרו הבדלי מעמדות. מ"פ הטייסים יצחק יבנה, שגם הוא היה חניך בקורס מונה להיות המפקד האירגוני. הקורס התנהל ביגור, שם התאמנו על מטוסי 'טייגר – מות' ו'אוסטר' של הקלוב לתעופה. בקורס היו 8 חניכים והדריך אותו פנחס בן פורת (איש מח' הטיס של הפלמ"ח אשר עבר באנגליה הכשרה לקבלת רשיון סוג ב' והוסמך להיות מדריך 'טייגר – מות'). טייסי פלמ"ח נוספים שהו בבית הספר לפעילי ההסתדרות בתל אביב, לומדים לימודים עיוניים במסגרת הכנות לקראת שילוחם לאנגליה לקורס לקבלת רשיון מסוג ב'. גם קבוצה זו מנתה 8 איש, כולם בעלי רשיון פרטי ונסיון של חמישים שעות טיסה או יותר. חלק מטייסי הפלמ"ח שובצו במאגר 'רזרבה' וביצעו מדי פעם טיסות רענון בלבד. אנשי הפלמ"ח השתלבו במערך הטייסים ומטבע הדברים נפקד מקומם מהמערך הלוגיסטי, הטכני וארגון המטה. לטייסים הארצישראלים בכלל (כולל אנשי הפלמ"ח), אשר היוו בתחילה שלוששים אחוזים מטייסי השירות,⁵²² נשמר המקום המרכזי בנשיאה בנטל הטיסות המבצעיות ובתפקידי הפיקוד המבצעי במטה. לאחר ההפוגה השניה הגיעו עוד טייסים מחו"ל והשתלבו גם בתפקידים קרביים וגם בפיקוד.

כח אדם נוסף גויס הן מבין העולים החדשים אשר היו בעלי ניסיון קודם (בגרעין המבצעי הראשון של הטייסת היו ארבעה עולים חדשים בעלי רשיון טיס, יוצאי צבאות סדירים. כמו כן היו אנשי מח"ל. אשר היוו 30% מטייסי החיל עד 'קרבות עשרת הימים' (9 יהודים ושני נוצרים).⁵²³ ראשוני טייסי מח"ל עסקו בתחילת בהטסת רכבת התובלה האוירית. (אין זה המקום לדון על תרומת אנשי מח"ל

⁵²¹ שם, 29.2.48, עמ' 269.

⁵²² גלבר, גרעין לצבא עברי, עמ' 358.

⁵²³ שם, שם.

להתפתחות ח"א, אולם אין ספק כי הן במספרם והן בתרומתם המקצועית היתה תרומת מח"ל משמעותית בהרבה. רוב המסמכים והכתובים העוסקים בתרומת אנשי מח"ל מתייחסים לתרומתם בשטח האווירי בעיקר).

ההבדל המרכזי בגיוס בין השירות האווירי לשירות הימי נעוץ בעובדה, כי השירות האווירי החל את חיו במסגרת ה'הגנה' בעוד הבריטים בארץ. כלומר כל תהליך הגיוס חייב היה להיות במסווה. בעוד לפלי"ם היה כח של יותר משלוש מאות איש מגויס ופעיל, הכח המגויס של מחלקת הטיס היה קטן יחסית וחסר נסיון מבצעי רב. מצד שני יש להראות כי תהליך המיזוג של אנשי מחלקת הטיס היה חלק יותר ומהיר בשירות האווירי. הפלי"ם, על הבעיות שליוו את הקמת השירות הימי, ועל העובדה כי חלק מחבריו עלו להלחם בדרך לירושלים היווה אמנם מקור עיקרי לאנשי הים, אולם הדרך לאינטגרציה היתה בעייתית יותר והד תחושות התיסכול היה גדול יותר. בשירות האווירי כמו גם בשירות הימי נפקד מקומם של יוצאי הפלמ"ח במערך הטכני והלוגיסטי. גם הנסיון במבנה של מטה סדיר היה חסר, אולם בשירות הימי שולבו יותר כקציני ים וכמובילים המבצעיים של הספינות, בעוד הפיקוד האווירי היה כולו בידי יוצאי חיילות אוויר סדירים, ובעיקר יוצאי ה RAF.

אין להתעלם גם מהעובדה כי המספרים הינם שונים לגמרי. גרעין הגיוס לשירות האווירי נמדד בעשרות בודדות, בעוד גרעין הגיוס לשירות הימי נמדד במאות. יחד עם זאת תהליך החיפוש אחר כח אדם מקצועי ומיומן היה דומה. חיפוש פרטני ונסיון להעביר כל איש שיש לו רקע תעופתי כלשהו לשירות, וההתקלות החוזרת ונשנית בסרוב של יחידות לוותר על כח אדם. תהליך הגיוס הראשוני לשירות האווירי נעשה עוד מכח ההתנדבות ולא מכח גיוס החובה שאפין את השירות הימי (שקם רק באפריל). קצב הגידול של השירות האווירי היה גדול. עד הכרזת המדינה מנה השירות כ 900 איש: 50 אנשי צוות אוויר, 250 במטה ו 600 אנשי מקצועות טכניים ושירותים⁵²⁴.

הבעיה של פערים גדולים בין קבוצות המגויסים השונות הן בתרבות האירגונית והן ברמת ההכשרה ליוותה את הישרות האווירי כמו את השירות הימי. אולם נראה כי בשירות האווירי היתה יכולת גבוהה יותר להתגבר על פערים אלו. אולי מתוקף המספרים הנמוכים, אולי כיוון שרמת התיסכול של יוצאי הפלמ"ח היתה נמוכה יותר, אולי בגלל העובדה כי הגרעין הוקם עוד מכח ההתנדבות ולא כחובה. ברמה הטכנית של האחדה צריך היה עם התבססות החיל לקיים מפעל של תירגום עשרות מונחים טכניים ותעופתיים מאנגלית לעברית, לקבוע תקנים אחידים וכו'.

נראה, כי למרות שמרבית המגויסים היו יוצאי צבאות סדירים, היתה בחיל אותה תחושה של חוסר משמעת וחוסר פורמאליות. בטייסת הראשונה לדוגמא, הוחלט על סבב פיקוד של הטייסים המבוסס על בחירה דמוקרטית של הטייסים. מבנה לא פורמלי זה יכול לבוע משירות הקיים בתנאי מחתרת, אולם הוא דפוס בעייתי ביותר ברמה הארגונית. כנראה בגלל המסורת הסדירה המוכרת לרוב הגרעין המייסד, האי פורמליות התקבלה בחיל האוויר כחוסר תקינות ולכן כבר באפריל '48, בעוד הצבא נמצא בחיתולי הקמתו, במטה ח"א כבר הגיעו למסקנה כי יש הכרח להסדיר את ענין המשמעת התלבושת והדרגות. ענין זה לא מובן מאליו אם מביאים בחשבון את הרקע הפלמ"חי של רבים,

⁵²⁴ הנתונים מובאים שם, עמ. 130, עם תוספת הערה כי על פי נתוני אכ"א מנה השירות באותה עת 675 איש בלבד.

ובמטכ"ל עדיין לא גובשה החלטה בענין זה. לכן הוחלט לקיים מסדר ולהציג את ראשי החיל בפני כל החיילים למען יזהו אותם וינהגו בכבוד הראוי להם ולפי כללי המשמעת.⁵²⁵

חיל האויר במלחמה והתפתחות סוגית מעמד החיל:

עם הכרזת המדינה יצא שירות האוויר מהיותו גוף מחתרתי והפך באחת לחיל אוויר סדיר. המוכנות שלו לעמוד בפני חילות אוויר ערביים היתה נמוכה. למטוסי החיל לא היתה את היכולת לעמוד בפני מטוסי הקרב החדשים יותר שהיו בידי הערבים, בעיקר חיל האוויר המצרי. העובדה כי צבאות ערב לא ניצלו עובדה זו מיד עם ראשית הלחימה איפשרה לחיל האוויר הישראלי לשפר את יכולתו. שבוע לאחר הפלישה הגיעו מטוסי קרב מסוג "מסרשמיט" שנרכשו בצ'כיה, וגם טייסי קרב נוספים, כולל מתנדבים מחו"ל הצטרפו לחיל.

בניגוד לחיל הים, הצורך בחיל האוויר הודגש ע"י כוחות היבשה. אם מחיל הים דרשו בעיקר סיוע בנחיתה מהים, הרי שחיל האוויר נדרש לתת סיוע אווירי ע"י הפצצות של מטרות אויב, עיכוב התקדמות כוחות יבשה של האויב (דוגמת הפצצת טור מצרי גדול ב 29.5 באשדוד, שאמנם לא היתה מוצלחת מבחינה מבצעית אולם היתה לה כנראה השפעה פסיכולוגית רבה על המצרים והטור נעצר⁵²⁶). החל משלהי מאי, הפציץ חיל האוויר גם בירות ערביות (תחילה את עמאן ב 31.5, ושבוע אחר כך את דמשק. החל מהשלישי ביוני כבר יצאו ה'מסרשמיטים' למשימות יירוט כנגד מטוסי אויב וקרבות אוויר הפכו לחלק משיגרת המלחמה. היכולת המבצעית של החיל בשלב זה לא היתה גבוהה. רק משנכנסה לתוקפה ההפוגה הראשונה ניתן היה להתפנות ולקלוט עוד עשרות טייסים מתנדבי מח"ל שחיכו לגיוסם ולקלוט רכש באופן מוגבר (רכבת אווירית יומיומית פעלה מבסיסים בצ'כוסלובקיה וקורסיקה). אולם הפעולה העיקרית שהכינה את החיל טוב יותר לקראת קרבות עשרת הימים היתה פעולת תכנון מקיפה לסיוע אווירי יזום שילווה את כוחות היבשה, בהסתמך על הפעולות האופרטיביות היבשתיות.

כאשר פרצו קרבות עשרת הימים, התברר כי למרות התכנון החיל לא היה מוכן כראוי. התכנון הסתמך על מטוסים שעדיין לא נכנסו לשירות פעיל, וגם היכולת המבצעית ורמת האימון התבררו כלקויות. האוירה בחיל היתה קשה, והיתה ביקורת רבה מצד כוחות הקרקע על הנעשה בחיל. למרות ההתקדמות המבצעית, ובמיוחד מסוף יולי כאשר הגיעו שני מפציצים גדולים מסוג B-17 וקהיר הופצה, בחיל ובצבא היתה הרגשה קשה שלא הכל מתפקד.

כמו בחיל הים, גם כאן הוזמנו יועצים זרים לבדוק את הנעשה בחיל (וראה לעיל). האחד מהם – מרכוס זיו, בחן את הצבא כולו וכמובן גם את חיל הים. ב 22.7 התפרסם דו"ח זיו והביקורת שצוינה בו היתה דומה במידה רבה לביקורת כלפי חיל הים. נקודת הקשר הלקוי בין החיל לצבא ולממשלה עלתה בחריפות רבה. בחיל הים הבעיה הזו היתה משמעותית פחות כיוון שז"ק היה בקשר ישיר עם בן גוריון, אולם אי ההבנה הממשלתית לצרכים המקצועיים של החיל היתה דומה. בן גוריון מציין ביומנו כי: "...אין בממשלה הבנה לצרכי האוירה. מקציבים בנקל כספים לרכישת אוירונים – אבל לא לסידורים בשדות התעופה, לאימון, להחזקה, למכשירים, לקשר ורכב...".⁵²⁷ כלומר קימת אי הבנה מקצועית הגורמת לליקויים בתפקוד. ההבדל המרכזי בענין היחס הממשלתי לחיל האוויר ולחיל הים נעוץ בעובדת המשוכנעות הממשלתית בצורך האופרטיבי המידי בחיל אוויר, בעוד חיל הים היה

⁵²⁶ שם, עמ' 355.

⁵²⁷ עיקרי מסקנותיהם של מרגו וזיו מופיעות אצל: בן גוריון, יומן המלחמה, 22.7. עמ' 615-617.

דומננטי הרבה פחות בלוחמה ובהשתלבות עם כוחות היבשה. בעיה נוספת שציין זיו היא בעית הפיקוד: "אין למפקד חיל האוויר אמון חיל האוויר..", גם זו בעיה מוכרת מחיל הים אולם כאן הרקע הוא שונה. אי הנחת מז"ק נבעה בעיקר מהעובדה כי הוא לא היה מחובר לאנשי הים משום כיוון, והיה למעשה איש פוליטי. מאחר והקמת חיל הים לוותה בסערת פירוק הפלי"ם, שהיתה סוערת בהרבה מפירוק השירות האווירי, הרי שלפן הפוליטי היה משקל רב. אי הנחת משולמן אחריו נבעה בעיקר מהיותו איש מח"ל, מינוי "מוצנח", גם אם מקצועי מאוד.

הדו"ח של ססיל מרגו לא חוסך שבטו מהחיל גם כן: החיל אינו מאורגן, אין לו תכנית, אין בחירה נבונה של מטרות ולכן גם הרכש אינו נכון. חסרה מינהלה חזקה, חסר אימון לאנשים. מרגו מציע לארגן מחדש את מטה החיל, לקיים שינויים אישיים (כולל החלפת מפקד החיל) ולמנות מפקד עליון לחיל האוויר שיהיה שווה דרגה לכל מפקדי המטות ומשני בדרגה רק לרמטכ"ל. כאמור, התפיסה התלת זרועית נדחתה ע"י בן גוריון וחיל האוויר הוגדר כחלק מהמטכ"ל, תוך מתן עצמאות מסוימת בנושאים כגון תקציב (כפוף ישירות לסגן השר במשרד הבטחון) הדרכה, מודיעין באופן חלקי ועוד.

עם כניסת ההפוגה השניה הוחלף מפקד החיל ובמקום עמיר מונה אהרון רמז למפקד. חי יששכרוב מונה כסגן שר לענייני ח"א במשרד הבטחון ומונטי גרין מונה למפקח הכללי על החיל. תקופת ההפוגה השניה היתה תקופת התארגנות מחדש של המטה. בהנחית ססיל מרגו הוגדרו מחדש תפקידי האגפים ונעשתה עבודה לוגיסטית רבה. הבסיסים התארגנו לפי טייסות ויעודן, הוקם אגף ההדרכה והושקעה גם עבודה בנושאי תנאי שירות (האחוז הגבוה יחסית של מתנדבי מח"ל בחיל הוא שהכתיב התעסקות בנושא זה, ואכן חיל האוויר הקדים במידה רבה את שאר החילות בכל הקשור לתנאי השירות של חייליו). עבודה רבה הושקעה בגיבוש היחידות (הן צוותי אויר והן צוותי קרקע) שכן ההרכב האנושי המגוון שכלל מתנדבי מח"ל מארצות שונות, ארצישראלים, עולים מאירופה וכו' יצר בעיות תקשורת לא פשוטות. בעיות אלו אפינו גם את ראשיתו של חיל הים, כאשר צריך היה להתגבר על הרגלי עבודה שונים, שפות ותרבויות שונות וכו'. אמנם תקופת ההפוגה השניה אופינה בשני החילות בפיתוח מערך סמינרים והשקעה בתנאי השירות של החיילים. יש לציין, כי נושאים רבים אשר נחשבו כהתקדמות בתנאי שירות בחיל האוויר, כגון פיתוח מטבחים וחדרי אוכל לקצינים, מערך דרגות מסודר ומדים – אלו נחשבו כלא רצויים אצל חלק גדול מאנשי הספינות, והכוונה כמובן ליוצאי הפלמ"ח שהאי פורמליות היתה להם לערך. אופי יחודי זה הכתיב במידה רבה את העובדה שבחלק מהספינות נדחתה במודע ההבחנה בין צוות הפיקוד לצוות החיילים בנושאים כגון חדרי אוכל, או בנושאי לבוש ופורמליות.

תקופת השיא של חיל האוויר במלחמה היו מבצעי "יואב, ו"חירם" (10-11/48). אלו היו המבצעים החשובים בהם השתתף החיל, והם שימשו במידה רבה כמבחן להתארגנותו ויכולתו המבצעית והארגונית. החיל נבחן לא רק על יכולתו המבצעית אלא גם בשאלת השתלבותו בצבא ושיתוף הפעולה עם החיילות האחרים. שאלה זו היתה גם אחת השאלות המרכזיות אשר ניצבו בפני המטכ"ל כאשר ניגשו למשימת תכנון הצבא לימי שלום. המאבק בין רמז לבין ידן בדבר שאלת עצמאותו של חיל האוויר המשיך עוד מיולי, כאשר הכריע בן גוריון כי מטה חילות האוויר והים יהיו כפופים למטכ"ל. על פי קביעתו של דורי, הוחלט כי חיל האוויר יגייס כ"א מתוך הגיוס הכללי ולא ינהל גיוס נפרד. יחד

עם זאת נקבעה עדיפות לחיל בקבלת בעלי מקצוע או מתנדבים המוכשרים לקורסי הטיס. המיון המקצועי יעשה בתוך החיל ועל פי צרכיו, ולא במסגרת המיון הכללי במטכ"ל. נקבע כי אנשי חיל האוויר כפופים לכל הוראות המטכ"ל, החיל נשען לצורך שירותי רפואה, משטרה צבאית או שירות משפטי על השירותים הכלליים של הצבא, ורק בעניני תקציב הוחלט כי החיל יגיש תקציב נפרד ישירות למשרד הבטחון ולא דרך המטכ"ל. למרות כל אלו, כל עוד כיהן דורי כרמטכ"ל לא נעשה מאמץ לכפות על החיל להעמיק את כפיפותו למטכ"ל. בחיל המשיכו במידה מסוימת להתייחס לצבא כאל "צד שלישי"⁵²⁸, התפתחות מבנה המטה של חיל האוויר היה במידה רבה כשל מטה זרועי לכל דבר, דבר שיצר מבנה מורכב ומסורבל מצד אחד והכביד תקציבית על תקציב הבטחון הכולל, ומצד שני הקטין את יכולת הפיקוח של המטכ"ל על החיל⁵²⁹.

מצב זה השתנה עם מינויו של ידן לרמטכ"ל באוקטובר 49'. במוקד העימות בין המטכ"ל לבין מטה חיל האוויר עמדו שאלות עקרוניות כגון כפיפותו של המודיעין האווירי למודיעין הכללי. רמז המשיך לדרוש כי חילות הים והאוויר יוגדרו כזרועות עצמאיות ברה ארגון של הצבא לימי שלום. בן גוריון דחה את דעתו ודבק בשיטת הפיקוד האחד: "מטה אחד לכל החילות, שיש בו נציגי שלושת השירותים, ולכל שירות יש מפקד"⁵³⁰. בן גוריון הדגיש כי הנסיבות ההסטוריות יצרו את צה"ל כצבא יבשתי, כאשר כוחות הים והאוויר בו הם כוחות מסייעים. הצרכים היחודיים לחילות אלו יכולים להיפתר בביזור הסמכויות לנושאים יעודיים כפי שנקבע, ובקיום סגני השרים לעניני הצי והאוויריה במשרד הבטחון.

הדעה כי יש לקיים מטה אחד, היתה כבר מקובלת אז גם על היועצים הזרים. הדעה היתה כי ההפרדה גורמת לעומס תקציבי ובזבוז כ"א וכן לקשיי תיאום. הנספח האמריקני יעץ "להימנע מהטעות האמריקנית" וציין כי הגנרל אייזנהאואר מונה לבדוק מהלכים לאיחוד הזרועות בארה"ב. גו'הן הידלרינג, גנרל אמריקני שביקר בארץ ויעץ לבן גוריון הזהיר גם הוא כנגד הפרדת הצבא לשלוש זרועות. גם הוא יעץ על מטה עליון אחד, שלכל זרוע פיקוד ומטה משלה.⁵³¹ הוקמו שתי ועדות לפתרון הבעיה: האחת מטעם שר הבטחון בראשות שאול אביגור, והשניה מטעם מפקד חיל האוויר בראשות ראש להק ד. שמשוני. מסקנות שתי הועדות היו דומות. ועדת שמשוני קבעה כי: "הקמת מטה עליון מצומצם ומטה נפרד עבור כל חיל הוא האמצעי הטוב ביותר להקמת צבא הגנה מאוחד". הועדה קבעה כי תפקיד מפקד חיל האוויר לשמש יועץ צבאי ראשי למפקד העליון ולשר הבטחון, והוא נושא באחריות הסופית בפני המצביא העליון לתכנון, אימון, הפעלה ופיקוד על כל יחידות החיל וטייסותיו. ועדת אביגור הגיעה למסקנות דומות, וגם היא המליצה על פיקוד מבצעי עליון לשלושת החילות. בהכירה ביחודיות של החיל היא מציעה גם "א" להפסיק את תלותו הישירה של חה"א במטה הכללי הקיים ובשורותיו (בעיקר בשרותי אג"א ואכ"א). (ב) למסור למטה חיל האוויר את מלא הסמכות

⁵²⁸ גלבר, גרעין לצבא עברי, עמ. 372.

⁵²⁹ פרוט מבנה מטה החיל, אצל אוסטפלד, צבא נולד, עמ. 557.

⁵³⁰ בן גוריון, יומן המלחמה, 22.7.49 עמ. 615-617.

⁵³¹ שם, 9.5.49.

והאחריות על בנין חה"א, אימונו וארגונו. ג) לקיים במשרד הבטחון אגף מיוחד לטיפול בצרכים היעודיים של החיל בתחום המשאבים, האמצעים הלוגיסטיים והתקציביים...".⁵³²

המאבקים בין ידין לרמז נמשכו, למרות הקביעה החד משמעית של שר הבטחון בדבר קיומו של פיקוד עליון אחד, נמשכו הדיונים בדבר חלוקת הסמכויות בין המטות השונים. בבסיס המאבק הונח ללא ספק תפיסה שונה בדבר מקומו ותפקידו של חיל האוויר בצבא העתידי. רמז ראה לטווח ארוך חייל שיכריע את המערכה. בתנאי המציאות של '49 – '48 היה זה הכח היבשתי שעליו מוטלת היתה ההכרעה בקרב. יתכן והיו משולבים כאן גם המאבקים הישנים בין יוצאי המחותרת (רובם משולבים במטכ"ל כמפקדי אגפים) לבין התפיסה של משוחררי הצבא הבריטי. חיל האוויר היה רובו ככולו יצירה של יוצאי הצבא הבריטי. 'להגנה' היתה עליו למעשה השפעה מועטה מבחינת התפתחותו המבנית. יתכן ואי הרצון לנתק את החיל הזה (כמו גם את הזרוע הימית) מהצבא היבשתי יונק גם ממקורות אלו.

לבסוף התפטר רמז מתפקידו ובמקומו נכנס שלמה שמיר, מי שהיה מפקד חיל הים, ועיקר תפקידו שם היה לבסס ולהכניס את חיל הים למסגרת הצבא.

סיכום:

ניתן לראות הרבה מן הדמיון בהתפתחות ובנית שני החילות. מעצם היותם שונים ויעודיים מהצבא כולו, הוכתבו בעיות יחודיות וצרכים יחודיים, אשר דרשו פתרונות אחרים מאשר הצבא כולו. שני החילות התחילו למעשה בחסר רב בידע מקצועי ובציוד. לשני החילות דרוש היה רכש יחודי, הדרכה יחודית וגיוס יחודי בכ"א לפחות עבור התפקידים המבצעיים. בשני החילות עמדה לדיון שאלת הקשר עם הצבא והכפיפות למטכ"ל.

יחד עם זאת גדול השוני. נראה כי חיל האוויר הצליח להתגבר מהר יותר על "מחלות הילדות", וגם היה בעל מקום משמעותי יותר במלחמה. עובדה זאת ניתן להסביר בנתונים הבאים:

א. בניתו של חיל האוויר לוותה בפחות משברים פוליטיים ואישיים על רקע ניתוק מח' הטיס מהפלמ"ח, וזאת כיוון שהשירות נבנה בתחילה עוד במסגרת ה'הגנה'. גם לאחר קום המדינה העדיף בן גוריון להימנע מחיכוכים עם המטכ"ל בשאלת מבנה וכפיפות החיל. ניתוק הפלי"ם מהפלמ"ח היה סוּעָר יותר, בין היתר כיוון והפלי"ם היה גוף משמעותי מאוד במסגרת המאבק בבריטים וראה עצמו כמוביל במשימות הלאומיות.

ב. בשירות האווירי היתה עליונות מקצועית ברורה ליוצאי חיילות סדירים (ה RAF ואחרים) הן בצוותי האוויר והן בצוותים הטכניים. המעבר לחיל סדיר בעל נורמות עבודה המקובלות באוויריות סדירות היה מהיר יותר.

ג. בגלל ההרכב האנושי והמקצועי של החיל, הצליחו להתגבר מהר יותר על ההבדלים בין קבוצות הגיוס השונות, ולהגיע לכלל עבודה משותפת. לא נפקדו מקומם של בעיות על רקע שונות: אנשי מח"ל נתקלו במידה ידועה של חשדנות ואי קבלה, המתח הנתון בין יוצאי ה'הגנה' ליוצאי הצבא הבריטי התבטא בעיקר בסוגיות פיקוד, אבל בראיה כללית נראה כי גיבוש החיל לגוף אחד היה

מהיר יותר. בחיל הים לא היה למעשה גוף מקצועי גדול מספיק של יוצאי ציים זרים בעלי עבר קרבי אשר יכול היה להכתיב נורמות עבודה ותפיסת לחימה. לעומת זאת היה גוף גדול ומגובש של יצרי הפל"ם שהיו בעלי מסורת ארגונית, מוטוויציה גדולה וראו עצמם ובצדק כציר המרכזי שנשא בנטל המשימות הלאומיות עד כה, אלא שנסיגתם והידע המקצועי שלהם לא התאים ליעודו של צי סדיר.

ד. הצורך של צה"ל בכח אווירי שיוכל להשתלב בתפקידים מקצועיים כבר בימי הקרבות לא היה מוטל בספק. הדרישה של חיילות היבשה לשת"פ וסיוע אווירי והצורך לשמור על שמיים נקיים הכתיבו גם מערכת תקציבית גדולה לרכש וגיוס. ההכרה בנחיצותו של שירות אווירי טוב ובהקצאת משאבים לו גובשה עוד לפני פלישת צבאות ערב. לדוגמא ניתן להראות שינויי תקציב שערך בן גוריון בתקציב ה'הגנה' ב 4.2.48: במכתב לזברסקי (גזבר ההסתדרות ואחר כך גזבר משרד הבטחון בימי המלחמה) הוא מנחה אותו "... בסיכום התקציב ששלחת לי יש לעשות תיקון אחד לא קטן – לאוירה ידרשו 489,200 לא"י, ולא 60,000 לא"י. בכבוד"⁵³³. חיל הים נדרש לשת"פ עם כוחות היבשה בעיקר לפעולות נחיתה, ולא הצליח להוכיח את יכולתו בתחום זה. למעשה לא היה לו תפקיד מרכזי במהלך הלחימה אלא יועדו לו תפקידי סיוע בלבד – ענין זה גזר גם את יחס המטכ"ל ועוד זמן רב לאחר סיום הקרבות היה על חיל הים להוכיח את נחיצותו לצבא. ה. יש לציין כי מוכנותו של ח"א לקראת הפלישה היתה נמוכה מאוד. מאחר והשירות האווירי החל דרכו באופן מחתרתי, תחת כנפיהם של חברת 'אורן' ושל 'קלוב התעופה' – גם רמת האימון ורמת הכלים שעמדו לרשותו היו נמוכים. עיקר הרכש לא יכל להגיע לארץ טרם הפינוי המנדטורי. עם הפלישה היה חיל האוויר הישראלי בנחיתות ברורה למול חילות האוויר הרבים. העורף האזרחי הופצץ ועשרות אזרחים נהרגו ונפצעו למול אי היכולת האווירית לשמור על שמיים נקיים ולהתגונן בפני ארטילריה ערבית. ב 29.5 נכנסו לשירות מטוסי הקרב הראשונים, ולמעשה יכל היה חיל האוויר לעבור ללוחמה התקפית. מרגע זה היתה לחיל היכולת להיכנס לקרבות אוויר, להפציץ הפצצות יזומות ואחר כך גם בעומק עורף האויב והפצצת הבירות הערביות. עם התגברות הגעת הרכש, ואיתו זרם המתנדבים מחו"ל גדלה תרומתו של החיל להצלחת המלחמה.

נראה כי שאלת כפיפותו הארגונית של החיל נפתרה באופן דומה הן בחיל הים והן בחיל האוויר. כפי שהוראה, בשני החיילות הוגדרה כפיפות מבצעית וארגונית למטכ"ל, תוך מתן אוטונומיה מסוימת בנושאים יעודיים כגון מודיעין, הדרכה ובאופן חלקי גם בעניני רכש. התפיסה התלת זרועית לא קימת למעשה בצה"ל ומפקדי חילות האוויר והים נותרו כפופים לרמטכ"ל. נראה כי עיקר המאבק על מעמד חילות האוויר והים התבצע דווקא בחיל האוויר, בעיקר כיוון שחיל הים היה עדיין מוגבל בהיקפו ובהיקף פעולתו.

⁵³³ אייל, שורשי חיל האוויר, עמ' 150.

פרק ז': תרומת חיל הים למבצעי מלחמת העצמאות.

על מבצעי חיל הים במלחמת העצמאות כתב אליעזר טל מפורטות בספרו.⁵³⁴ אין כוונתי לשוב ולפרט כאן את כל הפעילות המבצעית בה השתתף כח ימי, אלא לנסות ולראות באופן כולל את היקף תרומתו של החיל למאמץ המלחמתי שהביא להקמת מדינת ישראל. כפי שכבר צוין בעבודה לא אחת, הצורך בכח ימי לא היה צורך ברור ומובן מאליו למערכת הבטחונית הישראלית. הקמת הפלי"ם נבעה במידה רבע עקב "לחץ מלמטה" של אנשים בודדים, משוגעים לדבר, שראו בחשיבות הענין. גם הקמת השירות הימי, למרות שעצם היותו כבר לא עמד לדיון, לוותה בהתלבטויות ופקפוקים מצד הפיקוד: האם תהיה זו זרוע עצמאית? מה יהיה אופי השירות? האם ייועד לליווי חופי וסיוע לכוחות היבשה, או שיש להכשירו ללוחמה ימית? בן גוריון מעולם לא פקפק בצורך להקים חיל ים מבצעי ומלא. "כיבוש הים" היה חלק מתפיסתו הצינונית (בהרחבה כלל המושג גם כיבוש התחבורה הימית, הדיג והתישבות חופית) והוא שב והזכיר אותו פעמים רבות:

ב 6.2.48 הוא אמר: "...יש עוד שטח אחד שימלא תפקיד גדול בבטחון, בעליה ובהתישבות, ושטח זה גדול אפילו מהנגב, גדול מכל ארץ ישראל – זהו הים. זהו אחד החלקים החשובים ביותר של ארץ ישראל, של המדינה היהודית. שם אין "שלנו" ו"לא שלנו", וגם לפי המושגים של קק"ל אין צורך לקנותו בטאבו. דרושים רק שני דברים: אניות ויורדי-ים...אינני בטוח שנוכל לשלוח אנשים לנגב דרך עזה ומחסמיה – ודרוש לנו שטח כזה כאמצעי תחבורה, לא רק עם העולם הגדול, אלא גם עם חלקי ארצנו. שטח זה דרוש לנו גם בשביל עליה, הוא גם יסוד להתישבות...דרך בים היא צורך חיוני של בטחון. יריבינו יעזרו במדבר, עלינו להעזר בים, בלי לוותר גם על המדבר."⁵³⁵ בן גוריון כיוון בדבריו לא רק לבנית כח מגן ימי, אלא גם לעידוד הימאות האזרחית וההתישבות הימית. במקום אחר הוא אומר: "...אבל הים אינו אמצעי תחבורה בלבד, אם כי קשה להפריז בחשיבותו מבחינה זו. הים הוא מקור מזון וחומר גלמי לא פחות מהאדמה. הדיג והשיט עשויים להיות מקור פרנסה לרבות ולמאות אלפים מבני ישראל – אם נכיר ערכו של הים וימצא בנו העוז והכושר לרדות בדגת הים וגליו..."⁵³⁶ דוגמא נוספת: "...בים תלוי במידה רבה עתידנו המשק, והים צופן אפשרויות בלתי מוגבלות של התישבות, ואין זה פרדוס. הים אינו מדבר מים, כפי שנראה הדבר לרבים. הים הוא אוצר בלום שלא יחסר בו כל...כיבוש הים זוהי מההרפתקות העליונות ועשירות התוצאות ביותר שנפלו בחלקו של האדם.... הרפתקה אדירה זו עדיין מחכה לתיקונה בישראל, וחיל הים הוא רק התחלתה המיצערה."⁵³⁷ כפי שכיבוש הים נראה בלהט הבן גוריוני משימה ציונית ראשונית בחשיבותה, כך הכח הימי הצבאי, שכאמור הצורך בו ובעצמתו לא פוקפק על ידי ה"זקן" מעולם: "...וגם בטחון המדינה תלוי בים. ציודנו, מזוננו, מסחרנו, נישא על גלי הים, ובלי שלטון וכח ימי לא יעמוד לנו צבא היבשה

⁵³⁴ טל א', מבצעי חיל הים במלחמת הקוממיות, הוצ' מערכות, 1964. (להלן: טל, מבצעי חיל הים).

⁵³⁵ בן גוריון, יומן המלחמה, (עריכת דיבלין ג' ודר. אורן א'), הוצ' משהב"ט, 1982, עמ. 212. (להלן: בן גוריון, יומן המלחמה), בן גוריון, בהלחם עם עמ. 62-74.

⁵³⁶ בן גוריון, צבא ובטחון, הוצ' מערכות, 1955 עמ. 186. (להלן: בן גוריון, צבא ובטחון).

⁵³⁷ שם, עמ. 184-185.

וחיל האויר החזק ביותר. אין כמובן לזלזל בערך צבא היבשה והאויר... אולם בלי שלטון בים תיהפך מדינת ישראל ל"עיר נצורה"....⁵³⁸

אולם, כאמור, לא כולם היו שותפים לראית הנחיצות בכח ימי העומד ברשות עצמו. הפלי"ם, גם כשהוקם, נועד בראש ובראשונה לתפקידי סיוע למפעל ההעפלה. משימה לאומית זו כבר לא היתה במוקד עם הקמת המדינה. התפקידים הימיים האחרים שנועדו לפלי"ם היו בעלי אופי של סיוע למאמץ היבשתי: העברת כוחות, הספקה בדרך הים. תפקידי החבלה הימית שהתפתחו בשלב מאוחר יחסית של המאבק (וראה בפרקים א', ד') היו היחידים שנדמו כבעלי אופי ימי מובהק, אולם חולית החבלה לא נתפסה כחלק של הפלי"ם (הם היו יחידה עצמאית בגדוד הרביעי של הפלמ"ח, ונשענו על הפלי"ם בציווד והספקה), וגם כאשר החלו הדיונים על הקמת השירות הימי לא היה ברור לכולם מיקומה ורמת עצמאותה.⁵³⁹

בתכניות הראשונות שהוגשו לבן גוריון להקמת צבא סדיר, נפקד מקומו של חיל ים. תכנית לסקוב/עשת שהוגשה ב 30.5.48 אינה מזכירה כלל חיל ים עצמאי אלא כחלק מכח המחץ "שירותים מיוחדים". תכנית רטנר/פינשטיין שהוגשה ב 2.6.48 נעדרת גם היא אזכור לכח ימי נפרד, כנראה כיוון שההתייחסות לכח ימי היתה כחלק מהתפקידים המיוחדים של הפלמ"ח. תכנית גלברמן שהוגשה ב 30.5.48 גם היא מדלגת לחלוטין על אזכור כח ימי או אוירי.⁵⁴⁰ בן גוריון עצמו מציע בתכנית הראשונה (שלא התקבלה ע"י המטכ"ל) כי הכח הימי יהווה למעשה הרחבה של הפלי"ם מבחינת כ"א בלבד, והוא יכלול במסגרת חיל המחץ. לפי העולה מתכניות אלו, לא היה ברור תפקידו ומעמדו של חיל ים מבצעי, אם בכלל. הכללתו מסגרת כח המחץ של הפלמ"ח (או אחר, שיוקם במסגרת הצבא הנולי) מעידים כי תפקידי החבלה הימית הם היחידים שנותרו משמעותיים בעיני המתכננים. לחבלה ימית ניתן להוסיף תפקידי סיוע לחיל היבשה והנחתת כוחות או הספקה, אולם אין צורך בסדרי כוחות של חיל שלם לצורך כך, ואלו תפקידים שנתפסו כנקודתיים, כיאות לתפקידי מחץ. (באותו זמן עלו תכניות להקמת שירות ימי, הכוללות תפקידים נוספים של משמר חופים בעיקרם, וראה להלן) גישה זו נשענת על תפיסת האיום הימי, שבמרבית המקרים לא היתה קיימת בתודעת המתכננים. מאחר ותפקידי ליווי ההעפלה הינם ברי חלוף עם סיום המנדט, החלופה להם יכולה להתייחס רק לליווי ספינות עולים והספקה מול סגר ערבי אפשרי. הכח הימי הערבי הארצישראלי לא נתפס כאיום, בעיקר כיוון ולא היה קים,⁵⁴¹ וכל עוד תפיסת האויב כללה בעיקר את ערביי א"י (ואת הבריטים במקרים מסוימים) לא ברור היה הצורך בכח ימי אחר. על רקע זה מובנת התפיסה הממזערת את מקומו של חיל ים עתידי.

כאשר בוחנים את ההצעות היחודיות לפיתוח כח ימי (התכניות עלו משלהי '47, בעקבות החלטת הכ"ט בנובמבר, והן נפרדות מהדיון על מקומו של כח ימי זה בתוך הצבא, וראה לעיל) עולה כי גם כאן לא מיועד לכח זה תפקיד של לוחמה ימית, אלא יותר של משמר חופי. התכניות שהעלה

⁵³⁸ שם, עמ' 184. הדברים אמנם נאמרו לאחר המלחמה, בטקס סיום קורס חובלים, 1950, אולם רוח זו אפינה את מחשבתו החל מלקיחת תיק הבטחון.

⁵³⁹ כזכור, נפקד מקומו של החבלה הימית בהגדרת תפקידי חיל הים, בכל התכניות המוצעות. יגאל אלון ראה את תפקיד החבלה כחלק מתפקידי כח מחץ כללי, שישאר תחת פיקוד הפלמ"ח, וראה בהרחבה בפרק ד'.

⁵⁴⁰ וראה בהרחבה בפרק ג'. התכניות מפורטות אצל פעיל מ', מהגנה לצבא הגנה, הוצ' זמורה ביתן, 1979. עמ' 256-263, 257.

⁵⁴¹ וראה פירוט בפרק ב'.

הסקטור האזרחי (בעיקר אנשי הסוכנות והחי"ל) כללו תפקידי חופש גישה ופעולה חופית, קיום חופש תחבורה ימית לארץ (ספינות מעפילים, ציוד ומסחר), פריצת מצור ימי אפשרי, קיום קשר חופי במקרה ניתוק (הספקה והעברת כוחות יבשתיים). התכנית שעלתה במטכ"ל (ונשענה על הפלי"ם כבסיס הכח) הוסיפה לנ"ל גם תפקידי נחיתה ימית. תפקידי חבלה נעדרו מכל התכניות, כנראה מתוך הנחה כי הם ישארו כלולים בכח המחץ (על פי תפיסת אלון, וגם מתוך תפיסת האיום הימי שכאמור לא השאירה הרבה מקום לפעולות חבלה כנגד הערבים. פעילות חולית החבלה טרם הקמת המדינה כוונה כנגד הבריטים)⁵⁴²

בן גוריון לא היה שותף לתפיסה זו כבר מהתחלה, כיוון שלא היה שותף לתפיסת האיום הימי. בעוד במטכ"ל ובפלמ"ח רואים את האויב המרכזי בערביי ארץ ישראל, ולכן בוסס כח המגן העתידי על הפלמ"ח, הרי שבן גוריון הוביל את התפיסה כי האויב האמיתי יהיו מדינות ערב על צבאותיהן הסדירים. כבר ב-1936 הוא כתב ביומנו כי "אנו עומדים בפני סכנת מלחמה עולמית ואי אפשר לדעת מה יהיה מצבה של אנגליה במקרה זה ואם תוכל להגן עלינו. הסכנה הצפויה לנו הינה לא פרעות אלא השמדה, כי התוקפים לא יהיו ערביי ארץ ישראל בלבד אלא אולי עירק וסעודיה, ועלינו להסיק מסקנה פוליטית וצבאית.. עלינו להאחז בים.. להאחז בהרים.. להקים בארץ תעשייה מתאימה למען לא נהיה תלויים בחו"ל".⁵⁴³ בשנים ההם הוביל קו מחשבה זה את בן גוריון להכרה כי יש להאבק על הקמת מדינה עברית (ומכאן לתכנית בילטמור שהתפרסמה ב-1942). בקונגרס הציוני ה-26 בדצמבר 1946 הוא טוען כי: "הבעיה הראשית היא בעית בטחון... אין זו כידוע לכם בעיה חדשה בארץ. אולם זו הוצגה עכשיו בנסיבות חדשות ושונות לגמרי.. עכשיו אנו עומדים לפני מצב חדש לגמרי. א"י מוקפת מדינות ערביות עצמאיות. אלו הן מדינות שיש בזכותן לרכוש ולייצר נשק, להקים צבאות ולאמן אותם.. התקפת ערביי א"י אינה מסכנת את הישוב העברי, אולם יש סכנה שהמדינות הערביות השכנות ישלחו את צבאן לתקוף את הישוב ולהשמידו".⁵⁴⁴ (כפי שכבר נכתב, היו עוד בודדים שהכירו בסכנה של מתקפה ערבית כוללת, כגון יוחנן רטנר ומרדכי קפלן. רטנר אמר כי: "אנחנו צריכים לקחת בחשבון צבא זה או אחר, אם לא קואליציה של צבאות ערב, ולהכין תכנית פעולה נגדם".⁵⁴⁵

כפי שהוראה בפרק ב', האיום הימי המרכזי הוצג מצד המצרים, איום שהתפתח עם התפתחות המלחמה והכתיב במידה רבה את תפיסת הלוחמה של חיל הים ואת הצטיידותו בכלים.

בבחינת היקף הכוחות של החיל הצעיר עולה התחלה קשה גם כן. בדצמבר 48 מהווה חיל הים 2% בלבד מכח האדם הצה"לי⁵⁴⁶, הוצ' התקציב של חיל הים בין אוקטובר '47 למרץ '49 היו 1.5% מהתקציב הצה"לי (לא כולל תקציב רכש)⁵⁴⁷ תקציב הרכש היה כמובן גבוה ביותר, כיוון ומדובר בכלים יקרים (כך גם לגבי השירות האווירי). מכל מקום, החיל הצעיר לא היה ערוך מבחינת כלי שיט למלחמה ימית אמיתית, ורוב הרכש הגיע למעשה רק עם סיום הקרבות.⁵⁴⁸

⁵⁴² וראה בפירוט פרק ג'.

⁵⁴³ אוסטפלד ז', צבא נולד, הוצ' משהב"ט, 1994, עמ. 15. (להלן: אוסטפלד, צבא נולד)

⁵⁴⁴ שם עמ. 16.

⁵⁴⁵ שם עמ. 9. וראה בהרחבה בפרק ב'.

⁵⁴⁶ שם עמ. 824.

⁵⁴⁷ שם עמ. 953. מבוסס על יומן בן גוריון ועל טבלה שנערכה בראשית שנות החמישים על ידי מח' הכספים במשרד

הבטחון.

⁵⁴⁸ וראה בפרוט בפרק ד'.

מכל העולה עד כה, נראה כי מעמדו של חיל הים במסגרת הצה"לית ההולכת ונבנית היה רופף. הדיונים על מעמדו של החיל (זרוע נפרדת או בכפיפות למטכ"ל) והויכוחים הקשים שליוו את הנתקויות מהפל"ים החלישו את כוחו ואת מעמדו.

סקירת פעילות חיל הים במלחמת העצמאות מתחילה מהקמת השירות הימי, במרץ 47'. למעשה, בתקופת "מלחמת האזרחים", כלומר למן החלטת כ"ט בנובמבר, לא היתה פעילות ימית משמעותית, שכן הפעילות הערבית לא כללה כל נגיעה לתחום הימי. הגורם הערבי המקומי לא היה בעל יכולת או תפיסה ימית, ולכן במסגרת המאורעות ששטפו את הארץ לאחר החלטת החלוקה, נפקד מקומם של ארועי ימיים. הפעילות הימית היהודית המשיכה להתמקד בתחומים בהם התמקד הפלי"ם טרם הכרזת החלוקה: המשך פעילות ההעפלה (הסגר הבריטי על חופי הארץ נמשך למעשה למרות החלטת החלוקה) שנמשכה אמנם ללא התנגדות מעפילים לתפיסתם ע"י הבריטים, הבטחת נמל חיפה ע"י פלוגת הנמל עד ליום שחרור חיפה, פסח 48', וסיוע לכוחות היבשה. פעולות חולית החבלה כנגד הבריטים הופסקו לאחר הודעת הבריטים על יציאתם מהארץ (הפעילות חודשה למעשה עם הקמת החוליה באירופה לפיגוע במשלוחי נשק לערבים ע"י יוס"ה דרור ב-13.5.48, וראה בפרוט בפרק ד').

השירות הימי, שעל הקמתו הוכרז ב-17.3.48 התארגן מתחילתו ללוחמה כנגד צבאות ערב, על פי התפיסה שהתווה בן גוריון, אולם בזמן הראשון נדרש לתפקידי סיוע כנגד כוחות ערביים מקומיים. שלב הלוחמה למן "מפנה נחשון", התאפיין באופנסיבה יהודית במגמה להשתלט על שטח המדינה היהודית לפי תכנית האו"ם ועל שטחים יהודיים מחוץ לגבולות אלו. חיל הים, שהיה בשלבי ארגון ראשוניים לא יכל היה לקחת חלק בכל הפעילות האפשרית. "תכנית ד" כללה בתוכה תכנית מבצעית מיוחדת לפלי"ם. (כפי שכתב ב-12.3 ידן לגלילי). ההנחיה נכתבה לפני הקמת השירות הימי, אולם מתוך ראייה ברורה כי הוא יקום בנפרד מהפלמ"ח, ולכן ידן מתיחס לפלי"ם כאל אגף ימי במטה (כלומר ללא כפיפות פיקודית לפלמ"ח). נראה, כי לצורך פעילות ימית הקשורה בצרכי המלחמה, הוחלט להתבסס על הפלי"ם בכל הקשור לציד וכ"א. ידן מציין לגלילי כי מבצעי הפלי"ם המתוכננים כוללים פעולות כנגד ערי החוף ומצורים, אולם הוא מדגיש כי: "את היחידות הנ"ל (והכוונה לפלי"ם) יהיה צורך לארגן במתכונת צבאית ימית, כפי שיקבע ע"י המומחים, בהתאם למשימות הנ"ל. 2) היחידות הללו חייבות להיות כפופות במישרין בכל הנוגע לבצוע המשימות למטכ"ל. 3) בעיות הים מבחינה צבאית וכלכלית הקשורות בצרכי המלחמה מקיפות בעיות רבות ונוספות מחוץ לתפקידי הנ"ל. לשם זה יהיה צורך להקים שירות מיוחד לשירות הימי שיטפל בכל הבעיות, כגון אימון, חיול, קניית סירות וכיו"ב. הפלי"ם יודרך ע"י השרות הנ"ל בכל הענינים המקצועיים הימיים וכן בענין קליטת האנשים ורכישת ציוד"⁵⁴⁹. מקומו של השירות הימי בתכנית ד' היה מותנה ביכולת שלא היתה קיימת בעת כתיבת התכנית. מאופי התכנית עולה כי המטכ"ל גם לא התבסס על עזרה ימית אלא היה שמח לקבלה אם תתאפשר.

המשימה הימית החשובה ביותר בתקופה זו כללה עזרה לחטיבת "כרמלי" במבצע 'בן עמי', לטיהור הגליל המערבי. חיל הים סייע בהכנות לקראת המבצע (12-15/5) הן בהעברת לוחמים ונשק מחיפה

⁵⁴⁹ מידן אל 'הלל', 12.3.48, ארכיון יד טבנקין 167/2/10.

לנהריה, והן בפינוי ילדים ונשים מנהריה לחיפה. כמו כן הועברה הספקה, כולל מזון, חומרי נפץ ותחמושת, ציוד רפואי, דלק, בגדים וכו'. במסגרת המבצע נעשה נסיון נחיתה בחוף הלבנון שנכשל.⁵⁵⁰ פעולות נוספות שביצע חיל הים בתקופה זו כוללות את "מבצע שלל 1" שמטרתו פיגוע באניה 'לינו' – אניה נושאת דגל איטלקי ועליה נשק ותחמושת המיועדים לפריקה בבירות. ה'דרום אפריקה' יצאה ב 3.4.לכיוון רודוס לצפות ל'לינו', אולם ב 5.4 התקבלה הידיעה כי ה'לינו' כבר נתפסה וטובעה בנמל בארי באיטליה (ע"י חולית החבלה באירופה, בפיקוד ה'מוסד', וראה בפרק א') – למעשה כל ה"מבצע" כלל הפלגת אימון. ב 10.4.48 הועברו נשק ותחמושת ע"י חיל הים מחיפה לחוף קרית חיים (ומשם לעין השופט).

סיום המנדט ב 15.5 שינה את המצב בזירה, אולם מצב הסד"כ של חיל הים רק החל להשתנות. אח"י 'אילת' נכנסה לשירות רק ב 21.5. הקורבטות 'ווג'ווד' ו'הגנה' נכנסו ביוני – יולי (יחד עם עוד גוררת עץ ופולשת, ו 4 ספינות משמר). הכנסת הקורבטות וה'אילת' איפשרה למעשה לחיל לראשונה יכולת התקפית ימית, שבאה לידי ביטוי בחודשים שיבואו.

סקירת פעילות חיל הים בגיזרה הדרומית:

מאחר והכח הימי הערבי העיקרי היה הצי המצרי, מטבע הדברים התרכזו רוב הפעילות של חיל הים בגיזרה הדרומית.

מה 15.5.48 – ההפוגה הראשונה (11.6) הופעלו כנגד ישראל כוחות ימיים מצריים. ב 2.6 הופגזה קיסריה, בשטח אימונים ליד קיבוץ שדות ים. לא היו נפגעים.

ב 4.6.48 התקרבה שיירה של שלוש אניות מצריות לכיוון ת"א (אנית הובלה נושאת צבא – "אמריה פאוזיה", פולשת גדולה L.C.T וקורבטה). זיהוי לא נכון של תצפית חוף זיהה רק אניה אחת, ולכן יצאה מולה ה'אילת' (מזוינת בשני תותחי 20 מ"מ ומס' מכוונת יריה). כשנוצר קשר עין בין ה'אילת' לשיירה המצרית, ולאחר שתבררה הטעות, היה ברור כי ללא סיוע אוירי לא תוכל ה'אילת' לעשות הרבה, והיא החלה לחזור צפונה. לאחר 10 דק' הפלגה חגה האילת על מקומה כדי לבחון את תגובת המצרים. הקורבטה המצרית הגבירה מהירות וירתה לכיוון ה'אילת' שני פגזים. כח האש של האילת היה מצומצם, ופגזיה לא הצליחו להגיע לקורבטה המצרית, שהמשיכה להמטיר פגזים. בינתיים התקדמו שתי האניות האחרות לכיוון צפון. אחד הצעדים המפתיעים המצרים בשלב זה היה פניה דרומה והפלגה של כעשר דקות דרומה של השיירה המצרית. סיבת פעולה זו לא נודעה, אולם לאחריה המשיכו המצרים להפליג צפונה. משהגיעו מול יפו נכנס חיל האויר לפעולה, אולם מטוס ה'בוננזה' שיצא כנגד הקורבטה הותקף באש נגד מטוסים חזקה, ולא הצליח לעצור את ההתקדמות המצרית. הקרב נמשך עוד כשעתיים וחצי במהלכן התקיף ח"א עוד שתי התקפות אוויריות, וה'אילת' תימרנה והטרידה את הפולשת. תוצאות הקרב היו נסיגת השיירה המצרית, ה"אמריה פאוזיה" כנראה נפגעה קל, וח"א איבד אחד ממטוסיו ועימו את דוד שפרינצק ומתי סוקניק.⁵⁵¹

⁵⁵⁰ טל, מבצעי חיל הים, עמ. 62.
⁵⁵¹ פרוט הקרב מופיע שם, עמ. 89-93.

מטרת הפעולה המצרית לא היתה ברורה. יציאה לאור יום ממצריים לכיוון ת"א מחייבת התגלות, כלומר לא נסמכו על גורם ההפתעה. קיומו של בסיס ח"א בצפון ת"א היה ידוע למצרים ככל הנראה. לא ברורה מטרת הנחתת כ-800 חיל בחופי ת"א לאור יום, ללא גורם הפתעה (ואולי יש כאן חוסר ההערכה מוחלט לכח הישראלי). גם ההתנהגות בשעת הקרב לא היתה מובנת כיוון ולאניות המצריות היה, לפי ההערכה הישראלית כח אש מספיק כדי לפגוע ב'אילת'. עד שלא יחשפו המסמכים המצרים בענין זה לא נדע את התשובה.

שתי הפעולות שנסקרו היו למעשה שתי הפעולות ההתקפיות היחידות שביצע הצי המצרי. למרות דלות האמצעים שעמדו לרשות חיל הים, נראה היה כי פעולת ההרתעה עשתה את שלה. הפעילות המצרית המוגבלת, בניגוד להערכות הישראליות, נובעת ככל הנראה גם מפערים בין היכולת המצרית האמיתית לבין הערכתה ע"י ישראל, אולם גם מיכולתה של ישראל להציב הרתעה מסוימת מול הצי המצרי.⁵⁵²

עד ה-31.12.1948 לא היו עוד פעולות התקפיות של הצי המצרי. פעילותם התרכזת בעיקר בהעברת כוחות והספקה לרצועת עזה ובסיוורים לאורך החוף הדרומי הישראלי. הסיוורים לא היו שיטתיים או סדירים ובד"כ לא הגיעו לידי התנגשות עם כלים ישראליים. (למעט ארוע ב-11.6.48 – יום כניסת ההפוגה הראשונה לתקפה. ה'ווג'וד', 'התקווה' ו'אילת' הפליגו מכיוון ת"א ויפו לעבר ה'אמירה פאזיה' שהתקרבה אל החוף. מכיוון שההפוגה נכנסה לתקפה לא התנהל קרב והשיטת המצרית לא נלקחה בשבי למרות עדיפות הכוחות הישראלית, והיא הורתה לשוט חזרה לעבר מצרים). העברת הכוחות וההספקה לעזה התבררה כמשימה העיקרית של הצי המצרי. שימוש בדרך הים היה נוח בשלב זה למצרים, שכן כל עוד לא היה בידי הישראלים כח ימי ראוי, היתה זו דרך העברה בטוחה יחסית שלא חייבה ריתוק כוחות יבשתיים למשימות ההספקה. דרך זו נוחה היתה במיוחד בתקופת הקיץ, כאשר הים נוח להפלגה ובעיקר לפריקת מטענים במעגנים פתוחים. המצרים לא השתמשו בדרך הימית כדרך העיקרית להובלת הספקה⁵⁵³, אולם פעילות זו היוותה מוקד פעולה עיקרי למשימות הצי העברי המתהווה.⁵⁵⁴

בהשוואה של הפעילות המצרית בפועל ליכולות שיוחסו לצי נראה, כי החששות העקריים בשלב זה של המלחמה לא יושמו. כפי שנכתב, החשש העיקרי היה מפני הסגר ימי על חופי הארץ. הסגר כזה לא בוצע. למעשה, רק ב-11.9.48 הכריזה מצרים כי כל כלי שיט המוביל עולים ומטען נשק לישראל יוחרם – כלומר הכרזת הסגר. בפועל הסגר זה לא מומש ולא נערכו פעולות התקפיות כנגד כלי שיט בדרכם לחופי הארץ.⁵⁵⁵ הפגזות על אתרי מפתח או על ריכוזי אוכלוסיה לא קרו גם כן, למעט הפגזה אחת של חופי תל אביב. המצרים ריכזו פעולה בהספקה והובלה ימית לרצועת עזה. נפח הפעילות הגדול היה בחודש הראשון לקרבות. לאחר ההפוגה הראשונה (החל מה-11.6 ועד ה-8.7.48) כמעט לא חודשה פעילותו של הצי המצרי. יתכן והגידול בכוחו של הצי הישראלי כיוון את הפעילות המצרית המתונה. נקודה זו אינה מענינה של עבודה זו. אולם ברור כי אין היא משקפת את יכולתו של הצי

⁵⁵² וראה עוד בפרק ב'.

⁵⁵³ טל, מבצעי חיל הים, עמ. 97.

⁵⁵⁴ אצל טל ניתן לראות לוח פעילות מצרי לתקופה זו, עמ. 97.

⁵⁵⁵ למעט מקרה אחד (ב-31.12.48), בו עצרו אניות מצריות את אנית הסוחר הישראלית ריכרד בורכרד, שהניפה דגל בריטי והיתה במרחק 210 ק"מ מחיפה. וראה בהמשך.

המצרי, על פי מצבת כלי השיט שלו. פעילות חיל הים בתקופה זו היתה פעילות הגנתית מעיקרה, סיורי חוף ופעולות הגנה על נמלי ת"א יפו וחיפה. פעילות נוספת כללה הבטחת אניות עולים ואניות אכש, אולם מאחר והמצרים לא נקטו פעולות התקפיות ולא הפעילו מצור, לא היוותה פעילות זו משום בעיה.

במבצעי 'עשרת הימים' (8-18/7) לא היה לחיל הים תפקיד מוגדר. החיל עדיין היה עסוק בבניה ראשונית (הן של קליטת כלי השיט, שהיו בעלי חימוש מצומצם ויכולת טכנית מועטה והן בהגדרת היחידות השונות בו). לרשות החיל היו בשלב זה רק שתי אניות כשירות נושאות תותחים: 'ווג'ווד' ו'אילת', שאר הספינות היו חמושות במכונות יריה בלבד. תחושת האיום הימי המצרי היתה עדיין חזקה ולכן הוקדשה תשומת לב רבה לפעילות הגנתית. למעשה התרומה העיקרית של החיל בקרבות אלו היתה תרומה יבשתית, כאשר מחלקה מבסיס חיפה נשלחה לעזרת כיבוש טירה ועין חוד. 'אילת' ו'ווג'ווד' עזרו בכיבושים אלו בהפגזת הכפרים מכיוון הים (עזרה שהתבררה כלא יעילה במיוחד עקב מעצורים בתותח ואי יכולת פגיעה מדויקת)⁵⁵⁶

פלוגה נוספת, מצורפת מאנשי פלוגת הנחיתה, המחלקה הדתית מיפו וקבוצת הכשרה מאולגה, הושאלה ל"גבעתי" בנסיון לפרוץ דרך לנגב. פלוגת חיל הים השתתפה בקרב על בית עפה, קרב שתוצאותיו היו קשות מבחינת החיל: הפלוגה לא היתה מאומנת ולא ערוכה לקרב ולמרות זאת הצליחה לכבוש את הכפר ולהתבצר בו. לאחר שהתברר כי הפעולה בכללה נכשלה, הורה גם לפלוגת חיל הים לסגת. אולם למרות ההצלחה בכיבוש הכפר - כיבוש בית עפה נכשל, וכמוהו הפריצה כולה לנגב, ואילו יחידת הנחיתה המוקמת איבדה רבים מלוחמיה ובעיקר את מפקדה אפרים פילסרדורף.⁵⁵⁷

פעולה נוספת במסגרת "קרבות עשרת הימים" היא 'פעולת שמשון' – הפעם פעולה של יחידת החבלה שהיתה בראשית התארגנותה. המטרה היתה חבלה בכלי שיט מצריים העוגנים בעזה. ב 17.7.48 בלילה יצאה חולית חבלנים על גבי ה'סער' לכיוון עזה. עד לפנות בוקר הם סרקו את חוף עזה מרחק מיל מהחוף, ומשלא נמצאו ספינות אויב חזרו כלעומת שבאו. למרות שלמעשה לא התקיימה פעולת חבלה, הרי שעצם ההתארגנות היציאה והתכנון הינם משמעותיים מאוד לצבירת הנסיון. חשוב לציין, כי בניגוד לספינות, יחידת החבלה לא עברה אותם קשיי התארגנות והקמה. למעשה הורכבה היחידה מאנשי 'חולית החבלה' הפלמח"ניקית, היה קו ברור של המשכיות הן באנשים, הן ברוח לחימה ומסורת יחידה והן בשיטות לוחמה.

תרומת חיל הים בתקופה זו למאמץ המלחמתי היתה מינורית. רוב הפעולות הימיות לא בוצעו בסופו של דבר. החשיבות של הפעולות הללו היתה בעיקר פנימה, לתוך החיל: החשיבות שבאימון וצבירת הנסיון, ויותר מכך המעבר מחשיבה הגנתית לחלוטין לפעילות יזומה, הן בגזרה הדרומית והן בגזרה הצפונית (כפי שיכתב להלן).

החל מסיום ההפוגה השניה (ה15.10.48) חל שינוי ביחסה של ישראל לאיום הימי המצרי. עדיין הצי המצרי נתפס כצי הגדול והחזק מבין ציי ערב, אולם כבר היה שינוי ביחסי הכוחות, לאור הגידול

⁵⁵⁶ טל, מבצעי חיל הים, עמ. 110.

⁵⁵⁷ וראה עוד בענין זה בפרק ד', לגבי יחידת הנחיתה. פרוט הקרב אצל טל, מבצעי חיל הים, עמ. 117-118.

במצבת הצי העברי ולאור הפאסיביות היחסית של הצי המצרי בשלבים הראשונים של המלחמה. לחיל הים נוספו הכלים הבאים: לשייטת הגדולה נוספו אח"י 'מעוז' (9.48), פעלה כאנית אם לחבלנים ומבצעי נחיתה), 'נגה' (10.48), שירתה עד שלהי דצמבר ויצאה משימוש), לשייטת הקטנה נוספו 3 ספינות משמר באוגוסט ואחת באוקטובר, באוגוסט נוספה פולשת אחת ששירתה זמן קצר מאוד וגם "חזירי הים" שימשו את יחידת החבלה החל מאוגוסט. גם מבחינת המבנה של החיל אוקטובר מסמל שינוי, עם ארגון מחדש של המטה והחלוקה לשייטות⁵⁵⁸.

במס' כלי השיט של הצי המצרי לא חל כנראה שינוי רציני עד שלהי אוקטובר '48. היו ידיעות על תכניות לרכש (בעיקר מהבריטים), אולם לא היו ידיעות על מימוש הרכש, או על הגעה של כלי שיט חדשים למצרים.⁵⁵⁹ באוקטובר הגיעו ידיעות על רכישה מיוון של שלוש קורבטות לא מזוינות, שעלו להספנה לצורך תיקונים ולא הוכנסו לשירות פעיל (ככל הנראה עד סיום המלחמה, וראה בהמשך). השתתפותו של ח"י במבצע "יואב" (15-23/10/48), שבו הוא נדרש לראשונה ליכולת התקפית יזומה, נתפסה כהצלחה גדולה. תפקידו של החיל במבצע היה להשלים מצד הים את הכיתור המעשי והפסיכולוגי של הכוחות המצריים, כלומר לנתק את דרך הים בין מצרים לרצועת עזה, וכן לפעול כנגד ישובים או מטרות צבאיות בחופים כדי ליצור אפקט של סכנה מתמדת מצד הים על מנת לגרום למצרים לרתק כוחות וציוד להגנת החופים. למרות כשלון החיל בפעולת נחיתה ("מבצע סוללה" שמטרתו היתה פיצוץ סוללת תותחים ליד אשדוד)⁵⁶⁰, הרי שנמדדו לו הצלחות בהפגזת אל עריש, בהתקפה על אנית הספקה מצרית מול חופי אשקלון⁵⁶¹ ובעיקר – בטיבוע אנית הדגל המצרית 'האמיר אל פארוק' (22.10.48), פעולה השיכת ליחידת החבלה הימית.⁵⁶² הפגיעה בצי המצרי היתה גדולה. בראש ובראשונה הטיבוע של 'האמיר פארוק' ופגיעה באחת משולות המוקשים 'אל ג'רינה' צמצמה את עדיפותו בכלי שיט. מלבד זאת היתה כאן הפגנת יכולת של הצי העברי. לאחר המבצע שוב לא קוימה תחבורה ימית מצרית לעזה.

החל מחודש נובמבר החלו להגיע ידיעות על תגבור הצי המצרי. מראשית נובמבר נמצאו וצולמו בנמל אלכסנדריה שלוש שולות המוקשים 'אל ג'רינה' שנמסרו להם ע"י הבריטים⁵⁶³. ידיעות לא בדוקות הצביעו על כך שגם שניים מהסלופים הבריטים הגיעו לאלכסנדריה בשלב זה. שולות המוקשים 'אל ג'רינה' היו תוספת חשובה לצי המצרי. הן נחשבו לשולות המהירות והאפקטיביות ביותר של הצי המלחמתי הבריטי. כמו כן החלו להגיע ידיעות על תגבור אזרחי של הצי המצרי: מצריים החלה

⁵⁵⁸ וראה ביתר פירוט בפרק ד'.

⁵⁵⁹ לדוגמא: דו"ח מודיעין ח"י על עזרה בריטית לצי המצרי מיום 5.1.49: לפי תכנית החידוש של הצי המצרי עמדה מצרים לרכוש במהלך '47-48 מהבריטים עוד 3 סלופים (אניות ליווי מהירות), 2 קורבטות מסוג קסטל, 4 שולות מוקשים גדולות אל ג'רינה. ביוני הגיעו ידיעות כאילו נמסרו כבר 2 סלופים וכן הקורבטות ושולות המוקשים, אולם התברר כי הידיעות מוקדמות מדי. עד ראשית נובמבר לא נצפו אצל המצרים כלים חדשים כלל. א"צ 600137/51/287.

⁵⁶⁰ וראה ביתר פירוט אצל טל, מבצעי חיל הים, עמ' 151. הקרב מתואר בפרוט אצל טל, מבצעי חיל הים, עמ' 153-160. יש לציין כי בקרב היו מעורבים מטוסים ישראליים ומצריים, שתי הקורבטות הישראליות נפגעו מאש תקיפה מצרית. העדיפות בקרב היתה של השייטת הישראלית שהורכבה משתי הקורבטות ומה'נוגה', יחד עם זאת למפקדים (אפשטיין - 'נוגה', מימון - 'ווג'ווד', קיפי - 'הגנה', לא היה נסיון והכשרה בקרבות ימיים, והיכול לתיאום בין האניות היתה חלשה. האניה המצרית נפגעה אך לא טובעה, בעיקר עקב יכולת אש חלשה של הספינות.

⁵⁶² פרוט כל מבצעי ח"י ב"מבצע יואב" שם, עמ' 148-170, פרק 13. וכן אצל אלדר מ', שייטת 13, סיפורו של הקומנדן הימי, ספרית מעריב, 1993. עמ' 144-145. (להלן: אלדר, שייטת 13).

⁵⁶³ דו"ח מודיעין ח"י על עזרה בריטית לצי המצרי מיום 5.1.49. א"צ 600137/51/287.

להחרים כל אניה שיכולה לשמש לצרכים מלחמתיים. בפורט סעיד הוחרמו שתי אניות והועברו לאלכסנדריה להתקנה⁵⁶⁴

החל מאמצע דצמבר, התגברה פעילות המודיעין הימית בגזרה המצרית. שיתוף הפעולה בין ח"א לח"י לקראת "מבצע חורב" הוליד בין היתר את הדו"חות היומיים של מודיעין ח"י. דו"חות אלו כללו מידע לא רק על רכש ותגבור הצי, אלא גם על הגנת וארגון הנמלים, ההגנה החופית המצרית והאימונים המצריים. הצי המצרי הוסיף מטבע הדברים להחשב כאויב הימי מס' אחד של ישראל. לפי המידע הרב שנאסף בנושא הגנת הנמלים, נראה כי היו מחשבות לתכנון פגיעה אפשרית בנמלים, ככל הנראה ע"י כוחות חבלה ימית. למרות ההצלחות ב"מבצע יואב" נתפס האיום המצרי הימי כאיום אמיתי. ניתן לראות זאת בעקיפין בתפקידים שיועדו לחיל הים ב"מבצע חורב". (8-22/1/49). ערב המבצע, ביקש אגף המבצעים של חיל הים להרחיב את תפקידי החיל ולבצע פעולות ימיות עצמאיות כנגד התחבורה הימית המצרית. הבקשה נענתה בשלילה ע"י המטכ"ל ושר הבטחון⁵⁶⁵. כפי הנראה היו השיקולים של המטכ"ל קשורים בהערכת כוחו הימי של האויב. פגיעה בתחבורה הימית של המצרים היתה מולידה בהכרח תגובה מצרית. למרות הפאסיביות המצרית הימית עד כה, היתה התחשבות רבה בעדיפות הכוח המצרי בכלים ובנשק. לא היה רצון של המטכ"ל לפתוח חזית נוספת בים, ותפקידי חיל הים נשארו תפקידי סיוע בלבד. (סיבה נוספת להמנעות מפגיעה ישירה במסחר הימי המצרי היתה, אי רצון לגרום לסיבוכים בינלאומיים עם מדינות הסוחרות עם מצריים והעלולות להיפגע מפעולה ישראלית).

הידיעות בשלב זה על הצי המצרי התקבלו בעיקר מצילומי אויר בחופי הארץ, וממקורות רשת "דעת" במצרים. לאורך כל המבצע נמשכו הסיוורים האויריים מעל החופים, וכן נאספו ידיעות מתצפיות חוף, ומעצירת ותשאול צוותן של סירות דייגים מצריות⁵⁶⁶. סיכום הידיעות ערב "מבצע חורב" העיד כי אין ריכוז כוחות ימיים מצריים בחופי הארץ ובצפון סיני. בדו"ח מס' 2, מיום 21.12.48 לא מצוין כל כלי שיט בפירוט הכוחות המצרים בגזרה זו⁵⁶⁷. מעקב אחר יומן המבצע של השייטת הגדולה מראה כי בסיוור החוף היומיים ובהפגזות הליליות בימים הראשונים לא נתקלו ספינות חיל הים בכלי שיט מצריים⁵⁶⁸. במהלך המבצע, ככל הנראה עקב ההפגזות של הצי העברי, נוספו תותחים לתחנות החוף. בדוחות המודיעין קיימת התייחסות לנקודות החוף, שהן מצוידות בנשק קל. בדו"ח מס' 5 מצוין כי בנקודות החוף המצריות יש ריכוז גדול של תותחי א'א מסוג 40 מ"מ ו20 מ"מ. יש ריכוז תותחים סביב חאן יונס ואל עריש⁵⁶⁹. דו"ח מס' 9 מדווח על קיומן של 4 תחנות משמר חופיות בלבד בגזרת החוף בין עזה לרפיח, כשהן מצוידות בנשק קל בלבד ואין ביניהן קשר אלחוטי אלא קשר ע"י גמלים בלבד. צוין כי מכשירי אלחוט יש רק בחאן יונס וברפיח⁵⁷⁰. עיקר הידיעות התקבל מאלכסנדריה, שם היה מרוכז רוב הצי. באותו דו"ח צוין כי בנמל אלכסנדריה הוצבו תותחים אנטי אויריים, וכן עמדות של מכונות

⁵⁶⁴ דו"ח מודיעין יומי מיום 27.12.48. א"צ 287/51/137.

⁵⁶⁵ טל, מבצעי חיל הים, עמ. 178.

⁵⁶⁶ דו"ח מודיעין יומי 28.12.48 מס' 9, א"צ 137/51/287.

⁵⁶⁷ דו"ח מודיעין יומי מס' 2, 21.12.48, א"צ 137/51/287.

⁵⁶⁸ מבצע חורב, סקירת מודיעין חיל הים, א"צ 72/52/1.

⁵⁶⁹ דו"ח מס' 5 מיום 14.12.48, א"צ 137/51/287.

⁵⁷⁰ דו"ח מס' 9, 28.12.48, א"צ 137/51/287.

יריה על חוף הים. ידיעות לא ברורות דיווחו על תגבור של 8 תותחים סביב נמל פורט סעיד⁵⁷¹. ועל האפלה בנמל דמיאטה⁵⁷². ידיעות על האפלה במקומות אחרים התקבלו מדו"חות המבצע, ביומן פעילות "השיטת הגדולה"⁵⁷³. ידיעות נוספות התרכזו בסידורי הבטחון בנמלי פורט סעיד ואלכסנדריה⁵⁷⁴ מענין לציין כי עיקר ההתייחסות להגנת נמלים וחימושם היתה סביב "מבצע חורב", שוב, אולי מתוך בחינת האפשרות לחבלה ימית.

מעקב אחר דוחו"ת המודיעין היומיים במהלך המבצע מראה, כי כמעט ולא היו תקריות ימיות עם הצי המצרי, למעט אחת: ב31.12.48 התקבלה ידיעה כי שתי אניות לא מזוהות, כנראה מצריות, עצרו את הסוחרת 'ריכרד בויכרד' השייכת לחברת "עתיד", 115 מיל מנמל חיפה. ני קצינים ושישה חיילים חמושים עלו על האניה, דרשו לבדוק את תעודותיה ולאחר 15 דק' היא שוחררה להמשיך לדרכה. היתה זו הפעם הראשונה שהמצרים הפעילו פעולות מסוג זה, שיש בהם מן הסגר, וישראל היתה חייבת להגיב מידית. 'ווג'ווד', 'הגנה', קבלו הוראות להפליג מיד לנקודת מפגש אפשרית עם האניות המצריות. ההפלגה התעכבה כדי לתאם פגישה עם 'מעוז' עליה חולית חבלנים ו'סירות יוחאי'. בערב התקבלה ידיעה נוספת על אניה אנגלית שנעצרה לתשאול בדרכה לנמל חיפה. האניות המצריות המשיכו בדרכן וב1.1 לפנות בוקר הפגזו את חופי תל אביב (כל הפגזים נחתו בים ולא היו נפגעים). השייטת הישראלית יצאה לחפש את האניות המצריות, ואכן סמוך למקום המפגש המיועד מצאה ה'הגנה' את השייטת של שתי אניות מצריות. נפתח קרב ימי, במהלכו נורו יותר ממאה פגזים ע"י השייטת הישראלית, בסיוע אוירי נוסף – השייטת המצרית הצליחה להתחמק, אולם המרדף אחריה נמשך כמעט עד לנמלי אלכסנדריה ודמיאטה⁵⁷⁵. השת"פ עם ה'מעוז' כשל, ובסופו של דבר לא הופעלה חולית החבלנים וה'מעוז' עצמה גם היא לא השתתפה בקרב.

מצד אחד תרם קרב ימי זה לתחושת גאווה מסוימת של אנשי הקורבנות, שכן רדפו אחר המצריות כמעט עד לנמליהן. יתרון נוסף היה בעצם הנסיון הימי, שחשף בפני פיקוד החיל ליקויים חייבי תיקון. השאלה הגדולה היתה כיצד למרות כח אש גדול וסיוע אוירי, חמקה השייטת המצרית ללא פגע? ונמדדו כאן כשלים הן ביכולת הפגיעה של מטוסי ח"א, הן בשת"פ ים – אויר, הן בשת"פ עם ה'מעוז' וחולית החבלנים. צוין כי שתי הקורבנות, השיכות לאותה שייטת פעלו בשיתוף פעולה מלא, אולם עדיין לא הצליחו לחשב נכון את טווחי הפגזים ולכן למרות כח אש גדול לא פגעו בכלים המצריים.

משימת ההסגר על עזה התקימה במלואה ובמשך המבצע כולו לא הגיעו כלי שיט מצריים לרצועה ולא קוימה תחבורה חופית לאורך חופיה. חיל הים הישראלי המטיר הפגזות רבות לעבר החוף המצרי וגרם להפניית משאבים רבה של המצרים לחיזוק ההגנה החופית. משימת נחיתה (פעולת 'התחלה' והמשכה פעולת 'עוז', שמטרתן ניתוק מסילת הברזל עזה – מצרים) נכשלה.

דוחו"ת המודיעין שהגיעו במהלך שלושת החודשים הבאים התייחסו ברובם לשינויים ולרכש בצי המצרי. ב23.1.49 הושלמו התיקונים בשלושת שולות המוקשים 'אל ג'רינה' והן הושמשו. עפ"י ידיעות לא מאושרות נראה כי המצרים מעצימים את צי הטורפדו שלהם. (הידיעה הצביעה על רכישה

⁵⁷¹ דו"ח מס 5 מיום 14.12.48, א"צ 137/51/287.

⁵⁷² דו"ח מס 6 מיום 25.12.48, א"צ 137/51/287.

⁵⁷³ מבצע חורב, סקירת מודיעין חיל הים, א"צ 72/52/1.

⁵⁷⁴ דו"ח מס 11 מיום 30.12.48, א"צ 137/51/287.

⁵⁷⁵ פורט הקרב כולו אצל טל, מבצעי חיל הים, עמ. 190-196.

באטליה של סירות טורפדו, טורפדות ותותחים ימיים)⁵⁷⁶. התיחסות נוספת היתה לכוונה לרכוש שלוש צוללות באטליה⁵⁷⁷. ידיעה זו באה בעקבות ידיעה כי המצרים מניחים כי חיל הים הישראלי רכש חמש צוללות באטליה⁵⁷⁸. ידיעות נוספות התרכזו בסידורי ההגנה על החופים ועל הנמלים, בעיקר אלכסנדריה ודמיטה. אנפורמציה נוספת הצביעה על עזרה אירופית לצי המצרי. בפברואר דווח על מומחי קשר אנגלים וגרמנים אשר הגיעו למצרים. העזרה הבריטית היתה רבה גם בתחומי התכנון והרכש בפועל. (וראה בדו"ח על העזרה הבריטית מיום 5.1).

עד סיום המלחמה לא היו עוד ארועים של קרבות ימיים. למעשה, תחושת האיום מפני הכח הימי המצרי לא מומשה לאורך כל המלחמה. למרות העדיפות המצרית בכלי נשק ובאימון ימיים, לא הופגנה העליונות המצרית במהלך המלחמה, ולכן גם הצי הישראלי לא נאלץ להגרר ללוחמה ימית. עיקר המאמץ הימי הושקע בעזרה לכוחות היבשתיים ובהפגזה של החופים. עם סיום המלחמה עדיין נותר הצי המצרי עדיף בכלי שיט על הצי הישראלי. האבדות המצריות כללו את 'האמיר פארוק' ואת שולת המוקשים מדגם 'אל ג'רינה'. הבסיסים והנמלים לא נפגעו כלל. עפ"י ידיעות המודיעין היה הצי המצרי מצויד ב:30.3.49⁵⁷⁹.

- שתי אניות גדולות, סוחרות לשעבר בעלות מהירות של 14 קשר, אחת מהן לפחות ("סולום") שמשה בעבר בצי הבריטי.
- 10 שולות מוקשים, שלוש ממוצא בריטי (מטיפוס אל-ג'רינה). מצוידות בתותחי 4", 4, תותחי 20 מ"מ ו-2 תותחי 40 מ"מ. 7 נוספות עם תותחי 3", 20 מ"מ, 13 מ"מ, בעלות ארובה אחת (למעט אחת).
- 3 קורבטות שנרכשו דרך יוון.
- 4 סירות מוטור לפטרולים בעלות מהירות של 15-17 קשר, מחומשות בתותחי 37 מ"מ.
- 3 ספינות איטיות יחסית (11-7 ק') המוגדרות "ספינות עזר".

הדו"ח מראה כי יחסית ליוני 48' לא חלה התחמשות גדולה של הצי המצרי. עיקר התוספת היה בשולות המוקשים 'אל ג'רינה' ובקורבטות היווניות. הדו"ח אינו מזכיר צוללות אשר ידיעות קודמות הזכירו אפשרות לרכישתן, וגם רכישת הטורפדות האיטלקיות עליה דווח התעכבה ככל הנראה.⁵⁸⁰

סקירת פעילות חיל הים בגזרה הצפונית:

סוריה ולבנון, למרות היותן מדינות ארוכות חוף, לא פיתחו במשך השנים יכולת ימית אזרחית או צבאית. לסוריה לא היה נמל גדול אחד, ואפילו צי משטרתי לא היה לה. ללבנון היו נמלים מצוידים היטב (נמל בירות, צור) שנבנו במימון וידע אירופים, אולם הם שימשו בעיקר סחר אירופי.⁵⁸¹ עיקר הפעילות הימית בגזרה הצפונית היתה בסיוע לכוחות יבשה. ב 13.5.48, במסגרת מבצע "בן עמי" התבצעה פעולת נחיתה משולבת של 'כרמלי' וח"י, שמטרתה פיצוץ הגשר מצפון לראש

⁵⁷⁶ דו"ח מודיעין מיום 23.1.49 וכן מיום 17.2.49. א"צ, 137/51/287.

⁵⁷⁷ דו"ח מודיעין מיום 17.2.49, א"צ, 137/51/287.

⁵⁷⁸ דו"ח מודיעין מיום 12.2.49, א"צ, 137/51/287.

⁵⁷⁹ א"צ 2521/50/35.

⁵⁸⁰ וראה המשך התייחסות לצי המצרי לאחר המלחמה בסיכום

⁵⁸¹ וראה ביתר פירוט בפרק ב'.

הנקרה.⁵⁸² במהלך 'קרבנות עשרת הימים', ב-17-18/7/48 הופגזה צור ע"י 'אילת' ואח"י 'ווג'ווד'. המטרה היתה פגיעה בדרכי התחבורה ובתחנת הרכבת של העיר, אולם בעיקר להפגין את קיומו של צי ישראלי. הפעולה היתה קצרה ותוצאותיה לא ברורות: כח האש היה קטן, גם קלקולים בכלים הישראליים מנעו מבצע יעיל. פעילות חבלה היתה ב"מבצע דוד" (29-30/11/48) - כאשר חובלה האניה 'איגריס' בנמל בירות. למעט פעולות אלו לא פעל החיל בגזרה הצפונית.

ריכוז פעילות החיל לפי סוגי פעילות:

קרבנות ימיים:

- 4.6.48 – קרב ימי מול חופי תל אביב בין 'אילת' לשיירה מצרית כולל 'אמירה פאוזיה' ושתי אניות קרב מלוות. קרב בסיוע אוירי. תוצאות: נסיגת השיירה המצרית. נפילת מטוס ישראלי ואבדן שני טייסים.
- 11.6.48 – תקרית ימית מול חופי תל אביב. ה'אמירה פאוזיה' נעצרה ע"י 'אילת', נסוגה ללא קרב ולא הפרה את ההפוגה.
- 1.1.49 – במסגרת מבצע "חורב", קרב ימי מול חופי תל אביב בין הקורבטות 'ווג'ווד' 'הגנה' (בסיוע אוירי ובנוכחות ה'מעוז') לבין שתי אניות קרב מצריות. הסתיים באי פגיעה באניות המצריות אך הברחתן עד לנמלי אלכסנדריה ודמיטרה.

פעולות חבלה:

- 3.4.48 – "שלל 1": הפלגה לרודוס במטרה להטבעת אנית נשק 'לינו' המיועדת לבירות. ה'לינו' הוטבעה בבארי והפעולה התבטלה והכוחות חזרו.
- 17.7.48 – "שמשון": במטרה לטיבוע כל ישיט מצריים מול חפי עזה, מאחר ולא נמצאו כלי שיט עוגנים הפעולה בוטלה והכוחות חזרו.
- 22.10.48 – במסגרת מבצע "יואב", טיבוע 'אמיר פארוק'.
- 29-30/11 – "מבצע דוד" לטיבוע האניה "איגריס" שעגנה בנמל בירות
- פעולות יחידת החבלה באירופה – טיבוע ה'לינו', 9.4.48, שני נסיונות חבלה באניות ערביות שכשלו.

פעולות נחיתה:

- 13.5.48 – במסגרת מבצע "בן עמי", נסיון נחיתה משותף עם "כרמלי" מצפון לראש הנקרה, נכשל.
- 16.10.48 – 'פעולת סוללה' במסגרת מבצע "יואב", נסיון לחבל בסוללת תותחים ליד אשקלון, נכשל.
- 26.12.48 – 'פעולת התחלה' במסגרת מבצע "חורב", נסיון לניתוק מסילת הברזל עזה – מצרים, נכשל.
- 2.1.49 – 'פעולת עוז', נסיון חוזר לניתוק מסילת הברזל עזה – מצרים, נכשל.

פעולות יבשתיות:

⁵⁸² וראה בהרחבה בפרק על מבנה חיל הים (פרק ד'), סעיף על יחידת הנחיתה.

- קרבות עשרת הימים – עזרה בכיבוש טירה ועין חוד. כיבוש בית עפה (בהשתתפות יחידת הנחיתה).

הפגזה חופית:

- קרבות עשרת הימים – הפגזת טירה ועין חוד, הפגזת צור.
- מבצע יואב – הפגזת אל עריש.
- מבצע חורב – קיום סגר על עזה והפגזת החוף.
- ◀ הפלגות וסיורים לאורך החופים כהרתעה ולהגנת הנמלים.
- ◀ ליווי אניות הספקה ועולים בשעת הצורך.
- ◀ סיוע בהעברת נשק, ציד ואנשים לגליל המערבי הנצור וממנו ערב מבצע בן עמי.

מסקירה קצרה זו עולה, כי בסה"כ לא היו מבצעי חיל הים במלחמה רבים. החיל היה בשלבי התארגנות ראשוניים ויכולתו המבצעית היתה מועטה. פעולות הנחיתה היו כישלון לכל אורך המלחמה. היחידה לא הצליחה להתארגן, להתאמן ולקבוע את מיקומה ויעודה. פעולות נחיתה אפשריות שאף נדרשו ע"י מפקדי החטיבות היבשתיות לא יצאו את הפועל, מחוסר יכולת מבצעית. גם תחום הלוחמה הימית נדמה כלוקה בחסר. החיל היה משולל כלים ואנשים בעלי כישורים ונסיון בלוחמה ימית. מיעוט הקרבות הימיים אופינו באי יכולת של הכלים הישראליים לפגוע בכלים מצריים, ובד"כ יצאו המצרים ללא פגע (למעט פגיעה יחידה ב'אמירה פאוזיה'). יחד עם זאת דווקא תחום זה נראה לי כמשמעותי ביותר מבחינת תרומתו של חיל הים למלחמה. החיל, שקם יש מאין והיה מחוסר כוחות, הצליח להפוך ולהיות גורם מרתיע מול הצי המצרי. למעשה סיורי ההגנה מול החופים והנמלים, והיכולת לעמוד עם כח אש מול איומי הצי המצרי, מנעו הפגזות נוספות של תל אביב, ויתכן מאוד שגם מנעו נחיתת כוחות מצריים. אין ספק כי הנחישות ורוח הקרב שהפגינו אנשי הספינות איימו על הצי המצרי. עדיין אין אנו יודעים לנתח את מניעי הצי המצרי, ואת הערכתו את הצי הישראלי, אבל אין ספק כי הערכת הצי הישראלי היתה גבוהה מיכולתו המבצעית בפועל. לקטגוריה זו, של תרומה למניעת פעילות מצרית עוינת, יש להכניס גם את מניעת הסגר הימי על ישראל: לו היו המצרים ממשיים את איומם ומטילים סגר ימי על הארץ, היה מצב הישוב הן מבחינת עלית עולים חדשים והן מבחינת הספקה, ציוד ונשק רע ביותר.

פעולות החבלה היו אמנם מועטות אך השפעתן המוראלית היתה רבה. העובדה כי אנית הדגל המצרית הוטבעה הייתה גלים ויצרה יתרון מורלי והרתעתי משמעותי ביותר. הצי המצרי לא הפעיל כוחות חבלה ימית כנגד מטרות ישראליות, ושמה של יחידת החבלה הישראלית הלך לפניה, נשען למעשה על פעולה מוצלחת אחת. פעילות החבלה באירופה, לסיכול משלוחי נשק היתה מצומצמת בהיקפה, אולם כל מניעת הגעת נשק היא בגדר תרומה למאמץ המלחמתי (והכונה לטיבוע ה'לינו').

הפגזות החוף התדירות, גם אם לא היו מדויקות, תרמו לפעילות היבשתית כיוון שריתקו כוחות לחוף, וגם היוו גורם הרתעה. למעשה האיום הפוטנציאלי המצרי לא מומש לכל אורך המלחמה. בינתיים אין לנו יכולת לדעת מה חלקו האמיתי של חיל הים באי מימוש היכולת. יש לזכור כי האיום

המצרי היה בעיקרו איום שנבנה בתודעה הישראלית על סמך איסוף נתונים לא מדויקים, ואי ידיעה אמיתית לגבי יכולת מבצעית וסדרי כ"א. יחד עם זאת, חיל הים מנע מהמצרים לנצל את הלוחמה בים כגורם מסייע למאמץ הכולל, ואף סייע לכוחות יבשתיים ישראלים במאמץ המלחמתי. ניתן אם כן לסכם כי תרומת חיל הים היתה בעיקר בתחומים:

- מניעת סגר ימי על ישראל.
- הרתעת הצי המצרי מביצוע פעולות התקפיות כגון הפגזת ערי החוף או ביצוע נחיתת כוחות.
- עזרה לפעילות יבשתית, הן בהספקה ובעיקר ע"י ריתוק כוחות והפגזת חופים.
- את הפעילות בשטח הנחיתה ניתן לסכם ככישלון מוחלט.

סיכום

מצבו של חיל הים עם סיום המלחמה ותכניות לעתיד.

עם סיום המלחמה היה מצבו של חיל הים רעוע. למרות ההשגים שנמדדו בזירה הימית, עדיין לא הצליחו להציג בחיל הים יכולת מבצעית אמיתית, יחידת הנחיתה כשלה לחלוטין, יחידת החבלה עסקה יותר באימון מאשר בפעילות מבצעית. מערכות היחסים בתוך החיל היו קשות. ביקורות הדדיות נשמעו הן מצד יוצאי פלי"ם (שטענתם העיקרית היתה כי לו נישען החיל הצעיר על הפלי"ם כפי שהם ציפו, היו השגיו ויכולתו גבוהים יותר) והן מצד אנשי מח"ל ואחרים.

מצבת כלי השיט של החיל כללה:

- 3 פריגטות שנרכשו עם סיום המלחמה.
- 2 קורבטות - 'ווג'וד', 'הגנה'. מצב גוף סביר.
- 2 קורבטות 'מעוז', 'נוגה' - מצב גוף עץ לא טוב, זקוקות לתיקון כללי של גוף ומכונה.
- ספינות עזר: 'אילת': אנית אימונים, ספינת גרר, בשתייה בחלק התחתון דרוש שיפוץ.
- ספינות נחיתה: לאנשים ('רמת רחל', 'וניצנים') - בעלות גוף חלש, לטנקים (L.C.T) לא בשימוש.

- 2 ספינות מנוע ('פלמח' ו'פורצים'), במצב טוב.
- 3 סירות משמר ('דרור', 'סער', 'תרצה') גופים במצב טוב, לדרור מנוע חדש.
- ספינת משמר קורימה ללא נשק.

כל הספינות נמצאו בחסרים מבחינת זיונם.⁵⁸³

מתקני החוף כללו את: מטה החיל, בסיס חיפה (כולל מספנה), בסיס יפו, מרכז אימונים, בסיס י. חבלה (קיסריה), בסיס י. נחיתה (עתלית).

בינואר '49 הוגש לדורי דו"ח חתום ע"י אנשי מח"ל, המביע ביקורת נוקבת על חיל הים. הדו"ח פותח במשפט: "Dangerous state in present navy."⁵⁸⁴ הדו"ח מיחס את ההגנה הימית של המדינה למזל ולפאסיביות יחסית של האויב כמו גם לחימוש פשוט יחסית של המצרים, ולא ליכולת אמיתית של החיל.

הדו"ח כתוב בצורה נוקבת וחדה. הם מדגישים את מקומם כמתנדבים, שהגיעו לא למען רווח פרטי אלא למען טובת החיל, ושלכולם ישנו רקע מקצועי ימי. הנקודה הראשונה אותה הם מבקרים פונה אל שורת הפיקוד: לטענתם, מרבית הקצינים בחיל אינם בעלי רקע מקצועי או פיקודי מתאים. הם: "nice fellows", אמיצים, מהמפלגה הנכונה, מצטיינים בתחומים אחרים - תכונות נכונות אך אינן רלוונטיות לנדרש מקצין ימי. לרובם חסרה הכשרה בפיקוד על אנשים ואין הם מבינים את תפקידם ואת נהלי הצבא. כתוצאה מכך הספינות אינן עומדות בתקנים בסיסיים של ספינות מלחמה: הן מתוחזקות רע,

⁵⁸³ דו"ח ראש מטה חיל הים, 7.4.49, א"צ, 2521/50/152.

⁵⁸⁴ מאנשי מח"ל לרמטכ"ל דורי, 18.1.49, א"צ, 782/61/690.

לא נשמרים נהלי בטיחות, שיגרת האניה אינה מתנהלת כנדרש ובסיכום הם טוענים כי הספינות אינן כשירות להילחם באויב "המעוניין להילחם חזרה".

מח' הספקה אינה מתפקדת כראוי, ולחיילים חסר ציוד בסיסי. מח' מבצעים חסרה ידע בסיסי בספנות ובטקטיקות בסיסיות של לוחמה ימית, ישנו פער גדול בין הפקודות הניתנות לבין ביצוען בשטח. החיל מתנהל בבלבול, ללא שיגרת ניהול תקינה. למעשה: "כל המבצעים של חיל הים שלנו מתכננים ע"י חובבים, ח"י אדם מנוהלים ע"י אנשים ללא כל נסיון בשטח זה" (תרגום שלי, ע.ק.).

הדו"ח יוצא כנגד שחרור של אנשי מח"ל בעוד החיל צמא לאנשים מאומנים, ומדגיש כי למרות שמזה זמן רב חלה רגיעה בזירה הימית לא חל שום שינוי בחיל. תכנון לשיפורים לא יוצא לפועל ותכנונים עתידיים, כולל תכנון רכש ותכנונים טקטיים אינם מובאים לדיון כלל. המלצות הדו"ח כוללות: בחינה מחדש של כל הסגל הפיקודי בחיל, חיפוש נרחב אחר כ"א מתאים יותר, הקמת מערך הכשרה אינטנסיבי ומתוכנן הכולל אינדוקטרינציה לקצונה לא מיומנת ומערך אימונים ימי יעיל. מוצעת הקמה של ועדת תכנון רצינית ובעלת סמכויות שתעסוק בתכנון מבני, רכש וטקטי. יש לכונן מערך נהלים ופיקוח נורמטיבי לחיל צבאי. מודגש הצורך בתכנון להשגת אנשי מח"ל נחוצים בשירות, ובתנאים טובים. יש להעסיק את אנשי מח"ל בהתאם לרמתם המקצועית, דבר שלא נעשה עד כה – אחרת יעזבו האנשים הללו את הצי, דבר שיהווה קטסטרופה מבחינת יכולתו המבצעית.

הדו"ח חריף מאוד, וכאמור כתוב בשפה נוקבת. המצב המתואר בחיל קשה מאוד. יש לקחת בחשבון את התיסכול המתמשך של אנשי מח"ל אשר ברובם חשו דחויים ולא מנוצלים כראוי (וראה בפרק ד'), ואת הויכוח בינם לבין יוצאי הפל"ם על אופיו הנכון של החיל. התכונות המוערכות ע"י אנשי הפל"ם מוצגות כאן כנחמדיות וסימפטיות, אבל הן לא רלוונטיות ואף מסוכנות לתפקידי הפיקוד. בקיצור – הדרישה היא להשאיר את ימי החובבנות מאחור, ולהתמקצע. למותר לציין כי הרוח "המקצועית" השואפת לצבא סדיר, היא הרוח אליה שאף בן גוריון ערב מלחמת העצמאות.

בפברואר 49' חובר על פי בקשת בן גוריון ע"י קומנדר סלומון, קצין צי יהודי מבריטניה, דו"ח על מצב הצי הישראלי⁵⁸⁵. הדו"ח מדגיש את ההבדל הרב שיש בין אנשי הים בחיל ובין מטה הפיקוד שישב בסטלה מריס. בעוד אנשי הים קוצרים מחמאות רבות על מקצועיותם ולהט עבודתם (בניגוד לחוות דעתם של אנשי מח"ל), הפיקוד היבשתי "זוכה" למקלחת של צוננים. הביקורת הראשונה היא על העובדה כי רבים מאנשי הפיקוד היבשתי אינם אנשי ים ומעולם לא שרתו בים ולכן הבנתם לוקה בחסר. סלומון מדגיש את ההכרח שכל הפיקוד היבשתי יהיה מורכב מאנשים אשר שרתו בים – זו לדעתו הדרך היחידה לבסס יחסי אמון ופיקוד הולמים בין המטה היבשתי לבין אנשי הספינות.

הדו"ח של סלומון מתייחס ישירות לפער שנוצר בין אנשי הספינות לבין אנשי המטה היבשתי, ומכאן למערכת היחסים הרעועה בין הגופים הללו. הוא מצוין בנחרצות כי הצטינות בשירות 'ההגנה' אינה הופכת אדם כשיר לתפקידי פיקוד במטה החיל, אלא אם כן שרת על אניה. למעשה, הביקורת מופנית כנגד אנשי פל"ם אשר לא פיקדו על כלי שיט, ואשר נסיונם לא כלל שירות ימי מסוג זה. סלומון טוען כי על אנשים אלו לעבור הכשרה מתאימה, ואז יוכשרו לתפקידי פיקוד בכירים (אין הוא מתעלם מתכונות ההצטינות והנחישות הבסיסיות שלהם שהובילו להצטינותם בשירות 'ההגנה').

⁵⁸⁵ דו"ח קומנדר סלומון, 2/49. א"צ 73/52/2.

היחס המספרי בין אנשי המטה היבשתי לבין המשרתים על הספינות הוא כ 2000 ל 800. מאחר ורוב אנשי המטה אינם אנשי ים מקצועיים, וגם אינם מהנדסי ספינות או אנשים בעלי ידע טכני נחוץ אחר – יחס זה נראה לסלומון לקוי. הוא מגדיר את רוב המשרתים על היבשה כ"חיילים במדי חיל הים" ולא כאנשי צי מקצועיים.

הפיקוד הימי מתואר כמצויין, וכך גם סגני המפקדים המהווים את שכבת הפיקוד העתידית. ממאגר כ"א זה מוצע לבנות את המטה היבשתי, ואם יש מחסור מספרי בכ"א יש לפנות לאנשי צי הסוחר כמאגר חלופי – קל יותר להפוך מלח ללוחם ימי, מאשר חייל יבשתי ללוחם ימי. סלומון מציע לראש המטה הימי איש ארגון מצי הסוחר, כמו זאב הים או חודורוב. סגנו חייב להיות בעל נסיון קרבי ימי, רצוי מתקופת מלחמת העולם (כלומר הוא יהיה בהכרח יוצא צי זר). קצין תכנון וקצין מבצעים – על שניהם להיות בעלי נסיון מבצעי בצי הישראלי (שרות על הקורבטות ועל סירות המשמר החופי). על קצין המודיעין להיות בעל נסיון ימי אולם לא בהכרח בתפקידי פיקוד, או בעל נסיון קרבי ימי. קצין ההדרכה חייב להיות בעל עבר עשיר של שרות על הכלים השונים, אולם לעת עתה ניתן להסתפק באדם בעל נסיון מצי הסוחר. האיוש המוצע הוא לקדם אנשי מח"ל כמו אלן ברק לתפקידי מטה בכירים. (ענין שהיה נתפס כבעיתי מאוד מצד יוצאי הפל"ם ו'ההגנה', ומומש לבסוף בתקופת שמיר). תפיסתו של סלומון שאובה ממבנה הצי הבריטי. כלל מפתח בצי זה, שאין איש פרטי או יבשתי יכול לתת פקודות לאיש ימי. כל קציני המטה חייבים להיות מפקדים ימיים. קידום בדרגת קצונה מותנה בשירות פיקודי על כלי שיט בדרגה מתאימה. הניידות בין תפקידי המטה לתפקידי הים היא רבה, וכך תנועת האנשים בניהם. דבר זה תורם לקשר בין המחלקות השונות.

סלומון מציע להביא עוד מומחים מחו"ל בעלי נסיון פיקודי ימי – אולם להעסיקם על בסיס זמני בלבד, לצורך ביסוס החיל ולמידה מהם. החיל, בראיה עתידית חייב להיות מבוסס על אנשים המחויבים למדינה ולרעיון, כלומר אזרחי הארץ ויהודים, ולא על כוחות זרים, מקצועיים ככל אשר יהיו.

הדרכה: ההדרכה חייבת להיות מבוססת על שירות ימי, רצוי בצי הסוחר. כך תילמד הימאות הבסיסית. רק אחר כך ניתן ללמוד לימודים יבשתיים הכוללים נוט ימי, כללי שיט, משמעת ימית וכו' רכש: סלומון מציע לבסס בשלב זה את הצי על משמר חופי וספינות קטנות. עלות הכלים ועלות הכשרת קציני פיקוד היא זולה באופן משמעותי לעומת משחתות או כלים אחרים המיועדים לשיט בים העמוק. סלומון מציע להסב ספינות סוחר גדולות ע"י חימושן לצרכי התגוננות. לגבי לוחמת אנטי צוללות הוא מציע לשקול היטב עד כמה הסיכוי להתקפת צוללות אכן קיים מהציים השכנים, לפני שנכנסים בשלב זה להוצאה ולמאמץ גדול כל כך. ההצעה מפרטת הצעה לרכש ולמבנה כלי של החיל, בהתאם לעקרונות שצוינו. בענין זה הגיעה הצעתו מעט באיחור, שכן באותו חודש קיבל חיל הים שתי פריגטות ראשונות מתוך שלוש שנרכשו חודשיים קודם לכן בארה"ב, אולם מכאן ואילך התקבלה דעתו, ומאמץ הרכש בתקופה הבאה התמקד בקניית סירות קטנות ומהירות (עד להגעת תקופת המשחתות והצוללות).

סלומון מתנגד נחרצות לקיומה של יחידת נחיתה. בצי קטן, הוא טוען, זהו בזבז מוחלט של משאבים. המבצעים המיוחדים, כגון נחיתה בעורף האויב, יכולים להתבצע ע"י הכוחות המבצעיים היבשתיים,

ואין צורך לבזבז משאבים על כפל כוחות. ניתן להוסיף אימון ימי נדרש לכוחות המבצעיים היבשתיים כדי להתאימם גם לנחיתה ימית.

דו"ח סלומון מציין כי דווקא בנקודה החלשה של יכולתו הימית הגיע החיל להשגים נכבדים לעומת נקודת הפתיחה החלשה כל כך. יחד עם זאת המצב המתואר בדו"ח הינו קשה, הן מבחינת ההכשרה והפיקוד, הן מבחינת מערכות היחסים בתוך החיל. סלומון מציג הכרח בשינוי מהיר. גם במטכ"ל היה ברור כי עם סיום המלחמה ניתן להתפנות ולבסס את החיל הצעיר.

החל ממרץ '49 מתחילות לעלות באכ"א הצעות לתכנון חיל הים לימי שלום. ההנחות נשענות על תפיסת האיום הימי מצד מדינות ערב. דו"ח עדכני למרץ⁵⁸⁶ מתייחס לנסיכויות ערב, ערב הסעודית, עירק, כווית – לכולן מס' סירות משמר ואניות שירות, אף אחת לא מוצגת כאיום ימי על ישראל. לסוריה ועבר הירדן אין אניות מלחמה. ללבנון אניות משמר ומס' סירות מוטור. כצפוי עיקר הדו"ח התרכז בצי המצרי.

עם סיום המלחמה עדיין נותר הצי המצרי עדיף בכלי שיט על הצי הישראלי. האבדות המצריות כללו את 'האמיר פארוק' ואת שולת המוקשים מדגם 'אל ג'רינה'. הבסיסים והנמלים לא נפגעו כלל. עפ"י ידיעות המודיעין היה הצי המצרי מצויד ב:30.3.49:⁵⁸⁷

- שתי אניות גדולות, סוחרות לשעבר בעלות מהירות של 14 קשר, אחת מהן לפחות ("סולום") שמשה בעבר בצי הבריטי.

- 10 שולות מוקשים, שלוש ממוצא בריטי (מטיפוס אל-ג'רינה). מצוידות בתותחי "4, 4, 4 תותחי 20 מ"מ ו 20 תותחי 40 מ"מ. 7 נוספות עם תותחי "3, 20 מ"מ, 13 מ"מ, בעלות ארובה אחת (למעט אחת).

- 3 קורבטות שנרכשו דרך יוון.

- 4 סירות מוטור לפטרולים בעלות מהירות של 15-17 קשר, מחומשות ב תותחי 37 מ"מ.

- 3 ספינות איטיות יחסית (11-7 ק') המוגדרות "ספינות עזר".

הדו"ח מראה כי יחסית ליוני '48 לא חלה התחמשות גדולה של הצי המצרי. עיקר התוספת היה בשולות המוקשים 'אל ג'רינה' ובקורבטות היוניות. הדו"ח אינו מזכיר צוללות אשר ידיעות קודמות הזכירו אפשרות לרכישתן, וגם רכישת הטורפדות האיטלקיות עליה דווח התעכבה ככל הנראה (וראה לעיל). דו"ח המודיעין כולל גם ספינות שעומדות לרכישה:

אנית סיור ברת זיון העומדת לרכישה מחברת חקר איטלקית - מאותו מקור גם: 3 ספינות נחיתה, ספינות טורפדו (אין ציון מספרי), מצויין כי לפחות אחת כבר נמצאת במצרים, שלוש ספינות טורפדו קטנות. 15 ספינות טורפדו בריטיות ממתכת, נמצאות באיטליה לצורך שינויים קלים וחימוש. ועוד 3 פריגטות מצוידות בתותחי 20 מ"מ ו 40 מ"מ עתידות להימסר למצרים ע"י הבריטים לאחר ביטול האמברגו.

מדו"ח זה ברור כי עם סיום הקרבות היו פני הצי המצרי להתחדשות. תגבור החימוש והוספת הטורפדות וספינות הנחיתה מעידים על התכוונות לבנית יכולת התקפית. דו"ח הכוחות הימיים

⁵⁸⁶ כוחות ארצות ערב, הכוחות הימיים. 3.49, א"צ, 2169/50/25.

⁵⁸⁷ א"צ 2521/50/35.

הערביים התייחס לסוגיית ההתחמשות של הצי המצרי ביתר זהירות: "על הגדלה רצינית של הצי המצרי נתקבלו ידיעות רבות במשך החודשים האחרונים, אם כי הידיעות היו מנוגדות אחת לשניה ומחוסרות אישור"⁵⁸⁸. גם דו"ח זה מאשר כי ככל הנראה ההתחמשות חלה בתוספת של שולות מוקשים, בקורבטות, פריגטה ואנית תותח. הדו"ח מוסיף נתונים על קניית סירות טורפדו גרמניות ואיטלקיות, כלים קטנים שניתן להסוותם בקלות. הדו"ח שולל אפשרות לקניית צוללות איטלקיות. סיכום הדו"ח מענין: "... היות והצי המצרי הוא הגדול בין ציי ארצות ערב, יש להסיק כי למרות העובדה שארצות אלה תלויות במדה מכרעת בקשריהן הימיים עם ארצות חוץ, כוחן בים כרגע הוא בגדר גורם מבוטל".

סקירה של הצי המצרי שנערכה ע"י המודיעין, אגף מבצעים במטה חיל הים כחצי שנה אחר כך⁵⁸⁹, מתייחסת בכל זאת לחידוש המואץ של הצי המצרי. הטענה היא כי לאחר הקרבות בא"י המצרים החליטו להקים מחדש את הצי שלהם. עד הקרבות היו רוב האניות המצריות קטנות ומיושנות. לחידוש הצי הוקצה סכום גדול של 500000 ל"מ לרכש, 1.026.120 ל"מ לבניית מפעלים ימיים חדשים. הרכש מתמקד בכלים גדולים - משחתות, פריגטות, צוללות וסירות טורפדו. כלים כאלו משכללים את יכולת ההגנה וההרתעה של הצי, וגם יכולים להוות בסיס ליכולת התקפית. המצרים הקימו ועדת מומחים זרים לתכנון הקניות שלהם כדי למנוע רכישה של כלים שאינם ראויים לשימוש כפי שקרה בעבר. בנוסף לאניות שהיו בשרות בימי המלחמה הוסיף הדו"ח עוד מידע על שלוש הקורבטות שנרכשו מיוון בשלהי '48 (וראה לעיל). מהירותן 30 קשר, מצוידות בתותחי "3.5-3 ו שני צינורות טורפדו "18. האניות נבנו בראשית המאה (1907-1905), הן מטיפוס סקנדינבי ומאוד מיושנות. לא הגיעו נתונים האם ספינות אלו הושמשו בשלב זה וספק אם הן כשירות לפעולה. לגבי תכניות הרכש שהוצגו בדו"ח הקודם, מעדכנת סקירת המודיעין כי היה רכש נוסף של 4 אניות טורפדו מאיטליה, נפח ספינה 20 טון, מזוינות כ"א ב 2 תותחי 37 מ"מ, כל סירה נושאת 6 טורפדות בלי צינורות (נזרקות מצדי הסירה). הסירה נושאת פצצות עומק, ומהירותה 45 קשר. לא ברור האם הטורפדות הללו הגיעו למצרים. ידוע כי שלוש מהן הועמסו על האניה הנורבגית "אמאה באקה" לשם העברה למצרים אולם השלטונות האיטלקים הורידו אותם ממנה. 12 טורפדות נוספות הוזמנו מאנגליה, מטיפוס M.T.B (בדו"ח הקודם דובר על הזמנת 15 טורפדות בריטיות).

רכישות נוספות: פריגטה שנרכשה מבריטניה, 1460 טון. זיונה אמור להיות (עפ"י ה jans) ב 2 תותחי "4, 10 תותחי 20 מ"מ, מטיל פגזי עומק נגד צוללות. שלוש פריגטות שנרכשו בבריטניה, שתי אניות משמר ושולת מוקשים אחת שנרכשו באמריקה. (רכש זה תואם את הדו"ח הקודם בדבר הרכש העתידי). נרכשו עוד ספינות משמר מעץ להבטחת החופים. שוב נזכרה העובדה כי מתבצע מו"מ עם האיטלקים לרכישת צוללות.

הסקירה מוסיפה כי ידוע שלמצרים יש מס' ספינות נחיתה קטנות וספינת נחיתה אחת לטנקים, ובזמן האחרון נרכשו כמה מכוניות אמפיביות גדולות. מלבד זאת אין ידיעות על יחידת נחיתה מאורגנת.

⁵⁸⁸ כוחות ארצות ערב, הכוחות הימיים. 3.49, א"צ, 2169/50/25.

⁵⁸⁹ מיום 28.10.49, א"צ, 73/52/75.

בדו"ח מחלקת המודיעין אגף מבצעים חיל הים מיום 21.11.49 (כחודש לאחר הסקירה הנזכרת) ישנו פרוט של מצבת הצי המצרי עד ליום זה. הפירוט כולל שמות, טיפוסים, טונז' מהירות וכן צוות וחימוש עפ"י ה Jans. השוואת דו"ח זה לדו"חות קודמים מראשית המלחמה מראה, כי הצי המצרי תגבר כוחו מספרית: מ42 כלים ל65 כלים. מבחינת כלי השיט עיקר התוספת היתה בפריגטות (2), קורבטות (4), טורפדות וצוללות (אם אכן הגיעו – ידיעה מיולי '49 הצביעה בברור על רכש של שתי הצוללות באטליה, כולל נתוני חימוש ויכולת עפ"י ה Jans. הידיעה הצביעה על כך שלפי מקור לא ברור הצוללות הגיעו למצרים אולם אין צוות מיומן עבורן⁵⁹⁰. כמו כן כולל הד"ח את המשחתת "מוחמד עלי", משחתת בריטית מדגם HUNT שנקנתה על זיונה מהבריטים והגיעה על פי הידיעות בראשית נובמבר '49⁵⁹¹. הדו"ח כלל את ציון 20 אסדות הנחיתה מדגם L.C.M אולם מחוסר ידיעות על הקמת יחידת נחיתה ההנחה היתה כי יחידה כזו לא הוקמה עדיין⁵⁹². מבחינת הכלים שנרכשו, אין ספק כי המצרים התכוונו לבנות צי התקפי.

מענין לציין בהקשר זה, כי הידיעות על מצבת כלי השיט המצריים עדיין לא נתנו תמונה ברורה על יכולת הצי. בנקודה זו היו הדעות חלוקות. כפי שכבר צוין, עיקר הידיעות על חימוש ומצבת כ"א של הכלים היו בהסתמך על נתוני ה Jans ולא על ידיעות ראליות. כמו כן לא תמיד היה ברור מה מצבם האמיתי של הכלים, וזאת גם בהסתמך על העובדה כי מרבית הרכש היה של עודפי מלחמה ולא של רכש חדש. על בסיס הידיעה על מצבת כלי השיט המצרים שהובאה להלן (מיום 21.1.49) פרסם אפרים דקל, מנהל אגף חיל הים במשרד הבטחון השוואה בין הצי המצרי לצי הישראלי. ההשוואה מוסיפה לכח המצרי גם "חזירים" המופעלים ע"י יחידה של 15 איש המאומנת ע"י חבלנים איטלקיים⁵⁹³. דקל מציין כי העדיפות המצרית היא בעיקר בקיומן של 23 אניות קרביות (מול 6 ישראליות), 20 פולשות (מול 2 ישראליות), וכן בעדיפות מוחלטת בחימוש. דקל מסיים את הסקירה בכך ש: "הפרטים הם רק בהתאם לידיעות שבידינו. ולפי זה בלבד יוצא שבנפחם עולים עלינו ב 130%; בתותחים ב 120%; בהזמנות תותחים ב 200% ויותר. לתשומת לב רצינית". מענינת ביותר תשובתו של צבי קוחנסקי, ראש מחלקת מודיעין ימי. במכתב תשובה המיועד למפקד חיל הים הוא מציין כי ניתוח הנתונים שעשה דקל לטבלת הכוח המצרי היא שגויה. הערכת מודיעין חיל הים היתה כי מבין 23 ספינות הקרב המצריות רק ל 5 יש יכולת קרבית מוכחת, ולעוד 5 יש יכולת קרבית "מסוימת". רוב שולות המוקשים אינן מזוינות בצורה מספקת והן משמשות בעיקר לתפקידי משמר חופים ותפקידי ליווי, ואילו 20 הפולשות הן בעלות יכולת מוגבלת הן מבחינת קיבולן והן מבחינת מצבן וככל הנראה אין הן נמצאות בשימוש מבצעי. השוואת הציים צריכה להעשות לפי הערכות אלו⁵⁹⁴. מתשובתו של קוחנסקי ניכר, כי הערכת חיל הים את העצמה הימית המצרית לאחר מלחמת העצמאות היתה פחותה מאשר לפניה, וזאת ללא ספק לאחר בחינת פעילות הצי במהלך המלחמה.

⁵⁹⁰ מכתב מטה מודיעין חיל הים לראש אגף מבצעים בדבר רכש ימי, מיום 12.19.49, א"צ 73/52/75.

⁵⁹¹ דוח מיום 16.12.49, א"צ 73/52/75.

⁵⁹² דוח מח' מודיעין אגף מבצעים חיל הים מיום 21.11.49.

⁵⁹³ דקל מוסיף גם פרוט על הטורפדות החדשות של המצרים ומכנה אותן בשם "סירות יוחאי". מכתב אפרים דקל למפקד חיל הים מיום 20.1.49.

⁵⁹⁴ וראה פרוט הכלים במכתב צבי קוחנסקי למפקד חיל הים מיום 14.12.49.

עדיין מיוחס עיקר כוחו של הצי המצרי ליכולת הגנה ומשמר חופים, למרות ראשית רכש התקפי. עדיין הצי המצרי הוא היחיד אליו ישנה התייחסות בסקירת האיום הימי על ישראל.⁵⁹⁵ בסקירת הצי המצרי מיום 28.10.49 נכללו גם הידיעות לגבי תכנון הצי שאושר ע"י הממשלה: הכח הימי יהיה עצמאי ונספח למנסטריין המלחמה והימיה, מורכב מיחידות צבא ימיות שבראשן יעמוד מפקח כללי. הימיה צריכה בנוסף לפעילותה השוטפת גם לספק קצינים מהנדסים ומלחים לאניותיו של המלך, לספק לתחנות משמר החופים את קציני הימיה והעוזרים הדרושים בכדי לעזור ליחידות הימיות הלוחמות בהברחה. לספק קציני ים לנהול המחלקה הימית של מח' הנמלים ומגדלי הפיקוח. לספק ספינות למשמר החופים ולשרותים ימיים אחרים בהתאם לגבולות התקציב. (ניתן ללמוד מכך שכל הפונקציות הנזכרות לא היו חלק מלא מהימיה אלא נספחים, לא תחת אותו פיקוד, אבל נסמכים על השירותים המקצועיים של הימיה).

תאום עם הסורים: קימת תחנת אלחוט מצרית הנמצאת בקשר עם תחנת אלחוט סורית. התחנה הסורית קשורה עם המטה הסורי, חיל הים וחיל האוויר..

בסיסים: במיקום הבסיסים המרכזיים של הצי לא חל שינוי. הבסיס הראשי - בנמל אלכסנדריה. מטה חיל הים נמצא בראס אל טין - החלק המזרחי של הנמל. שם גם נמצא בה"ס הימי ושם גם יש בסיס לאוירונים ימיים. (ראוי לציין כאן כי בסקירת דוחות המודיעין של חיל הים הישראלי לא הוזכרו מטוסים ימיים בשימוש מצרי במהלך המלחמה). ליד ארמון המלך יש מפרץ בצורת פרסה אשר שימש בזמנו כבסיס לצוללות בריטיות. לא ידוע אם המצרים משתמשים בו. (אולם כפי שכבר נכתב היו ידיעות לא מאושרות על מו"מ מצרי - אטלקי לרכישת צוללות). מקומות מעגן נוספים של הצי יש בסולום, ישרלוק, רוזמה, דמיאטה, פורט סעיד. ידיעה מה 16.12.49 מצביעה על כוונת המצרים להקים בסיס גדול לחיל הים המלכותי באזור אל עג'מי, שהוא אזור מוגן טבעי הקרוב לשדה התעופה. התכנון כולל גם בניית רציפים ומעגנים חדשים בנמל אלכסנדריה והרחבה ניכרת של תעלת סואץ, כולל תכנית לחפירת תעלת משנה ("תעלת פארוק ה-1") שנועדה לפתור את בעיות התחבורה בתעלה.⁵⁹⁶ ידיעות נוספות מתייחסות לכך שהמצרים הקימו מעבדה לחקר הנשק הישראלי. נעשו נסיונות לבנין מחודש של חלקי נשק ישראליים הנמצאים ברשותם אולם ללא הצלחה. ידיעה כזו מעידה על תחושת האיום שהיתה קימת בצד המצרי מפני הכח הימי העברי.

מעבר הדרכה - כבר בידיעות קודמות היה ידוע על עזרה מקצועית בריטית (ולעיתים גם של מומחים גרמניים). למצרים היתה אקדמיה ימית אשר נוסדה ב 1896 במטרה להכשיר סמלים יבשתיים וימיים ולאמן קצינים. לאחר המלחמה, בעזרה בריטית חודשה האקדמיה ונפתחו קורסים ימיים שונים. בעת מתן הדו"ח נמצאת האקדמיה ברמה גבוהה ומפקדת חיל הים המלכותי יעצה למנהלת החופים להכשיר בו את מלחיה. ב 1948 סיימו 1259 בוגרים את בה"ס⁵⁹⁷. עיקר פעילות בה"ס היא בהכשרת

⁵⁹⁵ לא ברור לי לחלוטין האנטרס של מודיעין חיל הים לצמצם את תחושת האיום המצרי, לעומת אגף החיל במשרד הבטחון. אולי ישנה כאן מגמה להראות כי חיל הים צמצם מאוד את הפערים שהיו בתחילת המלחמה, ומכאן הרצון להאדיר את שמו ועצמתו של החיל. תפקידו של החיל במלחמה היה מוגבל למדי, והיתה תחושה של רצון עז להוכיח את נחיצותו ויכולתו. יתכן ותחושה זו היא שהובילה את התגובה החריפה והמהירה של מודיעין חיל הים. ואולי מדובר רק בחילוקי דעות מקצועיים בענין הערכת הכח המצרי. מכל מקום, מאחר ותקופה זו כבר נמצאת מחוץ לדין בעבודה זו לא הרחבתי בשאלה זו.

⁵⁹⁶ דוח מודיעין מיום 16.12.49, א"צ 73/52/75.

⁵⁹⁷ מתוך דו"ח מודיעין ימי מס' 32, 10.7.49, א"צ 73/52/75.

קדטים לצי המסחרי ולצורך כך הוא הורחב. דו"ח מיום 4.9.49⁵⁹⁸ מציין כי נבנו בנינים חדשים בנמל אלכסנדריה שישמשו כבית ספר לצי המלחמתי (ככל הנראה כאגף של האקדמיה הימית). הדו"ח מיום 21.11.49 פרט כי מתקיימים קורסים לתותחנות ימית על סיירת בריטית בשם "דוונשייד". כמו כן התאמנו קצינים ימיים על אניית הקרב הבריטית "ואן גארד". אמונים נוספים מתקיימים במקצועות הקשר, האיתות וכו'. בסיס האימונים נמצא בראס אל טין באלכסנדריה, ליד מטה חיל הים. תקופת ההכשרה המעשית של הקדטים עם סיום הקורס היא על אניות בריטיות. השתלמויות נוספות של קצינים מצריים נעשות בחו"ל, לרוב באנגליה. צוין כי חסרים אנשים מקצועיים לצוללות וסירות טורפדו ולכן נשלחו שני קצינים לאנגליה לרכישת מקצועות אלו. עובדה נוספת המעידה על עזרה בריטית היא כי תמרונים גדולים של הצי המצרי נעשים בים האדום, ולאחרונה בסביבות קפריסין. נראה אם כן, כי למרות ההכרזה הראשונית על ביטול כוחו הימי של האויב הערבי, הושקע מאמץ מודיעיני לא מבוטל במעקב אחר ההתפתחות הימית המצרית.

כפי שנכתב, החל ממרץ 49 הוחל מאמץ תכנוני בחיל הים. ב 22.3. התקימה פגישה במטה החיל (עם אנשי אגף חיל הים במשהב"ט) בה התלונן שולמן כי טרם קיבל את הגדרת תפקידי חיל הים בתקופת שלום ומלחמה, אין הוא מודע לתכנון רכש עתידי ולכן ישנו קושי לתכנן כ"א⁵⁹⁹. הניתוח שנערך בפגישה זו מעריך, כי הפעולה ההתקפית המצרית העתידית תתרכז בנסיון לניתוק דרכי תחבורה לישראל (פעולה שניסו לנקוט בה רק לקראת סיום המלחמה, עם עצירת האניה 'בורכהרד', וראה בפרק ח'). הנחת היסוד היא כי לא ניתן יהיה לגשר בזמן הקרוב על העדיפות המצרית בכלי שיט. על סמך נתונים אלו הוצע תכנון כ"א כדלקמן:

לקו ראשון: 3 פריגטות, צוות של 121 חיילים בימי שלום כ"א. (בימי מלחמה יתוגבר ל 168).

10-12 סירות טורפדו M.T.B – 120 חיילים.

בית מלאכה להחזקת הטורפדו – 100 איש (כולל אזרחים).

3 צוללות חופים – 60 איש, סירות מוטור וסירות יוחאי (ללא ציון מספר אנשים נדרש).

לקו שני: 3 קורבטות ('ווג'ווד', 'הגנה', 'מעוז') – גם לאימון, 90 איש.

סירות נחיתה L.C.T.

לקו שלישי: אינות הצי המלחמתי שיוצאו מכלל שימוש ויצטרכו כ"א מינימלי לטיפול בהם.

סה"כ מלחים לימי שלום: 1100. לימי מלחמה: 2200.

לחוף:

מטה חיל הים: 300 חיילים, 150 אזרחים.

בסיס חיפה כולל מספנה: 500 חיילים, 300 אזרחים.

בסיס יפו: 150 חיילים, 75 אזרחים.

נחיתה: 450 חיילים (לאימון, לתפקיד ולרזרבה).

חניכים בקורסים: 800.

⁵⁹⁸ א"צ, 78/52/73.

⁵⁹⁹ סיכום פגישה במטה חיל הים מה 22.3.49, א"צ, 782/61/690.

סגל לקורס קצינים: 50 חילים, 50 אזרחים.

סגל לקורסי חיילים: 75 חילים, 75 אזרחים.

הדרכה באגודות ימיות: 200.

חולית מחקר: 100 חילים, 25 אזרחים.

בחול"ל (השתלמויות ומודיעין): 100.

סה"כ תקן מוצע: 2725 לתפקידי חוף, 675 אזרחים, 1100 לכלי שיט: 4500 איש. לרזרבה הוצע תקן של 6000 איש, כולל רזרבה פסיבית, מאורגנת ושל הצי המסחרי (וראה בפירוט בפרק ה').

ההצעה מפרטת עוד כי כ"א חייב להיות מתנדבים בדורג בריאות א', נתוני גיל והשכלה לקורסי קצינים ואחרים, ותקופת שירות. שולמן הציע כי מתנדבי חיל הים יקבלו משכורת גבוהה משל המתגייסים לצבא, אולם ראש אכ"א הסכים לתשלום גבוה רק למתנדבים החותמים לשירות ארבע שנתי, מעבר לגיל השחרור שיקבע (למעשה: שירות קבע).

יומיים אחר כך, ב 24.3 הוצאו "קווים לבירור התכנון של חיל הים לשנת 1949".⁶⁰⁰ יכולות החיל שהוגדרו במסמך זה כוללים אחריות לבטחון התחבורה הימית לישראל (מקו מסינה, מלטה וטריפולי), באמצעות קורבטות ופריגטות לטווח רחוק, וטורפדות לטווח קצר. איום על תחבורת אויב, ויכולת פגיעה בכלי שיט אויבים בבסיסיהם הימיים (ע"י כח המחץ).

בעקבות הישיבה מסוף מרץ, פירסם ראש מטה חיל הים ב 7.4.49 דו"ח עב כרס על תכנונו העתידי של הצי.⁶⁰¹ הדו"ח היווה מסגרת תכנונית ראשונית, והוא פורסם לצורך קבלת הערות מקדימות לביצוע תכנוני. בהקדמה כתוב: "המטרה העיקרית של התזכיר היא לבטא את השקפות מטה חיל הים בשאלת תכנון החיל ובהתחשב עם המאורעות האחרונים, להציג את דרישות הצי לשנה הבאה.. בעית התכנון תלויה במטרות שהצי נדרש למלא... (ואלה) טרם הוגדרו..". שולמן חוזר על הטענה שהושמעה בישיבת המטה בדבר הצורך להגדרת מטרות הצי היעודיות. הוא שב ומזכיר את הנחת היסוד כי הצי המצרי לא ימשיך בפעילות רפה ודפנסטיבית בגיזרה הימית, אלא פעילותו ההתקפית הבאה תהיה לכיוון נסיון הטלת סגר על התחבורה לישראל, דבר המחייב את חיל הים הישראלי להערכות אחרת מכפי שהיה עד כה.

לאחר שהדו"ח סוקר מטרות יעודיות של ציי המעצמות הוא מתפנה לשאלת מטרות הצי הישראלי. הטענה המובאת היא כי הצרכים היחודיים של ישראל מחייבים הינתקות מהנסיון להעתיק את הצי האנגלי או האמריקאי (טענה דומה הושמעה גם על ידי אנשי מח"ל).

התפקידים המיועדים לצי הישראלי "לאור הנסיבות הגאוגרפיות, הפוליטיות והכלכליות" הם:

- הגנה על מסחר ימי לישראל. (כולל התייחסות להובלת חומרי גלם נחוצים)
- הגנה מפני פלישה מהים.
- הפעלת לחץ כלכלי על האויב באמצעות הפרעה למסחר ימי, יבוא מצרכים חיוניים, יצוא.
- סיוע לחילות האויר והיבשה ע"י הפגזה חופית, סיורי חוף ונחיתה ימית.
- לוחמה ימית ולוחמה נגד צוללות.

⁶⁰⁰ קווים לבירור התכנון של חיל הים לשנת 49, א"צ, 782/61/690.

⁶⁰¹ דו"ח ראש מטה חיל הים, 7.4.49, א"צ, 2521/50/152.

המשימות הלאומיות בהן על חיל הים להיות מעורב הם:

➤ הגנה על עליה לישראל בדרך הים

➤ הגנה על יבוא בדרך הים של חומרי גלם חיוניים, מוצרי מזון ואמצעי לחימה.

➤ הגנה על סחר ימי פתוח כאינטרס כלכלי ראשון במעלה. (הדו"ח כולל המלצה לממשלת ישראל לפתח צי סוחר חזק, שכן במקרה מלחמה אי אפשר יהיה לסמוך על ספינות ניטארליות שיקימו את קווי הסחר הישראליים, לאור ניתוח המראה כי צי הסוחר הישראלי מסוגל לקיים בעצמו רק 5% מנתח הסחורות החיוניות למדינה ורוב אניותיו ישנות ואטיות. ההמלצה היא גם לפיתוח נמלי מים עמוקים נוספים, בהתיעצות עם הצי. אנשי צי הסוחר מומלצים להחשב כעתודת שירות של הצי הצבאי).

ההתארגנות הטקטית של הצי למילוי משימות אלו תכלול הגנת הנמלים, ארגון שיירות מלוות לספינות הסחר וזיון אניות סוחר והקמת רשת ריגול ומודיעין מסכלת.

רכש עתידי חייב לקחת בחשבון רמת אימון נמוכה בצי, היצע בשוק, תקציב. נסיון לשמור על אחדות ככל האפשר במקומות יצור, חלפים וכו'. בכל מקרה מדובר בתכנית רכש שהיא פשרה בין הרצוי למציאות. הדו"ח ממליץ על רכש עוד בשנת 1949 של צוללות חוף לצורך סיורים בחופי אויב ואימון בלוחמה נגד צוללות, סירות טורפדו ותותחים. (כ 12 סירות)⁶⁰²

חלוקת כלי השיט המוצעת (קימים ועתידיים) דומה מאוד לזו שהובאה בסיכום ישיבת המטה מיום 22.3, (הן בכלים והן בהקצאות תקני כ"א) וכוללת חלוקה לשלושה קווי כוננות: שירות פעיל, רזרבי פעיל (קו שני), רזרבה בלתי פעילה.

הדו"ח עוסק עוד באופן מפורט בנושאי כ"א והכשרה (וראה פרוט בפרק ה').

בעקבות פירסום הדו"ח התכנסה ישיבת מטה החיל מיום 17.4.49, בהשתתפות מוניה מרדור כממלא תפקיד מפקד חיל הים, ראשי האגפים ומפקדי השיטות⁶⁰³ התקיים דיון על המבנה הרצוי. דיון זה התנהל באווירה עכורה, כאשר ז"ק ועופר התפטרו מהמטה ומעמדו של שולמן לא היה מוגדר (וראה להלן). מרדור הגדיר כי תוקם ועדת תכנון שתבדוק תקני כ"א ואת הרכב הכלים, מתוך מגמת יצירת צוותים רזרביים. בראש ועדת התכנון עמד ב. קסל, ראש אגף הנדסה. הוא נדרש לשאלת מבנה בסיס חיפה. קסל הציע כי בסיס חיפה יוגדר כבסיס הראשי של החיל ומפקד הבסיס הזה יהיה המפקד הגבוה ביותר וירכז ויפקד על שאר הבסיסים. הדיון נסב גם על מבנה יחידת הנחיתה, מבנה אגף הדרכה, תכנון ארגוני של המטה עצמו, מבנה שירות הקבע. ועדת התכנון אמורה היתה להיפגש עם כל ראשי האגפים בכדי לגבש הצעה תכנונית למבנה כולל של החיל. כיועץ לוועדה מונה אלן ברק, איש מח"ל, מפקד ק.28.

בעקבות פגישות אלו ואחרות, הוחל במערך השינויים בחיל. ז"ק ועופר פרשו ממטה חיל הים. החודשים הראשונים של 1949 אופינו במערכת מתחים סבוכה במטה החיל, ובין המטה לבין המטכ"ל ובן גוריון. עוד ב 13.9.48 מציין בן גוריון ביומנו כי יוסי המבורגר (הראל), לובה אליאב ואברהם זכאי הם בעד המשך שירותו של שולמן כראש מטה חיל הים. אברהם עופר, סמק ינאי ושורה פישמן

⁶⁰² הדו"ח כולל טבלה מפורטת ש לכל סוגי התותחים הנדרשים לזיון כל כלי השיט הקיימים והעתידיים של הצי.

⁶⁰³ רשימה שמית מלאה בדו"ח ישיבת מטה מיום 17.4.49, א"צ 2540/50/119.

התנגדו מפני שהוא "אינו ארץ – ישראלי, אינו מדבר עברית ועקשן".⁶⁰⁴ הם הציעו במקומו את יוסי הראל. התנגדויות דומות לשולמן עלו על רקע אי היותו "משלנו", התנגדו ליכולת הפיקוד שלו על אנשים ועוד. למרות היותו איש ים מקצועי, הוא לא השתלב בחבורה המובילה של החיל לאורך כל התקופה.

בן גוריון רצה להעביר את פול שולמן מתפקידו ודורי התנגד לכך. שולמן המשיך בתפקידו עד אפריל, אולם מעמדו לא היה ברור. משלחת של קצינים בכירים פנתה אל בן גוריון בבקשה להחליפו כמפקד והשאריתו כיועץ. גם הגדרת תפקידו וסמכויותיו לא היתה ברורה, ולא היתה ברורה חלוקת הסמכויות בין מטה החיל לבין האגף במשהב"ט. בינתיים התמנה מוניה מרדור לממלא מקום ראש המטה, ושולמן נשאר בלא תפקיד מוגדר, וכיועץ. מערכת סבוכה זו של יחסים, גרמה לשיתוק מטה החיל, והיה ברור כי חייב להעשות שינוי פרסונלי ומבני בפיקוד.

בן גוריון רצה בתפקיד את שלמה שמיר (ככל הנראה על פי הצעתו של שולמן).⁶⁰⁵ שמיר היה אז מפקד חזית ב', איש פיקוד בעל נסיון רב, אולם ללא נסיון או ידע ימי. שמיר קיבל את התפקיד לאחר התלבטות קשה, אבל רצה ששולמן ימשיך לשרת לצידו (ההכרות בניהם היתה עוד מתקופת שירותו של שמיר במשלחת ההגנה בארה"ב לפני המלחמה). שולמן לא שש להמשיך במטה חיל הים, בידיעה כי כמה מהקצינים הבכירים חותרים תחתיו, ליבו היה מר עליו על הנעשה בחיל, וטען כי המטה מורכב מ"כנופיות".

שמיר מונה כמפקד חיל הים במאי 1949. זהו למעשה המינוי הראשון לתפקיד "מפקד החיל" (כלומר מובאת כאן לידי ביטוי ההכרעה כי חיל הים יבנה כחלק מהצבא, בכפוף לרמטכ"ל ולא כזרוע נפרדת). מינויו של שמיר פתח תקופה חדשה בהתפתחות החיל. הזרוע הימית סימה את מלחמת העצמאות כזרוע החלשה ביותר בצבא הישראלי. תשתית החיל היתה חלשה בציד, בכ"א מיומן, בהתפתחות אירגונית ובהתפתחות קונספצית לחימה ימית. בתקופת המלחמה נבנתה תשתית הציד: הכנסת אניות 'צי הצללים' לפעולה בתחילת המלחמה איפשרה פעילות ימית. הרכש בהמשך, גם אם ברובו הגיע לאחר הקרבות, איפשר את בנית התשתית עליה נשען החיל גם אחר כך. למרות הקשיים הארגוניים גובשה תשתית כ"א ימית (בעיקר יוצאי הפלי"ם, צי הסוחר, אגודות נוער ימיות ועוד), תשתית הנדסית (בעיקר משוחררי הצי הבריטי), הוקם השלד המבני של החיל (חלוקה לשיטות ומחלקות) ואורגן המטה. שאלת מבנה המטה, הגדרת התפקידים, מערכת הכפיפות המקצועית – כל אלו לא נפתרו ונשארו מעורפלים. החיל פעל במידה רבה ללא ארגון וסדר, נשען על מערכות יחסים אישיות (כמו גם על יריבויות).

בתקופת המלחמה התגבש חיל הים בצורה גרעינית, מנותקת במידה רבה מהצבא. הגורמים לכך היו הויכוחים שליוו את הקמתו ומערכת היחסים הפנימית הקשה בין מרכיבי החיל השונים, השאלה האם יתפתח כזרוע נפרדת או כחיל בתוך המטכ"ל אשר השאירה את מעמדו של החיל ואת כפיפותו המקצועית במצב מעורפל, והעובדה כי יכולתו המבצעית מנעה ממנו למעשה שותפות בקנה מידה גדול יותר במהלך המלחמה. למרות תרומתו למלחמה, הרי שנפח הפעולה היה קטן מאוד. חיל הים

⁶⁰⁴ בן גוריון, יומן המלחמה, 13.9.48, עמ' 684.

⁶⁰⁵ גלבר, גרעין לצבא עברי סדיר, עמ' 390.

השקיע את עיקר מרצו במהלך המלחמה בהתגבשות פנימית, הן מבחינת כ"א והן מבחינת ההצטיידות והחלוקה המבנית (בכח הימי ובתשתית היבשתית). גם בבחינת התפתחות יכולת הלחימה הימית, ניכר כי עיקר ההתפתחות היתה פנימית, כלומר בנקודות בהם חיל הים פעל לבדו. יכולת שיתוף הפעולה עם חיל האוויר לקתה בחסר (לדוגמא יצוין הקרב הימי בשלהי המלחמה, 1.1.49 נגד אנית קרב מצרית, כאשר תוצאות הקרב לימדו על כישלון מוחלט של השת"פ עם חיל האוויר). החל מינואר 49, הוחל שיתוף הפעולה עם חיל האוויר להתהדק, והניב תוצאות טובות.

גם פעילות משותפת עם חילות היבשה נכשלו: מבצעי נחיתה ימית נכשלו כולם, כאשר חיל הים נקרא להפגזת עין חוד וטירה בעזרה ("קרבות עשרת הימים") ה' אילת' ירתה בסה"כ 16 פגזים ושחררה מהפעולה, לאחר שפגעה פגיעות טובות במחצית מהפגזים בלבד.

מינויו של שמיר מעיד יותר מכל על המשימות שניצבו בפני החיל עם סיום המלחמה. בעוד התכניות שנסקרו בראשית הפרק מדברות כולן על משימות מבצעיות, הרי שהמשימה האמיתית של החיל היתה מבנית בראש ובראשונה. כדי לאפשר צמיחה והשתכללות מבצעית, צריך היה לחזק את התשתית, לארגן את הקיים לבנות מערכת סדרים וכללים צבאיים מאורגנים. שמיר לא היה איש ים, אבל היה בעל יכולת ארגונית מוכחת. היותו איש צבא (בניגוד לז"ק, שגם הוא מונה לתפקיד בגלל כישורים ארגוניים בתקופת הגיבוש הראשונית של החיל) תרמה לבנית החיל כחלק אנטגרלי מהצבא, וביססה את מעמדו במטכ"ל.

עם כניסתו לתפקיד הכריז שמיר על מבצע "ימי לימוד" שמטרתו היתה קביעת אחידות בין המפקדים, השלמת חסרים מקצועיים לבעלי דרגות, השלמת פערים בידע והכשרה ונסיון לביסוס רמת הכשרה אחידה וגבוהה לבעלי דרגות קצונה ואחרות – כלומר מעין "פסק זמן" מבצעי לצורך ביסוס ותיאום כל הצד האירגוני מנהלי (בעיקר הכוונה לכח הימי) ולהשוואת והעלאת הרמה המקצועית הנדרשת מהחיילים ובעלי התפקידים בכל שורות הפיקוד. ב-19 החודשים בהם פיקד על החיל נבנתה גם תורת ההפעלה של החיל, מובלת בעיקר על ידי אנשי מח"ל כגון אלן ברק, דה לנגה ופינארד. הפיתוח הטכני המשיך להישען על יוצאי הצבא הבריטי.

בפתח העבודה הצבתי כמטרה לבחון את שתי הגישות שמוצעות לבנין הכח הימי העתידי: הגישה הדוגלת בבנית חיל מקצועי, המבוסס על דגם של חיל הרואה את הלוחמה הימית כמרכז משימותיו (ולכן נשען על כח ימי מקצועי) מול גישה הרואה את עיקר משימותיו של חיל הים כהגנה חופית ועזרה בהובלה ימית לכח הלוחם היבשתי. התכניות הראשונות שהוגשו למבנה הצבא, לא השאירו מקום לחיל ים עצמאי וחזק. גם התכניות הראשונות שהגדירו את תפקידי הכח הימי הראו נטיה ברורה לכיוון המשמר החופי. גישה זו מאפינת ראייה הנשענת על הכח הימי המועט שהיה קיים ברשות ישראל (הן מבחינת כ"א מיומן ומוכשר, הן מבחינת מערך הכלים הזמין והן מבחינה תקציבית ויכולת רכישת כלים אחרים בזמן קצר). היא נשענת גם על תפיסת איום אנכרוניסטית, שראתה את הכח הערבי מקומי כאויב המרכזי, אויב החסר עוצמה ימית לחלוטין. במידה מסוימת זוהי גישה הטובה לטווח קצר, טווח המלחמה (שוב, בהתבסס על תפיסת אויב מסוימת), טווח שהיה קריטי לחייה של המדינה הצעירה.

בן גוריון תפס את המלחמה העתידה אחרת מבחינת הגדרת האויב, וראה את בנין הצבא אל מעבר למלחמה הזו. נראה, כי גישתו היתה נחושה מתחילת הדרך. הוא ראה לנגד עיניו חיל מקצועי, מבוסס ככל האפשר על כוחות שאומנו במסגרות צבאיות (יוצאי הצי הבריטי ומומחי מח"ל מציים אחרים). גישה זו כרוכה בהכרח בהבנה כי למדינת ישראל דרוש חיל ים בעל ראייה רחבה, שהלוחמה הימית היא חלק מרכזי מתפקידו, שכן עליו להיות ערוך ללוחמה מול ציים מאורגנים (ובראשם הצי המצרי). ראייה זו ממבוססת על תפיסת האיום של בן גוריון מחד, ועל ראית הצבא הסדיר, הכולל, שאפינה אותו מאז שנות השלושים מאידך.

המתח בין שתי הגישות הללו בא לידי ביטוי הן בתכניות המבנה הראשונות שהוצעו לשירות הימי (וראה לעיל), והן בתכניות הרכש. תכניות הרכש הראשונות שהוגשו לבן גוריון עוד בפברואר '48 כללו כלים המתאימים לתפקידי משמר חופים: 2 נחתות טנקים, ושאר הכח מבוסס על סירות משמר, סירות סיור טורפדות וסירות משטרה. היה זה אש לינקולן, היועץ החיצוני שהמליץ על הצטידות בכלים מלחמתיים כגון קורבטות ומשחתות (ואכן אלו היו הבסיס שהוכשר מ"צי הצללים" ואיפשר את ההתמודדות של החיל מול הצי המצרי בסופו של דבר). גם בבחינת פעילות הרכש הראשונות נראה כי עיקר המאמץ (ובעיקר באיטליה) הושקע בכלים כבדים או כלי משמר, שאינם מתאימים לפעילות קרבית ולכן גם לא תרמו בסופו של דבר למאמץ המלחמתי. למעשה, רק עם התקדמות המלחמה, כאשר הוברר הצורך ביכולת קרבית ימית, הופנו מאמצי הרכש לכיוון זה, ואחד הסממנים הבולטים לשינוי הגישה היה מינויו של פול שולמן כראש השירות.⁶⁰⁶

נראה אם כן, כי למרות הקו הברור שהוביל בן גוריון בדבר יעודו של השירות הימי, ולמרות שהגדרת יעדי השירות מתחילה הועידה לו תפקידים החורגים ממשמר חופי, הרי שסוגיה זו ליוותה את החיל הצעיר לכל אורך תקופת הקמתו, והיא הוכרעה למעשה רק עם סיום המלחמה, כאשר הוכרע מעמדו של החיל בתוך הצבא וכפיפותו למטכ"ל, והוגדרו מחדש יעדי הלחימה שלו.

את הקמת חיל הים ליוו שני דיונים כפולים ומקבילים. הויכוח הראשון הוא הויכוח על יעודו של חיל הים: האם מדובר על משמר חופי (כאשר חבלה ימית הופכת להיות חלק מכח מח"ץ יבשתי בעיקרו), או מדובר בחיל ים הכשיר ללוחמה ימית ובעל מטרות ארוכות טווח. הויכוח השני הוא על מבנהו של השירות הימי, ועד כמה אם בכלל הוא יכול להתבסס על הרחבת הפלי"ם. הדיון הראשון הוא בטחוני באופיו. הדיון השני הינו בעל אופי בטחוני, אבל גם חברתי ופוליטי.

גם בענין זה ישנו פער בין הרעיון הברור של בן גוריון לבין סקירת המהלכים בשטח. בן גוריון דגל בהקמת חיל סדיר, על פי דגם של הצי הבריטי (או מקצת האמריקאי). תפיסה זו תאמה את תפיסת תפקידיו המיועדים של החיל: חיל המיועד ללוחמה ימית סדירה צריך להיות בעל מבנה סדיר, ומבנה הצי הבריטי היה זמין ונוח בזכות יוצאי הצי היהודים. מאחר ולפלי"ם לא היה מה להציע מבחינת ידע ימי או ארגון ימי, הרי שהקו המתבסס על הצי הבריטי נדמה כקו מקצועי והגיוני.

לפן המקצועי מצטרף גם הפן החברתי והפוליטי. בן גוריון לא רצה גוף סקטוריאלי בתוך "צבא העם" (כפי שראה את הפלמ"ח) והפלי"ם לא יצא מכלל זה. גישה זו מאפינת את המהלכים הראשונים של בן

⁶⁰⁶ יש להזכיר כי דו"ח סלומון ממליץ על רכש של כלים קטנים ומהירים על פני משחתות וספינות קרב, אולם אין הוא שולל את תפקידי הלוחמה הימית כחלק מתפקידי החיל. סלומון מתבסס על יכולת רכש ואימון חילים לטווח הקצר. חיל הים אימץ גישה זו לאחר שכבר מימש את הרכש של שלוש הקורבטות שהגיעו חודש לאחר פירסום דו"ח סלומון.

גוריון, והכוונה להכרעה בדבר ניתוק הפלי"ם מהפלמ"ח ומינוי גרשון ז"ק כראש המטה הימי, מהלכים שלוו בסערה והתנגדות מצד אנשי הפלמ"ח והמטכ"ל. למרות שמעמד השירות עדיין לא הוגדר, התפקידים שיועדו לו כללו לחימה ימית, והיה ברור שמדובר בשירות המציע יותר ממשמר חופים. לשירות כזה לא יכל הפלי"ם לתת תשובות מקצועיות.

למדינת ישראל הצעירה לא היו מאגרי כ"א אין סופיים. גם למצדדים במבנה של צי סדיר היה ברור כי מאגר כ"א הבונה אותו יהיה מבוסס ברובו על הפלי"ם. בן גוריון הורה להעביר את הפלי"ם כולו לשירות הימי. הכוונה היתה להעזר באנשי הפלי"ם כתשתית האנושית של החיל, תוך שינוי מוחלט של מבנה, כפיפות פיקודית ואופי הלוחמה וההכשרה. המתח הנוסף בין בו גוריון לבין הנהגת הפלמ"ח (מתח פוליטי, צבאי ואישי) גרם לכך שהמעבר מגוף פלמ"חי לגוף צבאי יהיה סוער וילווה בתחושות בטן קשות של חלק מיוצאי הפלי"ם. (העובדה כי השירות האוירי עבר למעשה אותו תהליך, ללא עוצמות קשות כל כך של תחושות הבטן נובעת הן מחולשתו היחסית של השירות האוירי והן מהעובדה כי חיל האויר נשען ברובו המכריע על יוצאי ה RAF, וראה בפרק ז').

כאשר קיבל ז"ק את המינוי, הורה לו בן גוריון להישען מקצועית על יועצים ימיים, מומחים מציים אחרים. מהלך זה התבקש מעצם העובדה כי ז"ק לא היה איש ים, וכי למערך כ"א המקומי לא היה איש ים צבאי. אולם ז"ק, בנוסף ליועצים הללו, פנה גם אל אנשי הפלי"ם (ינאי, טנקוס). ז"ק התנה את הקמת השירות הימי בהעברת הפלי"ם לכוחותיו, ורצה לשתף ככל הניתן את ראשיו בפיקוד. לז"ק לא היה ספק, כי למרות החולשה המקצועית, הפיקוד המבצעי הימי צריך להישען על הפיקוד הפלי"מי לשעבר.

ההכרעה הרעיונית של הקמת חיל ים סדיר, הכשיר ללוחמה ימית, היתה ברורה לכאורה בלבד. היא באה לידי ביטוי בהכרעות בן גוריון לגבי מינויים, יותר מאוחר היא תבוא לידי ביטוי בהכרעה על מידת עצמאותה של הזרוע הימית. תכניות המבנה, כפי שהתפתחו במהלך חודשי המלחמה (ובמיוחד מאוקטובר 48') ניסו ליצור מערך כזה. אולם ההכרעות בשטח לא תמיד היו זהות.

אמנם היו תחומים שהתבססו על יוצאי הצי הבריטי. התחום הטכני התבסס עליהם בלעדית, וגם בתחום המנהלי היה תפקידם רב. יחד עם זאת בתחום הפיקוד הימי ובתחום המבצעי, מקומם של יוצאי הפלי"ם היה המשמעותי יותר, הן מבחינה מספרית, והן מבחינת קביעת אופי הפעילות. יחידת החבלה היתה המשך ישיר של 'החוליה', הן מבחינת הפיקוד והן מבחינת ההרכב האנושי. בספינות, הנסיונות לשלב פיקוד מקצועי, יוצאי צי הסוחר או ציים אחרים בדרך כלל לא עלה יפה. גם אנשי מח"ל לא נקלטו בדרך כלל בתפקידי פיקוד גבוהים בספינות. האופן בו פעלה שרשרת הפיקוד והאופן בו התנהלו האניות הלם יותר רוח פלי"מית מאשר רוח צבאית מאורגנת. אחת התוצאות היתה העובדה כי חיל הים פיגר אחרי הצבא בקביעת נהלים, שיגרת עבודה, דרגות וכו' – מאפייני הצבא הסדיר.

הטענה העיקרית שהושמעה ע"י יוצאי הפלי"ם היא כי העובדה שהחיל לא נשען על הפלי"ם גרמה במידה רבה ליכולתו החלשה יחסית במלחמה. לדעתי אין הדבר נכון. בראש ובראשונה, כפי שהראתי בפרק ז' אין לבטל בשישים את תרומת החיל למאמץ המלחמתי. ענין נוסף הוא, כי אמנם חיל הים היה צריך להשקיע זמן ומאמץ רבים בארגון ובבנין. הצורך להתגבר על הפערים הרבים והחיכוכים בין הקבוצות השונות היה רב, והאט מאוד את תהליך הבניה. אין ספק שלו היו פחות חיכוכים על רקע

מקצועי ואישי היה תהליך ההתבססות קל ומהיר יותר, דבר שהיה משפיע ללא ספק על היכולת המבצעית של החיל. עובדה זו נכונה לא רק לגבי קבוצת יוצאי הפל"ם, אלא למערכות היחסים המורכבות שנוצרו בחיל (ושלא נוצרו בח"א לדוגמא), והן נובעות גם מאי הגדרה ברורה של יעדי החיל ומיקומו המטכ"לי. יחד עם זאת אי אפשר להתעלם מהעובדה, שגם לו היה החיל נשען על קבוצת הפל"ם המגובשת, ללא הסערות שנלוו לפירוקה – כי אז לא ניתן היה להגיע בסופו של דבר לקו מקצועי סדיר ברור, שכן מאגר הכח והידע שהביא איתו הפל"ם לא כלל נתונים אלו.

השיקולים הפוליטיים והשיקולים הבטחוניים מבניים כרוכים זה בזה. מי שרצה לבסס את השירות הימי על הפל"ם ראה שירות ימי המיועד כמשמר חופי, ואת היכולת של חולית החבלה כפן נפרד. במבנה כזה יכול גרעין הכח הפל"מי להתרחב ולמלא את יעדו. מי שראה את החיל באור אחר, היה חייב לראותו מבוסס על כוחות אחרים, מיומנים יותר. אין ספק כי חיל הים הפסיד חלק מהכח הימי שעמד לרשותו, ושהצטיין במוטיבציה גבוהה, יכולת נתינה וכן הלאה. אולם לטווח ארוך, איפשר מהלך זה את בנייתו של חיל סדיר ומקצועי יותר, המתאים ליעדים הנדרשים לבטחון מדינת ישראל.

בנסיון להשוות את התפתחות חיל הים לחיל האוויר ניתן להצביע על מספר מרכיבים. ערב מלחמת העצמאות היתה התשתית התעופתית בישוב מצומצמת עוד יותר מהתשתית הימית. הפעילות האווירית נשענה בעיקר על תשתית אזרחית (חברת 'אורון', מועדון 'הגמל המעופף' ו'קלוב התעופה הארץ' ישראל' שקם ב 1935, ולידו נח"ת – נשים חובבות תעופה)⁶⁰⁷ גרעין לתעופה צבאית ניתן לראות בזרוע האווירית שהקים האצ"ל בדצמבר 1938 (בי"ס לתעופה שהקים אדווין ליבוביץ', טיס יהודי ששימש מפקד להק בכוחות הרפובליקנים בימי מלחמת האזרחים בספרד, ואשר הכשיר 13 טייסים). בפלמ"ח היתה ראשית הפעולה האווירית ב 1943, במסגרת קורסי דאיה תוך השתלבות והסוואה במסגרת הקורסים האזרחיים, בשלב מאוחר יותר הוכשרו עוד 10 אנשי פלמ"ח בטיסה במטוסים קלים. למעשה ערב מלחמת העצמאות לא צברו אנשי מחלקת הטיס של הפלמ"ח נסיון קרבי ולא היוו גורם משמעותי כגרעין לבניית חיל אוויר.

לעומת כל אלו, פתחה מלחמת העולם השנייה פתח להשתלבות טייסים יהודים וארץ ישראלים, בעיקר ב RAF. בחיל האוויר הבריטי היה המספר הגדול ביותר של מתנדבים ארצישראלים – 1863 מתנדבים ששרתו במגוון תפקידים ופוזרו בכל העולם. אמנם כפי שהיה בצי הבריטי, שרתו רוב המתנדבים בתפקידי קרקע ותפקידי שירות וטכניים, אולם היה גם גרעין שהוכשר והשתלב בצוות אוויר. (גיוס לצוות אוויר התאפשר מ 1942 ואילך).⁶⁰⁸ חיל האוויר הבריטי קלט סה"כ 2600 מתנדבים ארצישראלים, כולל 8000 בנות. קבוצה גדולה זו, אשר הוכשרה ושירתה במסגרת סדירה במהלך הקרבות, יכלה להוות תשתית עיקרית להקמת חיל אוויר, בצרוף אנשי אוויר יהודיים ששרתו בעיקר כטייסים בצבאות ארה"ב ודרום אפריקה והגיעו במסגרת מח"ל.

בהשוואת התשתית האווירית בישוב לתשתית הימית עולה, כי אמנם נפח הפעילות האווירית המסחרית והפרטית היה נמוך מהמקבילה הימית לו. אולם מאידך הוקם מערך הכשרה לשלבים טרום טיסתיים (דאונים וטיסנים) ולהטסת מטוסים קלים. רמת ההכשרה המבצעית, הפיקודית והטכנית

⁶⁰⁷ פרוט של התשתית האווירית בארץ ניתן למצא אצל: אמבר ע', אייל א', כהן א', שורשי חיל האוויר, הוצ' משהב"ט, תשנ"ח. פרק ג'. (להלן: אמבר, אייל, כהן, שורשי חיל האוויר).
⁶⁰⁸ שם, עמ. 56.

שנצברה בשירות בחיל האויר הבריטי היתה גבוהה בהרבה מזו שנצברה ע"י הבחורים הארץ ישראלים בצי. כמו כן ניתן לומר כי למרות הקשיים הגדולים בכינונה של מחלקת הטיס בפלמ"ח, נדמה שדווקא העובדה שמתחילה לא היה לה יעוד ברור איפשרה את השתלבותה טוב יותר בצרכי המלחמה. הפלי"ם אשר הוקם לשירות מוסד ההעפלה, יועד והוכשר למטרות אחרות, והמעבר להכרה בשינוי בהכשרה, בכלים ובתכניות היה בעיתי ביותר.

התכניות להקמת חיל האויר עברו דרך דומה לאלו שעלו להקמת חיל הים. בן גוריון ביקש תכניות מאנשים שונים – בדק את היכולת בפלמ"ח, וביקש תכניות הן מפיקוד ה'הגנה' לשעבר, הן מיוצאי הצבא הבריטי והן מגורמים אזרחיים⁶⁰⁹ הנסיון לקיים אנטגרציה של כל הכוחות המקצועיים העומדים לרשות הישוב ניכר כאן, כמו גם במהלך שהוביל בן גוריון לגבי חיל הים. יחד עם זאת, בניגוד לדרך שעבר חיל הים, נראה כאילו הקמת חיל האויר לוותה בפחות "כאבים" וסכסוכים על הדרך ועל ההרכב. הסיבה נעוצה לדעתי בכמה גורמים. בראש ובראשונה באופי הזרוע. התשתית הימית שהיתה בארץ ערב מלחמת העצמאות כוונה ברובה למטרות ההעפלה. אופי ההכשרה והגדרת היעדים היו מתועלים לטובת מפעל חשוב זה. מאחר וספינות ההעפלה הובלו בדרך כלל בעזרת צוות מקצועי זר, היה הידע הנצבר בתיפעול עצמאי של כלי שיט גדולים מצומצם למדי. זרוע המחץ של ההגנה – יחידת החבלה, רק היא התאמנה והוכשרה לביצוע משימות בעלות אופי צבאי, אולם גם היא פעלה כיחידת גרילה לכל דבר. הכח האווירי שהתפתח בארץ כלל בראש ובראשונה מערך הכשרה אזרחי, שאיפשר ידע בהפעלת המטוסים. נסיון התיפעול התאים למערך כלי הטיס שהיה ברשות הישוב, כך שלא היה תהליך ראשוני ואנטנסיבי כל כך של הכשרת כח אדם לא מיומן לכלים חדשים לו. סיבה נוספת נעוצה במישקלם של המתנדבים הארצישראלים ב-RAF. כפי שכבר נכתב, קלט הRAF את המספר הגדול ביותר של מתנדבים ישראלים. העצמה הכמותית היה לה תפקיד חשוב בהכרה המידית של הכוחות כאן בארץ בדבר הצורך לבסס על יוצאי חיל האויר המלכותי את השירות האווירי העברי. פיזורם הגדול בשדרות החיל איפשר בראיה כוללת צבירת נסיון וידע מגוונים. אמנם מרבית המתגייסים שירתו במערך השירותים ובמערך הטכני – בכך אין הם שונים ממתנדבי הצי, אשר גם הם צברו את עיקר הידע וההכשרה במערך הטכני, ושם היתה גם תרומתם הגדולה לבנין החיל. אולם בחיל האוויר המלכותי היו גם כאלו שהגיעו לדרגות קצונה בכירות, וחשוב מכך – לתפקידי טיס פיקודיים. צעירים ארצישראלים אשר סימו קורסי טיס ב-RAF שירתו במהלך מלחמת העולם השנייה במקומות שונים בעולם וצברו ידע מבצעי רב. ערכו של ידע זה לא יסולא בפז לחיל המתחיל. לחיל הים לא היה יתרון זה. מתנדבים ארצישראלים לא הגיעו לתפקידי קצונה ימית, ונסיון קרבי ימי הובא בעיקר ע"י אנשי מח"ל (עובדה שהיה בה בכדי לעודד את הניכור ואי הקבלה, על רקע היותם "זרים" במידה רבה).

מחלקת הטיס של הפלמ"ח לא עמדה בחוד החנית של הפעילות הלאומית ערב הקמת המדינה, כפי שעמד הפלי"ם. תחושת החשיבות והסיפוק של העוסקים במלאכה הימית היתה גדולה מטבע הדברים. לעומתם, ההגנה על שמי הארץ בימי מלחמת העולם היתה נתונה כמובן ל-RAF ולא למח' הטיס של הפלמ"ח. אין זה אומר כי הוויתור על מעמדו של הפלמ"ח בתוך הזרוע הימית לא עבר ללא

⁶⁰⁹ וראה אצל גלבר י', גרעין לצבא עברי סדיר, עמ' 39, 40. וכן אצל אמבר, אייל, כהן, שורשי חיל האויר עמ' 101, 109.

"כאבי בטן" בפלמ"ח: ב15.3.48, בעת דיון עם ראשי הפלמ"ח והפלי"ם על דרישתם להשאר הכח הימי במסגרת הפלמ"ח בגלל יתרונות הנובעים מאופיה החלוצי של המסגרת אמר טבנקין לבן גוריון כי: "אילו הם (הפלמ"ח) סדרו אוויריה, היו עושים הרבה יותר משרות האוויר הקיים".⁶¹⁰ אלון כתב לימים על העברת מחלקת הטיס לשירות האוויר כי: "היה זה האיבר הראשון שנותק מגוף הפלמ"ח וגדול היה צערה של החטיבה ושל הטייסים כאחד. אולם את מעונם פקדה גם השימחה שיוזמת הפלמ"ח בפיתוח התעופה לא היה לריק. ואמנם לא ארכו הימים וטייסים אלו קנו להם שם בשל טיסותיהם הנועזות במטוסים זעירים שנתפרסמו בכינוי פרימוסים".⁶¹¹

שאלה משותפת לחיל האוויר וחיל הים היתה שאלת מעמד החיל במטכ"ל וכפיפותו המקצועית. פקודת ההקמה של חיל האוויר (מיום 1.12.47) הגדירה כי השירות יוקם ע"י המטכ"ל וראש השירות יהיה אחראי בפני הפיקוד העליון. למרות שהיו כוחות בחיל שמשכו לכיוון הענקת מעמד של זרוע נפרדת לחיל (כמו גם בחיל הים) היה זה בן גוריון שהכריע לבסוף והגדיר כי: "חיל האוויר יהיה ענף מיוחד בכוחות הבטחון של ישראל, ויעמוד תחת פקודת ראש המטה הכללי של צבא ההגנה לישראל. במשרד הבטחון יהיה סגן מיוחד לחיל האוויר, ומפקד חיל האוויר יוכל..לפנות לסגן שר הבטחון לחיל האוויר בכל הענינים הנוגעים לחיל האוויר ושכלולו. סגן שר הבטחון לחיל האוויר יהיה גם המפקח הכללי של חיל האוויר. מפקד ח"א ישתתף בישיבות המטה הכללי שבהן יקבעו הפעולות המלחמתיות. קצין המבצעים של חיל האוויר ישתתף באגם מבצעים של המטה הכללי".⁶¹² נראה כי שאלת כפיפותו הארגונית של החיל נפתרה באופן דומה הן בחיל הים והן בחיל האוויר. כפי שהוראה, בשני החילות הוגדרה כפיפות מבצעית וארגונית למטכ"ל, תוך מתן אוטונומיה מסוימת בנושאים יעודיים כגון מודיעין, הדרכה ובאופן חלקי גם בעניני רכש. התפיסה התלת זרועית לא קימת למעשה בצה"ל ומפקדי חילות האוויר והים נותרו כפופים לרמטכ"ל. נראה כי עיקר המאבק על מעמד חילות האוויר והים התבצע דווקא בחיל האוויר, בעיקר כיוון שחיל הים היה עדיין מוגבל בהיקפו ובהיקף פעולתו.

ניתן לראות הרבה מן הדמיון בהתפתחות ובנית שני החילות. מעצם היותם שונים ויעודיים מהצבא כולו, הוכתבו בעיות יחודיות וצרכים יחודיים, אשר דרשו פתרונות אחרים מאשר הצבא כולו. שני החילות התחילו למעשה בחסר רב בידע מקצועי ובציוד. לשני החילות דרוש היה רכש יחודי, הדרכה יחודית וגיוס יחודי בכ"א לפחות עבור התפקידים המבצעיים. בשני החילות עמדה לדיון שאלת הקשר עם הצבא והכפיפות למטכ"ל.

יחד עם זאת גדול השוני. נראה כי חיל האוויר הצליח להתגבר מהר יותר על "מחלות הילדות", וגם היה בעל מקום משמעותי יותר במלחמה. עובדה זאת ניתן להסביר בנתונים הבאים:

1. בניתו של חיל האוויר לוותה בפחות משברים פוליטיים ואישיים על רקע ניתוק מח' הטיס מהפלמ"ח, וזאת כיוון שהשירות נבנה בתחילה עוד במסגרת ה'הגנה'. גם לאחר קום המדינה העדיף בן גוריון להימנע מחיכוכים עם המטכ"ל בשאלת מבנה וכפיפות החיל. ניתוק הפלי"ם מהפלמ"ח היה סוּעָר יותר, בין היתר כיוון והפלי"ם היה גוף משמעותי מאוד במסגרת המאבק בבריטים וראה עצמו כמוביל במשימות הלאומיות.

⁶¹⁰ בן גוריון ד', יומן המלחמה, הוצ' משהב"ט, 1982. כרך א, 15.3.48, עמ. 300. (להלן: בן גוריון, יומן המלחמה).

⁶¹¹ אמבר, אייל, כהן, שורשי ח"א, עמ. 129.

⁶¹² בן גוריון, יומן המלחמה 26.7.48 עמ 622, וכן אצל אוסטפלד, צבא נולד, עמ. 554-555.

ז. בשירות האווירי היתה עליונות מקצועית ברורה ליוצאי חיילות סדירים (ה RAF ואחרים) הן בצוותי האוויר והן בצוותים הטכניים. המעבר לחיל סדיר בעל נורמות עבודה המקובלות באוויריות סדירות היה מהיר יותר.

ח. בגלל ההרכב האנושי והמקצועי של החיל, הצליחו להתגבר מהר יותר על ההבדלים בין קבוצות הגיוס השונות, ולהגיע לכלל עבודה משותפת. לא נפקדו מקומם של בעיות על רקע שונות: אנשי מח"ל נתקלו במידה ידועה של חשדנות ואי קבלה, המתח הנתון בין יוצאי ה'הגנה' ליוצאי הצבא הבריטי התבטא בעיקר בסוגיות פיקוד, אבל בראיה כללית נראה כי גיבוש החיל לגוף אחד היה מהיר יותר. בחיל הים לא היה למעשה גוף מקצועי גדול מספיק של יוצאי ציים זרים בעלי עבר קרבי אשר יכול היה להכתיב נורמות עבודה ותפיסת לחימה. לעומת זאת היה גוף גדול ומגובש של יוצרי הפלי"ם שהיו בעלי מסורת ארגונית, מוטוויציה גדולה וראו עצמם ובצדק כציר המרכזי שנשא בנטל המשימות הלאומיות עד כה, אלא שנסיגתם והידע המקצועי שלהם לא התאים ליעודו של צי סדיר.

ט. הצורך של צה"ל בכח אווירי שיוכל להשתלב בתפקידים מקצועיים כבר בימי הקרבות לא היה מוטל בספק. הדרישה של חיילות היבשה לשת"פ וסיוע אווירי והצורך לשמור על שמיים נקיים הכתיבו גם מערכת תקציבית גדולה לרכש וגיוס. ההכרה בנחיצותו של שירות אווירי טוב ובהקצאת משאבים לו גובשה עוד לפני פלישת צבאות ערב. לדוגמא ניתן להראות שינויי תקציב שערך בן גוריון בתקציב ה'הגנה' ב 4.2.48: במכתב לזברסקי (גזבר ההסתדרות ואחר כך גזבר משרד הבטחון בימי המלחמה) הוא מנחה אותו "... בסיכום התקציב ששלחת לי יש לעשות תיקון אחד לא קטן – לאויריה ידרשו 489,200 לא"י, ולא 60,000 לא"י. בכבוד"⁶¹³. חיל הים נדרש לשת"פ עם כוחות היבשה בעיקר לפעולות נחיתה, ולא הצליח להוכיח את יכולתו בתחום זה. למעשה לא היה לו תפקיד מרכזי במהלך הלחימה אלא יועדו לו תפקידי סיוע בלבד – ענין זה גזר גם את יחס המטכ"ל ועוד זמן רב לאחר סיום הקרבות היה על חיל הים להוכיח את נחיצותו לצבא.

כפי שנכתב, תקופת הפיקוד של שמיר על חיל הים הוגדרה כתקופת בניה. היא התאפיינה בין היתר בסיום המחלוקת על אופי החיל. המערך המיבני הוכרע, מעמדו של החיל התגבש – וכך גם תחילת גיבוש הנהלים והאופי הפנימי שלו. אלו נשאו אופי של צבא סדיר לכל דבר. המטה התבסס יותר על אנשי מח"ל, והתשתית הטכנית על יוצאי הצי הבריטי. חלק ממפקדי הפלי"ם לא הסכימו עם השינויים ופרשו מהשירות, ובמידה מסוימת זהו הפסד לחיל (והדוגמא הטובה ביותר היא עזיבת יוחאי בן נון ויוסף דרור את שייטת 13, מפנים את מקומם לאיזי רהב שהשכיל לשלב את השייטת בחיל ודפוסיו). אולם סביר להניח כי תהליך עזיבה היה קורה בכל מקרה עם המעבר מימי המאבק על הקמת המדינה.

חיל הים הוקם כתוצאה ממאמץ משותף של יוצאי הפלי"ם, יוצאי הצי הבריטי, מתנדבי מח"ל ואחרים (חלקם מצי הסוחר). עוד תקופה ארוכה צריך היה החיל להילחם על מעמדו וחשיבותו למערך ההגנה

⁶¹³ אמבר, אייל, כהן, שורשי חיל האוויר, עמ. 150.

של מדינת ישראל. יש אומרים כי מאבק זה להכרה הושלם רק בימי קרבות הסטי"לים של מלחמת יום
הכיפורים – הרבה מחוץ לתחום השנים בהם עוסקת עבודה זו.

בבליוגרפיה

- אוסטפלד ז', צבא נולד, הוצ' משהב"ט, 1994.
- איילין אפרים, על החתום, ספרית מעריב 1985.
- אלדר מ', שיטת 13, סיפורו של הקומנדו הימי, ספרית מעריב, 1993.
- אמבר ע', אייל א', כהן א', שורשי חיל האוויר, הוצ' משהב"ט, תשנ"ח.
- אנטיאן ר', "ראיון עם רס"ן (מיל.) אריה קוטיק", בין גלים, חוברת 161. מרץ 1984. עמ. 11-12.
- באואר י', הבריחה, הוצ' מורשת וספרית הפועלים, 1979.
- בוגנר נ', ספינות המרי: ההעפלה 1945-1948, הוצ' משהב"ט, 1993.
- בן גוריון ד', צבא ובטחון, הוצ' מערכות, 1955.
- בן גוריון, בהלחם עם, הוצ' מערכות, 1950.
- בן גוריון, יומן המלחמה, עריכת ריבלין ג' ודר. אורן א', הוצ' משהב"ט, 1982 (כרכים א-ג).
- בן גוריון ד', פעמי מדינה, (עורך אביזוהר מ'), הוצ' המרכז למורשת בן גוריון, 1993.
- גלבר י', גרעין לצבא עברי סדיר, הוצ' יד יצחק בן צבי, תשמ"ו.
- גלבר י', ניצני החבצלת, עתיד לצאת בהוצ' משהב"ט.
- גלעד ז' (עורך), ספר הפלמ"ח, הוצ' הקיבוץ המאוחד, ת"א, 1954.
- גרנפלד מ', הצי הסודי של היהודים, ירושלים 1994.
- דרור י', הקומנדו הימי, ממנו ואליו, הוצ' הקיבוץ המאוחד, ת"א, 1981.
- הראל א', בטחון ודמוקרטיה, הוצ' עדנים, 1989.
- הראל ש', לפנייך הים, הוצ' משהב"ט, 1998.
- זהר א'. הפלי"ם, סיפור הפלוגה הימית בפלמ"ח, הוצ' מרכז ההסברה ומשרד החינוך, 1994.
- זהר א', הקומנדו הימי בפלמ"ח, הוצ' מרכז לתולדות כח המגן ע"ש י' גלילי, ת"א, 1994.
- טל א', מבצעי חיל הים במלחמת הקוממיות, הוצ' 'מערכות', 1964.
- יעקבסון ש', בטלטה, הוצ' משהב"ט, 1997.
- רס"ן מרלי צפי, שיטת אחת – השיטת הגדולה, חוברת פנימית בהוצאת ח"י לרגל כנס יוצאי השיטת ב 16.5.96.
- סלוצקי י' (עורך), ספר תולדות ההגנה, הוצ' עם עובד, 1973.
- סרני ע', ספינות ללא דגל, הוצ' עם עובד, תשל"ה.
- עמיר ר' (עורך), מהמאבק נגד הבריטים למלחמת העצמאות, הוצ' המרכז לתולדות כח המגן ע"ש י' גלילי, ת"א, 1989.
- פעיל מ', מן ההגנה לצבא הגנה, הוצ' זמורה ביתן, 1979.
- צור ז', "תקופת הבראשית בכבוש הימי", שורשים א', תשל"ז, 148-171.
- קיפניס א', "קפיטן באייבסקי, רב חובל רוסי בן אצילים ממיסדי הימאות בארץ", עת-מול, י"ז, (5), 1992. עמ. 22-23.

שגב ש' (תירגום), מאחורי הפרגוד, ועדה פרלמנטרית עיראקית על המלחמה בישראל, הוצ' מערכות, 1954.

שפירא אניטה, מפיטורי הרמ"א עד פירוק הפלמ"ח, הוצ' הקיבוץ המאוחד, 1985.
שריג ג', הגדעונים באניות ההעפלה, הוצ' המרכז לתולדות כח המגן ע"ש י' גלילי, ת"א, 1988.
תלמי א' ומ' (עורכים), לקסיקון ציוני, ספרית מעריב, 1997,

Heckelman, A. American Volunteers and Israel's war

Khalidi, W., "The Arab Perspective", The End of the Palestine Mandate, Luis, R., & Stookey, R.W.(edt.), London, 1986.

Liebreich, F, The Israeli Navy during the War of Independence 1948-1949, (part of the M.A

נספח א', ללא ציון מקור. 9.1994

Shulman, Paul, "From my point of view", 12.1987, מתאריך ,

רשימת עדויות בע"פ מתוך פרויקט תיעוד חיל הים, מוסד הרצל, אוניברסיטת חיפה:

אורבך ישראל

אליאב לובה

באום דייב

ברוש אריה

ז"ק גרשון

זנדבנק שושנה

ינאי שמואל

עדן שמשון

קפלן אריה ("קיפי")

שפי יעקב.

עדויות מתוך כנס "מפלי"ם לחיל ים", פרויקט תיעוד חיל הים, מוסד הרצל, אוניברסיטת חיפה:

אברמוב זלמן

אלמוג יוסף

זכאי אברהם

טל – קליין אליעזר

מימון דוד

ינאי שמואל

סלומון דויד

מקורות ארכיונים:

ארכיון ההגנה (א.ת.ה):

תיקי פלי"ם וההעפלה: 170/17, 197/71, 181/41, 14/400, 141/38, 141/36, 132/42, 114/3, 109/1, 105/139, 106/3, 106/2, 80/6', 80/16, 27/23, 24/22, 23/24, 311-4/27, 80/256/5

ארכיון יד טבנקין:

תיקי פלי"ם: 106/3, 45/115/12, 45/117/8, 45/117/9, 45/116/3, 45/107/2
פנקסי גלילי: 167/2/2, 167/2/5, 167/2/10, 167/2/11, 167/2/14, 167/2/16, 167/2/17
167/2/121, 167/2/20
תיק ברנר: 15/33/6
סיכום כנס חבלה ימית מיום 1.4.1986.

ארכיון למורשת בן גוריון בשדה בוקר: פרקי יומן שלא פורסמו.

ארכיון צה"ל:

7335/49/557, 600137/51/287, 6127/49/108, 2841/50/64, 2540/50/60, 2540/50/58,
2540/50/119, 2540/50/99, 2540/50/118, 2540/50/2, 2521/50/152, 2521/50/117,
2521/50/76, 2521/50/50, 2433/50/80, 2380/50/2, 2384/50/20,
2169/50/25, 1408/52/63, 1327/49/10, 1327/49/8, 1327/49/7, 1327/49/5, 1327/49/4,
1327/49/3, 1327/49/2, 1327/49/1, 1308/50/472, 1137/51/340, 1137/51/284,
1308/50/472, 1000/827/58/65, 1000/827/58/143, 854/52/236, 903/71/16, 852/51/406,
844/52/231, 782/65/362, 782/65/341, 782/65/556, 782/65/1030, 632/56/286,
782/61/690, 580/56/109, 580/56/76, 580/51/14, 580/52/14, 481/49/53, 287/51/137,
236/52/72, 179/50/14, 137/51/287, 121/50/182, 77/50/195, 73/52/248, 73/52/90,
73/52/75, 73/52/155, 73/52/2, 72/52/248, 72/52/242, 56/51/84, 49/52/93

ארכיון תנועת העבודה, מכון לבון:

תיקי החי"ל, 208-1-555 IV/

THE ISRAELI NAVAL FORCES

THE ESTABLISHING YEAR

The setting up and consolidation of the Naval Forces during the War of Independence

Anat Kidron

Abstract

The thesis theme is the setting up of the Israeli Naval Forces during the War of Independence, up to the cease fire agreement of July 1949.

My work is intended to examine the decision makers guide lines in setting up the naval forces in accordance to the model in which it was established and from which sources was it fed, what were the aims of the force at that time, its linkage to the Chief of Staff, General Staff and the Ministry of Security, The manpower composition- professional manpower and military command-. Special emphasis was put on the absorption of the PAL- YAM members and their place in the Naval Forces.

THEORETICAL FRAME WORK:

Until the outbreak of the War of Independence there was no question at stake of establishing a military naval force. A military naval infrastructure started to develop only in the years of 1945-1947 with the underground immigration by the 'Mossad for Aliya'. The civil naval infrastructure was not expertly developed and was divided into several areas:

1) Merchant naval infrastructure that included the company 'ATID' that was established in 1934, 'NACHSHON' that was established in 1936 by the General Workers Organization and the Kibutz Meuchad and ZIM – that was established by the General Workers Organization and the Jewish Agency in 1946.

2) Fishing infrastructure that included apart from private fishermen, groups of settlers who began uniting in 1935 (It must be emphasized that those groups were exceptions as opposed to settlers whose aims were reclamation of land and agricultural settlements in Eretz Israel that time.).

3) Youth movements and naval sports associations- among them 'Elitzur', 'Zvulun', 'Sea Scouts', and the naval unit of 'Hapoel'.

4) The naval establishment that included the naval department of the Jewish Agency that from 1935 it was David Ben-Gurion who was the commander and the 'CHIL'- a civilian body that was established in order to encourage the naval and civilian shipping that established in 1938 the Naval School in association with the Haifa Technion.

All those civilian bodies dealt with shipping and naval matters out of deep ideology of mastering the sea as part of the arising Zionism.

The merchant naval trade, the seashore agriculture (fishing) and the marine sport were caught as a legitimate part of the Zionist dream.

The fact that few had this dream caused for minimum resources to be allocated to that area.

In the military area it was mainly the 'Haganah' that dealt with a limited naval activity. The effort was concentrated around the coastal guard and helping out with the illegal immigration, an effort that was counted as the most important national one.

Hence, the PAL-YAM was established and the main training that its people received was taking charge of leading the illegal immigrants to a safe shore and being in charge of the actual landing of the ships. An exceptional unit was the naval demolition unit that was established within the frame of the 4th regiment of the 'PALMACH', Originally it was formed to fight against the British mandate but was assigned to help out with the illegal immigration issues, but its nature of activity was different.

A military naval arising could be noted in 'BETAR' established in the Naval School of Civitavecchia (Harbor north west of Rome) Italy, in sail training of 'SARA A' (years 1935-1936), but this kind of activity was limited in capacity.

For limited resources in the naval sphere one can point out the fact that the Israeli Arabs did not have any naval skills that could be a threat to the Jewish settlers- (the 'YISHUV'). Despite the fact that the Arabs had a total advantage in the areas of fishing and harbor work they did not have the ability to develop the technology. A military Arab abilities had no records at all by that time and actually, starting with the civil war (The declaration of Independence Nov 29th) it was proved that the Israeli Arabs are not using the naval channel as part of their struggle. The 'HAGANAH', that saw the Israeli Arabs as a central main enemy to Zionism, did not centralized any efforts towards developing naval warfare. The naval force functions were mainly concentrated in landing, transport and shore warfare- functions that were adopted by the PAL-YAM in the illegal immigration against the British mandate.

Ben-Gurion saw the military threat upon Israel differently. Starting in 1936 he warned that the real danger is from the international direction. Especially he had warned against military interference of Arab forces such as Iraq and Saudi Arabia. He saw that there is a process being formed within the Arab world and saw within that the main danger. After the English-American committee decisions of May 1946 were established he saw that the process being developing. In a series of Arab summit conferences they were trying to establish a homogeneous policy against the Zionism and to establish ways of struggle

against it. (It should be noted that in the 'HAGANAH' were few that thought the same , such as Yochanan Ratner , but, in fact no updating was done in the 'HAGANAH' plans. In the years 1945-1946 they were too busy fighting against the British , being a ' resistance movement' and not having the time nor the ability to adjust for a general warfare against a total coordinated Arab forces.)

As for the naval threat ,Egypt was a big and central force in the area. The Jewish settlers had a problem of gathering Intelligence, a lot of the facts that were given were based on publications such as the Jans publications, that might bring to light a theoretical ability but not necessarily a practical one (weapons and manpower). The Egyptians had a very developed merchant marine and their military naval was based mainly on old British vessels and on British professional instructors in training and setting up the navy.

On the eve of the War of Independence the danger from Egyptian side was seem to be more of a threat for naval blockade and a sea invasion via the sea. Despite the long beach lines of Syria and Lebanon they were not considered as a serious naval threat. The Syrians did not have even one deep water harbor and there were no indications on military abilities as such.

Examining the various plans that were discussed among the settlers for establishing a naval force on the eve of the war , one could see the main differences that derived from the different conception of the naval threat.

The PAL-YAM, when established as well, was mainly aimed to help out with illegal immigration . This national mission was not in center activity once the State of Israel was declared. The other naval missions that were assigned for the PAL-YAM were intended to aid the Land effort- transporting forces, supplies via the sea.

Naval demolition missions that were developed in a much later period of the struggle were the only missions that seemed to be of a pure naval nature, but the demolition unit was not considered as part of the PAL-YAM (They were an autonomic unit within the PA"LMACH 4th regiment used the PAL-YAM only for supplies and equipment.). Starting discussions of establishing the naval force its independence and status were not very clear.

In first plans that were given to Ben-Gurion for establishing an army the Navy was not mentioned. The Laskov/Eshet program of May 30th 1948 did not mention the navy as an independent force but rather as part of 'Special Units Services'.

The Ratner/Feinstein program of June 2nd 1948 has no reference for a separate naval force, probably because the concept – at that time- was to see it as part of the PA"LMACH special missions. The Globerman program of May 30th 1948 omits any notion of Naval and Air forces. Ben-Gurion himself suggests in his 1st program (That was not authorized by the General Staff) that the naval force will be actually an expansion of the PAL-YAM manpower wise and will operate as a unit within the Special Units.

From all of the above one could not be sure what was the need, function and status of an operational Naval Force or if it was needed at all. In the planners eyes it seems that the

Naval demolition unit functions were the only important ones that should be taken under consideration. To establish a useful Naval demolition unit one does not need a force, all is needed were supplies and weapons that can be utilized by other forces as well. The missions were caught as specific missions suitable for Special Units. (At that time there were plans for establishing a naval unit that would be mainly a coastal guard unit.).

This approach is based on the conception of the Naval threat of which the planners were not aware of. Since the roll of escorting illegal immigration was temporary with the ending of the British mandate, the alternative was escorting immigrants ships and transporting supply due to a possible Arab blockade. The Arab Palestinian naval force was not a threat, mainly because it was not existed..

And as long as the conception of the enemy consisted mainly on the Palestinian Arabs (And the British in certain cases) the need for a naval force was not clear enough. On these grounds the conception of a small future naval force can be understood.

Examining the specific suggestions for developing a naval force (The plans arose starting 1947 as a consequence to the Nov 29th declaration and they are separated from the debate of the status of that kind of a Naval Force within the army.) it seems that here as well this particular force has no future intention of naval warfare, but more as a coastal guard. The civilian sector plans (mainly the Jewish Agency and the CH"IL) included free coastal access and operation duties. Fulfillment of naval transportation to Israel (Immigrants ships, merchandise, trade and supplies) breaking through any possible sea blockade, coastal communication in case of isolation (Transporting goods, supplies and Land forces).

The General Staff plan (based on the PAL-YAM as a basic force), added to the above mentioned functions of naval landings. Demolition functions were absent from all plans, probably out of the assumption that they will be included in the Special Unit. (According to the Alon concept, and out of the naval threat concept, as mentioned above, it did not leave much option for demolition missions against the Arabs. The demolition unit missions before the establishment of Israel was directed towards the British.).

Ben-Gurion was not a partner to that concept from the beginning just as he was not a partner for the naval threat concept. The fundamental that the Egyptian fleet could put a sea blockade upon Israel required establishing a naval force and not only for coastal functions. Such a navy required tools, professional knowledge and technology that the young state did not have.

A difficult star can be observed from examining the extent of the young naval force. In December 1948 the navy was only 2% of the I.D.F manpower. Between October 1947 to March 1949 the budget were 1.5% out of the general I.D.F budget (procurement budget not included taking under consideration that this is the highest one since equipment was most expensive.). In any case , the young navy was not set up for a real naval war as it was only at the end of the war that they began to have the necessary vessels needed.

There was a "Shadow Fleet" – shaky immigrants ships that were towed to the harbor by the British and were renovated by the navy, especially the 2 Korvettes that were called 'Navy Force Haganah' and 'Navy Force Wedgwood'.

The Naval Force contribution during the war was especially noted in these areas:

- # Prevention of sea blockade on Israel.

- # Deterrence of the Egyptian navy from conducting aggressive operations such as bombing the coastal cities or conducting landing forces.

- # Assistance to land operations, supplies and pinning down forces and coast bombing.

- # The Landing activity could be summed up as total failure.

The Naval Force ended The War of Independence as the weakest force of the I.D.F. . The Navy infrastructure was weak in equipment, professional manpower, organization development and warfare naval concept development.

During the war an equipment infrastructure was built- inserting the "Shadow Fleet" into action at the beginning of the war made the naval operations possible. The majority of the procurement arrived after the battles, but it enabled a start for establishing an infrastructure on which the navy leaned on later.

Despite of the organization difficulties a naval manpower infrastructure was consolidated. (Especially PAL-YAM veterans, Merchant fleet, Marine youth movements etc'). An engineering infrastructure (especially British navy veterans), A frame structure of the navy was established (Divisions into fleets and units) and a Headquarter was organized. The question of the Headquarter structure function definitions, the professional subordinate structure- all of that was unsolved and remained vague.

The naval force acted with no law and order and leaned on personal relationships. (also rivalries.).

During the war the navy was consolidated essentially and separated from the army. The causes for that were the arguments that accompanied its establishing and the difficult inner relationships between the various naval components. The question whether the navy would develop as a separate force or a force within the General Forces left its status and professional subordination vague. Its professional ability prevented the force from participating in large scale during the war. Despite its contribution to the war, the operational volume was very small.

The navy invested its main energy during the war in building up internally- manpower, supply, equipment and internal structure- (In naval fleet and land infrastructure.).

From examining the Naval warfare development ability it is mainly developed internally, which means, at those points were the navy operated on its own. There was a deficiency to work in co-ordination with the Air Force. Starting January 1949 a co-ordination with the Air Force was strengthened and produced good results. A joint activity with the Land forces failed and the naval landing operations all failed.

Mutual criticism was heard from PAL-YAM veterans (their main claim was that if the young navy would have consisted on the PAL-YAM, as they were expecting, its ability and

achievement would have been higher.) and the MA"CHAL veterans (over seas volunteers) and others.

The claims that cutting off from the PA"LMACH and the dissolving of the PAL-YAM within the navy were the reasons for its weakness during the war where drawn into the historical debate- in publications such as the PA"LMACH BOOK and research arguments such as Prof. Meir Paeel point of view.).

In the light of this research it seems to me that the navy did not succeed in being the central force during the war. The causes for that are not lack of motivation as a result of dissolving the PAL-YAM. The professional ability and the tools that the PAL-YAM could have contributed to the navy was limited. The PAL-YAM missions and its training – as determined during the Settlers period (The Yishuv) were not appropriate during the War of Independence. The ability to lean on professional knowledge- contributed by veterans of various naval forces (such as the British) is what contributed at the end for establishing a professional naval force, suitable to fulfill naval operational duties. On the other hand it is hard to show the PAL-YAM dissolve within the navy as it appears from some of the arguments.

There may have been some what not simple problems of command acceptance and maybe even resentment and bitterness, but problems as such were typical to other sectors of the navy as well.

Examining names and numbers brought out the fact that a large percentage of the PAL-YAM veterans ended serving in the Naval Forces. The commanding Naval hierarchy consisted on PAL-YAM officers. That together formed the main leading group of the Navy. One might presume that a large number of PAL-YAM veterans who did not find their way into the navy also would not have continued in another kind of a naval force, as they have joined the PAL-YAM as a result of national need and not specifically because of love to the sea.

At the end of the war, Shlomo Shamir appointed as the 1st Commander of the Naval Forces. Other PAL-YAM commanders retired from the Navy. No doubt the force lost its unique PAL-YAM spirit, just as the whole army – I.D.F was no longer in the spirit of the PA"LMACH. In a way, the Israeli society changed as well, compare to its nature as an 'Organized Community' during the British mandate.

As noted before , at the end of the war, the condition of the Navy was difficult. The Navy suffered difficult problems of command definitions and command subordination. Its status in the General Staff was not defined until a much later stage in the war and it was understood more as an aid force to an army which is mainly a Land Force.

The fact that a lot of groups acted within the force tensions and fights were not a positive contribution to its operational ability. But still it seems one can not ignore its operational contribution despite its lack of equipment and manpower shortage.

Foreign reports (such as MA"CHAL, foreign consultants as Commander Solomon) criticized the Naval Force and the relationships in it.

Starting mid 1949 a new setting up of the Navy established, in accordance to various recommendations. The first few months were characterized as complicated tensed relationships between the Naval Force Headquarters, the General Staff and Ben-Gurion. Shamir was appointed as the Commander of the Navy in May 1949. This was actually the first appointed commander . (A decision was made to establish the Navy as part of the I.D.F subordinated to the Chief of Staff and not as a separated unit.) Appointing Shamir started a new era for the Navy development.

The Navy was established as a mutual effort of the PAL-YAM veterans, British naval veterans, MA"CHAL volunteers and others (part from the Merchant fleet). For a long period of time the Navy had to struggle for its status and importance as part of the defense layout of the State of Israel. Some say that this struggle for recognition ended only during the missile-boats fights of Yom-Kippur War- beyond the scope of this thesis.

